

TURKOLOGY

**ТҮЙМЕБАЕВ Ж.
ЕСКЕЕВА М.**

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
ЖҮЙЕСІ**

**ТҮРКІТАНУ
СЕРИЯСЫ**

TURKOLOGY

**Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ
Мағрипа ЕСКЕЕВА**

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
ЖҮЙЕСІ**

(VI-IX FF.)

**ТҮРКІТАНУ
СЕРИЯСЫ**

«Қазығұрт» баспасы

Алматы, 2016

ӘОЖ 80/81

КБЖ 81.2

Т 87

*Баспаға Халықаралық Түркі Академиясы және
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеттің
Ғылыми кеңесі ұсынған*

РЕЦЕНЗЕНТТЕР:

ф.ғ.д., академик Қайдар Ә.Т.

ф.ғ.д., профессор Жалмаханов Ш.Ш.

ф.ғ.д., профессор Боранбаев С.Р.

ТҮЙМЕБАЕВ Ж., ЕСКЕЕВА М.

Т 87 Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VI-IX ғғ.)/Ж.Түймебаев, М.Ескеева. Екінші басылым. – Алматы, 2016. – 368 бет.

ISBN 978-9965-22-513-0

Еңбек жалпытүркілік морфологиялық жүйенің көнетүркілік қабатының ерекшеліктерін айқындауға, VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі дифференциациялық және интеграциялық лингвоиндикаторлар негізінде көнетүркілік морфологиялық құрылымның қазақ тілінде сақталу деңгейін шамалауға бағытталған. Еңбек филология факультетінің студенттері мен магистранттарына және түркі тілдерінің тарихы қызықтырушы көпшілік қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81

КБЖ 81.2

ISBN 978-9965-22-513-0

© Түймебаев Ж., Ескеева М. 2016

© «Қазығұрт» баспасы», 2016

АЛҒЫ СӨЗ

Түркі тілдері тарихи дамуының VI-IX ғасырлардағы жай-күйін сипаттайтын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымының ерекшеліктерін саралау қазіргі түркі тілдері морфологиялық жүйесін құрайтын түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың тұлғалық-мағыналық даму бағытын, грамматикалық-функционалдық әлеуетін айқындауға мүмкіндік беретін өзекті мәселе. Көне түркі тілінің морфологиялық құрылымына талдау жасау ең алдымен ескерткіштер тілінің морфологиялық жүйесін құрайтын түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың жалпы корпусын сомдауды, олардың қазіргі түркі тілдеріндегі сақталу деңгейі мен өзгерістерін ажыратуды міндеттейді.

Агглютинациялық тілдік жүйенің басты ерекшелігін сипаттайтын түркі тілдеріндегі түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың дамуы фонетика-фонологиялық жүйенің, лексикалық құрам мен синтаксистік конструкцияның өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасуына ықпал ететіндіктен морфологиялық құрылым тұтас тілдік жүйенің тарихи дамуы мен өзара (тілдік деңгейлік) үйлесімділігін қамтамасыз ететін басты грамматикалық тетік болып табылады. Тіл тарихына қатысты зерттеулердің негізгі ғылыми ұстанымдарының бірі – сөздердің тұлғалық өзгерістері мен құрылымына сүйенетін морфологиялық принцип. Морфемдік талдау әдісінің ретроспективті бағыты «агглютинациялық даму процесінде даму процесінде о бастағы ілкі де көне түбірге қат-қабат жалғанып, онымен бірігіп, кірігіп кеткен жалғау-жұрнақтарды морфемалық жіктеу тәсілімен сөз жасау модельдері бойынша біртіндеп бөліп алып, одан ары морфемалық

бөлшектерге жіктелмейтін монолитті ілкі түбірді айқындауға мүмкіндік береді, ... ол түбір тілде жеке дара қолданылмайтын «өлі» түбір болуы да ықтимал»¹.

Аглютинациялық құрылымдық жүйеге байланысты қалыптасқан түркі тілдеріндегі морфемалардың өзіндік ерекшеліктері негізінен морфологиялық және морфонологиялық заңдылықтар мен құбылыстарға байланысты туындағанымен бұл үдерістен басқа грамматикалық заңдылықтар да тыс қалмайды. Тіл жүйесіндегі эволюциялық дамудың жиынтығы негізінен лексикалық деңгейден көрінетіндіктен даму барысындағы фонетика-фонологиялық, грамматикалық құбылыстар түбір морфемалар мен қосымша морфемаларға бірдей қатысты. Сондықтан қазіргі түркі тіл білімінде қосымша морфемалардың қалыптасу тарихы мен этимологиялық негіздеріне, құрылымдық дамуына қатысты - жалғамалылық тілдік жүйенің заңдылықтарына сай дербес лексикалық мағынасын, соған сәйкес екпінін жоғалтқан жеке сөздерден қосымшалардың қалыптасуы; сөз тіркестерінің соңғы сыңарларының дербес мағыналарынан ажырауы негізінде грамматикалық көрсеткіштерге айналуы; бірнеше қосымшалардың кірігуі немесе фузиялық құбылыстарға ұшырауы нәтижесінде күрделі грамматикалық тұлғалардың орнығуы немесе осы күрделі тұлғалардың өз ішінен ыдырауы, редукциялануы арқылы жаңа грамматикалық көрсеткіштердің қалыптасуы жайлы теориялардың ұсынылуы да түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың өзара тығыз байланысы мен сабақтастығына негізделеді.

Глоттогониялық және құрылымдық-диахрониялық тұрғыдан қарастырылатын конвергенциялық үдерістердің теңестіру тетіктері, омонимдік грамматикалық формалардың күңгірттенуі емесе жойылуы, септік жүйесінің ықшамдалуы; контаминациялық құбылыстардың сөзжасамдық қабілетінің; семантикалық өрістегі прагматикалық қатынастарды сипаттайтын гипонимиялық құбылыстардың; сөз мағынасына қатысты басқа да құбылыстар мен заңдылықтардың (полисемиялық, омонимиялық, сионимиялық, атонимиялық, аналогиялық т.б.) диахрониялық табиға-

¹ Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 64.

ты сөздің морфологиялық құрылымының қалыптасуына белгілі бір дәрежеде ықпал етіп, архитүбірлер мен архиформанттардың, аффиксоидтардың тұлғалық, мағыналық тұрғыдан деривациялану ерекшеліктерін бағдарлауға мүмкіндік береді.

Еңбек VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың тұлғалық-мазмұндық ерекшеліктерін, грамматикалық-функционалдық әлеуетін саралау негізінде жалпытүркілік тілдік даму үдерісінің көнетүркілік қабатына тән морфологиялық заңдылықтарды талдауға; агглютинативтік тілдік жүйенің түбір морфемалар мен қосымша морфемалар арасындағы тығыз сабақтастыққа негізделетінін дәйектеуге; лексика-семантикалық және грамматикалық даму заңдылықтарының түбір морфема мен қосымша морфемаға бірдей қатыстылығын сипаттауға; лингводифференциациялық және лингвоинтеграциялық көрсеткіштер негізінде көнетүркілік морфологиялық құрылымның қазақ тілінде сақталу деңгейін шама-лауға бағытталған.

Бірінші бөлімде түркі тіл біліміндегі морфология саласының ұғымдық ерекшеліктері мен метатеориялық негіздері тілдік иерархияның іштей саралануы, тіл құрылымының салалық-деңгейлік жүйеленуі тұрғысынан талдаып, тіл мен тіл иесі арасындағы көпқатпарлы, көпвекторлы байланыс глоттохронологиялық өріс аясындағы тұлғалық-мазмұндық өзгерістердің өзегі ретінде қарастырылады. Агглютинативті тілдік құрылымға тән грамматикалық заңдылықтар, сөз формасының күрделенуі, грамматикалық мағына мен грамматикалық көрсеткіштердің арақатысы, морфема мен морфонемалардың табиғаты, лексема мен семантеманың байланысы саралаады. Түркі тілдері дамуының көнетүркілік-фрагментарлық кезеңінің тілдік ерекшеліктері ортағасырлық қыпшақ $\leftrightarrow$ оғыздық, оғыз $\leftrightarrow$ қыпшақтық аралас тілдік жүйенің хронологиялық кезеңі ретінде қарастырылады.

Екінші бөлімде бір буынды түбірлер мен түбір-негіздердің морфемалық әлеуеті гомогенді моносиллабтардың тұлғалық-мазмұндық даму парадигмасы шеңберіндегі сөзжасамдық қабілеті негізінде сипатталады. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалардың құрылымдық модельдері са-

раланып, есім негізді түбірлер мен етістік негізді түбірлердің диахрониялық-архаикалық мазмұнындағы полисемиялық сапа синкретикалық-омонимиялық, оппозициялық-антонимиялық құбылыстар мен олардың рефлексиясы негізінде дәйектеледі.

Үшінші бөлімде түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың қалыптасуы мен дамуы жайлы ғылыми-теориялық тұжырымдар мен гипотезалық көзқарастар сараланып, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемалардың құрылымдық модельдері жүйеленеді. Ескерткіштер тіліндегі қосымша морфемалардың ерекшеліктері сөз таптарының лексика-семантикалық, грамматикалық және функционалдық-прагматикалық табиғаты аясында сипатталады.

VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

§ 1. Түркі тіл біліміндегі морфологиялық ұғымдар

Тіл адамзат мәдениетінің даму үдерісіндегі маңызды белгілерді, сапалық өзгерістерді өз мазмұнында сақтай отырып, адамның танымдық және рухани әлемінде мазмұндық тұрғыдан өзгерістер мен жаңғыруларға ұшырауына сәйкес тұлғалық-құрылымдық жағынан да дамып отырады. Тілдің тарихи даму барысындағы тұлғалық өзгерістері тіл феноменінің қоғамдық-әлеуметтік үдерістер аясындағы коммуникациялық және ақпараттық қызметтерімен бірге жүретін құбылыс. «Тірі сана мен тірі қарым-қатынас барысында тілді бұлжымас, қозғалмас жүйе деп қарастыру мүмкін емес. Адам үшін оны қоршаған тілдік орта да, ол адамның өзінің тілдік санасы да түгелдей дерлік көпдауыстылықтан, көпмағыналылықтан тұратындықтан»¹ тілдің нақтылы фонетикалық жүйесі, грамматикалық құрылымы сөйлеушіні қызықтырмайды, тілдің ақпараттық әлеуеті мен коммуникативті қызметі бірінші орынға шығады. Сондықтан да антикалық лингвистика өкілдері ең алдымен тілдің адамзатты жаратушы құдіретті күшпен байланысына, рухани-мәдени-танымдық әлеммен,

¹ Ғабитов Т., Мұтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. – Алматы: Паритет, 2007. – Б. 49.

адам болмысымен сабақтастығына ерекше назар аударып, тілдің грамматикалық құрылымын негізінен номинациялық құбылыстарды анықтау, риторикалық әлеуеттілікті саралау, сөздіктер түзу мәселесі барысында қарастырды.

Тілдік иерархияның ішкі салаларға саралануы, яғни тіл құрылымының салалық жүйеленуі, әр салаға қатысты метатілдің қалыптасуы – ұзақ мерзімді қамтитын ғылыми ізденістердің нәтижесі. Бұл грамматиканың қалыптасу тарихы, даму дәстүрі терең ғылым саласы екенін көрсетеді. Оның зерттелу тарихы ежелгі үнді, грек, араб т.б. тіл білімдері дәстүрлерінен басталады. Әлемдік тілдердің бірсыпырасы қабылдаған қазіргі еуропалық грамматика ғылымы мен оның терминологиясы да көне грек, көне үнді философиясының негіздеріне сүйенеді. Жалпы тіл білімінің аясындағы грамматиканың академиялық сипат алып, метатеориялық деңгейде зерттелуі ХІХ-ХХ ғасырларға сәйкес келеді. Осы орайда қазақ тіл білімінің салалық жүйелері мен метатілдік аппаратының негізін ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың алғашқы жылдарында-ақ қалыптастырған Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы сынды қазақтың біртуар азаматтарының есімін мақтанышпен атап өту орынды.

Тіл мен тіл иесі (этнос) арасындағы көпқатпарлы, көпвекторлы байланыс этнос тілінің мыңдаған жылдарды қамтитын бірнеше лексикалық қабаттарының глоттохронологиялық өріс аясына кіретін мазмұндық және тұлғалық құрылымының өзгеру, даму парадигмасы шеңберінде жүзеге асады. Тілдің мазмұнында сақталатын этностың рухани-мәдени-танымдық әлемі, этногенездік құрылымы, этностық деңгейге дейінгі жүріп өткен жолы, дербес халық ретінде қалыптасқаннан кейінгі тарихы және олардың басқа этностық топтармен тарихи-әлеуметтік қарым-қатынасы тілдің құрылымдық-тұлғалық ерекшеліктерінен де көрініс береді. Сондықтан этнос тілінің қалыптасу, даму тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеу ең алдымен нысанаға алынған белгілі бір халық тілінің грамматикалық құрылымының моделін анықтаудан басталатыны белгілі.

Әлем тілдерін типологиялық классификация бойынша түбір тілдер, флективті тілдер, агглютинативті тілдер, инкорпоративті тілдерге бөлу әрбір тілдегі лексемалардың морфологиялық құрылымының ерекшеліктеріне негізделеді. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында тілдік типологияның бір түрі ретінде ғылыми-методологиялық тұрғыдан негізделген морфологиялық топтастыру тіл біліміндегі ірі концепциялар қатарынан орын алды. Лингвистиканың арнайы иерархиялық саласы ретінде сөздің құрылымдық элементтерін құрайтын морфемалардың лексикалық, семантикалық, грамматикалық және функционалдық сапасы мен өзара байланысу, тіркесу ерекшеліктерін саралау тілдердің морфологиялық типтерін айқындауда ғана емес, әрбір тілдің грамматикалық құрылымын ғылыми тұрғыдан негіздеудің басты тетігі болып табылады. Кезінде А.Байтұрсынұлы сөз жүйесі деп атаған морфологиясыз тілдесімді қамтамасыз ететін сөз бен сөйлем құрылымы, сөздің грамматикалық мағынасы мен формалары жүйеленбейді. Соған орай сөздің морфологиялық құрылымын нақтылау, түбір және қосымша морфемалар табиғатын мүмкіндігінше дәл анықтау, сөзжасам және сөз түрленім жүйелерінің ерекшеліктерін саралау, морфемалардың құрылымдық модельдерін сомдау грамматика теориясының ең маңызды мәселесі қатарынан орын алады. Атау тұлғадағы сөздерді, етістіктердің негізгі тұлғаларын, грамматикалық тұрғыдан түрленген сөздерді толық қамтитын түркі тілдеріндегі жалпылексиканың морфологиялық құрылымы үш құрамдас бөліктен тұрады: түбір, жұрнақ, жалғау. Осыған байланысты сөздер де құрылымына қарай негізгі үш типке бөлінеді: түбір сөздер; түбір мен бір немесе бірнеше жұрнақтардан құралған сөздер; түбір мен бір немесе бірнеше жұрнақтан және бір немесе бірнеше жалғаудан құралған сөздер. Соңғы тип іштей екіге бөлінеді: түбір және бір немесе бірнеше жұрнақтардан құралған сөздер; түбір мен бір немесе бірнеше жұрнақтан және бір немесе бірнеше жалғаудан құралған сөздер. Сондай-ақ, түркі тілдерінде негізгі үш типтің құрама элементтерінің кейбірінің орын ауыс-

тыруы арқылы және қосымшалардың аралас түрлерінің қатысуымен жасалатын аралас типті сөздер де қолданылады.

Агглютинациялық тілдік құрылымның өзіндік ерекшеліктерін анықтау сөз тұлғасы мен грамматикалық мағыналардың берілу жолдарын айқындаумен ұштасатынын көрсеткен М.Томанов: «Қазіргі тіл білімінде агглютинация құбылысын жан-жақты қамтитын айқын ереже қалыптаса қойған жоқ. Зерттеушілер бұл құбылысқа әртүрлі әрқилы анықтама берумен келе жатыр. Алайда тіл мамандарының көбісі агглютинативтің негізі деп мына заңдылықты атайды: агглютинативтік тілдерде берілетін грамматикалық мағыналардың санына сөз құрамындағы грамматикалық көрсеткіштердің саны біршама сай, көбіне екеуі тепе-тең болып отырады. Сондықтан ол тілдерде сөз формасының күрделенуі (көрсеткіш қана емес, сөз беретін мағыналарының да) аффикстердің сөзге қабаттасып жалғануы арқылы іске асады да, ондай құбылыс сөз формасының іштей өзгерісі немесе ішкі флексия арқылы болмайды. Осындай грамматикалық көрсеткіштер саны мен грамматикалық мағыналар санының сәйкестігін сақтауға құралған сөз формасының қалыптасқан орны мен қызметі, мәні айқындалып, синтаксистік тіркеске ұқсас болып келеді. Агглютинативтік тілдердегі сөз сөз формасының мұндай ерекшеліктері ол тілдерде грамматикалық мағыналар дербес сөздер арқылы берілген, грамматикалық форма болмаған деген қортындылар жасауға мүмкіндік берді»¹ деген ойы арқылы түркі тілдерінің грамматикалық теориясында әлі де шешімі табылмаған мәселелердің бар екенін меңзейді. Ғалымның тұжырымдамалары бойынша: диахрондық тұрғыдан алғанда агглютинативтік тілдерде жеке морфемалардың (аффикстердің) арғы тегінің дербес сөз болуы мүмкін, бірақ кез келген морфеманы жеке сөзбен салыстыруға негіз жоқ; синхронды тіл білімінде сөз бен қосымша морфемаграмматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да принципті түрде ажыратылатын элементтер; грамматикалық мән аффикстерден басқа синоним сөздерде екпіннің

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282.

орын ауыстыруы арқылы да беріледі; грамматикалық мағына негіздердің (лексемалардың) қайталануы арқылы да жасалады; түркі тілдеріндегі аналитикалық (перифрастикалық) формалар, олардың грамматикалық мәндерін білдіруібасқа тәсілдерден өзгеше: біріншіден, абстракты мән көмескі болып келеді, көбінесе деректі әрекетке қосымша мән беру басым болып отырады; екіншіден грамматикалық тұрақтылық лексикалық тұрақтылықпен ұштасып жатады; үшіншіден, мұндай тіркестер екі-үш, кейде одан да көп сөздерден құрала береді; төртіншіден, аналитикалық формалар құрамындағы көмекші қызметтегі етістіктер тек сол контекст құрамында ғана көмекші мәнде жұмсалады, басқа ыңғайда дербес сөздер ретінде қолданыла алады; бесіншіден, аналитикалық формалар, әдеттегі грамматикалық формадай жан-жақты емес, олардың көпшілігі етістіктердің белгілі бір семантикалық топтарының айналасында ғана болып отырады; аналитикалық тіркестердің грамматикализациялануы біркелкі емес – кейбір лексемалар толық грамматизацияланбаған, кейбірі толық грамматизацияланған¹. Сондықтан түркі тілдеріндегі әрбір морфема (түбір морфема да, қосымша морфемалар да) белгілі бір уәждерге негізделіп, белгілі бір семантикалық, грамматикалық қызмет жүктеп қолданылады және белгілі бір сөз құрамындағы морфемалар өзара семантикалық, грамматикалық үйлесімділікке құрылады. Сөздің морфологиялық құрылымының тілдік жүйеде орнығуы семалық-семемалық және морфемалық-граммемалық деңгейдегі тұлғажасамдық үдерістердің нәтижесі.

Түркі тілдері грамматикасының сөзжасам мәселесі тілдің барлық деңгейлеріне (лексика, фонология, морфология, семасиология, синтаксис) қатысы бар дербес лингвистикалық сала ретінде саралана бастағанымен сөз тұлғасының қалыптасуы мен дамуын айқындау, негізгі сөзжасам амалдарын зерттеу жалпы грамматика теориясындағы морфологиялық заңдылықтар аясында жүргізіледі. Сөзжасам жүйесінің күрделілігіне, лингвистика-

¹ Қараңыз: *Томанов М.* Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 280-288.

ның қай саласына жататындығына байланысты Э.В. Севортяның жарты ғасыр бұрын айтқан ой-тұжырымдары әлі де құнды. Ғалым: «Не всегда, однако, бывает ясным, к какой сфере языка следует отнести словообразование. По давней традиции оно включается в отдел морфологии и занимает особое место рядом со словоизменением. Вместе с тем в науке пока не возникал вопрос относительно теоретических оснований, по которым словообразование следовало бы отнести к морфологии или другому отделу учения о языке»¹, – дей отырып, түркі тілдеріндегі сөзжасам жүйесі тілдің грамматикалық құрылысына тікелей қатысты екенін, грамматикалық сөзжасам (синтетикалық, аналитикалық) грамматиканың морфология саласының нысанына жататынын көрсетеді.

VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымын зерттеу де әлемдік лингвистиканың, түркі тіл білімінің грамматика саласының ғылыми-теориялық және методологиялық ұстанымдары мен ғылыми ұғымдарына негізделді, сондай-ақ жалпы грамматикадан сараланған морфология бөлімінің ішкі заңдылықтары мен амал-тәсілдеріне сүйенеді. Морфологиялық құрылым болып табылатын лексемалық бірліктер тілдік материал (форма) мен форма мазмұнының бірлігіне негізделген сөз тұлғасын сомдайды. Әр түрлі мәндік ұғымдарды білдіруде дыбыстық құрылымның түрліше болып отыруы, яғни белгілі бір дыбыс тіркестерінің белгілі бір мағына, мән беруі немесе белгілі бір мән-мағынаның өзіндік дыбыстық құрылымының болуы, олардың өзіндік функциясының болуы сөз тұлғаларын іштей жіктеп, грамматикалық тұрғыдан топтастыруға негіз болды.

Грамматика (грек. *gramatike+gramma* әріп, жазу) -1) тіл құрылысы, яғни морфологиялық категориялар мен формалардан, синтаксистік категориялар мен конструкциялардан, сөзжасам тәсілдерінен тұратын тіл жүйесі. Грамматикаға тілдің дыбыстық, лек-

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. – С. 9-11, 546.

сикалық бірліктерінен басқа грамматикалық категорияларда, грамматикалық тіл бірліктерінде, грамматикалық формаларда берілгендердің бәрі де жатады; 2) тіл құрылысын зерттейтін тіл білімінің бір саласы грамматикада тіл бірліктері өздерінің нақты (заттық) мағыналарынан дерексізденіп, жалпылап жинақталып беріледі; 3) Грамматика термині кейде грамматикалық категорияларды білдіру үшін де қолданылады (етістік грамматикасы, септік грамматикасы)¹. Тілдегі грамматикалық бірліктерді және ол бірліктердің әрі басын қосып ұйымдастыратын, қатынас жасауда іске жарататын, әрі олардың бір-бірінен жігін ажырататын тәсілдерді, құралдарды зерттейтін² тіл білімінің грамматика саласының зерттеу аясы тілдік құрылымға қатысты бірнеше лингвистикалық заңдылықтар мен құбылыстарды қамтиды. Түркілік тілтанымда сөздердің өзгеруін, түрленуін, олардың сөйлемде тіркесу формулалары мен заңдылықтарын зерттейтін ғылым саласы ретінде орныққан грамматика түркі тілдерінің тарихына қатысты проблемаларды да қамтиды. Грамматиканың зерттеу нысанына алынған тілдерге (өлі тілдер немесе ескерткіштер тілі, тірі немесе қазіргі тілдер, генеалогиялық тегі бір тілдер, бір жүйедегі туыстас тілдер, әр жүйедегі әртектес тілдердер) және зерттеу мақсатына сәйкес ажыратылатын сипаттамалы-синхрондық, салыстырмалы-синхрондық, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы-сипаттамалы, тарихи-диахрониялық, салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы-салғастырмалы т.б. аспектілері академиялық грамматиканың тұтас кешенін құрайды.

Тілдің морфологиялық құрылымын зерттеуде, әсіресе қосымша морфемалардың қалыптасу, даму тарихын саралауда грамматикалану/грамматикализация құбылысының мәні ерекше. Грамматикалану – дербес мағыналы сөздердің көмекші сөз қызметінде жұмсалуды нәтижесінде лексикалық дербестігінен айрылуы. Бұған лексикалық мағыналарын толық сақтамаған неме-

¹ Қалиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – Б. 75.

² Аханов K. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 4.

се жоғалтқан көмекші есімдер мен көмекші етістіктер жатады. Дербес лексемалық мағынасын жоғалтқан сөздер өзі жалғанған немесе тіркескен негізгі сөзбен тұтас бір мәнде қолданылады, негізгі сөздің түрліше грамматикалық мәні мен сипатын білдіре отырып, олардың басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түсуіне мүмкіндік тудырады.

Грамматика саласының грамматикалық категория ұғымының да морфологияға – сөздердің грамматикалық мағынасы мен лексикалық мағыналарының, сөз мазмұны мен сөз тұлғасының ара қатысын, өзара үйлесімділігін анықтауға, сөз таптарының ерекшеліктерін зерттеуге тікелей қатысы бар. Грамматикалық категория (грек. *gramatike* + *gramma* әріп, жазу, грек. *kategoria* пікір айту, пайымдау) – мағынасы біртүрлі грамматикалық тұлғалардың бір-бірінен өзгешелігін айқындайтын тілдік жүйе. Грамматикалық категория жүйесінде грамматикалық мағынасы, синтаксистік-функционалды қызметі біртүрлі лексемаларды категорияландыратын белгі басты қызмет атқарады. Категориялық белгіні тілдегі сөз таптарын ақпаратты беру үдерісіне сай әр бағытта түрлендіретін форманттардың жинақтық мәні құрайды. Тілдегі көптік, тәуелдік, шақ, жақ, етіс т.б. категориялардың әрқайсысының жинақталған мағыналары соларға сай тұлғалар жүйесін қалыптастыратын категориялық белгі болып табылады. Тіл теориясында грамматикалық категорияны анықтау мағыналық тұрғыдан қарастырылу, мағынаға басымдық беру кең таралған. Шын мәнінде грамматикалық категорияның ең басты сапалық нышаны тілдік көрсеткіштің мағынасы мен тұлғасының бірлігі болып табылады. Одан грамматиканың екі жақты сипаты – морфологиялық және синтаксистік қырлары көрінеді. Морфологиялық категорияларға етіс, түр, шақ, жақ, рай, септік т.б. жатады. Морфологиялық категориялардың жүйелі түрлері сөздердің ірі грамматикалық топтарын (сөз таптарын) ажыратудың басты тетігі әрі сөзтүрленімнің негізгі құралы болып табылады. Грамматикалық категория ұғымы морфологиялық бірлік болып табылатын тілдік материал негізінде қалыптасқанымен оның

көпқырлылығы, жалпылығы, әмбебаптығы ерекше назар аударуды қажет етеді.

Тіл жүйесіндегі грамматикалық категориялардың өзара тығыз байланыстағы ерекшеліктеріне тоқталған Э.В. Севортян: «Как известно, в грамматике фигурируют весьма обобщенные категории, в которых необходимо различать две стороны, неразрывно связанные между собой: 1) универсальность категории (или форм), позволяющую охватывать все относящиеся к ним конкретные случаи и разновидности; 2) регулярную воспроизводимость категорий на основании правила или закона, что позволяет постоянно пользоваться ими в процессе общения» деген ой айтады¹. Грамматикалық категория ұғымына байланысты әлем тілдері бір-бірінен грамматикалық категориялардың саны мен құрамына қарай; бір грамматикалық категорияның ішіндегі қарама-қарсы тұрған мүшелер санына; белгілі бір категориялардың қандай сөз таптарына кіретініне қарай жіктеледі². Грамматикалық құрылымның тілдік бірлігі (единица) ұғымы грамматикалық категориямен тікелей байланысты. Тіл табиғатының күрделілігі, көпқырлылығы лингвистикада грамматикалық құрылымның тілдік бірлігі туралы әртүрлі көзқарастардың қалыптасуына алып келді: 1) грамматикалық құрылымның тілдік бірлігі – морфема; 2) грамматикалық құрылымның тілдік бірлігі – сөз; 3) грамматикалық құрылымның негізгі тілдік бірлігі – грамматикалық категориялар.

Орыс лингвистикасының өкілдері – А.М. Пешковский, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов т.б. ғалымдардың еңбектерінде тілдегі грамматикалық құрылымның негізгі бірлігі ретінде грамматикалық категориялар қарастырылатындықтан кеңестік тіл білімінде (Кеңес Одағы құрамындағы түркі тіл білімінде де) грамматикалық категорияның тұлғалық құрылымына басымдық берілді. Түркі тілдерінің агглютинативтік сипатына сәйкес

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. – С. 11.

² Қалиев F Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – Б. 75-76.

морфологияның негізгі зерттеу нысанын түбір морфемалар мен сөз тудырушы қосымша морфемалар (жұрнақтар), грамматикалық категориялар жасаушы қосымша морфемалардың түрлері құрайды (жалғаулар). Сондай-ақ қосымша морфема қызметін жұрнақтар мен жалғаулардан басқа тілдік бірліктер де атқаруы мүмкін: «...слово в структурном отношении состоит из морфем двух видов: полнозначных и служебных. К первым принадлежат корни (основы), вычленяющиеся при сравнении слов производного и парадигматического рядов, неразложимые в синхронном плане и являющиеся базой для образования слов и их форм. Ко вторым относятся формальные единицы. Подобное деление отличается условностью: служебные морфемы охватывают не только аффиксы, некоторые корни также являются служебными морфемами (союзы, послеслоги, частицы, междометия, мимемы)»¹. Жаңа сөз тудырушы қосымшалар дербес мағыналы лексема жасау қабілетіне байланысты таза морфологиялық сипатта болса, белгілі бір сөз табын жасау қабілетіне қарай таза грамматикалық сипатта қарастырылады. Ал форма тудырушы, форма түрлендіруші қосымшалардың синтаксистік қызметі айрықша көрініс береді: «Аффиксы словоизменения и формаобразования в сочетании с основой образуют словоформу, которая входит в парадигматический ряд и способны выступать как член предложения»².

Грамматикалық мағына – тілде қалыптасқан белгілі бір сипаты бар сөздер тобы мен сөз тұлғаларына тән, синтаксистік конструкцияларға қатысты жинақталған және дерексіз тілдік мағынаны білдіреді. Грамматикалық мағынаға сөз таптарында қалыптасқан жалпы сөзжасамдық мағыналар да жатады. Сөз тудырушы қосымшалардың лексика-семантикалық жүйеде қарастырылуы олардың дербес мағыналы сөзжасамдық қабілетімен сипатталады. Сөз таптарының жалпы мағыналары немесе сөз тұлғалары мен сөздердің жеке мағыналары морфология саласы-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 5.

² Арутюнова Н.Д. Морфология// Общее языкознание: внутренняя структура языка. – Москва, 1972. – С. 234.

на тән морфологиялық категориялар дәрежесін сақтай отырып, бір-бірінен өзіндік белгілерімен ажыратылады. Грамматикалық мағына сөздерге немесе сөздердің белгілі топтарына ғана тән, дерексіздігі әлсіз лексикалық мағыналардан өзгешелеу, грамматикалық мағыналардың жүйесі болмыстағы заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің және олардың өзара байланыстары мен қатынастары туралы ұғымдардың дерексізденуі арқылы қалыптасады. Мысалы, қимыл ұғымы етістіктің жалпы мағынасымен бірге неғұрлым шағын категориялық мағыналарының (шақ, жақ, етіс т.б.) дерексізденуінен туады¹.

Грамматикалық мағыналар іштей синтаксистік және синтаксистік емес мағыналарға жіктеліп, соған орай референциялық (синтаксистік емес) және реляциялық (синтаксистік) мағына болып бөлінеді. Синтаксистік емес референциялық мағына тілден тыс болмыстағы заттар мен құбылыстардың қасиеттерін (көлемдік, мөлшерлік, қимыл-әрекеттік т.б.) білдіріп, грамматикалық қызмет атқарса, синтаксистік реляциялық мағына сөз тіркесі мен сөйлем құрамындағы байланысты білдіре отырып, грамматикалық қызмет атқарады.

Грамматикалық мағынаның қалыпты көрінісін білдіретін тілдік бірлік болып табылатын грамматикалық форма түрлі тілдік жүйелерде аффикстер (оның ішінде нөлдік), дыбыстық өзгерістер (ішкі флекция, фоносемантикалық, фономорфологиялық құбылыстар, дыбыс сәйкестіктері мен дыбыс алмасулары), екпін, қайталау, көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі, интонация арқылы көрінеді. Сөздері түрленетін тілдердегі морфологиялық тұлғалар дегеніміз белгілі сөз таптарындағы сөздердің үнемі өзгеріп отыруы болып табылады. Олар морфологиялық бірнеше мағыналарды да, бір мағынаны да білдіре алады. Сөздің өзгеріске түскен барлық тұлғалары оның тұлғалық парадигмасын жасаса, мағыналық дамуы семантикалық деривациясы-

¹ Қараңыз: Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана, 2002; Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.

ның парадигмалық шегін айқындайды. Морфологиялық тұлғалар синтетикалық (қарапайым) және аналитикалық (күрделі) түрлерге бөлінеді. Белгілі бір морфологиялық тұлғада келген нақты сөз *сөз тұлғасы* деп аталады. Грамматикалық форманың көрінісі мен мағынасы бірқатар жағдайда бір-біріне сәйкес келе бермейді. Флективті емес түбір тілдерде грамматикалық мағына негізінен сөздердің синтаксистік тіркесімділігі арқылы беріледі. Ал агглютинативті түркі тілдерінде грамматикалық көрсеткіштер тұлға мен мағына үйлесімділігіне негізделеді. Туынды зат есімдер мен сын есімдердің, етістіктердің, шақ, жіктеу категорияларының аналитикалық формаларының саны ауқымды әрі әртүрлі болып келгенімен түркілік тек тілден басталатын ішкі жүйелілік сақталады.

Грамматикалық деңгейдегі ең шағын бірлік *граммема* ұғымы грамматикалық категориялардың тегіне қарай ажыратылатын түрлерін сипаттайды. Граммема да грамматикалық категория сияқты мағына мен оны білдіретін тұлғаның бірлігінен тұрады. Граммемалар ортақ мазмұнға негізделген тектік ортақтықтарды, яғни, сәйкес мағыналар болса да, қарама-қарсы мағына болса да ортақ құбылысқа, іс-әрекетке, сапа-қасиетке байланысты грамматикалық мазмұндық аяны сақтайды. Соған орай етістіктің осы шақ, өткен шақ, келер шақ формалары етістік категориясының тектес тұлғалары болса, зат есімнің жекеше, көпше түрлері зат есім категориясының тегі бір түрлері болып табылады.

Тілдік құрылымды толықтай қамтитын грамматиканың морфология саласы да тілдің көпқырлы, көпфункционалды әмбебап қырларынан тыс қарастырылмайды. Морфология (грек. *morphe* `түр, форма` және *logos* сөз, ілім) – тіл білімінде екі мағынада қолданылады: сөздер мен сөз тұлғалардың құрылымын, қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін тіл білімінің дербес саласы; сөз құрылымына байланысты грамматиканың бір бөлімі. Морфологияның қарастыратыны – сөздердің ең кіші ішкі мағыналық тіл бірліктерін білдіретін морфемалар мен морфтар. Морфологияның ішкі морфемдік құрылым мен сыртқы құрылымды

сабақтастыра қарастыруы түбір мен тұтас сөздердің мағынасын зерттейтін лексикологиядан айырмашылығын сипаттайды. Сөздің мән-мағынасы, грамматикалық, стильдік, функционалдық қызметі сөйлем ішінде анықталатындықтан, морфология сөзді синтаксиспен байланыста қарастырып, оның лексика-грамматикалық сипатын айқындайды. Морфологияда сөз формаларының зерттелуі нәтижесінде сөздердің қандай грамматикалық категорияларға жататыны, оларға тән тұлғалық модельдер анықталады. Бұл сөздерді сөз таптарына қарай жіктеу мәселесімен ұштасып, морфологияның негізгі міндеттерінің бірі – сөз таптарының тұлғалық-мазмұндық және грамматикалық-категориялық ерекшеліктерін зерттеуді қамтиды. Түркі тілдеріндегі сөз таптары жалпы грамматикалық-семантикалық белгілері бойынша сәйкес, жекелеген грамматикалық белгілері бойынша өзара ерекшеленетін сөздер тобынан¹ сөз құрылымын анықтау оларды жалпы және жекелеген белгілері бойынша жүйелеудің негізгі тетіктерінің бірі қызметін атқарады.

Морфологияның негізгі ұғымы – морфема (грек. *morphe* ‘форма’) – ары қарай жіктелмейтін, ең кішкентай белгі ретінде танылатын негізгі тіл бірлігі. Түбір және аффикс ұғымдарына және олардың ара қатынасына байланысты белгілі лингвист Боудуэн де Куртене ұсынған (1881 ж.) морфема термині лингвистикалық ғылыми айналымға еніп, тілде қалыптасқан құрылымдық модельдерге сай үнемі қайталанып отыратын, белгілі бір орныққан мағынасы, дыбыс, дыбыс тіркестері құрайтын фонетикалық формалардан тұратын сөз бөліктерінің атауы ретінде орнықты.

Диахрониялық түркі тілділімінде белгілі бір морфологиялық құрылым деңгейінде бір морфеманың түрлі алломорфтарын қалыптастыратын фонемалар да морфемаға жатады. Мысалы, түркі тілдеріндегі *z~j* фонемалары: *söz~söj(le)*, *söj(lem)*. Глоттогенезге байланысты қарастырылатын жеке дыбыстардың идео-семантикалық қырларын ескерсек, сөз құрамындағы фонемалар-

¹ Суник О.П. Общая теория частей речи. – Москва-Ленинград, 1966. – С. 26-27.

дың морфемалық қызметтері болуы мүмкін. Морфологиялық құрылымда морфема фонема тәрізді нақты морфтардың инварианты түрінде көріне отырып, мағыналық дербестік деңгейіне, формасына, қызметіне қарай бірнеше түрге бөлінеді: түбір морфема, лексикалық морфема, аффикстік морфема, нөлдік морфема, бірінші деңгейлі морфема, екінші, үшінші деңгейлі морфема, сегментті морфема, жалғастырушы морфема т.б.

Сөз тұтас алғанда морфемалардың жүйелі қарым-қатынасынан тұрады. Тіл біліміндегі морфологиялық ұғымдар кешенінің өзегін морфема ұғымы құрайтындықтан (түбір сөзге де, қосымшаға да қатысты) сөз құрамындағы морфемалардың өзара фонеморфологиялық (морфонологиялық), лексика-грамматикалық тұрғыдан үйлесу амалдары, функционалдық-грамматикалық қызметі, белгілі бір лексика-грамматикалық ұғымды таңбалайтын функционалдық-семантикалық уәждік негіздері толық қамтылуы қажет. Бұл тіл біліміндегі морфологиялық зерттеулердің фонетика-фонологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік зерттеу нәтижелеріне де сүйенетінін көрсетеді.

Тілдің морфологиялық құрылысы мен сөз құрамында жіктелетін морфемалардың жиынтығын; тілдегі морфемалардың түрлері мен құрылысын, олардың бір-біріне және тұтас сөзге қатынасын қарастыратын морфемиканың (грек. *morphe* `форма`, `түр`) негізгі зерттеу нысанын морфемалар, морфемалардың формальды өзгерген түрлері – морфтар (алломорфтар, морфема вариаттары) және олардың өзара қатарласып тіркесу ерекшеліктері құрайды. Грамматикалық морфемалар немесе қосымша морфемалар грамматиканың объектісі болғандықтан, морфемика грамматиканың морфология, сөзжасам салаларына қатысты бөлігі болып табылады. Морфемика өз ішінде морфемалардың сөздегі орны мен қызметіне, білдіретін мағыналарының түрлеріне, морфемалық деңгейдегі синтагматикалық, парадигматикалық тіл бірліктеріне, морфемалар құрамында болатын морфологиялық өзгерістерге байланысты бірнеше шағын салаларға ажыратылады.

Сөзге морфемалық талдау сөзжасамдық талдаумен бірге сөз құрылымын саралауға, лексемалық бірліктердің даму жолын анықтауға мүмкіндік береді. Морфемалық талдау сөз құрамындағы барлық морфтарды жіктеп, олардың мағыналарын анықтауды мақсат етеді. Қазіргі тіл білімінде морфемалардың өзгеріп түрлену шегі, сөздің морфемалық тұрғыдан жіктелу шегі жайында бірізді пікір жоқ. Морфемалық талдаудың компоненттік-морфемдік амалы түбір морфемалардың лексикалық дербестігіне емес, аналогиялық негізде қалыпты буындар мен сөзжасам модельдерін ескере отырып, өлі түбірлер мен өлі жұрнақтарды саралауға; фонеморфологиялық және фоносемантикалық заңдылықтарға сүйене отырып, архиморфемаларды реконструкциялауға, тұрпаттас-мазмұндас бірліктердің семантикалық және тұлғалық деривациясы аясында архетиптердің архисемаларын шамалауға жол ашады.

Мәтіннің морфемдік деңгейде ары қарай жіктеуге болмайтын маңызды шағын бірлігін сипаттайтын морф, морфа (грек. *morphe* `форма`) терминдері де морфологияның негізгі ұғымдарын бейнелейді. 1947 жылы ғылыми айналымға енген морфа термині морфтың морфемаға қатыстылығын сипаттайтын ұғымды береді. Бір морфеманың тұлғалық өзгерістерін таңбайтын гомогенді морфтар яғни алломорфтар морфеманың варианттары ретінде танылады. Сөз құрамының жігі айқын тілдерде (түбір морфема мен қосымша морфеманың) морф лексема тұлғасын жасаушы болып сауалса, Ф. Де Соссюрдің таңбалық теориясы бойынша сөйлеудің екі жақты бірлігінен тұратын элемент ретінде танылады. Тіл білімінде морфты сөз мазмұнына қатысы жоқ, сыртқы құрылым түрінде, яғни айтылым формасы ретінде тану дәстүрі де бар. Мұндай көзқарастар морфтың табиғатын толық ашып бере алмайды, кез келген тілдік бірлік тұлға мен мазмұн үйлесімділігіне негізделеді. Белгілі бір морфеманың варианттарын құрайтын алломорфтар жүйесі морфтардан тұрғанымен, олар әрдайым өзгеріп, жаңғырып отыруға бейім емес.

Адамзат тілінің қалыптасу кезеңдерінен бастау алатын алломорфтардың саралануы әрдайым жүйелі де бола бермейді. Бұл – қалыпқа көне бермейтін лингвоонтологиялық құбылыс. Мысалы, түркі тілдеріндегі байырғы түбірлер *kel, ket* сөздерінің құрамындағы қимылды білдіретін **ke* тұлғасы мен қимылдың бағытын айқындайтын **l, *t* тұлғалары, сондай-ақ *köz, köz* сөздерінің құрамындағы **kō, *z, *r* морфтары морфологиялық үлгіге сай жүйелі түрде қайталана бермейді. Түркі тілдеріндегі мұндай фономорфологиялық құбылыстар морфтарды тек формальды тұрғыдан ғана сипаттаудың жаңсақтығын, алломорфтардың тұлғалық саралануының астарында мазмұндық-идеялық семемалар жатқанын, олардың белгілі бір дәрежеде фонеморфема//морфонема ұғымдарымен астасып жататынын көрсетеді.

Морфтардың фонеморфемалармен сабақтастығы түбір және қосымша морфемалар деңгейіндегі дыбыстық өзгерістердің табиғатын морфология мен фонологияның ара-жігіндегі сабақтастыққа негізделген, морфемалық өзгерістерді фонологиялық ерекшеліктер арқылы зерттеуге бағытталған фонеморфология немесе морфонология (кейде морфофонология, морфофонемика) ілімінің зерттеу нәтижелері негізінде айқындалады.

Морфеманың фонологиялық құрылымын, бір морфеманың морфтары құрамындағы варианттарын қарастыратын морфонологияның кең кең көлемді зерттеу пәнін: әр типті морфемалардың дыбыстық құрамындағы өзгерістерді, олардың оппозициялық, омонимиялық, синонимиялық сипаты мен ерекшеліктерін; сөзжасам, тұлғажасам үдерісіндегі морфемалардың бірігуі негізінде жүзеге асатын сол морфемалардың өзгеру, жаңғыру, вариациялану мүмкіндіктерін; морфемалар жігіндегі түрлі құбылыстар мен белгілерді анықтау мәселелері құрайды. Морфемалардың бірігу үдерісінің салдары дыбыс сәйкестіктері мен дыбыс алмасулары арқылы көрініс береді, морфема құрамындағы өзгеріске түсетін дыбыстар морфонема терминімен аталады.

Түркі тілдері бойынша алғашқылардың бірі болып чуваш тілі негізінде фонеморфологиялық белгілерді көрсеткен И.Г Павлов

бұл жаңа саланың объектісі ретінде морфемалардың құрылысын және морфемалардың бірігу заңдылықтарын атай отырып, морфема құрамындағы фонемалардың қызметіне тоқталды¹. Э.Тенишев сары ұйғыр тілін зерттеу барысында морфологиялық міндет жүктеп тұрған дыбыс өзгерістері жайлы: «Под фонеморфологией понимается совокупность фонологических средств, которые принимаются в морфологических целях или сопровождает явление морфологий»² деген ой айтады. Ғалым фонеморфологиялық құбылыс ретінде негізінен дыбыстардың позициялық өзгерістерін қарастырады.

М.З. Закиев түркі морфонологиясын орыс тілінің морфонологиялық қағидаларымен салыстыра отырып, түркі тілдерінің морфонологиясына түбір және қосымша морфемалар құрамындағы дәстүрлі дыбыс алмасуларын да, позициялық дыбыс алмасуларын да жатқызуды дұрыс санаса³, қазақ ғалымы А. Қалыбаева кейінді, ілгерінді ықпал әсерінен болатын дыбыс өзгерістерін де морфонологияның зерттеу нысаны ретінде қарастырады⁴. Фонология мен морфологияға бірдей қатысы бар мұндай тілдік заңдылықтар жайлы әртүрлі пікірлердің қалыптасуы, көзқарастар қайшылығының кездесуі олардың көпқырлы табиғатына, сөздің морфологиялық құрылымы мен фонетика-фонологиялық жүйесі арасындағы тығыз астастықтың ара жігін ажыратудың күрделілігіне байланысты.

Қазақ тілі морфонологиясының териялық мәселелері, қарастыратын объектісі, морфонологиялық құбылыстарда ерекше орын алатын дыбыстардың фонологиялық қызметі, дыбыстардың тіркесімі жайлы пайымды ойлар А.Айғабыловтың еңбек-

---

¹ Павлов И.Г. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка // Чувашский язык, литература и фольклор. Вып.4. – Чебоксары: ЧНИИ, 1974. – С. 44.

² Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. – Москва, 1976. – С. 21-30.

³ Закиев М.З. О тюркской морфонологии // Советская тюркология. – Баку, 1984. – № 7

⁴ Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі морфемалар жүйесі. – Алматы, 1986. – Б.77, 78.

терінде айтылады. Ғалым морфонологияға морфема жігіндегі барлық өзгерістерді жатқыза беретін болсақ, фонетика мен морфологияның үлесін ажырату қиындық тудыратынын көрсете отырып, мынадай тұжырым жасайды: «Артикуляциялық мүмкіндікке қатысы жоқ өзгерістердің бәрі морфонологиялық құбылыс деп қаралуы керек. Морфонологиялық өзгерістерге тек дыбыс алмасуы ғана емес, морфемалардың ұлғаюы және ықшамдалу жағдайы да жатады»¹. Бұл тұжырым барлық түркі тілдерінің фонеморфологиялық жүйесінің ерекшеліктеріне сай келеді.

Морфонологияның ең кіші қарапайым бөлігі саналатын морфонема (морфофонема) морфеманы құрайтын ең шағын элемент. Морфонема ұғымы фонеманың семасиологиялық–морфологиялық қызметін сипаттайтындықтан, белгілі бір дәрежеде фонема, фонемалық қатар, фонемалық парадигма ұғымдарымен де тікелей морфологияға қатысты морф, алломорф ұғымдарымен ұштасып жатады. Бұл түркі тілдерінің морфологиялық құрылымын таза морфологиялық заңдылықтар негізінде ғана саралаудың нәтижелі бола бермейтінің, тіл білімінің барлық деңгейлеріне қатысты құбылыстар мен заңдылықтарды да назарда ұстау қажеттігін көрсетеді.

Түркі тілдерінің жалғамалы сипатына сәйкес түркі тіл біліміндегі морфологиялық ұғымдар кешенінің өзегін түбір тұлғаға да, қосымша тұлғаға да бірдей қатысты морфема ұғымы құрайтындықтан морфологиялық зерттеулерде сөз құрамындағы морфемалардың өзара фонеморфологиялық, лексика-семантикалық тұрғыдан үйлесу амалдары, функционалдық-грамматикалық қызметі, белгілі бір лексика-грамматикалық ұғымды таңбалайтын морфеманың функционалдық-семантикалық уәждік негіздері толық қамтылуы қажет. Бұл түркі тіл біліміндегі морфологиялық зерттеулер фонетика-фонологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік зерттеу нәтижелеріне де сүйенетінін көрсетеді.

Агглютинациялық құрылымдық жүйеге байланысты қалыптасқан түркі тілдеріндегі морфемалар мен грамматикалық тұл-

¹ Айгабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы, 1995. – Б.11, 12.

ғалардың өзіндік ерекшеліктері негізінен морфологиялық және морфонологиялық заңдылықтар мен құбылыстарға байланысты туындайды. Сондықтан қазіргі түркі тіл білімінде қосымшалардың қалыптасу тарихы мен этимологиялық негіздеріне қатысты бірнеше пайымдаулар бар: жалғамалылық тілдік жүйенің заңдылықтарына сай дербес лексикалық мағынасын, соған сәйкес екпінін жоғалтқан жеке сөздерден қосымшалар пайда болады; сөз тіркестерінің соңғы сыңарларының дербес мағыналарынан ажырауы негізінде, грамматикалық көрсеткіштерге айналады; бірнеше қосымшалардың кірігуі немесе фузиялық құбылыстарға ұшырауы нәтижесінде күрделі грамматикалық тұлғалар қалыптасады немесе осы қалыптасқан күрделі тұлғалардың өз ішінен ыдырауы, редукциялануы арқылы жаңа грамматикалық көрсеткіштердің қалыптасуы мүмкін.

Синхрондық тұрғыдан алғанда морфема сөздің ары қарай бөлшектенбейтін, ең кіші мағыналық бөлшегі, сөз құрамында қолданылып, белгілі бір мағынаны білдіреді: «Сөз морфемалардан құралып, заттарды, құбылыстарды, іс-әрекетті, сапа-белгіні, олардың бір-біріне қатысын белгілейтін, даралық қасиетке ие болатын, басқа сөздермен сан алуан қарым-қатынасқа, байланысқа түсетін және дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұратын единица»¹. Морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем тәрізді тілдік бірліктердің ішінде сөз көптараптылығымен, әмбебаптылығымен ерекшеленеді. Лексикологияда сөз тілдің лексикалық жүйесінің бірлігі ретінде – біріншіден, лексикалық мағынасы, мағыналық құрылымы жағынан; екіншіден, шығу тегі жағынан; үшіншіден, қолданылу аясы мен шеңбері жағынан; төртіншіден, экспрессивті-стильдік сипаты жағынан қарастырылады. Грамматикада сөз тілдің грамматикалық бірлігі ретінде – біріншіден, сөздің бойында лексикалық мағына мен бірнеше грамматикалық мағынаның ұштасып келуі жағынан; екіншіден, морфологиялық құрылымы мен құрылымдық элементтері жағынан; үшіншіден, формалары жағынан; төртіншіден, лексика-грамматикалық топ-

¹ Аханов Қ. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 4, 5.

тарға (сөз табына) қатысы жағынан; бесіншіден, сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылуына қатысы және олардағы қызметі жағынан қарастырылады. Грамматикалық бірлік ретінде қарастырылатын сөздің қызметі басқа тілдік бірліктерден (фонема, морфема, сөз тіркесі, сөйлем) өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылады, сөзге тән негізгі белгі – адамның танымдық дүниесімен, рухани мәдениетімен тікелей байланыстылығы; тілдік жүйедегі дербестігі мен тұтастығы; тілдік коммуникациядағы маңызының әртараптылығы (ақпараттық мәні, эмоциялық реңкі, этикеттік мәні т.б.) арқылы сипатталады.

Тілдегі грамматикалық құбылыстардың барлығы да сөзге байлаулы, сөздің қолданылу мақсатына сәйкес жүзеге асады. Сөз, біріншіден, грамматикалық жүйенің ішінде морфемамен бірлікте болып, өзара тығыз байланысқа түскен күйінде грамматикалық құрылымның морфологиялық саласын құраса, сөз тіркесі және сөйлеммен қарым-қатынасына байланысты грамматикалық құрылымның синтаксистік саласының негізін құрайды. Бұл туынды сөздер мен сөз тұлғаларына ғана емес дербес қолданыстағы түбір морфемаларға да қатысты. Дербес лексикалық мағынаға ие морфемалар тұтас тілдік жүйенің негізін құрай отырып, грамматикалық мағынаға ие морфемаларды қабылдауы арқылы тілдік жүйені дамытады, лексикалық қорды байытады. Өлі, тірі түбірлер, түбір-негіздер арасындағы контаминациялық құбылыстар, түбір морфемалар мен қосымша морфемалар жігіндегі морфонологиялық заңдылықтар, басқа да фонетика-фонологиялық, лексика-семантикалық құбылыстар арасындағы конвергенциялық үдерістер сөз морфологиясынан көрініс табады. Диахрониялық тұрғыдан саралағанда грамматикалық мағына беретін морфемалардың бастау көзінде лексикалық мағыналардың болу мүмкіндігі де дәйектелуде. Сондықтан морфемаларды негізгі (түбір) морфема, қосымша (аффикстік) морфема деп жіктеудің өзі тілдің синхронды жағдайына негізделген теориялық тұжырым болып табылады.

§ 2. Көне түркі жазба ескерткіштері тілі морфологиялық құрылымының зерттелуі

Түркі тіл білімінің морфология саласының аясында қарастырылатын VI-IX ғасыр көне түркі жазба мұралары тіліморфологиялық жүйесінің де өзіндік зерттелу тарихы мен ғылыми-методологиялық дәстүрі бар. XI-XII ғасырлардағы классикалық араб тіл білімімен сабақтаса қалыптасқан түркі тіл білімітүрлі тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты кешеуілдеп барып, жалғасын тапқаны белгілі.

XIX ғасырдың бірінші жартысында түркі тілдерінің сол кездегі тілдік деректері негізінде алғашқы грамматикалар мен лексикографиялық еңбектер жариялана бастады. Ресей патшалығының саяси мүддесіне миссионерлік бағытта дайындалған алғашқы грамматикаларда түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы жайлы қарапайым сипаттамалар да беріліп отырды. Мәселен, И.Хальфиннің «Азбука и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения, преподаваемая в Казанской гимназии» атты еңбегі 1809 жылы жарияланады. Бұл еңбек татар тілінің морфологиялық құрылымындағы ерекшеліктер біршама айқын көрсетілген алғашқы грамматикалар қатарына жатады; XIX ғасырда түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы жайлы мәлімет беретін алғашқы еңбектер қатарында – И.Н.Березин мен Н.Бичуриннің «Татарская грамматика» (1857); А.О.Мухлинскийдің «Выбор турецких статей для начального перевода с грамматическим разбором» (1858); Х.Фаизхановтың «Краткая учебная грамматика татарского языка»; Н.И.Ильминскийдің (1822-1891) «Материалы к изучению киргизского наречия» (1861), М.А.Терентьевтің (1857-1909) «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» (1875); П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (ч.І, 1894), «Грамматика киргизского языка» (1897); И.Г.Лаптевтің «Материалы по казак-киргизскому языку» (очерк); «Грамматика киргиз-кайсакского языка» (1898) т.б. құнды еңбектерді атауға болады.

XX ғасырдың алғашқы жылдарында И.Ф.Катановтың «Опыт исследования урянхайского языка с указателем главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня» (1903) атты еңбегінде түркі тілдеріндегі ортақ түбірге негізделген туынды сөздердің жасалу жолы жайлы мәліметтер беріледі. XX ғасырдың басында Қазан түркологиялық мектебінің өкілдері де дәстүрді жалғастырып, татар тілі бойынша бірнеше оқу құралдары мен хрестоматиялар, грамматикалар мен сөздіктер жариялады. Мысалы: Ш.Иманаевтың «Татар теленең нәхүе вә сарыфы» (Синтаксис и грамматика татарского языка. Казань, 1910); А.Масудовтың «Төрки сарыфы» (Тюркская морфология. 1910); Г.Нугайбектің «Төрлек» (Грамматика. Казань, 1916); Г.Ибрагимовтың «Татар сарыфы» (Татарская морфология. 1911); Х.Кабутаридың «Кыскача татарча сарыф» (Краткая татарская морфология. Казань, 1913); Г.Сагдидің «Үз телемезге мөкәммәл сарыф, нәхү» (Дополненные морфология и синтаксис нашего языка. Казань, 1915); Дж. Валидидің «Татар теле имла һәм сарыф вә нәхү кагыйдәләре» (Правила орфографии, морфологии и синтаксиса татарского языка. Казань, 1915)¹. Қазан лингвистикалық мектебі өкілдерінің еңбектері түркі тілдері морфологиясының дербес сала ретінде орнығып, дамуына ықпал етті.

Осы кезеңде қазақ тілі жөнінде М.Бекимовтың «Руководство к изучению киргизского языка» (Ташкент, 1909); А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912-1925 жылдар аралығында бірнеше рет басылған), 3 бөлімнен тұратын «Тіл құрал» (Фонетика, 1915, Морфология, 1914, Синтаксис, 1916) атты еңбектері жарыққа шығып, тілдің морфологиялық құрылымы талдана бастады. Аталған еңбектердің ішінде ерекшесі – А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» болды. Қазақ тілінің табиғатын, ерекшеліктерін терең танытатын, сөз жүйесіне (морфологияға) талдаулар жасалған грамматика тек қазақ тіл білімінің ғана емес, кейбір басқа да түркі халықтары лингвистикасының метатілдік қорын қалыптастыруға негіз болды.

¹ Казанская лингвистическая школа. Книга первая. Сост. М.З.Закиев. – Казань: Татарское книжное издательство, 2008. – С. 11-20.

Тілдік құрылымда динамикалық дамудың нәтижесінде қалыптасқан, тілдің қазіргі қалып-күйін сипаттайтын тілдік деректермен қатар, көне дәуірдің куәсіндей сирек кездесетін, жүйелі қолданылмайтын элементтер де кездеседі. Белгілі бір тілге тән мұндай құбылыстардың сырын көне жазба ескерткіштер тілімен және басқа да туыс, туыстас тіл деректерімен салыстыра отырып, тарихи тұрғыдан зерттеу нәтижелі болатыны белгілі. Сондай-ақ тарихи-салыстырмалы зерттеулер туыс тілдердің өзара туыстық деңгейін анықтауға, туыс тілдерге ортақ тектілік, бабатиілік қабаттардың даму, өзгеру бағыттарын шамалауға мүмкіндік беретін тіл білімінің маңызды салаларының бірі. А.Казембектің бірнеше түркі тілдері деректері бойынша дайындаған «Грамматика турецко-татарского языка» атты түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы ғылыми ортада жоғары бағаланды. 1839 жылы Қазан университетінің типографиясында жарияланған еңбектің екінші басылымы «Общая грамматика турецко-татарского языка» деген атпен 1846 жылы жарыққа шығады. Лингвистикалық түркітану тарихындағы маңызды еңбек болып табылатын түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын дайындау барысында А.Казембек түркі тілдерін салыстырмалы тұрғыдан қарастырған басқа да түркітанушылардың (Г.Жобер, И.Хальфин, А.Троянский т.б.) тәжірибесіне сүйенеді. Үш бөлімнен тұратын грамматиканың бірінші бөлімі әліпби жүйесіне, зат есім, сын есім, сан есім, есімдік категорияларына арналса, екінші бөлімде негізінен етістіктер қамтылады және шылаулар мен көмекші сөздер, үстеулер мен одағайлар сараланады, ал үшінші бөлім сөз тіркестері мен сөйлем құрылымына арналған.

Түркі лингвистикасы бойынша академиялық зерттеулердің көш басында тұрған В.А.Богородицкийдің 1934 жылы Қазан қаласында жарияланған «Введение в татарское языкознание» атты еңбегінде зат есімдер мен есімдіктердің септелуі, етістіктердің жіктелуі мәселелері қамтылса, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. Ч.2» (Москва, 1956)

атты ұжымдық монографияда, М.Рясяненнің («Materialen zur Morphologie der turkischen Sprachen». Helsinki, 1957) еңбегінде түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы, сөз таптары, олардың жасалу жолдары, грамматикалық категориялары біршама кеңірек қарастырылады.

Түркі тілдері морфологиясын тарихи-салыстырмалы зерттеу принциптері толық сақталған еңбектер ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарының соңына қарай жарық көре бастады. Олардың қатарындағы К.Г. Менгестің («The Turkic Languages and Peoples». Wiesbaden, 1968) зерттеуін, А.Н.Кононовтың («Показатели собирательности-множественности в тюркских языках». Ленинград, 1969), Л.С.Левитскаяның («Историческая морфология чувашского языка» Москва, 1976), А.М.Щербактың («Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя, глагол)». Ленинград, 1977), Н.А.Баскаковтың («Историко-типологическая морфология тюркских языков». Москва, 1979), Б.А.Серебренников пен Н.З. Гаджиеваның («Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков». Баку, 1979) зерттеулері түркі морфологиясының теориялық негіздерін нақтылап берген еңбектер болды. Түркі тілдері салыстырмалы-тарихи морфологиясы бойынша және жекелеген түркі тілдері бойынша жарияланған негізгі еңбектердің (1980 жылдардың ортасына дейінгі) зерттеу нәтижелері мен теориялық тұжырымдарын саралай отырып, түркі тілдерінің морфологиялық құрылымын мол тілдік деректер негізінде жүйелеуге бағытталған «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология» (Москва, 1988) атты ұжымдық монография түркі морфологиясының сол кезеңге дейінгі зерттелу деңгейі мен нәтижелерін, проблематикасын жан-жақты саралаған іргелі зерттеу болып табылады.

Түркі жазба ескерткіштерін зерттеудің алғашқы кезеңі негізінен рунологиялық-текстологиялық бағытта болса, таза лингвистикалық тұрғыдан зерделеу ХХ ғасырдың алғашқы жылдарынан басталады. Көне түркі жазба мұраларының тілін зерттеудің көшбасшысы В.В.Радловтың Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің

грамматикалық құрылымына қатысты, кейбір аудармаларын жетілдіруге байланысты мақалалар сериясы 1909-1912 жылдар аралығында жарияланды. В.В.Радлов руникалық көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін – солтүстік, оңтүстік және аралас диалектілер деп бөле отырып, солтүстік және оңтүстік диалектілердің негізгі фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктері ретінде мұрын жолды дауыссыздар қатарындағы *n, ŋ* дыбыстарының ықпалымен болатын сөз басындағы *b > m* алмасуын (*bän > män* «я», *baŋa > maŋa* «мне» т.б.); оңтүстік диалектіде барыс септігі (*-ta, -tä, -da, -de*) мен шығыс септігі (*-tän, -tin, -dän, -din*) жалғауларының ажыратылатынын, солтүстік диалектіде барыс және жатыс септіктері ажыратылмай, олардың мәнін *-ta, -te, -da, -dä* формасы беретінін көрсетеді. Ғалым шығармашылығындағы Орхон-Енисей жазбаларының жалпы тілі, морфологиялық құрылымы жайлы айтқан ой-тұжырымдарының маңыздылығы А.Н.Кононов, А.Аманжолов, К.Хусайынов т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қамтылған¹.

П.М.Мелиоранский «Күлтегін» ескерткіші тілінде ілік септігі жалғаулары *-γ, -g* тұлғасын зат есімдерге, *-ni, -ni* тұлғасының есімдіктерге жалғанатынын алғаш байқаған зерттеуші. Ол *-ni, -ni* жалғауының зат есімдерге жалғануы аналогиялық жолмен кейін қалыптасқанына мән береді. П.М.Мелиоранский көне түркі жазбалары тілі негізінде етістік тудырушы *-sira* жұрнағын сын есім тудырушы *-siz* жұрнағымен байланыстырады “*qayansira* «лишаться кагана» – *qayansiz* «лишенный кагана, без кагана” ...возможно, *-sira* возникло из *-sizra* или *p* здесь просто образовался из *з*»². Бұл жөнінде А.М.Щербак «Попытка П.М.Мелиоранского связать *p* с

¹ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Ленинград: Наука, 1982; Кононов А. Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. 1971. – Москва: Наука, 1972. – С. 11; Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. – Москва: Наука, 1980; Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996; Хусаинов К. Ш. В.В.Радлов и казахский язык. – Алма-Ата: Наука, 1981.

² Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – Санкт Петербург, 1899. – С. 37.

з и таким образом дать тюркское объяснение ротацизма ($p > z$), попытка, которую вскоре после этого повторили Э.Н.Сетьяля (в 1902) и З.Гомбоц (в 1912), является крупным достижением дореволюционной отечественной тюркологии» дей отырып, ғалымның осы пікірі бұрын да, қазір де лайықты бағасын алмай келе жатқанына өкініш білдіреді¹. П.М.Мелиоранскийдің көне түркі тілі туралы құнды пікірлерінің бірі синкретикалық жұптардың табиғаты жайлы айтқан «...разделение корней на глагольные и именные не было так строго проведено в турецком языке, как теперь»² деген ойы. Бір буынды сөздерден ғана емес екі буынды сөздерден де көрініс беретін екінші дәрежелі синкретизмдер түркі тілдеріндегі түбір морфеманың да, қосымша морфеманың да полисемиялық табиғатын сипаттайды. Мысалы, қазақ тілінде: *ajtis* зат есім. Өнер түрі ` *ajtis* етістік, ортақ етіс. Сөз жарыстыру, ұрсысу³ Мұндай құбылыстар морфологиялық зерттеулер жүргізуде аса маңызды болып табылады.

А.Н.Самойлович түркі тілдерін жіктеу барысында негіз тіл ретінде көне түркі тілін алып, Орхон-Енисей жазбаларының тілінің фонетикалық, морфологиялық белгілерін басты критерийі ретінде қолданады. Сондай-ақ А.Н.Самойлович еңбектері Орхон-Енисей жазбалары мен ұйғыр ескерткіштері тілінің жақындығын алғаш дәлелдеп көрсетуімен де құнды. Ол «Памятники енисейско-орхонской и уйгурской письменности не дают, по-моему, достаточно доказательств в пользу существования основных различий между языками этих двух письменностей, и я потому не склонен резко разграничивать эти языки» дей отырып, аталған тілдер арасында аздаған өзгешеліктер барын да мойындайды³. Түркі тілдері VIII ғасырдан бері тұрақтылығын сақтап келе жатқанына баса назар аударған ғалым, якут

¹ Щербак А.М. П.М.Мелиоранский и изучение памятников тюркской письменности // Тюркологический сборник. 1972. – Москва: Наука, 1973. – С. 31.

² Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – Санкт Петербург, 1899. – С. 98.

³ Самойлович А. Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – С. 80.

және чуваш тілдерінен басқа түркі тілдерін бір ғана тілдің диалектілері мен говорлары деңгейінде қарастыруға да болатынын көрсетеді¹.

Көне түркі ескерткіштерінің лингвистикалық тұрғыдан кеңінен зерттелуі өткен ғасырдың 50-жылдарынан бергі кезеңге сәйкес келеді. Осы кезеңде Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінің жекелеген мәселелері жөнінде, қазіргі түркі тілдеріне қатыс-дәрежесі, сабақтастығы жөнінде бірнеше диссертациялар қорғалып², көптеген мақалалар мен ірі монографиялар жазылды. Агглютинативті тілдік жүйе морфологиялық құрылымның ерекшеліктеріне негізделетіндіктен көне түркі тілінің морфологиялық ерекшеліктерін саралау түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың құрылымын, тұлғалық-мазмұндық дамуы мен лексика-грамматикалық мән-мағынасын, функционалдық қызметін талдаумен ұласады.

¹ *Самойлович А. Н.* Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – С.58.

² *Айдаров Г.* Лексика древнетюркских памятников Орхон-Енисей и Таласа. АДД. – Алма-Ата, 1974; *Агманов Е.* Именно-атрибутивное словосочетание в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД. – Алма-Ата, 1964; *Кондратьев В. Г.* Очерк грамматического строя языка памятников тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии. АҚД. – Ленинград, 1965; *Раджабов А. А.* Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. АҚД. – Баку, 1967; *Раджабов А. А.* Глаголо-образование в языке орхоно-енисейских памятников. АДД. – Алма-Ата, 1977; *Есенгулов А.* Словообразовательные аффиксы в языке древнетюркской письменности (на материале орхоно-енисейских и таласких памятников). АҚД. – Алма-Ата, 1969; *Аширалиев К. А.* Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхоно-енисейских памятников. АҚД. – Фрунзе, 1969; *Ахметов М. А.* Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). АҚД. – Алма-Ата, 1970; *Махматкулов М.* Аналитический способ словообразование в языке древнетюркских памятников. АҚД. – Ташкент, 1973; *Аманжолов А. С.* Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД. – Алма-Ата, 1969; *Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности.* АДД. – Алма-Ата, 1975; *Шервашидзе И. Н.* Формы глагола в языке орхоно-енисейских надписей. АҚД. – Тбилиси, 1977; *Кулиев А. А.* Наличные формы глаголов языке орхоно-енисейских памятников (в сравнении с азербайджанским языком). АҚД. – Баку, 1978.

Түркі жазба ескерткіштерінің жалпы тілі, морфологиялық құрылымы жайлы С.Е.Маловтың («Енисейская письменность тюрков». Москва, 1952 т.б.), И.А.Батмановтың (Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959 т.б.), В.М.Насиловтың («Язык орхонско-енисейских памятников» Москва, 1960), А.Н.Кононовтың («Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)». Ленинград, 1980), А.Есенқұловтың («Көне түркі жазба ескерткішіндегі қосымшалар» Алматы, 1976); Ғ.Айдаровтың («Күлтегін ескерткішінің тілі» Алматы, 1996; «Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі». Алматы, 2000); А. Аманжоловтың («История и теория древнетюркского письма». Алматы, 2003 т.б.); Г.Г.Левиннің («Лексико-семантические параллели Орхонско-тюркского и якутского языков: в сравнительном плане с алтайским, хакасским, тувинским языками. Новосибирск, 2003) т.б. зерттеулерінің маңызы ерекше. Сондай-ақ көне түркі, орта түркі, қазіргі түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы жайлы пайымды пікірлер мен көзқарастар Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, Т.А. Бертагаев, Б.М. Юнусалиев, К.Мусаев, Ә.Қайдар, М.Закиев, М.А. Хабичев, В.Г. Гузев, А.Ысқақов, А.Ибатов, Ы.Маманов, М.Томанов, Ә.Құрышжанов, С.Исаев, А.Қалыбаева, А.Айғабылов, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, Е.Қажыбек т.б. көптеген зерттеушілер тарапынан да айтылды.

Орхон-Енисей және Талас ескерткіштері тілінің жан-жақты зерттелуі С.Е.Маловтың еңбектерінен басталады. Ғалым өзінің атты зерттеуінде жетілдірілген, жаңартылған ескерткіш мәтіндерін берумен қатар көне түркі тілдерінің фонетикалық жүйесі, морфологиялық құрылымы, диалектілік ерекшеліктеріне сараптама жасайды. Ол ескерткіштер тіліндегі диалектілік варианттардың ұшырасатынын дыбыс сәйкестіктері арқылы (*biṅ≈biṅ, adīraltīm≈adīriltīm* т.б.) түбір морфема деңгейінде де, қосымша морфема деңгейінде де мысалдар негізінде айқындап береді¹

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 62.

Ескерткіштер тілінің грамматикасын түзу барысында көне түркі тіліндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымы, бір буынды етістік – есім омонимиясы, сөзжасамдық фонетикалық тәсілі тәрізді түркілік түбіртанудың маңызды мәселелеріне тоқталған зерттеуші А.Н.Кононов болды. Көне түркі түбірінің ең шағын тұлғасы дауысты, дауыссыз – дауысты, дауысты – дауыссыз құрылымды түбірлерден тұратынын көрсеткен ғалым, қазіргі түркі тілдеріне кеңінен таралған дауыссыз – дауысты – дауыссыз дыбыстардан тұратын үш құрамды моносиллабтарды Э.В.Севортян, Б.М.Юнусалиев тәрізді белгілі түркологтар негізін қалаған грамматикалық синкретизм немесе етістік – есім мәнді түбір-негіздер мәселесіне қатысты қарастыруды қолдайтынын білдіреді. Соңғы дауыссызды қосымша морфема ретінде таныған зерттеуші өз ойын «...морфологический анализ в большинстве случаев определяет третий элемент (т.е. конечный согласный) как залоговый показатель (при глагольных корнях) или как словообразовательный аффикс (при именных корнях)»¹ деп көрсетеді. Ғалым пікірінің негізділігін көрсететін бір буынды түбірлердің іштей компоненттерге ыдырау мүмкіндігін дәйектейтін тілдік деректер қоры жинақталып, теориялық негізі жасалғанмен, соңғы элементтің таза сөзжасамдық сипаты, қызметіне қарай етістік категориясы немесе есім сөз тудырушы аффикске жіктелуі мамандар тарапынан толық қолдау тапқан жоқ.

Көне түркі жазбалары тіліндегі қосымшаларды арнайы зерттеген А.Есенқұлов сөз тудырушы әр жұрнақтың өзіне тән мағынасы мен қызметі бар екеніне тоқтала отырып, өз ойын былай білдіреді: «сүле(соғысу – етістік), сүлет (соғысты), сүңүз (сүңгі), сүңгіліз (сүңгілі), сүңүш (соғыс – зат есім), сүңүшміш (соғысты) сөздерінің түбірі сү (әскер)бір болғанымен, жұрнақтардың әрқайсысы өздері жалғанған негізгі және түбір сөздерге жаңа лексикалық мағына үстеп, оларды бір категориядан екінші категорияға айналдырады. Мұндай туынды сөздер ескерткіштерде санаулы,

¹ Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С. 76.

мына тәрізділер: *қағанлуг, қағансыра, елліг, елсіре* т.б.»¹. Ғалымның «орхон-енисей, талас ескерткіштерінің ғылыми интерпретациясы шыңына жетті, иі қанды, әсіресе олар қазіргі түркі тілдерінің тарихына байланысты жан-жақты тексерілді деп айта қою қиын» деген тұжырымы әлі де өзекті күйінде қалып келеді.

Ғ.Айдаров VII-IX ғасыр түркі жазба мұралары тілінің грамматикалық құрылымын түзу барысында морфологиялық ерекшеліктерге, қосымша морфемалар мен түбір морфемалардың мағынасы мен қызметіне талдаулар жасайды. Зерттеуші көне түркі тілінің морфологиясын сөз таптарының аясында саралайды: «Ескерткіштегі сөздер де, қазіргі кездегі тіліміздегідей, жеке дара айтылмай, олар да басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп жұмсалады, қызметі түрленіп, форма жақтарынан да әр түрлі өзгерістерге ұшырап отырады. Мұндай ерекшеліктер қалай болса солай жасала қоймайды, замандар бойына қалыптасқан заңдылықтар бойынша жасалады. Бұл заңдылықтар ескерткіштер тіліне де қатысты. Өйткені, морфология – сөз таптары зерттейді, сөздерді белгілі бір жүйе бойынша топтастырады, олардың әрқайсысының жалпы грамматикалық мағыналары мен формаларын анықтайды»²

Орхон, Енисей және Талас ескерткіштері қазіргі түркі тілдеріне ортақ мұра, қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму бағытын айқындауға мүмкіндік беретін бірден-бір жазба дерек болғандықтан көне мұралар тілінің морфологиялық ерекшеліктерін саралаған зерттеушілер ескерткіштер тілінің диалектілік жіктелісі мен қазіргі түркі тілдеріне қатыс-дәрежесі мәселелерін де қатар көтереді.

Ә.Р.Тенишев көне түркі жазба ескерткіштері тілінің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық ерекшеліктерін көрсететін тілдік деректер негізінде ескерткіштер тілінің қазіргі түркі тілдеріне қатыс-дәрежесі әр түрлі екенін, «түркі жазбаларының тілі

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б.232.

² Айдаров Ғ Тоникуқ ескерткішінің тілі. VIII ғасыр. – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б.50.

тарихи диалектологияның бастау көзі бола алмайтынын»¹ айтады. VII-VIII ғасырдағы көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін оғыз, ұйғыр, қырғыз, қыпшақ басқа да көне түркі тайпалары бірдей қолданған әдеби қалыпқа түскен тіл ретінде қарастырылған ғалым, әр тайпаның өзіндік ерекшеліктері бар сөйлеу тілі болған деп санайды: «оғыздар мен қыпшақтар *j* – тілді, ұйғырлар *d* – тілді, қырғыздар *z* – тілді»². Ол ескерткіштер тілін көне түркілер дәуірінде жоғарғы әлеуметтік топтар пайдаланған аристократтық сипаттағы, диалектілерден ада нормаға түскен тіл болғанын, Күлтегін және Білгеқаған ескерткіштері мәтінінде аздаған айырмашылықтар авторлардың туған тілінің ықпалына, жеке стилінің, мектебінің, жазу мәнерінің ерекшелігіне байланысты екенін айтады. Ал Енисей ескерткіштерін әлеуметтік топтардың барлығы тұтынуына орай, қолданыс аясы кең болғанын, сондықтан «диалектілік ерекшеліктерді айқын ажыратуға болады» деген пікірлерге келісетінін білдіреді және Орхон ескерткіштерін де, Енисей ескерткіштерін де бір тілдік койнеге жатқызып, Ұйғыр ескерткіштерінің тілін екінші койне ретінде қарастырады³. Зерттеушінің көзқарастарынан көне ескерткіштердің тілін жекелеген көне тайпаларға тиісті жіктеуге қарсы болғанымен Орхон-Енисей ескерткіштері тілін тұтастай алып қарағанда диалектілік ерекшеліктердің барын жоққа шығармайтынын байқаймыз.

Морфологиялық және фонетикалық ерекше белгілер негізінде көне түркі жазба ескерткіштері тілінде көне оғыз, көне қырғыз, көне ұйғыр тілдерінің ықпалы сақталғанын көрсеткен Н.А.Баскаков, Орхон-Енисей жазбаларын көне оғыз және көне қырғыз тіл-

¹ Тенишев Э. Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Советская тюркология, 1973. № 6. – С. 54-61.

² Тенишев Э. Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1976. – С. 165.

³ Тенишев Э. Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1976. – С. 171.

дерімен байланыстырса, манихей жазбаларынан көрініс беретін көне ұйғыр тілін *n* диалектісіне және *j* диалектісіне жіктейді¹.

Қазақ ғалымы С.Аманжолов VI-VIII ғасыр ескерткіштер тілі негіз – тіл ретінде, барлық түркі тілдері жайлы тарихи-салыстырмалы зерттеулердің тіні, арқауы қызметін атқаруы қажеттігін көрсетеді. Ғалым ескерткіштер тіліндегі басты ерекшеліктер қатарында *-di,-ti/-ti* етістік формалары қосымшаларының қолданылуын (*alti/aldı* «взял», *kelti/keldi* «пришел, шел», *berti/berdi* «дал»); етістіктің бұйрық райының ерекше формада қалыптасуын (*ölür* «убей, умертви», *olur* «сиди, садись»); күрделі сын есімдердің ерекше тәртіппен қолданылуы, септік жалғауларындағы өзгешеліктер тәрізді бірнеше морфологиялық белгілерді де атайды. Орхон, Енисей мұралары тіліндегі ерекше белгілер негізінде көне түркі тіліндегі диалектілік жіктеліс жайлы пікірін былай білдіреді «Я убежден, что древнетюркские памятники отражают, действительно, племенной язык многих тюркских племен, но я не отрицаю, что в древнетюркских языках имеются некоторые диалектные различия»².

В.Г.Кондратьев көне оғыз ескерткіштерінде де, көне ұйғыр ескерткіштерінде де Орта Азияда жүздеген жыл бойы қолданылған біртұтас түркі тілі сақталған деп санайды, ғалым «біртұтас тіл» ұғымын белгілі бір дәрежеде шарттылық сипатта қолданғанын ескерте отырып, тілдік ерекшеліктер көне ұйғыр ескерткіштері арасында ғана емес, бір ескерткіш мәтінде де кездесетінін көрсетеді³.

А.С.Аманжолов морфологиялық және фонетикалық белгілер негізінде көне түркі жазба ескерткіштері тілінің диалектілік ерекшеліктеріне көңіл бөлген ғалымдардың пікірін талдай оты-

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1969. – С.165-166.

² Аманжолов С. Памятники древнетюркской письменности в их отношении к современным тюркским языкам // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001. – С. 131-133.

³ Кондратьев В. Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI. – Ленинград: Изд-во Ленинградский университет, 1981. – С.26.

рып, көне түркі ескерткіштері тіліндегі жекелеген фонетикалық (графикалық) және морфологиялық ауытқулар әртүрлі тайпалық диалектілердің ықпалына ғана байланысты емес ескерткіштер тіліне өзек болған негізгі диалектінің динамикалық дамуына да қатысты болуы мүмкіндігін айтады және көне түркі жазба ескерткіштерін фонетикалық белгілеріне қарай диалектілік тұрғыдан жіктеу белгілі бір дәрежеде болжам күйінде қалатынын ескертеді¹.

Көне жазба ескерткіштер тілін қазіргі түркі тілдерінің генеалогиялық классификациясы бойынша жіктеу өте күрделі мәселе. Бұл мәселенің шешімін табу қазірге дейін табылған көне жәдігерлер тілін толықтай зерттеуді қажет етеді. Ескерткіштердің лингвистикалық тұрғыдан толық зерттелуірунологиялық, текстологиялық зерттеулердің нақтылығы мен шынайылығына тәуелді. И.В.Кормушин кейбір ескерткіштердің оқылымдары мен аудармаларында жаңсақтықтардың орын алғанын көрсетеді².

XIII ғасыр бұрын қолданылған ескерткіштер тілін қазіргі жекелеген түркі тілдеріне немесе жекелеген тілдік топтарға ғана қатысты қарастыру ғылыми жаңсақтыққа алып келеді. Артына мол жазба мұра қалдырған мемлекеттік деңгейдегі түркілік бірлестіктер тек этникалық негізде ғана емес, географиялық-аумақтық негізде де құрылғаны тарихтан белгілі. Ұлан-ғайыр аумақты қамтыған түркі қағанаттарының құрамына өзіндік тілдік ерекшеліктері бар бірнеше түркі ру-тайпалары енгенін, сол көне тайпалар қазіргі түркі халықтарының этногенездік құрамына шашырай таралғанын ескетсек, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінің барлық түркі халықтарына ортақ мұра, ортақ құндылық екені анық. Қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қоры, фонетикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымы, синтаксистік конструкциясы көне түркі тілінің жалпы лексика-грамматикалық жүйесімен сәйкес келуі, көне тілдің ерекше белгілері қазіргі

¹ Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Атамұра, 2003. – С. 34.

² Кармушин И. В. Текстологические разыскания в области енисейской руники // Turcologica, 1986. – Ленинград, 1986. – С. 165.

тілдердің тек біреуінен ғана емес, әр топтағы бірнеше тілдерден көрініс беруі де кезінде өзіндік диалектілік ерекшеліктері бар жалпы түркілік ортақ жазба әдеби тіл қолданыста болғанының куәсі. Қазіргі түркі тілдерінің ішінде көне түркі тілінің фонетикалық, лексика-грамматикалық құрылымын дәлме-дәл қайталайтын бірде-бір тіл жоқ. Тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс болғандықтан, бұл – табиғи лингвистикалық заңдылық.

Лингвистикалық түркітануда Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілі негізінен оғыздық, ұйғыр-оғыздық, қырғыз-қыпшақтық сипаттақарастырылып, батыс қыпшақ тілдеріне қатысы күңгірт қалып келді. Ескерткіштер тілінде қыпшақтық белгілердің мөлінен сақталуы, сол белгілердің қазіргі қыпшақ тобындағы түркі тілдерінде бірде әдеби тілде, бірде диалектілік ерекшеліктерде үнемі қайталанып отыруы көне жәдігерлер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерінің арасындағы тығыз байланысты білдіреді.

Тіл дамуындағы мираскерлік сабақтастық адам ағзасындағы, қанындағы генетикалық жалғастықпен пара-пар жүретін феномендік құбылыс. Сондықтан жалпы түркі жұртшылығына ортақ Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінен қазіргі қыпшақ тілдер тобына кіретін тілдердің де алар үлесі ауқымды болмақ. Мұндай тарихи сабақтастықты 744 жылы орнатылған Мойун Чур ескерткіші мәтінінде «түрк-қыпшақ тоғыз оғыздарды елу жыл басқарғаны» жайлы деректің сақталуы да дәйектей түседі.

Көне түркі дәуірімен жалғасып жатқан орта түркі дәуірінде жазылған мұраларының тілін талдау нәтижелері оғыз, қыпшақ тілдері сараланып шыққанға дейін жалпытүркілік қыпшақ-оғыздық, оғыз-қыпшақтық жағдайдың орныққанын көрсетіп бергені белгілі. Көне түркі дәуірі мен орта ғасыр дәуірі арасындағы өтпелі кезең тілдік жағдаятты айтарлықтай өзгертіп жібере алмайтыны белгілі. Орта түркі дәуірінің алдындағы көне түркі жазба ескерткіштері тілінің деректері де қыпшақ ↔ оғыз тіл бірлестігінің іздері сақталғанын көрсетеді. Оғыз және қыпшақ тілдерінің дербестік сипатқа ие болуы тұстас бір тілдің екіге жарылуы нәтижесінде емес, бұрыннан өздеріне тән мүддесін қорғау

ыңғайында, яғни өздеріне тән белгілерді сақтап қалу ыңғайында қалыптасқанын байқаймыз. Орта ғасырдағы оғыз-қыпшақтық аралас тілдік жүйедегі қыпшақ тілдерінің дербестік сапасының айқындала бастауы бір ғасыр шеңберінде ғана қалыптасқан құбылыс емес түркі тілдері дамуының алғашқы кезеңдерінде-ақ оғыздық немесе қыпшақтық белгілердің сілемдері қолданыста болуы әрі олардың арасында дифференциациялық және интеграциялық процестердің кезең-кезеңімен бірнеше мәрте қайталануы да мүмкін. Соңдықтан көне түркі дәуірі мен орта ғасыр дәуіріндегі түркі жазба әдеби тілі арасындағы сабақтастық та қыпшақ ↔ оғыздық аралас тілдік жүйе арқылы айқындалады¹.

VI-IX ғасырдағы түркі тілдерінің негізгі сипатын, лексикалық құрамының, фонетика-фонологиялық жүйесі мен морфологиялық-грамматикалық құрылымының, синтаксистік құрылысының ерекшеліктерін танытатын Орхон, Енисей, Талас жазба ескерткіштері тілінің деректері, көне түркілердің қыпшақ ↔ оғыздық аралас тілдік жүйені қолданғанын дәйектейді.

---

¹ Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы : Арыс, 2007. – Б. 60.

VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ТҮБІР МОРФЕМАЛАР

§ 1. Түркі тілдеріндегі түбірлер мен түбір-негіздердің сөзжасам жүйесіндегі морфемалық әлеуеті

Көне түркі тілінің морфологиялық ерекшеліктерін саралау сөз тұлғасының (сөздің) тірегі қызметін атқаратын түбір морфемалардың дамуы мен құрылымдық-мазмұндық сипатын, тіл жүйесіндегі ақпараттық-таңбалық қызметін талдаудан басталады. Түркі тілдерінің базистік лексикасын құрайтын VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі түбір сөздер дербес лексемалық сапасына қатысты лексикологияның, сөз құрылымындағы негізгі тілдік бірлік ретінде морфологияның зерттеу нысанына жатады. Ескерткіштері тіліндегі түбір-негіздер мен туынды лексемалық бірліктердің құрылымына морфемдік-компоненттік талдау жасау барысында анықталатын бір буынды сөздердің түбір морфемалық әлеуеті – көне түркі тілінің жалпы лексикалық қорын дамытудың, байытудың, жаңғыртудың негізгі базасы. Бұл – бір буынды түбір сөздердің көпқырлы, көпфункционалды, полисемиялы, полиформалы табиғатымен астасып жатқан құбылыс.

Синхрониялық тұрғыдан қарастырғанда сөздің негізгі лексикалық мағынасын беретін, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші бөлшегі саналатын түбір морфема етістіктің бұйрық райы мен зат есімнің атауыш формасына сай келеді. Ал диахрониялық

тұрғыдан қарастырғанда түбір морфемалардың дербес лексемалық сапада қолданылуы міндетті емес. Тарихтың терең қабаттарынан бастау алатын түркі тілдерінің қалыптасуы мен дамуын қамтитын лингвоонтологиялық үдерістер шеңберінде орныққан морфемалық жігі айқын ажыратылмайтын сөздер құрамында ғана сақталған, дербес лексемалық қабілеті жоқ өлі түбірлер қаншама. Кез келген түркі тіліне (ескерткіштер тіліне де, қазіргі тілдерге де) морфологиялық талдау жасау «байырғы түркі сөзінің түбір тұлғасын, негіздің құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін этимологиялық табиғатын анықтауға қажетті туынды түбірді сөз жасау моделінің жүйесіне салып, тұлғалас бір топ сөздің қатарында қарастыруымыз керек. Мәселен, қазақ тіліндегі *-на/-не* моделі арқылы жасалған *ауна-, буна-, қайна-, тырна-* сияқты сөздерді алып, жоғарыдағы тәсіл бойынша түбірлік морфемалардан жалғаулық морфемаларды бөліп алып қарағанда, алдыңғы екеуінің түбірі (*ау-, бу-*) айқын да, кейінгі екеуінің (**қай-, *тыр-*) түбірі біздер үшін ұмыт болған «өлі» түбірлер екендігін көреміз. Осылайша морфологиялық принципке сүйене отырып, ілкі түбір, туынды түбір тұлғаларын анықтау этимологиялық зерттеулердің сенімді де жемісті тәсілдерінің бірі»¹.

Ретроспективтік бағыттағы морфемдік талдау амалдары арқылы ғана анықталатын өлі түбірлердің мәні мен тұлғасы арқылы дербес қолданыстағы түбірлердің кейбірінің екінші, үшінші дәрежелі құрылым екенін ажыратуға болады. Интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен дебетігінен айрылып, мағынасы күңгірт тартқан өлі түбірлердің ұғымдық мәнін айқындау түркі морфологиясындағы өзекті мәселердің бірі: «Түбірдің ұғымы, мән-мағынасы – түбірлес, туынды, бір ұядан өрбіген сөздердің ең жалпы, бәріне ортақ, өзекті мағынасы. Сондықтан да түбір құрылымдық жағынан ең қарапайым болса да тілдің ең негізгі мәнді бөлігі. Онсыз қазіргі тілдердің лексикалық ортақтығын, туыстығын дәлелдеу мүмкін емес»².

¹ Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 64.

² Манкеева Ж. Түбір// Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИПО – Баспа орталығы, 1998 – Б. 398, 399.

Түркітану ғылымындағы түбір проблемасының зерттелуі өзіндік дәстүрі мен қағидалары қалыптасқан, мақсат-мүддесі айқындалған классикалық сала болып табылады десек те, тілдің негізін құрайтын бір буынды сөздердің табиғаты толық ашылып болмағаны белгілі. Түбір проблемасының күн тәртібінен түспей отыруы алғашқы дыбыстық тілдің сұлбасы байқала бастаған кезден бастау алатын түркі түбірінің бірнеше сатылы даму жолы мен қайшылыққа толы қат-қабат күрделі табиғатына байланысты. Түркі сөздері тұлғасының қарапайымнан күрделіге қарай дамуы басты ерекшелік болғанымен фонетика-фонологиялық, фономорфологиялық, фоно-семантикалық заңдылықтарға орай кезең-кезеңімен кері процестерді де басынан өткізуі, одан қайта күрделенуі тәрізді мәселелер де түбір морфемалардың табиғатын айқындауда қиындықтар туғызады. Фонетикалық құбылыстар гаплогия мен редукция үнемдеу принципі бойынша жаңа дыбыс тіркесімін, жаңа фонологиялық жағдайды тудырады. Бұл дыбыстардың позициялық ауысуына, дыбыстардың түсіп қалуына, екі дыбыстың орнына жаңа бір дыбыстың пайда болуына алып келеді, ал дыбыс өзгерістерінің қордалануы коммуникативтік дербестікті сақтау принципі бойынша фонетикалық жүйенің жаңаша қалыптасуына арқау болады. Фонетикалық жүйедегі өзгерістер сөздің морфологиялық тұлғасына әсер етіп, қарапайым фонетикалық өзгерістер фонологиялық құрылымға да ықпал етуі мүмкін. Семантикалық даму барысындағы деривациялық дифференциация фонологиялық варианттарды қамтиды. Осы процестің нәтижесінде дыбыс сәйкестіктерінің екінші дәрежелі фоно-морфо-семантикалық қырлары қалыптасып, морфеманың алломорфтарының пайда болуына ықпал етеді.

Сөздің шынайы болмысын танып-білу әрдайым тұлға мен мазмұнды бірлікте қарауды талап ететіндіктен жалпы түркі лексикалық қорының негізін құрайтын түбір морфемалардың семантикалық дамуы да адам санасымен, дүниетанымымен тікелей байланысты құбылыс ретінде семасиологиялық жүйенің сан қырлы заңдылықтарына орай психо-физиологиялық процестер-

мен өзара сабақтастықта жүріп отыруы мәселені одан әрі күрделендіре түседі.

Кез келген тілдің лексикалық жүйесінің даму жолын, басқа тілдермен туыстық деңгейін анықтау ең алдымен түбір құрылымын айқындап алуға негізделеді. Сондықтан түркі тілдеріндегі түбір морфемалар жайлы алғашқы зерттеулер де негізінен түбір құрылымын анықтауға бағытталып, түркі, кең көлемде алғанда алтай тілдері бойынша түбірдің дыбыстық құрылымы жайлы екі бағыт қалыптасты: 1. Моносиллабтық (В.В.Радлов, Г.Вамбери, Дж. Клосон, В.Котвич т.б.); 2. Дисиллабтық (В.Банг, К.Менгес, Б.Я.Владимирцов, Н.К.Дмитриев т.б.) түркі тілдері деректері негізінде морфемдік, компоненттік, семантикалық, логикалық талдау әдістері арқылы дисиллабтар мен полисиллабтар құрамындағы алғашқы буынды бастапқы тұлға ретінде қарауға теориялық негіз бар. Сондықтан моносиллабтық бағыт көптеген ғалымдар тарапынан (Н.Сауранбаев, Б.Юнусалиев, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, А.Н.Кононов, Ә.Т.Қайдар, Ә.Ибатов, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, т.б.) қолдау тауып, зерттеу нәтижелері түркі тілдері бойынша түбір және түбір-негіздер жүйесін құрайтын құрылымдық модельді – V, VC, VCC, CV, SVC, CVCC – негізгі тұлғалар деп танығанмен, осы модельдердің қайсысы алғашқы (этимон түбір, этимологиялық түбір, архитүбір, өлі түбір, ілкі түбір, бастапқы түбір, т.б.) деген мәселе үлкен пікірталас өзегіне айналғаны белгілі.

Түркі тілдеріндегі түбірлер мен түбір-негіздердің құрылымы жайлы ХІХ ғасырдың соңында пікір айтқан батыс ғалымы Г.Вамберидің түркі тілдерінің ішінде SVC тұлғасын алғашқы деп танып, CV моделін осы тұлғадан ажырағанын мысалдар арқылы беруі (Рукописное предисловие к Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878) ХХ ғасырда лингвистер тарапынан жан-жақты талданып, біраз зерттеушілер Г.Вамбери пікірінің негізділігін көрсетсе, келесі лингвистер тобы түркі түбірінің даму бағыты біржақтылыққа көнбейтінін тілдік деректерден кері процестерді де байқауға болатынын алға тартып,

V, CV моделін бастапқы түбір ретінде таниды. Зерттеушілердің үшінші тобы V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC модельдерінің бәрін де тең дәрежеде тарихи түбір ретінде қарастыруды ұсынады.

Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымын әр қырынан қарастырған Н.А.Баскаков түркі түбірінің CVC тұлғалы болып келетіні жайлы алғашқы ойын қарақалпақ тілі деректері негізінде көрсетіп¹, түркі түбірінің екі дыбыстан тұратын ашық буынды болып келетінін негіздеген В.Котвич теориясына қарсы аргумент ретінде созылыңқы дауыстыларды мысалға келтіру түркі түбірінің шынайы табиғатын ашып бере алмайтынын айтады². Барлық түркі түбірлері о баста үш дыбыстан тұратын тұйық буын үлгісінде қолданылғанын көрсете отырып, өз ойын «Все остальные двузвучные или однозвучные корни в тюркских языках представляют собой редкие исключения и исторические восходят к трехзвучным корням с утраченным в результате фонетического развития начальным или конечным или тем и другим согласным»³ деп тұжырымдайды. Ғалым төрт дыбыстан тұратын CVCC тұлғалы модельдерді CVC тұлғасына өнімсіз немесе өлі аффикстер жалғану арқылы жасалған негіздер, не басқа тілден енген кірме сөздер ретінде, бір ғана дауыстыдан тұратын *ö* «ойлау», *и* «ұйқы», *і* «өсімдік» тәрізді V тұлға модельдерді CVC тұлғасынан ықшамдалып VC тұлғасына, одан ықшамдалып V моделіне айналған (*i* < *yi* < *jig* «густой, частый, плотный», *ö* < *ög* ~ *ök* ~ *oj* ~ *od* < *bög «думать, размышлять») негіздер ретінде қарайды⁴. А.Н.Баскаков түбір құрылымы жайлы ұсынған теориясын кейінгі еңбектерінде де тереңдетіп, CV тұлғалы ашық буыннан тұратын түбірлердің де түркі түбірінің табиғатын анықтаудағы маңызына мән береді, бірақ сандық қатысы-

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Ч. 1. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 101-105.

² Баскаков Н. А. Предисловие // В.Котвич Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С. 17

³ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1969. – С. 89.

⁴ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1969. – С. 146-151.

на қарай SVC тұлғасы басымдық алатынын, тарихи түбір де осы тұлға болатынын қайталап көрсетеді, зерттеушінің статистикасы бойынша көне түркі тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде де барлық моносиллабтардың төрттен үш бөлігін SVC модельді тұлғалар құрайды¹ Н.А.Баскаковтың көзқарасына қарсы А.Зайончковский орта ғасыр ескерткіштері тілінде CV тұлғалы модельдердің көп мөлшерде кездесетінін айта отырып, тарихи түркі түбірі V, VC, CV, SVC тұлғаларында қолданылғанын қолдайды².

Көне жазба ескерткіштер тіліндегі түбір сөздер құрамын тереңірек қарастырсақ, «тарихи категория бір буынды түбірлердің кейде компоненттерге ыдырауын бір тіл материалы негізінде де аңғаруға болатынын»³, бір буындылардың ішінде де туынды тұлғалардың кездесетінін жоққа шығаруға болмайды. Түркі тілдеріндегі түбір мәселесіне алғашқылардың бірі болып кеңінен тоқталған қырғыз ғалымы Б.М.Юнусалиев сөздік қордағы екі буынды, көп буынды сөздермен бірге бір буынды лексемалар құрамында да өлі түбілер сақталып қалатыны жайлы «Омертвевшие корни не исчезают бесследно. Они лишились лишь лексической самостоятельности, но их звуковая материя продолжает жить в той или иной форме в основе новообразованных корневых слов» дей отырып, тіпті «... туынды тұлғалар да дербестігін жоғалтуы мүмкіндігін» айтады⁴. Ғалым Орхон ескерткіштері тілінде кездесетін *sa* «сан, санау» т.б. түбір сөздерге сүйеніп, қазіргі түркі тілдеріндегі *bay*, *baw*, *ban* лексемаларының өлі түбірі **ba* тұлғасы деп ұйғарады⁵

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм аглютинации). – Москва: Наука, 1979. – С. 145-146.

² Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках: глагольные основы моносиллабические (односложные) типа C+Г (согласный + гласный) // Вопросы языкознания. –1961. № 2. – С. 28-29.

³ Юлдашев А. А. Система словообразования в спряжений глагола в башкирском языке. – Москва: Наука, 1972. – С. 24.

⁴ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч.І. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – С. 63.

⁵ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч.І. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – С. 29, 43.

Қазақ тілінде түбір, негізгі түбір, негіз немесе түбір сөз ұғымдарының қатар қолданылуына, түрліше аталуының себептері ашылмай, күңгірт қалып келе жатқанына алғаш назар аударған ғалымдардың бірі А.Хасенова етістіктің лексика-грамматикалық сипаты жөніндегі монографиясында түркі тілдерінде сөз ішіндегі дыбыстардың орын алмасып қолданылуы (*үйрек, урған, өрән, ургат, өрәт; қапуғ, қапуғ, қапқа, қақпа* т.б.), түбірлердің тек соңғы дыбыстары емес алдыңғы дыбыстарының да саны артық немесе кем болып келуі (қаз.т. *нану, сену*; өзб.т. *инон-моқ, ишон-моқ* т.б.) қалыптасып кеткен тілдік ерекшелік екенін, қазақ тіліндегі *n* дауыссызына бітетін етістіктердің қосымша жалғану барысында деформацияланып *б, у, м* дыбыстарына ауысуы кездесетінін (*жап: жабады, жауып, жамыл, жапқан* т.б.) негізге ала отырып, А.Зайончковский мен Б.М. Юнусалиев ұсынған теориялық қорытындыға күмәнмен қарайды. Ғалымның пайымдауынша «Бұл құбылыс сөз ішінде не сөз аяғында кейбір дыбыстардың айтылуда түсіп қалуға икемділігімен де тікелей байланысты»¹. Кейінгі жылдарғы зерттеу нәтижелері ғалымның көзқарасына қарсы фактілерді де айқындап отыр.

CVC тұлғалы түбір-негіздер құрамындағы соңғы дауыссызды аффикстік деңгейде қарастырған А.Н.Кононов түркі түбірінің ең шағын тұлғасы V, CV, VC модельдері екенін морфологиялық талдау нәтижелері көрсетіп отырғанын айтады². Э.А.Макаев түркілік түбір құрылымы жөніндегі даулы пікірлерді шешудің жолы ретінде хронологиялық стратиграфия әдісін қолданудың қажеттігін ұсынса³, И.В.Кормушин CV тұлғасын тектіл дамуының алғашқы кезеңіне, (CV+C<)> CVC екінші кезеңіне сәйкес келсе, келесі кезеңінде кейбір түбір құрамындағы соңғы дауыссыздар қайта түсіп қалуы мүмкін деген болжам ұсынады⁴. Түркілік

¹ Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – Б. 72.

² Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С. 108.

³ Макаев Э. А. Вопросы построения сравнительной грамматики 11 тюркских языков // Советская тюркология. 1971, № 2. – С. 21–25.

⁴ Кормушин И. В. Лексико-семантическое развитие *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1971. – С. 11–13.

түбірдің прототипі CV моделі болуы мүмкін екенін алғаш айтқан В.В.Радловтың пікірін тереңдетіп, мысалдар арқылы дәйектеген ғалымдар Г.И.Рамстедт, Э.В.Севортян, А.М.Щербак, А.Н.Кононов, Б.М.Юнусалиев, В.Котвич т.б. болды. Бұл бағыттағы зерттеушілер VC, V модельдерінің тарихилығына күмән келтірмейді.

Қазақ тіліндегі *qart, qarija, käri; ajt, ajtis, ajqaj* т.б. сөздерінің құрамынан *qar, *aj тұлғаларын морфема ретінде ажыратып, *-t, -ja, -i, -t, -is, -qaj* тұлғаларын түбір құрамына қатысы жоқ элементтер ретінде таныған М. Томанов «... осы азғана фактілер тобына жасалған талдаудың өзі де (және тек бір тіл ыңғайында) қазіргі тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің недәуір тобы “мағынасыз” түбірлер мен “белгісіз қосымшаларға ажырайтындығын көрсетеді» деп қорытады¹ Сондай-ақ ғалым түбір құрылымын анықтауда біраз дау-дамай туғызып жүрген протезалық дыбыстардың «екінші дәрежелі дифтонгілер мен созылыңқылардың қалыптасуы да түбір құрамын фонетикалық басқа сипатқа алып келгені мәлім»² деп бастапқы түбір құрамына аталған құбылыстардың аса қатысы жоқтығын меңзейді. Орта ғасыр ескерткіштері тілі деректері негізінде бір буынды сөздердің де туындылар қатарына жатуы мүмкін екенін көрсеткен қазақ ғалымдарының бірі Ә.Ибатов XIV ғасыр ескерткіштері тілінде V, VC, CV, VCV, SVC, VCC, VCVC, CVCC тұлғалы түбірлер мен түбір-негіздер тән екенін айтады³.

Түркі тіл білімінде бір буынды түбірлер мен түбір-негіздерді арнайы зерттеу нысаны ретінде алып, ауқымды тілдік материал негізінде түбір табиғатын тұлғалық әрі семантикалық, статистикалық тұрғыдан кешенді түрде зерттеген академик Ә.Т. Қайдар түбір құрылымы туралы бұрын-соңды айтылған пікірлер мен тұжырымдарға талдау жасай отырып, үш дыбыстан тұратын

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 140.

² Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б.141.

³ Ибатов Ә. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – Б. 67.

тұйық буынды моносиллабтардың қалыптасуы жайлы өз көз-қарасын былай білдіреді: «Во-первых, потому, что изменения и сдвиги в структуре корней разноплановы и разнонаправленны: СГС теоретически и практически в языковом развитии могут превращаться в ГС или СГ, точно так же как последние могут, наоборот, перейти в СГС. В каждом конкретном случае они могут иметь свои причины. ... Во вторых, всякие изменения корневых морфем в сторону расширения и сужения их структуры представляют собой результат вполне закономерных фонеморфологических факторов, действующих на всем протяжении исторического развития тюркских языков»¹. Түркілік түбір табиғатын қазақ тілі аясында әр қырынан жан-жақты қарастырған ғалым ұзақ жылдар бойы түркі тілдеріндегі түбір, негіз терминдерінің ара-жігі толық ажыратылмай келгеніне ерекше мән беріп, аталған ұғымдардың өзіндік ерекшеліктерімен сараланатын ғылыми анықтамасын ұсынады. Нақты тілдік деректермен В.В.Радлов бастаған белгілі лингвист-түрколог ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, «разложимость односложных корней-основ в тюркских языках ... вполне реальный факт»² деген қорытындыға келеді. Ғалым пікірінің негізділігіне дәлел бола алатын, түркі тілдерінде дисиллабтармен қатар моносиллабтардың да біразы тіл дамуындағы ұзақ мерзімді қамтитын агглютинативтік процестің жемісі екенін көрсететін тілдік деректер қоры жинақталып, маңызды теориялық тұжырымдар дәйектелді.

Түркі тілдеріндегі гомогенді моносиллабтарды етіс-есім омонимиясы тұрғысынан зерттеп синкретизм құбылысының теориялық сипаттамасын ауқымды тілдік дерек негізінде дәйектеп берген Е.Қажыбек «түркі тілдеріндегі сөз таптары синкретизмінің іздері грамматикалық деңгейде де, – дериваттардың етістік-есім омонимиясы немесе сөзжасам аффикстері негізінде

¹ *Кайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – С. 14.

² *Кайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – С. 28

де аңғарылады» дей отырып, соңғы құбылысқа аса ыждаһаттылықпен қарау қажеттігін, яғни аффикс арқылы жасалған етістік, есім мәнді моносиллабтар құрамында кездейсоқ сәйкестіктердің де кездесіп қалуы мүмкін екенін көрсетеді¹ Бір буынды синкретизмдер табиғаты негізінде түбірлердің көп функционалды болу құбылысын жалғамалылық кезеңге дейін қолданыста болған сөзжасам тәсілі ретінде қарастырған зерттеуші «Семасиологиялық тұрғыдан қарағанда түркі түбірінің синкретті семантикасы ең ежелгі тектілдің семантикалық жүйесінің сілемі. Сондықтан түркі тілдері лексикасын диахрондық негізде саралауда түркілік сөз мағынасының жалпыдан нақтылыққа қарай даму бағытына ерекше мән беру қажеттігін»² ескертеді. Түркі сөзінің семантикалық табиғатын анықтауға бағытталған келесі еңбегінде зерттеуші түбірлес сөздердің фоно-морфо-лексика-семантикалық құрылымын жан-жақты талдай отырып, күрделі лингвистикалық мәселелердің шешімін табуда алдымен моносиллабтық деңгейді зерттеу маңызды екенін көрсетеді³.

Қазақ тіліндегі етістік негіздерді морфемдік-компоненттік талдау барысында тілімізде қолданылып жүрген етістіктер құрамындағы өлі түбірлердің мол қорын анықтаған ғалым Ж.Манкеева⁴ қазақ тіліндегі *ajt*, *art*, *ket* императивтерінің құрамындағы *-t* компонентін етістік тудырушы тарихи жұрнақ ретінде таниды⁵. Императив етістіктер құрамынан басқа да 35 сөзжасам моделін ажыратып берген зерттеуші «Қазіргі тіліміздегі көптеген сөздерді біз шартты түрде түбір сөз деп қараймыз. Шын мәнін-

¹ Кажыбеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 244.

² Кажыбеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С.245.

³ Кажыбеков Е. З. Семантика тюркского слова. Проблемы межуревневой сопряженности. АДД. – Алма-Ата, 1998. –С. 51.

⁴ Манкеева Ж. А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. –Алма-Ата: Ғылым, 1991.

⁵ Манкеева Ж. Методы вычленения мертвых корней в составе двусложных глаголов-императивов // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 55.

де олар – “өлі” түбір мен қосымшадан тұратын тарихи туынды түбірлер» деген қорытындыға келеді¹

Аса ежелгі дәуірлерде қолданылған түбірлер мен қосымшаларды мүмкіндігінше бастапқы қалпына келтіруді өз зерттеуінің басты мақсаты етіп алған Б.Сағындықұлы қазіргі түркі сөздерінің ежелгі тұлғасын реконструкциялауда дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдістер жиынтығымен қатар математикалық амал-тәсілдерге де, атап айтқанда теңдеу теориясына жүгінеді. Ғалым математикалық амалды тілдік деректерге қолдану барысында компоненттік талдау әдістерінің нәтижелерін пайдаланады. Тек өлі түбірлер ғана емес қазіргі қосымшалардың да кезінде дербес мәнді лексемалық дәрежеде қолданылғаны туралы гипотезалық идеялардың негізділігін қолдайтын ғалым «Түркі тілдері флексиялық құрылым дәуірін басынан өткізген. Ішкі флексия қалдықтары бір буынды түбірлер көлемінде едәуір дәрежеде қазірде де бар. Бұдан кейін полисинтетикалық құрылым (түбір тіл) дәуірі келген. Түркі тілдері мұндай құрылымды өз басынан кешіргенін белгілі түркологтардың көпшілігі мойындайды. Қазіргі агглютинативті қалпы бүкіл жұртшылыққа белгілі»² деп түркі тілдері дамуындағы жалғамалылыққа дейін флексиялық, синтетикалық кезеңдердің болу мүмкіндігін көрсетеді. Флексиялық құрылымның басты ерекшелігі түбірлердің бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан жасалған силлабофонемалардан тұратынын жалпы түркі тілдері континуумында да, қазақ тілі аясында да дәйектеп көрсеткен зерттеуші, «Бірнеше силлабофонема өзара омонимдес болғандықтан, силлабофонеманың құрамындағы дауысты да, дауыссыз да қытай тіліндегідей әр түрлі сапада айтылған. Белгілі бір дауысты дыбыстың дауыссыз дыбыстың алдында, яки соңында келуі, түсіріліп айтылуы тағы басқа комбинациялық өзгерістері ұғым, түсінікті жеткізуде шешуші роль атқарған. Қай

¹ Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі екі буынды императив тұлғалы етістіктерге морфемалық талдау жасау // Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б. 68.

² Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994.– Б. 5.

дыбысқа қаншалықты акцент берілуі ішкі флексия реттеп отырған. ... Жеке-дара дауыссыз дыбыстар заттардың, нәрселердің, қимыл-қозғалыстың, күйдің, сын-сапа, қасиеттердің атауы болған. Ал дауысты дыбыстар әр түрлі семантикалық өзгерістерді, реңктерді жеткізген»¹ деген тұжырымға келеді. Ғалым соңғы мақалаларының бірінде силлабофонемаларды түбіртек деп атауды ұсынады және «Кез келген сөзде қанша дауыссыз болса, сонша түбіртек болатынын»² көрсетеді.

Түбіртек ұғымы 1927 жылы поляк ғалымы Х.Улашин ұсынған морфонологияның ең кіші қарапайым бірлігін, морфеманы құрайтын ең шағын элементті білдіретін морфонема ұғымына сәйкес келеді. Морфонема термині белгілі бір дәрежеде «фонема» (А.А. Реформатский), «фонемалық қатар» (Р.И.Аванесов), «фонемалық парадигма» (М.В.Панов), «фонемалардың күрделі көрінісі» (Н.С.Трубецкой), терминдерімен мәндес келіп жатады. Лингвистикада морфонеманы фонологиялық, фонетика-графикалық деңгейлерге оппозициялық бірлік – «сөз формасы деңгейіндегі морфонологиялық элемент» (А.А.Зализняк), «морфонологиялық синтездік модельдер» (Д.С.Ворт) ретінде қарастыратын пайымдаулар да бар. Б. Сағындықұлының көзқарастары жалпылама алғанда лингвистикадағы фонология теориясының қағидаларымен, императив теориясындағы идеяфондық идеялармен үндесіп, жалпы лексикадағы фоно-семантикалық құбылыстарды нақтылай түседі.

Түркі тілдері түбіртану мәселесін зерттеуде дәстүрлі әдіс-тәсілдермен қатар тың теориялық-методологиялық қағидаларды да ұстанудың қажеттігін көтеріп жүрген А.Шайхулов³ Еділ-

¹ Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. –Б. 157.

² Сағындықұлы Б. Түбіртек – тілдік бөлшек // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. Екінші халықаралық түркология конгресі. I б. – Түркістан: Тұран, 2006. – Б. 199-205.

³ Шайхулов А. Структура и идеографическая парадигма односложных корневых основ в кыпчакских языках Урала-Повольжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики: Синописис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)». – Уфа: БашГУ, 2000.

Жайық аумағын мекендеуші түркі халықтары тіліндегі моносиллабтарды фонетикалық, морфологиялық, фоно-семантикалық тұрғыдан саралау барысында аталған аймақтағы қыпшақ тобына енетін тілдерде қолданылатын 4000-нан аса түбір-негіздердің жартысына жуығы этимологиясы күңгірт, дербестігінен айрылған бірліктер деген қорытындыға келеді¹. Түркі түбірлерінің құрылымдық сипаттамасын жасау үш деңгейлі (фонологиялық, морфологиялық, семантикалық) зерттеу аясында жүргізілгенде ғана нәтижелі болатынын баса көрсеткен ғалым тұжырымдарынан түбір табиғатын зерттеуде теориялық-танымдық бағытты да ұстанатынын, имманенттік талдау мен когнитологиялық талдауды ұштастыра қарастыруды қолдайтынын байқаймыз. Ол татар, башқұрт, чуваш, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдері деректері негізінде алтай семьясына енетін тілдердегі ғалам бейнесінің іздерін түбірлік деңгейде де ажыратуға болатынын «... в языках картинах мира языков алтайской семьи можно выделить общее структурно-семантическое ядро, которое выражает не только наличие общих корневых основ но и мотивирующих признаков, позволяющих объединить лексемы в тематические группы и семантическое гнездо далее рассматривать их в рамках идеографической парадигматики»² деген ойлары арқылы білдіреді. Ғалым пікірі дербес және реконструкцияланған моносиллабтардан тұратын жалпыалтайлықтіларалық лексикалық параллельдердің семантикалық даму ерекшеліктері олардың жалпы мазмұндық, ономазиологиялық қасиеттерін қамтитын идеографиялық сипатына сәйкес келеді дегенге саяды. Бұл семантемалар мен олардың семемаларының және морфемалар мен олардың морфемаларының тығыз байланысын сипаттайтын тұжырым.

Түркі лингвистикасындағы түбіртану мәселесі бойынша айтылған ой-пікірлер, түбірлер мен түбір-негіздердің жекелеген

¹ Шайхулов А. К проблеме корневых основ и корневых слов в тюркских языках // Түркология. – 2004. №2. – С. 56.

² Шайхулов А. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языках (на материале односложных корневых основ) // Түркология. № 5, 2004. – С. 95.

аспектілерін қарастырған зерттеу нәтижелері де кешенді түрде жүгізілген зерттеулер де тілдегі түбірлік деңгейдің қалыптасуы мен дамуы фонетика-фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және ономазиологиялық құбылыстардың өзара тығыз байланысына негізделетінін, түбір табиғатын тереңірек тани түсу үшін бір буынды түбір морфемалардың сыртқы тұлғасы мен ішкі мазмұнын сабақтастыра қарастырудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Себебі, «жалпы лексикалық байлықтың өзегін құрайтын моносиллабтар адамзат өміріндегі тілдің маңызын айқындайтын сан қырлы рухани-функционалдық сапаны қамтамасыз ететін лингво-онтологиялық құрылым. Үнемі даму үстінде болатын тілдік жүйенің өзгермелі, икемді табиғаты моносиллабтардың құрылымдық модельдерінің даму бағытымен, оның құрамындағы фоно-корреляттардың өзара сәйкестік түзу мүмкіндігімен, таралу аясымен, фоно-морфологиялық, фоно-семантикалық, идеофондық, идеосегменттік қырларымен сипатталады»¹ Тілдің ұзақ хронологиялық даму сатыларынан өткенін ескере отырып, «түбір теориясына динамикалық тұрғыдан зерттеу жасауға болатыны байқалады. Мұндай көзқарасқа сәйкес, түбір онтологиялық деңгейдегі бірлік ретінде үнемі өзгерістерге ұшырап отырады, соның нәтижесінде белгілі бір хронологиялық деңгейдегі түбірдің жалғыз ған моделінің ата тілде қолданылу мүмкіндігін жояды»².

VII-IX ғасырлардағы түркі жазба мұралары тілі лексикалық қорының негізін құрайтын бір буынды түбір морфемалар аса көп емес. Түркі тілдерінің жалғамалылық табиғатына сәйкес бір буынды түбірлер мен түбір-негіздердің ауқымы қазіргі түркі тілдерінде де шағын. Салыстырмалы түрде, шамамен алғанда ескерткіштер тіліндегі түбір морфемалар қазіргі жекелеген түркі тілдеріндегі түбір морфемалардан 10 еседей аз. Қазақ тілінде 3000 мыңға жуық (2704) бір буынды сөз белгілі болса (СтОКО, 183),

¹ Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы : Арыс, 2007. – Б. 73.

² Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2011. – Б. 6.

А.Г.Шайхулов Орал-Волга бойы қыпшақ тілдерінде шамамен 4000-дай моносиллабтарды ажыратуға болатынын көрсетеді¹, И.А.Батмановтың редакциясымен шыққан «Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках» еңбегінде көне түркі жазба ескерткіштері тілі бойынша 1160 лексема түбір сөздер ретінде тіркелген. Сөздік авторлары бір сөздің грамматикалық формаларын да (*adir, adirt, adiril, adirilmaj, adirin* т.б.), түбірлес туынды сөздерді де (*bat, batim, batsik* т.б.) (ДТД, 108-112) қамтыған. Орхон ескерткіштері тілі мен якут тіліндегі лексика-семантикалық құрылымды зерттеуге бағытталған Г.Г.Левиннің еңбегінде 498 түбір-негіздер берілген, бұл сөздікте де *bar, barim, bari, barca* т.б. (Лев. 168) тәрізді түбірлес сөздер де, яғни синхронды тұрғыдан жіктеуге келмейтін дербес моносиллабтар мен дисиллабтарды да тіркелген.

Орхон, Енисей, Талас жазбаларында 350-дей ғана бір буынды түбір морфемалар (түбірлер мен түбір-негіздер) қолданылған. Аз ғана бір буынды модельдер бабалар тілінің лексикалық қорына негіз болған түбірлер жүйесін толық көрсете алмасы да анық. Көне мұралар тіліндегі түбір морфемалар көлемінің қазіргі түркі тілдеріндегі түбір морфемаларға қарағанда ықшам болуы, біріншіден, көне жәдігерлердің әлі толық оқылып болмауына; екіншіден, жекелеген авторлар мен бедізшілердің сөз қолданысына, тіл байлығына, дара стиліне байланысты болса; үшіншіден, арада өткен 1300 жылдық тіл дамуының табиғи заңдылығы да ықпал етпей қоймайды. Көне жазбалар тілінде сақталған бір буынды түбір морфемалардың сандық көрсеткіші шағын болса да, көне тілдің басты ерекшеліктерін, түбір сөздер мен түбір-негіздер жиынтығының сұлбасын, тұтас лексикалық жүйенің даму бағытын анықтауға мүмкіндік береді, әрі қазіргі түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың лексикалық қорды дамытудағы орнын, сөзжасамдық әлеуетінің ауқымын көрсетеді.

¹ Шайхулов А. К проблеме корневых слов в тюркских языках // Түркология. 2004, № 2. – С. 56.

§2. Көне түркі ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалардың құрылымы

Түркі тілдеріндегі түбір морфемалар жүйесінің құрылымдық типтерін құрайтын V, VC, CV, VCV, CVC, VCC, VCVC, CVCC модельдерінің бәрі де көне түркі тіліне тән болғанымен қолданыс жиілігі, мағыналық дербестігі, қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқаларымен тұлғалық сәйкестігі әртүрлі.

Бір құрамды түбір морфемалар. Дауысты дыбыстан тұратын бірқұрамды V моделі көне түркі жазба ескерткіштері тілінде бес-алты сөзді ғана қамтиды. Түркі тілдері дамуының бастапқы кезеңінің көрінісі болып табылатын бұл сөздер VII-IX ғасырларда дербес мағыналы сөз түрінде қолданылса да қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қыпшақ тілдерінде дербес лексикалық қабілетінен ажырап, түбір-негіздер құрамында ғана сақталып отыр. Ескерткіштер тілінде:

e «бол, болу» Тал. III, ДТД, 86. Талас ескерткіштері тілінен тіркелген *e* етістігі қазіргі қыпшақ тілдерінде көмекші етістік қызметінде өткен шақ мәнін білдіреді. Ауызекі тілде шақ формалары түсіріліп, тікелей жіктік жалғауларымен тіркесіп те қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде: *e* → *edim* → *em*, *e* → *edin* → *eñ*; *e* → *edi* → *et* және *e* → *ken*. Әдетте қазақ тіліндегі *e* тұлғасы жалпы түркілік *er/*är/*ip* моносилабынан таратылады. Орхон ескерткіштерінде *er* тұлғасы кеңінен қолданылады: Табығач будун *sablī süčik*, аүйісі jumčaq ermis КТк. 5 «табығач халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» Айд. I, 169; Bir kisiijanñilisar, oyušī, budunī bisükiñe tegi qidmaz ermis КТк. 6 «Бір кісі жаңылса, руы, халқы тұқымына дейін қалмас еді» Айд. I, 169; Aqanīm Elteris qayanıy: ögüm Elbilge qatunıy Tenjiri töpesinte tutup jügürü kötürmüs erinč КТү 11 «Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен» Айд. I, 173; Süčig sabın, ijumčaq ayin egür, iraq budunıy anča ijayıtur ermis КТү. 5 «Тәтті сөзін, жұмсақ қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді» Айд. I, 169; Bardıq jerde edgüg ol erinč КТү. 24 «Барған жерден не жақсылық

таптың?» Айд. I, 176. *e, er* тұлғаларының бір дәуірде қатар қолданылуына байланысты архитұлғасын анықтау әлі де тереңірек қарастыратын мәселе.

ö «ойлау» ДТС, 375: *Ačsïq tosïq ömezsen bir todsar ačsïq ömezsen* КТк. 8 «Аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты ойламайсың сен» Айд. I, 169. Ескерткіштер ішінде ö түбірінен тараған бірнеше түбір-негіздер ұшырасады: ö → ög → ögüt «совет, наставление, хвала» ДТС, 382; ö → ög → ögle «талқылау» Айд. II, 102; ö → ök → ökün «каяться, сожалеть» ДТС, 382. Жалпы түркілік *o* ≈ *ö* ≈ *u* ≈ *ü* түбірінің даму жолы, тұлғалық, мағыналық өзгерістері жан-жақты талданған мәселе¹ ЭСТЯ I, 428-432; ИТФ, 40-41; ГИК, 179. Қазіргі қыпшақ тілдерінде аталған түбірдің барлық тұлғалары да сақталған: башқ. *ögöt* «наставление», *uj* «мысль, размышление», *uqïw* «чтение, учеба»; қаз. *oj, ujuar, ujït, uq, ügit, üjren* т.б. Ескі қыпшақ ескерткіші «Китаб-и меджму-у терджуман түрки уа аджеми уа моголи уа фарси» шығармасы тілінде ö түбірінен тараған *ök* «ум, душа, дух», *öküš* «воспитание», *örenle* «думать, полагать», *ojna* «играть, шутить» Құрыш. 175, 179 лексемалары қолданылған.

u «ұйқы, ұйықтау» ДТС, 603: *Ertis ügüzig keče joridimiz, turgis budunïy uda bastimiz* КТү. 37 «Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық» Айд. II, 179. Қыпшақ тілдеріндегі *uj ≈ *oj түбір-негіздерінің құрамында сақталған: е. қып. **uj: ujïyïl* «спать, ложиться спать», *ujitqil* «усыплять», *ujuqla* «заснуть» Құрыш. 208; тат., башқ. *jokla*; ноғ. *ujkla*; ққалп. *ujqila*; қаз. *ujqi, ujïqta*. Көне түркілік *u* түбірі тат., баш. тілдеріндегі *jo* моносиллабымен метатезалық өзгеріске түскен.

u «белгілі бір іс-әрекетті істей білу» ДТС, 603: *Jayï bolïp, itinü jaratunu umadiq, janï ičikmis* КТү. 10 «Жау болып қолдарынан түк келмей және бағынды» Айд. I, 173. Қазіргі түркі тілдері базистік лексикасынан сұлбасын ажыратып алу қиындық тудыратын көне

¹ Анесов Г. Семантическое развитие производных основ образованных от гомогенных корней // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 77-80.

түбірлердің бірі – *и*. Б.Сағындықұлы *иуап* «құдіретті, құдай» сөзінің құрамындағы *иу* моносиллабының «құдіретті күш, қимыл-қозғалыс иесі» мағынасын көрсетсе¹, А.Н.Баскаков *и* сөзінің мағынасы «білу, түсіну» мәніне жақын екеніне сүйене отырып «... глагол *и* «мочь, терпеть» генетический связан с глаголом *иқ* «понимать, разуметь (с производным *иқ* – *иш* «разум, понимание)», который в других языках имеет, кроме того, значения в каракалпакском *иқ* «вникать в сущность, усваивать» и проч.» ИТФ, 41-42 деген пікір айтады. *и* лексемасын қимыл есім тудыратын грамматикалық форма -у жұрнағымен байланыстырушы пікірлер де негізсіз емес. Енисей ескерткіштерінде кездесетін *из* «мастер, умелец» Е. 31, ДТД, 75, М.Қашқари еңбегінде қолданылған *из* «искусный, опытный, умелый» МҚ. I,46, моносиллабы, қазақ тіліндегі *usta* «ұста» сөздері де көне түркілік *и* түбірімен төркіндес екені байқалады.

и «өсу, ұлғаю» Эл. 1, ДТД, 74. Көне жазбалар тілінде «ұлғаю, өсу» мәнін беретін *и* түбірінің дербес лексема ретінде қолданылуы Тува аймағындағы Элегест елді мекені маңынан табылған ескерткіште ғана кездеседі. Өзге Орхон, Енисей, Талас жазбаларында осы түбірден жасалған *ul түбір-негізі қолданылады: *ulga* «расти, сделаться большим» Е. 29, Е. 7, ДТД, 76; *ulgat* «вырастить» ХБ, ДТД, 76; *uluу/ulug* «большой, важный, старший» Е. 47, Тон. 5, КЧ. 3, КТү. 28, 34, ДТД, 76. Ескі қыпшақ тілінде *ulaldur* «увеличивать, умножать», *ulu* «большой» Құрыш. 209; башқ. *olo*; тат. *olï/olïü*; ққалп. *ulli*; қаз. *ulï/ulïq* «великий, большой». Қазіргі түркі тілдеріндегі *ülken* «үлкен» сөзі де *и* тұлғасымен түбірлес: *ï* → *ül* → *ülken*. Қыпшақ тілдері деректері бойынша көне түркілік *и* түбірінің *и*, *ï*, *o* нұсқалары ажыратылады.

ï «өсімдік, ағаш, бұта» ДТС, 603: *ï bar bas asdimiz* Тон. 26 «бұтасы бар шыңнан астық» Айд. II, 52. Н.А.Баскаков *ï* моносиллабы жайлы «... корень *у*, который встречается главным образом в парных словах типа *у* – *ууащ* «всякая растительность», *у* – *taryу* «посева

¹ Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 2005. – Б. 204.

злаковых культур», *y – taš* «заросли и скалы (камни)» и поэтому также представляется либо заимствованным из других языков, либо графически ущербно оформленным, либо фонетически редуцированным» ИТФ, 39 деп *i* тұлғасының дербес лексемалық қабілетіне, түркілік табиғатына күмәнмен қарайды. Тоникук ескерткішінде *i* тұлғасының дербес қолданылуы: *Atiü iqa bajur ertimiz* Тон. 27 «Атты бұтаға байладық» Айд. II, 109 аталған моносиллабтың көне түркілер тілінде дербес мағыналы сөз ретінде жұмсалғанын көрсетеді, сондай-ақ *i* дыбысын белгілейтін таңба айқын бедерленгіндіктен (екі сөйлемде де) графикалық көркемдеуден кеткен олқылық деуге де келмейді. И.А.Батманов бастаған зерттеушілер *i* сөзінің «ағаш» мәнін де көрсетеді ДТД, 83. Сондықтан жалпы түркілік *iyaš/iyač/ayaš/lagač/jiıyaš* лексемаларының негізінде *i* түбірі жатқанын байқауға болады. Тоникук ескерткішінде қолданылған *iyač*: *İyač tutunu ayturtum* Тон. 25 «Ағаш ұстап шықтық (көтерілдік)» Айд. III, 109 сөзі қыпшақ тілдерінде *a* тұлғасымен қалыптасқан: е. қып. *jiıyač/ayaš/ayač* «деревцо, древесина, лес» Құрыш. 77; құм., тат., қар. *ayač*; ноғ., ққалп., қаз. *ayaš*; башқ. *ayas*. Махмұд Қашқари еңбегінде *iyač* сөзі *jiıyač* түрінде тұлғаланып «густое дерево» (МҚ. II, 25), яғни «қалың жыныс, ну орман» мәнін береді. Ескерткіштер тілінде *jiš* «тау, орман, тоғай» (Айд. I, 163) лексемасы да қолданылады: *Ötügen jišqa jig idi joq ermis* КТк. 4 «Өтүкен жынысында игі (жақсы) ие жоқ еді» Сартқ. II, 259. **ji* тұлғасы *i*, *iü* моносиллабтарымен генетикалық жағынан туыс екені анық. Гомогенді моносиллабтардың түркі тілдері дамуының көне түркілік кезеңінде қатар қолданылуы олардың тарихи қалыптасуы әлдеқайда ертеден, түркілік тек тіл, баба тіл кезеңдерінен бастау алатынын байқатады. Көне түркі тіліндегі *i* түбірінің «ағаш» мағынасымен қатар «жалпы өсімдік» мәнін беруі қазіргі қазақ тіліндегі *arša, iрyaј, arpa* т.б. өсімдік атауларының этимологиялық негізін анықтауда есте ұстайтын мәселе.

i «жібер, жіберу» ДТД, 83: *Ötügen jir olurup, arqiš tirkiš isar, neң biңiü joq* КТк. 8 «Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберсең, еш мұның жоқ» Айд. I. Ескерткіштер тілінде осы түбір арқылы жа-

салған *id* «жіберу, бағыттау, лақтыру» Он. I, 2, КТү. 6, МЧ. II, 22, *it* «жіберу» КТк. 12, Тон. 42, ДТД 83, 85 дербес лексемалары да қолданыста. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *i* тұлғасы дербес лексема түрінде қолданылмайды. Қазақ тіліндегі «қозғау, жылжыту» семасын сақтаған *it* «ытқыту, жіберу», *isir* «қозғау, ысыру», *ibir* (ыбыр-жыбыр/қыбыр-жыбыр) «қозғалу, артық қимыл, іс-әрекет» сөздері құрамынан көне түркілік *i* сөзі анық байқалса, *at* (мылтықты ату, жүрегі атқақтау, су атқылау т.б.) е. қып. *at* «метать, бросать» Құрыш. 88; ноғ., башқ., құм., тат., ққалп., қырғ. *at* «стрелять, бросать»; *atta* «атта», *adim* «адым» т.б. лексемаларының құрамынан түркі тілдерінде кеңінен орын алған *a* ≈ *i* сәйкестігі мен ортақ мазмұн арқылы ажыратуға болады. Бұл мысалдар арқылы жалпытүркілік **i/a* ілкі түбірінің архисемасы «жалпы қозғалысты» білдіргені анықталады. Олай болса *i/a* архитүбірінен өрбіген сөздер кешеніне «ажырау, бөліну» мазмұнын сақтаған *at* ≈ *ad* ≈ *aš* ≈ *ač* ≈ *až* ≈ *az* ≈ *aj* ≈ *aq* ≈ *ay*... гомогенді моносиллабтар тізбегі де топтасуы мүмкін. Б.Сағындықұлы «жылқы», «есім» мәнін беретін *at* моносиллабын *it/at* етістіктерімен сабақтастыра қарастырып, *at* етістігінің қозғалысқа; қозғалыстың ырықсыздығына; қозғалыстың барынша жылдам, шалт өтуіне; қозғалыс нәтижесі ажырауға, бөлінуге әкелуіне; қозғалыстың қайталамалығына қатысты бірнеше семаларын көрсету¹ де *at/it* етістіктерінің жалпы мазмұнына негізделеді.

V тұлғалы моносиллабтардың көне түркі тілінде сирек кездесуіне әрі қазіргі түркі тілдерінде де дербес лексема түрінде қолданылмауына орай Н.А.Баскаков оларды бастапқы түбір бола алмайтын, фонетикалық, семантикалық тұрғыдан ұзақ даму жолынан өткен, екі-үш құрамды түбірлерден ықшамдалған тұлға ретінде қарастырады: «Түркі тілдеріндегі (C)Г(C) негізі біршама толық құрамды (C)ГC < CГC түбір морфемаларынан генетикалық жолмен қалыптасқан кейінгі құрылым екені анық» ИТФ, 43. Ескерткіштер тілінде айқын бедерленген V құрылымды моно-

¹ Сағындықұлы Б. Қазақ лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – Б. 40, 41.

силлабтарды туынды тұлға ретінде қарастыруды тілдік деректер толық қуаттай алмайды. Ә.Қайдар қазақ тілінде *a, ä, e, o* дауыстылары арқылы жасалған *V* тұлғалы түбірлер (негізінен одағайлар) 30-ға жуық семантикалық мәнде жұмсалатынын, басқа түркі тілдерінде де *V* құрылымды түбір-негіздер қолданылатынын көрсете отырып, «Қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда бір буынды түбір-негіздердің бұл типі көне ескерткіштер тілінде біршама кеңірек таралуы олардың қалыптасуы ежелгі кездерден басталатынын айғақтайды. Түркі тілдері дамуының ең көне кезеңдерінен көрініс беретін *V* типті түбірлер бір буынды түбір-негіздердің *VC, VCC* тәрізді жаңа, типтерін және екі буынды негіздерді тудыра отырып, агглютинативті құрылымның элементтерін қабылдаған» деген ой айтады СтОКО, 41.

Дербес тұлғалы, дербес мағыналы *V* типті түбірлер *VC* модельді түбір-негіздер құрамында морфемалық, *VCC* типті түбір-негіздер құрамында морфонемалық қызметте жұмсалады. Адамзат тілінің қалыптасу кезеңдерінен бастау алатын жекелеген дауысты дыбыстардың (аллофондарымен бірге) белгілі бір идеялық мән жүктеп қолданылуы уақыт өте келе өзіндік идеосегменттік мәні бар дауыссыз дыбыстарды, дыбыс тіркестерін қабылдау арқылы тұлғалық өзгерістерге түсіп, полисемантикалық сипаты әр тұлғаға сәйкес біршама нақтыланып, бастапқы мазмұны шарттылық сипат ала бастаған сияқты. Тіл элементтерінің абстрактілі-шарттылық сипаты неғұрлым басым болған сайын оның шынайы табиғатын танып-білу, тарихи даму жолын анықтауда күрделене түсетіні белгілі. Жалпы кез келген рухани құндылықтың маңыздылығы артқан сайын оны танып-білу, бағалау қиындай береді. Тіл де адами құндылықтардың негізгісі ретінде саналы адамзат өміріндегі маңыздылығы артқан сайын күрделене береді, жетілген дыбыстық тілде оның бастапқы жай-күйінің сілемдері мен болмашы іздері ғана сақталады. Түркі тілдеріндегі *V* модельді моносиллабтарды да сондай реликт белгілер, өте ежелгі лексикалық қордың сұлбасы ретінде қабылдағанымыз жөн. Сондықтан ескерткіштер тіліндегі ортақ мазмұн мен ортақ

тұрпат шеңберінде қалыптасқан бірнеше гомогенді лексемаларға негіз болған V модельді бірліктерді түбір морфеманың ең көне формалары ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Қазақ тіліндегі *ös, ön, ör* (өрле, өрбі, өнім, өрші, өркенде) тәрізді моносиллабтардың ортақ мазмұны мен тұрпатындағы ұқсастықтарды кездейсоқ құбылыс деуге келмейді, ортақ мазмұнды арқалап тұрған *ö* дауыстысы екені аңғарылады. «Даму, жетілу, көбею, пайда болу» идеясы **ur* (ұрпақ, ру, ұрық, ұрғашы) моносиллабында сақталғаны белгілі. Б.Сағындықұлы *ör, *ur* тұлғаларын гомогенді моносиллабтар ретінде қарастырады¹. **ur* тұлғасының жалпы мазмұны **ür* (үрім-бұтақ, үрпі), **oʷ/uo ← oʷul, ut* (Ұмай), **ul* (ұлы, ұлғаю, ұласу), **ül* (үлкен) т.б. моносиллабтарында сақталуы да *u, ü* дауыстыларының идеялық қабілетін танытады. Демек қазіргі түркі тілдерінде «пайда болу, даму, жетілу, жалғасу, көбею» идеясын сақтаған *u, ü, o, ö* дыбыстарынан басталатын гомогенді сөздердің гипотезалық ілкі түбірі, тарихи түбір морфема ретінде V модельді **u, *ü, *o, *ö* моносиллабтарын ажыратуға мүмкіндік бар.

VC тұлғалы түбір морфемалар. Дауысты, дауыссыз дыбыстардан тұратын екі құрамды түбір морфемалар дербес мағыналы лексема ретінде көне түркі тілінде де қазіргі түркі тілдерінде де кеңінен қолданылғанымен аталған тұлғаның қалыптасу жолы жайлы бірізді пікір жоқ. Зерттеушілердің басым көпшілігі (А.Зайончковский, Э.В.Севортян, А.Н.Кононов, А.М.Щербак, Б.М.Юнус-алиев, А.Ысқақов, Ә.Т.Қайдар т.б.) ашық буынды моносиллаб-тарды *o* бастан-ақ қолданыста болған тілдік бірлік ретінде таныса, А.Н.Баскаков В.В.Радловтың анлаут дауыссыздардың протезалық табиғаты жөнінде (Radloff, 1882. С.167), Г.И.Рамстедтің анлаут дыбыстарға сандхи заңдылығының ықпалы жайлы (Ramstedt, 1915. С.73) пікірлеріне, сондай-ақ М.И.Пельо, Г.Дерфер, В.А.Серебренников т.б. ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, *VC* моделінің бастапқылығы туралы концепцияны негізсіз

¹ Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – Б.111.

деп санайды және оны CVC моделінің аясында қарастыруды ұсынады ИТФ, 47-54.

Ескерткіштер тілінде VC модельді моносиллабтардың біразы дербес лексема түрінде қолданылса, біразы дисиллабтар мен полисиллабтар құрамында тарихи түбір морфемалардың варианттары түрінде көрініс береді.

ab «аң, құс аулау» КЧ. 9, Е. 41, ДТД, 32: *Ab albay* Тал. «охота (на диких зверей), развлечение» Аманж. I, 96 ~ ескі қып. ~ *av/ay* «сеть» Құрыш. 76, құм., қар., ноғ. *av*, башқ., ққалп., қаз. *aw*. *Ab/aw* моносиллабы алтай тілдеріне ортақ, полисемантикалы құрылым, түркі тілдері бойынша «аңға шығу», «жабайы аң», «жабайы құс», «қуу», «қоршау», «тосқауыл», «аңду», «балық ұстауға шығу», «балық ұстайтын құрал», «жабайы құс», «аң ұстайтын құрал» т.б. ЭСТЯ I, 61-62 мағыналарының белгілі болуы аталған тұлғаның түркі тілдері дамуының тектілдік кезеңіне дейін-ақ қалыптасқан лексема екенін білдіреді.

az «аз, көп емес» ДТД, 41: *Az buduniy üküš qiltim* КТк. 10 «Аз халықты көп қылдым» Айд. I, 170; *eçüm qağan olurupan Türuk buduniy jeşe itdi igiti çıyañiy bay qilti aziy üküš qilti* КТү. 16 «Ағам қаған отырып, түркі халқын көркейтті, жарлыны бай қылды, азды көп қылды» Айд. I, 174. ~ е. қып. *az* Құрыш. 78; құм., башқ., ноғ., ққалп., қар., тат., қаз. *az*. *az* моносиллабы *ar* → *arši* «тазалау», *ar* → *ariq* «жүдеу», *az* → *azuw* «арықтау» тұлғаларымен төркіндес.

aq «ақ» СДЕ, 207: *Alp šalči aq atin binip oplaju tegdi* КТү. 42 «Алып Шалшы ақ атын мініп шабуылға шықты» Айд. I ~ ққалп., құм., ноғ., башқ., қаз. *aq*; қар. *ax*. Ескі қыпшақ жазбаларынан да *aq* моносиллабы тіркелген Құрыш. 81, ЭСТЯ I, 116.

el «ел, мемлекет», «халық» ДТС, 168, ДТД, 36, Е. 3, 8, 11, 16 т.б. Орхон-Енисей әліпбиінде *i*, *e* дыбыстарының таңбалары ортақ, сондықтан ескерткіштер мәтініндегі *el* сөзі *il* түрінде де оқылып жүр: *Qağanin anta ölürtimiz, ilin anta altimiz* КТү. 38 «Қағанын сонда өлтірдік, елін сонда алдық» Айд. I, 179. И.А. Батманов бастаған зерттеушілер *el* түрінде ДТД, 138, С.Е. Малов *ijl* тұлғасында оқиды Мал. I, 94. М.Қашқари сөздігінде *el* түрінде беріледі МҚ. I, 48; МҚ. II, 25. Қазіргі қыпшақ тілдерінде аталған лексема қаз.,

ққалп., ноғ. тілдерінде *el*; қырғ. *әl*; тат., башқ. *ijl* тұлғасында қолданылады.

on «он, сан есім» КТк. 12, Тон. 19, , МЧ. 31, ДТС, 367, Лев. 172: *On oq oylim türges qaγanda Maqraç tamγaçï oγuz bilge tamγaçï kelti* КТү. 53 «Он иелік әулетім Түргеш қағаннан оғыз Мақрач таңбашы, Білге таңбашы келді» Сартқ. II, 169, 177 ~ қаз., ққалп., қар., ноғ. *on*; тат., башқ. *un*.

ot «от» КТү. 27, 37; Лев. 172; БҚ. 27; ДТД, 77: *Türgis qaγan süsi Bolçuda otça, borça kelti* КТү. 37 «Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді» Айд. I, 179. Ескі қыпшақ тілінде *ot* Құрыш. 177; қаз., ққалп., ноғ. *ot*; башқ., тат. *ut*.

öd «өт» БҚ. 29, Лев. 173: *Teñri jer bulγaqïn üçun ödiñ* БҚ. 29 «Так как небо и земля были в тревоге, а их желчные чувства...» Мал. II, 99, 103 ~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *öl*; тат., башқ. *üt*. *Öd* моносиллабының «жүрек», «ашу-ыза», «қайғы-қасірет» мағыналары да белгілі ЭСТЯ I, 504, 505. *öd* тұлғасының «жүрек» мағынасында жұмсалуды негізінде *öz* «өзек, өзім т.б.» моносиллабымен төркіндестігі аңғарылады.

uç «ұш, ұшу (ауыс мағынады: қайтыс болу)» КТү. 16, МЧ. I, 12, ДТД, 77: *uçuq* → *uç+uq* «құс»: *Jaγimiz tegire uçuq teg erti* Тон. 8 «жауымыз айнала жыртқыш құстай еді» Айд. II, 105; *uça barmis* КТү. 16 «ұша барды» Айд. I, 174 ~ қаз. *uş*; ноғ., ққалп., қырғ. *wuř*; тат. *oç*; башқ. *os*. Көне түркі тіліндегі «құс» мағынасында жұмсалған туынды сөз *uçuq* қазіргі түрік, қазақ тілдері *самолет* сөзінің баламасы ретінде қолданылуда: түр. *uçak*; қаз. *uşaq*. Салыстырыңыз: ұз → ұзау, ұзын, өр → өрлеу, өркендеу т.б.

it «жіберу, лақтыру» Он. I, 2, МЧ. II, 22, Тон. 4, КЧ. 19, БҚ. 25, ДТД, 83: *Antay ödke ökünüp, Külteginig az erin irtürü itimiz* КТү. 40 «Сол кезде өкініп, Күлтегінді аз ерімен айқасуға жібердік» Айд. I, 180 ~ қаз., ққалп., қырғ. *it* (ытқыту, ыту); ноғ. *ivat* «швырять», салыстырыңыз: *ысыр*. Ескерткіштер тілінде *it* етістігі *isar* түрінде де қолданылады: *Ötügen jir olurup, argiř-tirkiř isar neñ buñuγ joq* КТк. 8 «Өтүкен жерінде отырып керуен жіберсең еш мұның жоқ» Айд. I, 169. Қазіргі түркі тілдеріндегі *at* (мылтық ату;

таспен ату) етістігімен, *atta*, *adim* сөздерінің мазмұнымен (қозғалыс семасы) сәйкес келуі әрі якут тілінде *at* «стрелять» етістігі *it* түрінде РЯС, 623 тұлғалануы аталған сөздердің тегі бір екенін көрсетеді. Ғ.Айдаров *it* моносиллабының «қашу» мағынасын көрсетеді Айд. II, 103.

ič «іш, іші» Тал. VII, 3, Е. 39, ДТД, 80: *Öz iči tasin tutmıs teg biz* Тон. 13 «Өз іші-сыртымызды ұстап қана қаламыз» Айд. II, 106 ~ қаз. *iš*; қырғ., қар. *ič*; құм. *ijč*; башқ. *эс*; тат. *эс*: Жалпы түркілік *iš* моносиллабының етістік мәнді *iš* «ішу» тұлғасы ескерткіштер тіліндегі *isig* «ащы ішімдік» дисиллабының құрамында *is түрінде сақталған: *Altun, kümüş, isigti, qutaj bunısız anča birür tabıaç budun sabı süçig, aüisi jumčaq ermis* КТк. 5 «Алтын, күміс, ішімдікті, жібекті сонша шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» Айд. I, 169 ~ қаз., қырғ. *iš*, құм. *ijč*; тат. *эс*; башқ. *эс*; ноғ., ққалп. *ijš*. *is/iš* синкретизмінің тұлғалық өзгерістері мен мағыналық деривациясы жан-жақты талданған ЭСТЯ I, 388-391, 757, СИГТЯ I, 95, ГИК, 144. Қазақ тілінде *iшірткі*, *iшімдік* сөздеріне *iš/is* моносиллабының етістік семасы негіз болып тұр.

VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілі деректері жалпы түркі түбірлерінің құрылымдық жүйесінде дауысты, дауыссыздан тұратын VC тұлғалы моносиллабтардың кеңінен қолданылатынын, олардың басым көпшілігі қазіргі қыпшақ тілдерінде өзгеріссіз сақталғанын көрсетіп отыр. Мағыналары мен тұлғалары ұқсас VC модельдерінің негізінде олардың дауыстыдан немесе жартылай созылық дауыстыдан тұратын V моделінен дамығанын байқауға болады.

CV тұлғалы түбір морфемалар. Ескерткіштер тілінде дауыссыз, дауысты дыбыстардан тұратын түбірлердің дербес лексема деңгейінде қолданылуы өте сирек кездеседі белгілі СФ, 193-198, ГЯТР, 76, ИТФ, 31, СтОКО, 146-147. Сандық көрсеткіші аз болғанымен түркі тілдеріндегі CV тұлғалы түбір морфемалардың бәрі дерлік синкретизмдер қатарынан табылуы аталған құрылымның етістік, есім сөз таптары қалыптасуының тарихи кезеңдерінен мағлұмат беретін көне белгілер қатарына жататынын

көрсетеді. Ескерткіштер тіліндегі CV тұлғалары негізінен етістік мәнін сақтаған, жалпытүркілік континуумда олардың есім мәнін ажырату қиындық тудырмайды. Түркілік түбіртану тарихында синкретизмдердің грамматикалық немесе лексикалық факторлары көрсетіліп жүргенімен моносиллабтар конверсиясының грамматикалық себептері толық дәйектелген жоқ, соңғы жиырма жыл көлеміндегі зерттеулерде синкретизм құбылысы тарихи лексика-семантикалық үрдіс ретінде қарастырылуда. Бұл жөнінде Ә.Т.Қайдар «Следовательно, категориальная принадлежность и синкретичность самых элементарных, первичных корней в тюркских языках, на наш взгляд, относятся к числу их наиболее древних свойств, и искать в историческом процессе причины, определяющие первичность/вторичность имен или глаголов, а также грамматическую конверсию нет смысла», дей отырып, егер түркі тілдері даму тарихында шын мәнінде агглютинативтілікке дейінгі кезең орын алған болса, синкретизм құбылысы сол кезеңге тән заңдылық болуы ықтималдығын көрсетеді¹.

Б.Сағындықұлы белгілі түрколог, алтаист ғалымдардың пікірлері мен түркі тілдері лексикасының этимологиялық табиғаты түркі тілдері агглютинативті құрылым дәуіріне дейін флексиялық, полисинтетикалық кезеңдерді басынан өткізгенін ақиқат ретінде қабылдауды ұсынады. Зерттеушінің тұжырымынша, «флексиялық кезеңнің алғашқы дәуірінде буынның құрылымы V, VC, CV болған. Флексия дәуірінің орнына келген полисинтетика дәуірінің басты ерекшелігі – силлабофонеманың морфема болып тұрақтануы; морфемалық сипат алған силлабофонеманың өзара тіркесуі әр түрлі тілдік құбылыстарды туғызып, көп жағдайда екі силлабофонема бір-біріне сіңісіп кетеді; бұл қазір мүлде жойылып бара жатқан сөз соңындағы қос дауыссыздарды өмірге әкеледі; агглютинативті құрылым дәуірі сөз басындағы сөз аяғындағы қос дауыссыздарды жойды»²

¹ *Қайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 146-147

² *Сағындықұлы Б.* Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. –Б. 159,160.

Екі құрамды дауыссыз, дауыстыдан тұратын бір буынды түбір-негіздердің тұлғалық, мағыналық дамуы мен өзіндік ерекшеліктері негізінде көне түркі жазбаларында сақталған аз ғана CV тұлғалы моносиллабтарды түркі тілдері дамуының ежелгі кезеңдеріндегі түбір сөз табиғатын танытатын реликт белгі болып табылады:

ba «байлау» ДТС, 76: *Atiü iqa bajur ertimiz* Тон. 27 «Атты бұтаға байладық» Айд. II, 109. Енисей ескерткіштерінде етістік мәнді *ban*, есім мәнді *baü* тұлғалары да қолданылады: *Altunliü keşig belimte bantimE*. 3«Алтын кемерімді беліме байландым»; *Altı og baü bodunqa beg ertimE*. 1 «Алты баулы халыққа бек едім» Аманж. I, 48, 49 ~ қаз., ноғ., ққалп., құм. *bajla*; тат., башқ. *bäjlä*. Түркі тілдерінде *baü*, *baw*, *boü*, *boq*, *biw*, *bij*, *bïa*, *biu*, *bib* тұлғалары қолданылады ЭСТЯ II, 165-167; ҚТҚЭС, 58-60, 61-62; ГИК, 133, 134. А.М.Щербак *ba* моносиллабын *pā* формасында реконструкциялайды СФ, 195. Түркі тілдері бойынша түбір морфема *ba* моносиллабының SVC тұлғалы құрылымының соңғы дауыссыз дыбысының түрліше қолданылуы *ba* лексемасын көне форма ретінде тануға мүмкіндік береді. Тек қазақ тілінің өзінде *ba* моносиллабының бірнеше тұлғалық варианттары болуы: *baw*, *baj(la)*, *buj(da)*, *bij(da)*, *biw*, *boq(ša)*, *biü(aq)* т.б. әрі олардың есім, етістік мәндерінде араласа қолданылуы түркі түбірлерінің өзгермелі табиғатын нақтылай түседі.

jel/ji «есть, кушать»: *Kejük jjiü tabisyan jjiü olurur ertimiz* Тон. 7 «Киік жеп, қоян жеп отыратын едік» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп. *že*, тат. *žjü*; башқ., құм., ноғ. *ē*.

kü «дыбыс, сыбыс, хабар» КТү. 12, 25, 26, БҚ. 36, Тон. 32, ДТД, 55: *Taşra jorijur tijin kü esider...* КТү. 12 «Шетте жүр деген хабар есітіп ...» Айд. I, 173. *ku* моносиллабы М.Қашқари шығармасында да кездеседі МК, III, 212. Көне түркі тілі сөздігінде *kü* «оберегать, охранять» мағынасы тіркелген ДТС, 322. Көне түркілік *kü* «хабар, дыбыс» лексемасы қазіргі қыпшақ тілдерінде дербес мағыналы сөз ретінде кездеспейді. Қазақ тіліндегі *kүбір*, *kүңкіл* сөздерінің мазмұны көне түркілік *kü* моносиллабының мазмұнына сәйкес келуіне қарағанда ортақ түбір еліктеуіштен жасалуы мүмкін.

ne «не?(сұрау есімдігі)» КТү. 9, 26, Тон. 14, 32, ДТД, 61: Екі-үч биң sumis kelteçimiz bar mu ne?Тон, 106 «Екі-үш мың қолмен келе аламыз ба?» Айд. II, 106 ~ қаз., ноғ., ққалп., қар. *ne*; тат., башқ. *nij/ne*; қырғ. *ne/etne*.

tu «ма?(сұраулық шылау)» Тон. 5, 14, ДТД, 60: Bilge tonijkuq qaуan mu qisajin tidim «Білге Тоникуқ қағанды ма қысайын дедім» Айд. II, 104 ~ қаз., қалп., ноғ. *ta/me*; тат., башқ. *te/mij*; құм. *tu*.

sa «сана, санау» ДТС, 478, ДТД, 67, КТк. 9, Тон. 42, 27. Орхон ескерткіштерінде *san* моносиллабы да қолданыста: Sanaуalі tūsürtimiz Тон. 21 «Санағалы тоқтадық» Айд. II, 109~ қаз., ққалп., қар., қырғ., тат., ноғ. *sana*; башқ. *hana*. XI ғасыр түркілері тілінде *san* лексемасының шағын формасы *sa* тұлғасының да қолданылғанын М.Қашқари шығармасының тілінен байқаймыз МҚ. III, 247.

sü «әскер, жауынгер» КТү. 12, 28, 32, МЧ. I, 6, КЧ. 10, 20, БҚ. 25, 26 ДТД, 66: Süsi üç biң ertimiz biz eki biң ertimiz Тон. 16 «Әскері үш мың екен, біз екі мың екенбіз. Орхон жазбаларында *sü* моносиллабы арқылы жасалған *süle* «соғысу, шайқасу», *süñüš* «соғыс» сөздері де кездеседі: Birgerü tabуаç tara uluу su eki jegirmi süñüšdim КТү. 28 «Бергері Табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі (рет) соғыстым Айд. I, 177; Otuz уаšima Besbaliq tara süledim БҚ. 28 «Отыз жасымда Бесбалыққа қарай соғыстым». Ғ.Айдаров *süñüš* лексемасын қазақ тіліндегі *cüñgi* сөзімен байланыстыра отырып «сүңгілес» деп аударады Айд. I, 218.

si «сындыру, бұзу» КТк. 11, КТү. 36, ДТД, 66: Ol tegdükte Bajurquniң aq adүiriу udliqin siju urti КТү. 36 «Ол айқаста өкше-лей қуғанында Байырғуның ақ айғыры мертiкті» Айд. I, 179~ қаз., ққалп., ноғ., қар., тат. *sin*; башқ. *hin*.

ti/te «де, айт, сөйле» МЧ. III, 28, БҚ. 25, 29, Он. I, 3, 6, КТк. 7, 6, КТү. 9, 12, ДТД, 71, ДТС, 545: İraq erser, jablaq әyi birur, jaуuq erser, edgu әyi birür tir КТк. 7 «Жырақ болса жаман сыйлық берер, жақын болса игі сыйлық берер деп» Айд. I, 169~ қаз., құм., ноғ., ққалп. *de*; тат. *dij*; башқ. *tij*.

te→*tegi* «дейін» ДТС, 547: Temir qarығуға *tegi süledimiz* КТк. 4 «Темір қақпаға дейін соғыстым» Айд. I, 168 ~ қаз., ққалп., қар. *dejin*; башқ. *tejei*.

Түркі тілдеріндегі CV модельді түбір морфеманы туынды құрылым ретінде қарастырушы пікірлердің жаңсақтығы жайлы А.Н.Кононов «... наличие первородного типа C+V подтверждается многочисленными примерами основ типа C+V+V, в которых конечным согласным выступает формант, выполнявший в свое время определенную грамматическую функцию, но позднее ее утративший и в силу этого вошедший в состав нового корня – основы» дей отырып, *jan* ~ *jaq* ~ *jal* ~ *jar* → *ja*; *kel* ~ *ket* ~ *kez* ~ *keç* ~ *qaş* ~ *kir* → *ke ~ *ki, *qa т.б. тұлғаларды мысалға келтіреді¹. Зерттеуші көрсеткендей, соңғы компоненттің грамматикалық сапасы айқын аңғарылмағанымен ескерткіштер тіліндегі CVСтұлғалы түбір-негіздердің бәрін CV моделінен тарату түркі түбірінің даму табиғатына қайшы келмейді. Жалпы түркі тілдеріндегі өзара семантикалық байланысы анық байқалатын CVC тұлғалы бір буындылардың алғашқы екі компоненті тұлғалас болып келуі кездейсоқтық емес. Мұндай құбылыстарды VI-IX ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі CVC тұлғалы түбір морфемалардан да аңғаруға болады. Түркі тілдеріндегі CV тұлғалы түбір морфемалар қатарынан о бастан-ақ дауыссыз + дауысты дыбыстардың тіркесінен тұратын тарихи түбірлерді де, CVC моделінің соңғы дауыссызының ықшамдалуы негізінде жасалған түбір-негіздерді де кездестіреміз (кейде үшінші дәрежелі процесс болуы да мүмкін CV→CVC→CV).

Тіл де адами құндылықтардың бірі болғандықтан тілдік жүйедегі құбылыстар арасындағы қарама-қайшылықтың болуы табиғи заңдылық. Синхронды тұрғыдан алғанда жалпы тілдік жүйеге тұрақтылық тән болғанымен, оның құрамы үнемі қозғалыста, бұл процесс прогрессивті де, регрессивті де болуы ықтимал.

¹ Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Москва: Наука, 1980. – С.77.

CVC тұлғалы түбір морфемалар. Қазіргі түркі тілдері моносиллабтар жүйесінде саны жағынан басым *CVC* моделі көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де ең көп қолданылатын дербес лексемалар қатарына жатады, енді бір тобы туынды сөздер құрамында түбір морфема қызметін атқарады.

*bal→*balbal* «балбал» ДТС, 80, Е. 32, КТү. 16: *Başlaju qırq az qağanü balbal tiktim* КТү. 25 «Қырқ аз қағанынан бастатып балбал қойдым» Айд. I, 176 ~ қаз., ққалп., қырғ. *balbal*. Монғол тілінде *bal balbalax* тіркесінің «қаз тұру», «қаз-қаз басу» мағыналары тіркелген МҚС, 63. Түркілер дәстүріндегі *балбал* тасты тігінен тұрғызып қою *balbal* сөзінің семантикалық уәжіне негіз болуы мүмкін, сондықтан *bal тұлғасы түбір морфемалар қатарына жатады. Салыстырыңыз: *bal* → *bal+a* «бала».

bas «басу, жеңу» ДТД, 33, БҚ. 27, 32, Тон. 27, КТү. 22: *Qırq aziü uqa basdimiz* Тон. 27 «Қырық азды ұйқыда бастық» Айд. II, 109 ~ қаз., ққалп., қырғ., тат., қар., башқ., ноғ., құм. *bas*.

ben «мен» ДТД, 37, Е. 1, КЧ. 27, МЧ. II, 16, Тон. 59: *Ben joq ertis erser* «Мен де болмас едім» Айд. II, 114 ~ қаз., ноғ., ққалп., қар. *men*; тат., башқ. *mijn*. Күлтегін жазбасында *men* түрінде тұлғаланады: *men beŋgü taş toquttim* КТк. 11 «Мен мәңгі тас орнаттым» Айд. I, 170. Ескерткіштер тілінде *ben* ≈ *men* тұлғаларының қатар қолданылуы көне түркілер тіліндегі қыпшақтық белгілердің де, оғыздық белгілердің де сақталуына байланысты.

beg «бек» КТү. 34, ДТД, 33: *Toquz oğuz begleri, budunü* «Тоғыз оғыз бектері, халқы ...» Айд. I, 168 ~ қаз., ноғ., құм., ққалп. *bek*. Қазіргі түркі тілдерінде *beg* сөзінің *bej/bij* тұлғалары да қолданыста: ~ қаз., ноғ., қар., тат., ққалп. *bij*; башқ. *bej*. Ескерткіштер тілінде кездесетін *bojla/bujla* «судья» ДТД, 35 сөзі құрамындағы **boj/buj* моносиллабы да *beg/bej/bij* тұлғаларымен түбірлес болуы мүмкін.

bir «бір» ДТД, 37, МЧ. IY, 42; КТк. 6: *Bir otuz jaşına Ğaça seŋünke* КТү. 32 *süñüsdimiz* «Жиырма бір жасында Чача Сеңүнмен соғыстық» Айд. I, 178 ~ қаз., ноғ., құм., ққалп. *bir*; тат., башқ. *ber*.

*jaŋ→*jaŋluq* «жаңылыс, қате», *jaŋil* «жаңылысу» ДТД, 43, МЧ. 44, Он. II, 3, КТк. 10, Тон. 26: *Jirçi ir jaŋilip* «Жершіл ер жаңылып»

Айд. II, 109 ~ қаз., ққалп. *žarñil*; қар., тат. *janil*; құм., башқ. *janil*. **jan/žan* моносиллабының кезінде дербес мәнді лексема болғанына қазақ тіліндегі *žarñsaq* «жаңылыс, теріс, қате» ҚТТС. III, 654 сөзі айғақтай алады, *-saq* аффиксі есім сөздерге жалғанатын өнімсіз жұрнақ екені белгілі: *malsaq* «малды жақсы көретін, жақсы күтіп-баптайтын шаруақор адам», *qajñnsaq* «қайын жұртының сөзін сөйлейтін, қайын жұртына жиі баратын жігіт» т.б.

*jar→*jarat* «жарат, жарату», «жаса, жасау» ДТД, 44, МЧ. II, 20, КЧ. II, 13, КТү. 20: *Qırq az budunıy jaratıp keltimiz* «қырық *az* халықтарын құрап келдік» Айд. I, 175 ~ қаз., ққалп. *žarat*; тат., құм., ноғ., башқ. *jarat*. *žar/*jar моносиллабы жалпы түркі тілдеріне ортақ *jas → *jas* ≈ *žas → *žasa* «жасау, істеу» моносиллабымен түбірлес, ортақ негізі *jal/*ža тұлғасы.

jat «жат, жату» ДТД, 44, КТү. 24, Тон. 24: *Anin barmis añarjatıp...* «Анымен барасыңдар, оған түнеп (жатып)...» (Айд. II, 108) ~ қаз., ққалп. *žat*; тат., башқ., ноғ., құм. *jat*.

**qaj/kaj* → *qaja/kaja* «қия» СДЕ, 223 ~ қаз., ққалп., тат. *qua*; башқ., ноғ., қар. *qaja*.

quz «құз, жартас» КТк. 6, Тон. 7: *Суҗай quzın Qara qumıy olurur ertimiz* «Чұғай құзын, Қарақұмды мекендеуші едік» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп., ноғ. *quz*. Жалпы түркілік *quz/qaja/qija* сөздерінің мазмұны мен тұрпаты ортақ негіздеп өрбіген туынды түбір екенін аңғартады, ілкі түбірі *qu≈*qi*≈*qa* тұлғалары, ортақ сема «биік, жартасты тау».

qan «қан» ДТД, 50, КТү. 24: *Qanıñ subça jügürti, süñükiñ taуça jatdı* «Қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты» Айд. I, 176 ~ қаз., ққалп., ноғ., тат., башқ., қар., қырғ. *qan*.

qon «қон, қону», «қоныстану» ДТД, 53, БҚ. 40, КТк. 5: *Jaуғи qonduqta kisre ariy bilig anta öjür ermis* «Жақын қонған соң олардан жаман қылықты енді үйренген едік» Айд. I, 169 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qon*; тат., башқ. *qın*. Моносиллабтың мазмұны *qoj*, *qal* етістіктерімен тектес екенін аңғартады, ортақ түбір «белгілі бір қозғалысты, қимылды тоқтату» мәнін беретін *qo/*qa тұлғасы болуы мүмкін.

*qal→*qaliñ* «қалың», «көп» ДТД, 50, Е. 28, Тон. 13: *Jujqa qalın bolsar toplañulıy alp ermis* «Жұқа қалыңдаса таптайтын алып болар» Айд. III, 106 ~ қаз., ққалп. *qaliñ*; қар., тат., ноғ., башқ. *qalın*.

keç «кеш, кешу (өзенді)» ДТД, 55, КТк. 37: *Ertis ügüzig keçe joridimiz* «Ертіс өзенін кешіп өттік те...» Айд. I, 179~ қаз., ққалп., ноғ. *keş*; тат. *kijç*; башқ. *kijš*. Салыстырыңыз: *kez, kel, ket*. Тарихи түбір морфема «қозғалыс» семасын беретін *ke тұлғасы болуы мүмкін.

kök «көк, аспан» ДТД, 55, Е. 50, Э. II, КТү. 1: *Üze kök tenri...* «Жоғарыда көк тәңірі...» Айд. I, 171 ~ қаз., ноғ., ққалп. *kök*; тат., башқ. *kük* ЭСТЯ III, 66-67. η η

köl «көл» ДТД, 55, КТү. 34: *Türgi jarğun költe buzdımız* «Түргі Йарғун көлінде талқандадық» Айд. I, 179 ~ қаз., ноғ., қар., ққалп. *köl*; тат., башқ. *kül*.

sök «сөк,сөгу (қарды аршып жол салу)» ДТД, 66, Б. 27, КТү. 35: *Sünük batımı qarıy sökipen* «Сүңгі батымы қарды аршып (сөгіп)» Айд. I, 178 ~ қаз., ққалп., ноғ. *sök*; тат. *süg*; башқ. *hug*.

sen «сен» ДТД, 65, МЧ. II, 17, КТк. 8: *Bengü il tuta olurtañi sen* «мәңгі ел ұстап отырасың сен» Айд. I, 169~ қаз., ққалп., ноғ. *sen*; башқ. *hijn*; тат. *sijn*.

siz «сіз» ДТД, 65, МЧ. III, 26, КТк. 11: *Bödke körügme begler gü jañıltañi siz* «Таққа құмар бектер, сіздер жаңыласыздар ғой» Айд. I, 170 ~ қаз., ноғ., ққалп. *siz*; башқ. *hez*; тат. *sez. sen, siz* жіктеу есімдіктерінің ортақ негізі *se/*si тұлғалары.

sür «сүр, сүру (қу,қуу)» ДТД, 66 МЧ. III, 26; КЧ. 20, КТү. 23: *Sünüglig qantan kelipen sure öldi* «Сүңгілі қайдан келіп түре құды» Айд. I, 176 ~ қаз. *sur* (қуғын-сүргін); тат. *sör*; башқ. *hör*.

tur «тұр, тұру», «мекенде, мекендеу» ДТД, 67, КЧ, 21, МЧ. III, 30, КТк. 9, Тон. 24: *Bir turuqı ermis* «Бір аялдама (тұратын) жер» Айд. II, 108~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *tur*; тат., башқ. *tor*. Түркі тілдері етістіктер жүйесінде *tur* лексемасы грамматикалық қолданысының әралуандығымен, семантикалық мазмұнының универсалдығымен ерекшеленеді ЭСТЯ III, 299.

tug/tuy «ту» МЧ. I, 8, ДТД, 68 ~ қаз., ққалп. – *tuw*. *Tuq* лексемасы монғол тілінде «жалау, байрақ» мәнімен қатар «өсиет, қағида»,

«будақ, буда, түйдек, шоқ», *туғ* үс «түйдек шаш»; *туғ өвс* «түйдек құйрық (жылқының)» мағыналарын да беруі МҚС, 475 түркі тілдеріндегі *tug/tuγ* сөзінің этимологиясын анықтауға жол ашады. Түркілер тарихында жылқының құйрық-жалынан байрақ жасау дәстүрі болғаны белгілі. Қазақтардың салтында да қаралы үйге қылқұйрықтан ту байлау жоралғысы мұндаға дейін сақталған.

čöl «шөл», «шөл дала» ДТД, 81, КТү. 41, Тон. 23: *Čölgi az eri boltim* «Шөлді аз ері болдым» Айд. II, 108 ~ қаз., ққалп., ноғ. *šöl*; қырғ. *čöl*; башқ. *süloy*; қаз., қырғ., ққалп., ноғ. тілдерінде *šöl* моносиллабы «сусау (су, сусын ішкісі келу)» мағынасындағы *šöldew* сөзінде *šölin qandiruw* тіркесінде қолданылатыны белгілі. Салыстырыңыз: *söl* «өсімдікте болатын шырын», *šiq* «шөп басына тұрып қалатын тамшы су» ҚТТС VIII, 364, 374. Түбір морфеманың архиформасы –*čö/*šö, архисемасы «судың аздығын, тапшылығы» мәнін білдіреді.

čig/čiy «шық, шығу» ДТД, 81 ~ қаз., ққалп., ноғ. *šiq*; қар. *čiq*; қырғ. *čik*; башқ. *siγ/siq* А.М.Щербак *čiy* моносиллабын *čiq* түрінде реконструкциялайды СФ, 198. Қазақ тілінде *čig/čiy* тұлғасының көнетүркілікке дейінгі тұлғасы сақталып қалған.

šeg «өлексе, өлімші» ДТД, 82, Тон. 8: *Biz šeg ertimiz* «Біз өлімші едік» Айд. II, 105. «Өлексе, өлімтік» мәнін беретін көне түркілік *šeg* моно-силлабының сұлбасы қазақ тіліндегі жас нәрестелерге, өте кәрі адамдарға қатысты қолданылатын *šetinew* «қайтыс болу» етістігінен байқалады. *šeg* ≈ **šet(ine)* түбір морфемаларының мазмұндық сәйкестіктері арқылы ортақ негізі *še тұлғасы екенін аңғарамыз. Салыстырыңыз: *set → *setine*.

Түркі тілдері түбір морфемалар жүйесіндегі CVC тұлғасының сандық көрсеткішінің басқа модельдерге қараған жоғары екені көптеген зерттеулерден белгілі, оған көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі CVC құрылымды түбірлер мен түбір-негіздердің қолданыс деңгейі де дәлел бола алады. VII-IX ғасыр түркілері тілінде дербес лексемалық сападағы немесе дисиллабтар мен полисиллабтар құрамынан айқын ажыратылатын CVC тұлғалы моносиллабтардың ауқымдылығы жалпы түркілік мо-

носиллабтар жүйесіндегі архимодельді анықтаудың критеріі бола алмайды. Өз дәуірінде бейнелі де көркем тіл болған көне түркілер тілінің базистік лексикасы қазіргі тілдердегі бір буынды түбірлер мен түбір-негіздерден айрықша ерекшеленбейді. Көк түркілер дәуіріне дейін де бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізген жалпы түркілік лингво-эволюция барысында моносиллабтар жүйесі де кезең-кезеңімен даму жолынан өткені белгілі. Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі SVC құрамды моносиллабтарды морфемдік-компоненттік және танымдық-логикалық-семантикалық талдау барысында Орхон, Енисей және Талас ескерткіштері тіліндегі CVСтұлғалы модельдердің бәрі бірдей архитұлға бола алмайтыны, олардың тең жартысы тілдің тарихи дамуына байланысты CV моделі негізінде дамып-жетілгеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл жөнінде А.М.Щербак «Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что, подобно слогам других структурных типов, слоги типа C+Г+C не всегда являются первичными, ср. азерб. *сін* – «<*сi+n: узб. *Боу* «вязанка» (<*nā+γ); кирг. *сун* «протягивать» (<*су+n-)» дей отырып, чуваш, әзірбайжан, түркімен, өзбек, ұйғыр, гагауз тілдерінде сөз басындағы дауыстылардың *j*, *b*, *h* дыбыстарын қабылдау мүмкіндігі жоғары екенін көрсетеді СФ, 109. Ғалымның пікірі *j*, *b*, *h* дыбыстарының протезалық табиғатына байланысты SVC модельдері VC модельдерінен де туындауы ықтимал дегенге саяды: Аталған дыбыстардың протезалық қабілеті қыпшақ тілдеріне солғын, көне түркі тілі мен қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтар құрамындағы анлаут *j*, *b* дыбыстары протезалық сапада қолданылуы өте сирек, ал сирек кездесетін анлаут *h* (башқұрт тілінен басқа) қыпшақ тілдері дамуындағы кейінгі құбылыс екені белгілі, оның өзі біршама ұяң *x* дыбысына жақын қолданылады. Башқұрт тіліндегі анлаут, инлаут *h* дыбысының табиғаты мүлдем басқа, этно-лингвогенездік құбылыс. Қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде анлаут *b*, *j* дыбыстарының түсіп қалуына байланысты көне түркілік анлаут *b*, *j* дауыссыздарын протезалық сапада қарастыру толық негізделмеген мәселе деп ойлаймыз.

Жасырын синкретизм құбылысын көрсететін гомогенді корреляттардың басым бөлігінің CVC модельді тұлғалар болып келуі де кездейсоқ құбылыс деуге келмейді. CVC модельді гомогенді параллельдердің аулау корреляттар арқылы семантикалық жіктеліске ұшырауы моносиллаб құрамындағы CV моделінің интеграциялаушы мазмұнды, ал соңғы консонант дифференциациялаушы мазмұнды иеленуіне байланысты қалыптасуы мүмкін.

Ескерткіштер тіліндегі VCC тұлғалы түбір морфемалар. Түркі тілдерінде VCC тұлғалы түбір-негіздердің сандық көрсеткіші тым аз екені белгілі. Қазіргі қазақ тілі бойынша VCC модельді 19 дербес лексема тіркелсе СтОКО, 63-64, А.М.Щербак реконструкциялаған жалпы түркілік бір буынды сөздер тізімімен 6 сөзді ғана кездестіруге болады: *ant* «клятва»; **ält* «нести, тащить», «уносить, уводить»; **ärk* «сила», «власть», «воля», «свобода»; *ärt* «проходить», «миновать»; *ört* «огонь, пожар»; *ürk* «бояться, пугаться» СФ, 193-198. А.М.Щербак жалпы түркілік моносиллабтардың архетипін анықтауға негізінен түркі жазба ескерткіштері лексикасы мен қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне ортақ лексемаларға сүйенгендіктен, бұл көрініс Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалар жүйесінде де қайталанатын.

alp «алып, алып күш йесі» ДТД, 59, КТк. 6: *Edgü bilge kisig, edgü alp kisig jorïtmaz ermïš* «Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады» Айд. I, 169 ~ қаз., тат. *alıp*; қар., қырғ., ққалп. *alp*. А.Н.Кононов жалпы түркілік *alp* сөзін монғол тіліндегі *alban* «служба» сөзімен байланыстыра отырып, *al* «алу» етістігінен таратады¹ Г.Г. Левин тува тіліндегі *alban* «служба, служебный» лексемасы мен көнетүркілік *alp* сөзін салыстыру барысында «Мы определили тувинскую *alban* как поздний рефлекс древнетюркского *alp*» Лев. 85 деген қорытындыға келеді. Э.В.Севортян *alp*, *alban* лексемаларын бірлікте қарастырудың семантикалық негізі жеткіліксіз деп санайтын пікірлердің де бар екенін көрсетеді

¹ Кононов А. Н. Родословная туркмен. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 97

ЭСТЯ, I, 139. Қазақ тілі этнонимдер жүйесіндегі *alban* атауының да *alp* лексемасына қатыс-дәрежесі де анықтауды қажет ететін мәселе, *alban* түркі-монғол тілдеріне ортақ элемент болуы мүмкін. Көне түркілік *alp* сөзі қазақ тіліндегі *alramsadaǵaj*, *alrawit* лексемаларының, *Alpamiš* антропонимінің түбір морфемасын құрайды. *Alip* сөзінің құрамындағы *i* сына дыбысы қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне сай орнықса керек.

ört «пожар» Лев. 173, Тон. 40: *Örtçe qizip kelti* «Өртше қызып келді» Айд. II, 111 ~ қаз., ққалп., ноғ. *ört*; тат., башқ. *ürt*. Монғол тілінде *örnüün* «қызу» МҚС, 395. Зерттеушілер *ört* лексемасы түркі-монғол тілдеріне ортақ *ör «пожар, огонь, пламя», «разжигать, вспыхивать, гореть, пылать» синкретті моносиллабынан таратады ЭСТЯ I, 551. Қыпшақ тілдері бойынша *rt* дауыссыздар тіркесінің тұрақты болып келуі, *ö тұлғасының жалпы түркі тілдері қалыптасуы кезеңіндегі мағыналық аясының аса кең болғанын, *ört* сөзінің дараланып шығуының өзі де өте ежелгі кезеңдерден басталатынын көрсетеді.

Жоғарыда көрсетілген тілдік деректер негізінде VII-IX ғасыр түркілері тіліндегі VCC тұлғалы моносиллабтардың бәрі бірдей архетип бола алмайтынына көз жеткізуге болады. Сондай-ақ көне түркілік деңгейдегі VCC құрылымды моносиллабтың бәрін туынды тұлға ретінде қарастыру да негізсіз. Ә.Қайдар VCC моделі жайлы «В фонологическом отношении ГСС характеризуется сочетанием следующих согласных [йт], [кт], [лт], [нт], [рт], [ст], [лп], [рс], [нк], [нқ], [рк], [рқ] в конечной позиций, что представляет собой вполне закономерное явление в звуковой системе древних и современных тюркских языков» СтОКО, 64 деген ойы арқылы сөз соңындағы дауыссыздар тіркесі түркі тілдеріндегі басты заңдылықтардың бірі екенін көрсетеді. Көне түркі әліпбиінде *rt*, *nč*, *nt*, *lt* тіркестерінің бір таңбамен ғана белгіленуі де бұл құбылыстың көне түркі тіліне етене жақын екенін білдіреді. Ал жалпы түркі түбірлерінің тарихи эволюциясы тұрғысынан қрағанда VCC моделі түркілік тектіл кезеңдерінде қалыптаса бастаған екінші, үшінші дәрежелі түбір морфемалар қатарына жатады.

CVCC тұлғалы түбір морфемалар. Жалпы түркі тілдері бойынша CVCC тұлғалы түбір морфемалар да біршама аз кездесетін модельдер қатарына жатады. Түркі тілдеріне ортақ көне тұлғалар қатарында 11 CVCC модельді моносиллаб тіркелсе СФ, 193-198, қазақ тілі бойынша, кірме сөздерді қоса есептегенде, 190-195 сөзден аспайды, олардың басым бөлігі еліктеуіш негіздер СтОКО, 64. Еліктеуіш сөздердің структуралық жүйесінде CVCC модельді сөздердің молдығын К.Мусаев¹, А.Шайхулов² тәрізді белгілі ғалымдар да көрсетеді. К.Хусайынов CVCC тұлғалы еліктеуіштерді тарихи негіздер қатарында қарастырады³. Ә.Қайдаров CVCC тұлғалы етістіктер мен кейбір есім сөздер, еліктеуіш негіздер соңында тұрақты түрде қайталанып отыратын дауыссыздардың грамматикалық көрсеткіш болуы мүмкін екенін және барлық жағдайда CVCC моделі CVC тұлғасынан қалыптаса бермейтінін, көптеген шағын құрамды тұлғалар CVCC моделінің ықшамдалуы негізінде де қалыптасатынын айтады СтОКО, 66. Ескерткіштер тілінде де CVCC модельді түбір морфемалар 7-8 сөзден ғана тұрады.

barq «күмбез, ғимарат, үй, кешен» ДТД, 33, БҚ. 34, 37. МЧ. II, 24, КТк. 12: Аңар адінсїү barq jaraturtım «Оларға ерекше жай салдырдым» Айд. I, 170. Қазіргі қыпшақ тілдері сөздігінде *barq* лексемасы тіркелмеген. Орхон мұралары табылған аймақтарға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижелерінде күмбезге ұқсас биік төбесі түрлі-түсті ой-өрнектермен безендірілген ғимараттардың табылуы *barq* лексемасының көнетүркілер тілінде «күмбез» мәнінде қолданылғанын аңғартады.

Көне түркі тіліндегі CVCC модельді түбір морфемалардың құрылымдық, мазмұндық табиғаты олардың тарихи негіздерден тұратынын жоққа шығармайды. Жалпы агглютинативті түркі тілдері ғана емес барлық адамзат тілінің қалыптасу, даму эво-

¹ Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1984. – С. 82-105.

² Шайхулов А. К проблеме корневых основ и корневых слов в тюркских языках // Түркология. – 2004. №2. – С. 60.

³ Хусаинов К. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 75-219.

люциясы өте қарапайым (шағын) тұлғалар мен полисемантикалық жалпылама мазмұнға негізделетіні жайлы гипотезалық тұжырымдар мен пікірлер көптен бері айтылып жүрген мәселе. Тілдік деректер арқылы негізделген, ғылыми-теориялық тұжырымдар да жеткілікті (Э.В. Севортян, А.М. Щербак, А.Н. Кононов, Ә.Қайдар, К.Хұсайын, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, Е.Қажыбек, А.Шайхұлов т.б.). Осы тұрғыдан алғанда CVCC моделін кейінгі құбылыс ретінде қарастыруға негіз бар. Соған орай ескерткіштер тіліндегі CVCC тұлғалы сөздер тарихи түбір морфема болу мүмкіндігін жояды.

Мыңдаған жылдарды қамтитын түркі тілдері дамуындағы көне түркілік кезеңнің сипатын көрсететін VI-IX ғғ. ескерткіштері тілі мен қазіргі түркі тілдеріндегі түбірлес моносиллабтардың тұлғалық парадигмасы мен семантикалық деривациясы негізінде бір буынды түбірлер мен түбір-негіздердің бастапқы тұлғалары V, VC, CV модельдерінен дамығанын шамалауға болады. Бұл жерде есте ұстайтын мәселе, біріншіден, белгілі бір сөзжасамдық қабілеті бар фоно-модификаторларды жетілген агглютинативтік кезеңдегі түбірлерден айқын ажыратылатын сөзжасамдық аффикстермен бірдей деңгейде қойып, қызметі айқын грамматикалық көрсеткіш ретінде қарастыруға келмейді; екіншіден, лингвоэволюцияның ішкі заңдылықтары мен сыртқы ықпалдарға орай кері процестердің орын алуы SVC, CVCC, VCC модельді құрылымдардың қайтадан ықшамдалуына алып келеді.

Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың V, VC, CV, SVC, VCC, CVCC модельдері түркілік текті дәуірінде-ақ қолданыста болған құбылыстар. Тектілік дәуірге дейін де тілдің өмір сүргені, бізге белгілі тілдік құрылымның флективті, полисинтетикалық, агглютинативті кезеңдеріне дейін де белгілі бір идея-мазмұн жүктеген тілдік бірліктердің тұлғалық қалыптасуы дыбыс ↔ дыбыс тіркесі ↔ дыбыс тіркестері ↔ дыбыс тіркесі ↔ дыбыс процесінен өткенін түбір морфемалардың фоно-морфосемантикалық табиғаты дәйектейді. Сондықтан ескерткіштер тіліндегі SVC, VCC, CVCC модельді бір буынды сөздердің бәрі

бірдей тарихи түбір морфема бола алмайды, олардың біразы түркілік тек тілдік кезеңдерде қолданыста болған, кейіннен дербес лексемалық мағынасы күңгірттенген архитүбір мен ортақ семаны ыдыратушы, нақтылаушы архиформанттардан жасалған.

§3. Есім негізді түбір морфемалар

Сөз таптары – тілдегі сөздердің жалпы грамматикалық мағыналарының, лексика-семантикалық сипатының, түрлену жүйесінің, синтаксистік қызметінің ортақтығына қарай жіктейтін (жүйелейтін) лингвистикалық категория. Сөздерді сөз таптарына жіктеп топтастыру «әр сөзге байланысты әр түрлі белгілер арқылы ғана айқындалмай, сөз таптарына тікелей қатысты және оның мәнін айқындай алатын тұрақты белгілерінің негізінде жан-жақты жіктеу үшін жүйелі принциптер негізге алынады. Осы принциптер сөздердің ортақ грамматикалық сипаттарына негізделуі тиіс»¹. Тілдік жүйедегі әрбір сөз сөйлеу үдерісінде өзіндік лексикалық мағынасын сақтай отырып, жалпыланып, абстракцияланып жалпы грамматикалық мағынаға ие болады. Жалпы грамматикалық мағыналар негізінде лексикалық мағынасы әр түрлі сөздер ортақ сипатқа ие болады. Сөздердің сөз таптарына топтастырылуы грамматикалық сипаттағы осы ортақ белгілерге негізделеді. Сөздерді сөз таптарына жіктеудің негізгі ұстанымдары: семантикалық принцип (сөздің лексикалық мағыналарының жалпылануы арқылы пайда болатын жалпы грамматикалық мағына); морфологиялық принцип (белгілі грамматикалық топқа тән түрлену жүйесі, парадигмалық тұлғалану арқылы берілетін категориялық-грамматикалық мағына); синтаксистік принцип (сөйлемдегі сөздердің белгілі сөйлем мүшесі қызметін атқара алуы мен сөздің байланысқа түсіп тіркесуі арқылы пайда болатын қатыстық грамматикалық мағына)².

¹ Исаев С. Сөз таптары// Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – Б. 362.

² Исаев С. Сөз таптары// Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – Б. 363.

Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің лексикасы дасөздердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері мен тілдегі функционалдық қызметіне сай сөз таптарына жүйеленеді: зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер, есімдіктер, етістіктер, үстеулер, шылаулар, одағайлар. А.Н. Кононов ескерткіштер тілідегі сөздерді таксономиялау барысында сөз таптарын семантикалық және функционалдық дербестік сапасына байланысты екі топқа бөліп қарастырады: «Самостоятельные слова: 1) имя существительное; 2) имя прилагательное; 3) имя числительное; 4) местоимение; 5) глагол; 6) наречие; 7) звуко-образо-подражательные слова (имитативы). Служебные слова: 1) послеслоги; 2) союзы; 3) частицы; 4) междометия; 5) предикативы»¹.

Орхон ескерткіштері тіліндегі сөз таптары жайлы Ғ.Айдаров: «Ескерткіш тілінің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне талдау жасасақ, VI-VIII ғасырларда өмір сүрген түркі тайпалары тілінде сөз таптары мен грамматикалық тұлғалардың дамыған әрі толық қалыптасқан жүйесі болғандығын көреміз. Жазбалар тілінде сөзді сол немесе басқа бір сөз табына жатқызуға мүмкіндік беретін негізгі принцип семантикалық-морфологиялық мәні болып табылады. Алайда синтаксистің де рөлін төмендетуге болмайды, өйткені көне түркі тілінде бүкіл сөз таптары кез келген сөйлем мүшесі қызметін атқара алады»², дей отырып, ескерткіштер тіліндегі сөз таптарын үлкен екі топқа – дербес мәні бар сөздерге және көмекші сөздерге бөліп қарастырады. Ғалым дербес мәні бар сөздерге – зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеулерді жатқызса, көмекші сөздерге – де-меулік шылаулар мен жалғаулық шылауларды жатқызады.

Ескерткіштер тіліндегі сөздер семантикалық бірыңғайластығына, сөз түрлендіруші грамматикалық категорияларының ортақтығына, синтаксистік қызметтерінің ұқсастығына байланысты жіктелгенмен, түркі тілдерінің табиғатына сәйкес дербес

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – С.143.

² Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1996. – Б. 92.

мағыналы негізгі сөз таптары арасындағы тарихи транспозициялық үдерістер, морфемалардың (түбір, қосымша) полисемиялық, омонимиялық сапасы кейбір сөздерді сөз таптарына қарай ажыратудың күрделілігін сипаттайды.

Ескерткіштер тіліндегі түбір морфемалар да грамматикалық қызметі мен лексика-семантикалық сапасына байланысты сөз таптарына жіктелетіні айқын ажыратылады. VII-IX ғасырларда қолданыста болған түбір морфемалар негізінен есім сөздер мен етістіктерден тұрады. Сондай-ақ есім сөз таптары мен етістіктерге бірдей қатысты бірінші дәрежелі синкретизмдерді де кездестіруге болады. Мұндай түбір морфемалардың құрамындағы морфонемалық элементтерден полисемиялық және полиформалық сапа айқын аңғарылады.

Ескерткіштер тілінде белсенді қолданыстағы түбір морфемалар зат есімдерден тұрады және түркі түбірлерінің барлық құрылымдық модельдерін қамтиды.

V моделінен тұратын есім негізді түбір морфемалар:

i «өсімдік, ағаш, бұта» ДТС, 603: *İ bar bas asdimiz* Тон. 26 «Бұтасы бар шыңнан астық» Айд. II, 52; *İda tašta qalmisi qubranir jети jüz bolti* Тон.4 «Ағаш, тас арасында қалғаны жиналып, жеті жүз болды» Айд. III, 104. Ескерткіштер тілінде дербес лексемалық деңгейде әрі есім сөз ретінде ғана қолданылатын зат есімдік сипаты айқын, әрі дербес қолданылатын V типті түбір морфема бір ғана сөзден тұрады, V модельді түбір морфемалардың басқалары етістіктерді және есім – етістік негізді синкретизмдерді құрайды. Полисемиялық сапа V модельді түбір морфемалардың барлығына тән негізгі ерекшелік, *i* «өсімдік, ағаш, бұта» сөзі ескерткіштер тілінде есім сөз ретінде қолданылғанымен, оның тұлғалық және семантикалық даму шеңберінің ауқымдылығы жалпытүркілік (бірнеше түркі тілдері деректері негізінде) деңгейде айқын көрінеді.

VC моделінен тұратын есім негізді түбір морфемалар:

*ay→*ayü* «қымбат дүние, қазына» ДТС, 17: *Altun, kümüş, isigti, qutaj bunşiz anča birür tabyaç budun savü süçig, ayüsi jumçaq ermis*

«Алтын, күміс, өнімді, жібекті сонша шексіз беріп жатқан табағаш халқының сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» КТк. 5 Айд. I, 169. Көне түркілік *ay түбір морфемасы қазіргі қазақ тіліндегі *aqşa* «банкнот», *aqiğ* «асыл тас» лексемаларының құрамында сақталуы мүмкін¹. Сондай-ақ кірме сөздер қатарында қарастырылып жүрген *aqi* «құн, төлем» сөзінің төркініне де байыппен қарау қажет сияқты. Қыпшақ тілдері бойынша: тат., башқ., қырғ. *akça*, *aki*; құм. *aqça*, *yaq*; ққалп., ноғ. *aqşa*, *aqi*.

*az→*aziğ* «ас, азық-түлік» ДТС, 73: *Azuqi joq erti* КТү. 39 «Азығы жоқ еді» Айд. I, 179 ~ қаз., ққалп., ноғ., башқ. *aziğ*. *Aziğ* сөзінің түркі тілдеріне кеңінен таралуы, парсылармен тарихи қарым-қатынас деңгейі әрқилы батыс түркілерінің де, шығыс түркілерінің тілінде де қолданыста болуы аталған тұлғаны кірме элемент ретінде қарастырудың негізсіздігін көрсетеді. Түркі тілдерінде «тамақ (тағам)», «ас», «жем», «жол жүруге дайындалған тағам қоры», т.б. мағыналарымен белгілі *az моносиллабы *aş/as* «тамақ» тұлғасымен төркіндес болуы мүмкін ЭСТЯ, I, 98.

az «аз (этноним)» ДТД, 41: *Az, qirğ az buduniğ jaratip keltimiz* КТү. 20 «аз, қырық *az* халықтары құрап (жаратып) келдік» Айд. I, 175.

aj «ай» СДЕ, 206: *Toquzinc aj jiti otuzqa joq ertürtimiz* КТү. 53 «Тоғызыншы айдың жиырма жетісінде жерледік» Айд. I, 183 ~ е. қып. *aj* Құрыш. 79; тат., ноғ., башқ., құм., қырғ., ққалп., қаз. *aj*.

*ar→*arqa* «арқа»; *ar*→*arqi* «арқы, арт жақта» ДТД, 32: *Semiz buqali arqida bilser* Тон. 5 «Семіз бұқалы артта білсе» Айд. II, 105 ~ е. қып. *arqa* «спина, хребет» Құрыш. 86; қар., ноғ., құм., тат., ққалп., қаз. *arqa*; қырғ. *arka*; тат., башқ., ноғ., құм., ққалп., қаз. *art*. Ескерткіштер тілінде *ar түбір морфемасы *ar→*artuq* «артық», *ar*→*artur* «артылу, қосылу» сөздерінің құрамында да қолданылады. Қыпшақ ескерткіші «Китаб-и меджму-у терджуман тюрки да аджеми уа мағоли уа фарси» шығармасында *ar тұлғасының көрсетілген мағыналармен қатар «көмектесу, ықпал ету, қолдау»

¹ Манкеева Ж. Мәдени-лексикалық ұлттың сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – Б. 27.

мәндері де тіркелген: **ar*→*arqa*, **ar*→*arqalaš* «помощь, содействие, поддержка, покровительство» Құрыш. 86. Бұл мағына қазіргі қазақ тілінде де толық сақталған: *arqalanıw*; *arqa tutıw*; *arqasında kün körüw*; *arqılı* т.б. *arqa* сөзінің адам бойындағы негізгі тірек мүше атауын білдіруіне байланысты *arqaw* лексемасы да **ar* морфемасы арқылы жасалғаны байқалады. Лингвистикалық еңбектерде жалпы түркілік **ar* моносиллабы *art* тұлғасының аясында беріледі және *art* моносиллабы арқылы жасалған сөздердің төркіндігі де толық дәлелденген мәселе (С.Е.Малов, М.Р.Рясянен, И.Батманов, Э.Наджип, Э.Қайдар, Е.Қажыбек т.б.). Көне түркі тілі сөздігінде *art* сөзінің «сырт жақ», «тірек, қолдау» мағыналарымен қатар «арқа» мәні де тіркелген ДТС, 55. Сондықтан *art*, *arqat* т.б. сөздерінің бастапқы түбір морфемасы ретінде **ar* моносиллабын бөліп қарастыруға толық мүмкіндік бар. *Art* морфемасын туынды негіз ретінде қарастырған Э.В.Севортян **ar* тұлғасын *ör* «көтерілу», «көбею» моносиллабымен де байланыстырады ЭСТЯ I, 181, 182. Біздің ойымызша, *ör* моносиллабы *ös*, *ön*, *ur*, *ür* тұлғаларымен бірге «өсіп - өну» семасын беретін **u/ü/o/ö* архитұлғасы арқылы жасалған түбір-негіздер кешеніне кіреді. Ал «көбею» мәнін беретін **ar* (саны арту) моносиллабы *arqa* сөзімен түбірлес «түйенің, т.б. малдың арқасына жүк салу» мәнін беретін **ar* → *art* етістігінен туындаған мағына.

aš «жолдас, дос» Е. 41, ДТД, 32. Енисей ескерткіштерінде қолданылған *aš* моносиллабы қазіргі қыпшақ тілдерінде қолданылмайды. Салыстырыңыз: қаз. т. *ašina*. Көне түркілік *aš* лексемасы жалпы алтай тілдеріне ортақ туыстық жақындықты білдіретін **ač/aš* моносиллабымен төркіндес болуы ықтимал: **ač*→*ača* «родственник, родня» СДЕ, 210: *Ačqı ata qarındaşı* «дядя со стороны отца» Құрыш. 88. Түркі тілдеріндегі «туыс» мәнін беретін *ač* түбір морфемасы жалпыалтайлық *ata~ača~ aza ~ eže* т.б. гомогенді лексемалар тізбегінде қарастырылып жүр. Ескерткіштер тілінде «немере, туыс» мағынасындағы *atı* сөзі де қолданыста: *Yu bitig bitigmeatısı jollıy tegin* КТк. 13 «Бұл жазуды жаздырған туысы Иоллығ тегін» Айд. I, 171; *Jeginimin atimin körtim* Е. 47 «Я ви-

дел моих племянников и внуков» ДТС, 67 көне түркі тіліндегі *atī* «немере, туыс» сөзі мен қазіргі түркі тілдеріндегі *ata* «әке, үлкен әке» сөздеріндегі генетикалық байланыс анық байқалады. Үлкен→кіші оппозициялық қатынасын бейнелейтін *atī* → *ata* лексемаларынан да *at түбір морфемасын ажыратуға болады.

el→*elig* «қол» ДТД, 138. Ескерткіштер ішінен *elig* сөзінің «қол (әскер)» мағынасы да қолданылады: Оң *tutuq jorčīn jaraqlıy eligin tutdī* «Оң тұтық басшыларын жарақты нөкерімен қолға түсірді» Айд. I, 178. Ескерткіштер тіліндегі сөзжасамдық жүйе типтес лексемалардың компоненттік жіктелісі арқылы *elig* лексемасынан *el* морфемасын ажыратуға мүмкіндік береді. Көне түркілер қолданған туынды сөз *eligорта* ғасыр түркілері заманында ықшамдалу заңдылығына ұшырып, бастапқы моносиллабтық негізінде қайта қолданысқа түскенін байқауға болады ДТС, 169. Қазақ тілінде өлшемдік мән беретін *eli* «саусақтың ені» сөзі сақталған.

eb «үй» Тон. 30, КТү. 48, БҚ. 25, 32, КЧ. 20, МЧ. II, 14, 24, Тал. III, т.б. ДТД, 36: *Tutuq birle süjüsmiš, erin qor ölürmiš, ebin-barimīn qalisiz qor kelürti* КТү. 41 «Тұтықпен соғысты, ерінің көбін өлтірді, үйін-мүлкін қалдырмай көп әкелді» Айд. I, 180. Э.В.Севортян куман тіліне тән тұлға ретінде *ijb//üb* сөздерін берсе ЭСТЯ I, 513, Ә.Құрышжанов көне қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде *eb, ijb, öb, ob, эb, эb', ub, üb, öj* тұлғалары қатар қолданылғанын көрсетеді Құрыш.109. Қаз., құм., ноғ., ққалп., қырғ. *üj*; тат., башқ. *öj*.

ed/эд «ізгі, игі» КЧ. 3; БҚ. 39; КТк. 2, 6, 7; Е. 13, Тал. VIII, ДТД, 41. Көне түркі ескерткіштері тілінде жиі қолданылатын *edgü/edkü* лексемасы да *ed* морфемасы арқылы жасалып, түбір тұлғаның мағынасын толық сақтаған. Қазіргі түркі тілдерінде *ed ≈ *эд* ≈ *ez* ≈ *ijz* ≈ *is* ≈ *ijs* ≈ *iz* ≈ *ij* ≈ *id* тұлғаларында туынды сөздер құрамында қолданылатын көне түркілік *ed* моносиллабы қазақ тілінде *izgi, ijgi* лексемаларында сақталған. Түбірлік деңгейде қолданылуы Сібір түркілері тілінде кездеседі: хақ. *is/ijs*; шор. *es* «добро, благо».

em→*emgek* «бейнет» ДТД, 60, «еңбек, қиындық» Айд. I, 210: Он оқ *budunī emgek körti* КТү. 19. «Он оқ халқы қиындық көрді» Қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *eñbek*, ққалп., қырғ., ноғ. *embek*;

қтат. *etek*; тат., башқ. *ijtgäk*; қар. *etgak*. Зерттеушілердің пікірінше *em/ijm* моносиллабы көне тұлға емес. Бұл жөнінде Э.В.Севортян «Его более старую форму образует *ен, а еще точнее *ең, первый из которых сохранился в чувашском глаголе *анка* (<ан-ка) «мучиться», «страдать» (от голода, жажды), второй в казахском *ең-бек* и в развившейся отсюда ногайской форма *ембек*. Афф. –*бек* в двух последних формах представляет собой фонетическую модификацию формы –*мақ*, более известной в качестве показателя инфинитива. ... в основе производную *емгек~емек~еңбек* лежат глагольно-именные корни *ем «работа», «труд», «мучение», «беспокойство» и *ем* «трудиться», «мучиться», «скорбеть», которые семасиологически вполне коррелятивны» деген ой айтады ЭСТЯ I, 275. Ғалым пікірінің негізділігін қазіргі қазақ тіліндегі «аурудан жазу», «емдеу» мағыналарын сақтаған *em* моносиллабының ішкі құрылымындағы «қиындықпен жүзеге асатын іс-әрекет» семасы да нақтылай түседі. *Em* түбірі қазіргі қыпшақ тілдерінде *e*, *э*, *ij* дыбыстарымен қалыптасқан, қаз., ққалп. *em*; тат., башқ. *ijm*; ноғ., құм., қырғ. *эм*. Көне түркі тілі сөздігінде *em* моносиллабының «қиындық, бейнет» семасын сақтаған бірнеше тұлғасы көрсетіледі: *emgändi* «мучился», *emgasti* «мучились», *emgatti* «мучил» ДТС, 172.

eη «ең (күшейтпелі)» КТү. 32; ДТС, 174:Ең ilki Тоғу baliqda suñüsdimizКТү. 44 «Ең ілкі Тоғу қаласында соғыстық» Айд. I, 180. Қаз., ққалп. *eη*; тат., башқ. *iηη*; ноғ. *эп*; қырғ. *эη*.

er «ер (батыр)», «еркек» СДЕ, 245:Вужуқи јеме билге еrmis еrinč, alip еrmis еrinčКТү. 3 «Бұйрықтары да білгір ер еді, өздері де алып ер болған екен» Айд. I, 171. Қазіргі түркі тілдерінде *er* ≈ *ir* ≈ *ijr* ≈ *эр* ≈ *ар* ≈ *är* түрінде қолданылады: қаз., ққалп. *er*; башқ., тат. *ijr*; ноғ., құм. *эр*. Көне түркілік *er* моносиллабы Орхон ескерткіштері тілінде кездесетін *erikli* «ерікті» Kültegin jiti otuz jašına qarluq budun егүр барур еrikli jaүі boltiКТү. 41 «Күлтегін жиырма жеті жасында қарлұқ халқы жүре бара ерікті (нағыз) жау болды», орта ғасыр және қазіргі түркі тілдеріндегі *erkek*: е. қып. *erkek/ijrkek*, қаз., ққалп. *erkek*; тат., башқ. *ijrkäk*; ноғ., құм. *эркек* «ер адам», *erkin*:

каз. *erkin*; ққалп. *erkijn*; құм., ноғ. *erkijn*; тат., башқ. *ijrken* «еркін, ерікті» сөздеріне негіз болғаны белгілі. XIII ғасыр ескерткіші «Китаб-у меджму-у терджуман түрки уа 'аджами уа моғоли уа фарси» сөздігінде «бойдақ» мәнін беретін *erkek* Құрыш. 113 лексемасы тіркелген.

eş «дос, жолдас» Е. 2, 51, ДТД, 86: *Eşim, urim azişdim* Е. 2 «Достарым, ұлдарым аздым» Аманж. I, 48. *eş* моносиллабы қазіргі қыпшақ тілдері бойынша қырым татарлары, қарайым, қарақалпақ тілдерінде мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да өзгеріссіз қолданылады. Зерттеушілердің пікірінше *eş* лексемасы түрік тілінің диалектілерінде кездесетін *eşit* «тең», «ұқсас», «айырмасыз» тұлғасымен түбірлес болуы мүмкін ЭСТЯ I, 588. Енисей ескерткіштері тіліндегі *aş* Е. 41, *eş* «жолдас, дос» түбірлері гомогенді варианттар.

ol «ол» КТк. 3, Тон. 10, МЧ. 18, БҚ, 25, Он. 1, Лев. 172: *Ol jirgerü barsar, türk budun ölteçisi sen* КТк. 8 «Ол жерге барсаң, түркі халқы өлмешісің» Айд. II, 169. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *ol/ul* тұлғаларында қолданылады. Қаз., ққалп., құм. *ol*; тат., башқ. *ul*.

ot→*otači* «емші» ДТД, 77. Көне түркілік «емші», қазіргі қаз.т. «сынықшы», мәндерін беретін *otači/otaši* сөздерінің түбір морфемасы *ot* «от, өсімдік» моносиллабы екені белгілі, морфемалардың жігі де, түбірдің мағынасы мен қосымшаның қызметі де айқын ЭСТЯ. I, 482. *ot*→*otači* «емші» сөзінің аталымдық уәжі *ot* «өсімдік» ұғымының емдік қасиетін сипаттайтын сапалық белгісіне негізделеді. Бұл түркі халықтары өсімдіктердің емдік қасиетін терең меңгергенін әрі оны кеңінен пайдаланғанын, фитотерапияға негізделген халық медицинасы жақсы дамығанын көрсетеді. *Ot* «емдеу←ем» моносиллабы синкретизмдер қатарында қарастырылады ГИК, 253. Қыпшақ жазбаескерткіштері тілінде де *ot* лексемасының «шөп», «көкнәрі», «дәрі», «ем» Құрыш. 177 мағыналары тіркелген. Қаз., ноғ., ққалп. *ot*; тат., башқ. *ut*.

ög «ақыл, ой» КТү. 49, Тон., 20, ДТД, 77: *Ol üç qağan öglesip Altun jis üze qabısalım timis* Тон. 20 «Ол үш қаған кеңесіп, Алтын қойнауында бірігейік деді» Айд. II, 107 Қазіргі түркі тілдерінде

ög~ök~üg~ük~uγ~uq~oj~öj~uj~üj т.б. тұлғалы моносиллабтар кешеніне кіретін көне түркілік *ög* лексемасының *ö* «думать» ДТС, 375 тұлғасы да ескерткіштер тілінде сақталғаны белгілі. *Ög* моносиллабының тұлғалық ерекшеліктері мен семантикалық аясы жан-жақты зерттелген. Көрсетілген гомогенді моносиллабтар кешенінің тұлғалық парадигмасы мен семантикалық деривциясы негізінде көне түркілік *ög* лексемасының туынды сөз екенін бағамдаймыз.

ög «шеше, ана» КТү. 11, Е. 28, 29, ДТД, 77: *Ögüm qatun, ulaju öglerim, ekelerim, kelinünim, күнçujlarim, bunça jeme tirigi күn, boltaçi erti, ölügi jurtda, jolta jatu qaltaçi ertigiz* КТү. 49 «Шешем қатын, оған ілескен аналарым, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күн болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер» Айд. I, 182. Көне түркілік *ög* лексемасы қыпшақ тілдерінде туынды сөз құрамында сақталған: қыпшақ ескерткіштерінде, қаз., ққалп., ноғ. *ögej*; тат., башқ. *ügäj*. Алтай тілі диалектілерінде *ük* «брюхо», *üksüs* «сирота» Верб. 412.

oq «оқ» ДТД, 126: Он *oq qaγani jaγimiz erti* Тон. 19 «Он оқ қағаны жауымыз еді» Айд. II, 42 ~ қаз., ққалп., ноғ. *oq*; тат., башқ. *uq*. Садақ жебесінің сыртқы көрінісіне, ұзынша тұрқына байланысты, ассоциациялық негізде қалыптасқан сөздер қатарына киіз үй сүйегінің атауы *wiq* лексемасы да жатады ЭСТЯ I, 436. *Öq* моносиллабының мәні графикалық бейнесінде сақталған.

öη «өңір, алыңғы жақ»: *Öñi күn toγsiqda Bökli çöllig il, tabγaç, tüpit, apar, nurum, qiriq az, uç qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatabi bunça budun kelipan* КТү. 4 «әуелі (алдымен) шығыстан Бөкли шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз, үш құрықан, оғыз татар, қытан, татабылар сонша халық келіп» Айд. I, 172. Көне түркі тілі сөздігінде *öη* моносиллабының 1. «алдыңғы жақ (шығыс)»; 2. «алды, алдыңғы»; 3. «алдымен, бұрып, ерте» мағыналары көрсетіледі ДТС, 385, 386. Орхон ескерткіштері тілінде қолданылған *öη* сөзінің «алды, алдыңғы жақ» мәні қазіргі қыпшақ тілдерінде кеңінен қолданылатын *oη* «оң жақ» (матаның, киімнің оң жағы), *öη* «түр-түс», «жүз, бет», «оңу (өңі түсу)» сөздерінде сақталған:

қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *öŋ/on*; тат., башқ. *öŋ, joŋ, oŋ, uŋ*. Қазақ тіліндегі *öŋmen dew, öŋir* (киімнің алдыңғы жағы), *öŋgerüw, öŋdew* лексемалары құрамындағы *öŋ* моносиллабы да аталған тұлғамен түбірлес. Қазіргі түркі тілдері бойынша *öŋ* моносиллабының «бояу», «ала», «жылтырақ» (полировка, глянец), «әдемілік» мағыналары да тіркелген ЭСТЯ I, 534, 535. Орта ғасыр қыпшақ ескерткіштерінде де *öŋ* сөзінің «алдыңғы» мәні қолданылған: *öŋ ajaqlari* «передние ноги (лошади)» Құрыш. 179.

öz «өз (өздік есімдік)» КТү. 3, Тон. 6, КЧ. 21, БҚ. 2, Лев. 173: *Özi janilti, qaŋan ölti, budunï küŋ, qul boltï* КТү. 20 «Өзі жаңылды, қағаны өлді, халқы күң, құл болды» Айд. I, 175. Қазіргі қыпшақ тілдерінде көне түркілік *öz* есімдігі *ö, ü* дыбыстары арқылы қалыптасқан: қаз., қар., ққалп., құм., ноғ., қырғ. *öz*; тат., башқ. *üz*. Түркі тіл білімінде *öz* моносиллабының есімдік мәнімен қатар «жеке адам», «тіршілік иесі», «тұла бой, дене», «меншік, иелік», «өзек (ағаштың, жараның іріңді өзегі)», «жұлын», «негіз», «тұғым, дән», «күш-қуат» мағыналарын бере алады ЭСТЯ I, 506-507; ГИК, 179.

ur «ұл, ұрпақ» Эл. II, Е. 26: *ur+uŋ* «ұрпақ», *ur+i* «ру, ұрпақ» КТү. 10, 24, ДТД, 77: *Beglik uri oŋlin qul boltï* «Ұрпағың, бек ұлдарың құл болды»; *Ölürejîn, uruŋsîratajîn* «өлейік, тұқымсырайық» Айд. 173. *ur* моносиллабының семантикалық деривациясы жанжақты талданған ЭСТЯ I, 605, 604. Қаз., қырғ., ққалп., *urw*, башқ. *ïru*; ноғ. *ïriv*. Қазіргі қазақ тіліндегі *uriq, urraq, (u)ruw, urŋaŋi, ürimbutaq, ürpi* лексемалары құрамындағы *ur* моносиллабының көне түркі жазбаларында «ұл» мағынасында қолданылуы ескерткіштер тіліндегі *oŋuŋ* «ру, тайпа», *oŋul, oŋulan* «ұл, ұрпақ» сөздерімен генеалогиялық байланысын көрсетеді. Жалпытүркілік *ur, uŋ* моносиллабтарының бойындағы «ұрық, дән», «өсу, өркендеу», «ұрпақ әкелу» семаларының сақталуы VC тұлғалы моносиллабтардың өздері де іштей ыдырау мүмкіндігіне ие екенін, бастапқы негізі тек дауыстыдан тұратын моносиллаб болуы да ықтимал екенін аңғартады; *ös, öŋ, ör* (өркен, өркенде, өрле т.б.) **ül/ul* (ұлғаю, ұласу, үлкею) моносиллабтарының да «көбею, өсу, таралу, жалғасу, үлкею» семаларын сақтауы *ur, uŋ* тұлғаларының қалыпт-

тасуы түркі глоттогенезімен байланыстыра қарастыруды қажет ететін архаикалық құбылыс екенін көрсетеді. Монғ. *ür* «тұқым, ұрық, дән», «бала, жұрағат» МҚС, 538.

üz→*üze* «жоғары, жоғарыда» КТҮ. 1, 10, 16, Тон. 16, БҚ. 3, Е. 32, ДТД, 78: *Üze kök teңri, asra jaуiz jir қilintuqta ekin ara kisi қilінmіs* КТҮ. 1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралған» Айд. I, 171 ~ қаз., ноғ., ққалп. *üsti*; қырғ. *üstü*, тат. *üzre, öst*; башқ. *ös, östö*. Э.Севортян *üst* лексемасын *üs* түбір-негізінен жасалған туынды сөз ретінде қарастыра отырып, «Более ранней формой үс является, по-видимому, үз, для которого ср. тур. диал. *üz dermek* «снимать сверху» (о посеве)...» деген ой айтады ЭСТЯ I, 639. Орта ғасыр ескерткіштері тілінде *üzere, üct* тұлғалары қатар қолданылады. Көне түркілік *üze* сөзінің «жоғарылау» мәні қазіргі түркі тілдеріндегі ер-тұрман жабдығы *üzengi* сөзінде сақталған: қаз. *üzengi*; тат., башқ. *özәngi*; ққалп. *üzеңgj*. Киіз үй жабдығы *üzik* «киіз үйдің жоғарғы бөлігіне, уыққа жабылатын киіз жамылғы» лексемасы құрамынан да *üz* моносиллабын ажыратуға болады.

üč «үш» КТҮ 33, КЧ. 15, МЧ. III, 29, Тон. 14, БҚ. 30, 32, ДТД, 79: *Qamuүi biš otuz süledimiz, üč jegirmi sünüšdimiz* КТҮ. 18 «Бәрі жиырма бес (рет) соғысып, он үш рет шайқастық» Айд. I, 175 ~ қаз., қалп., ноғ., қырғ. *üš*; тат. *öč*; башқ. *ös*.

ün «үн, дыбыс» Е., 25, ДТД, 79 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар., қырғ. *ün*; тат., башқ. *ön*.

*ül→*ülug* «бөлік», «үлес». Тон. 4: *Eki ülügi atliү erti* «Екі бөлігі атты еді» Айд. II, 104; *Anta kisre teңri jarilqazu qutim bar ücün, ülügim bar ücün, ölteci buduniy tiriүrü irittim* «Содан кейін тәңірі жарылқады, бағым бар үшін, үлесім бар үшін, өлмеші халықты тірілте көтердім» Айд. I, 177 ~ қаз., ққалп. *üles*; қырғ. Көне түркі сөздігінде *üleš* лексемасының «часть, долг, судьба» ДТД, 79 мәні де көрсетіледі. Ескерткіштер тіліндегі **ül* түбір морфемасының «тағдыр» мәнінде ауыспалы мағынада қолданылуы қазіргі қазақ тілінде *тағдырдың сыйы, өмірден алар үлес* оралымдары арқылы беріледі.

it «ит» ДТД, 85 ~ қаз., ққалп., қырғ., ноғ. *ijt*; тат., башқ. *эт*. Адамзат өміріндегі иттің функционалдық сапасы – «алғаш қолға үйретілген мақұлық», «алғашқы көлік» т.б., тотемдік-сокральді сапасы, иттің өзіне тән «қозғалыстағы мақұлық» т.б. сапалары негізінде «ит» мәніндегі *it* және «жіберу, лақтыру, ату, қозғау» мәніндегі *it* моносиллабтары бірлікте қарастырылады¹.

id → *idi* «ие» КТк. 4, КТү. 3, 19: *Ötügen jışda jig idi joq ermis* КТк. 4 «Өтүкен қойнауында игі ие жоқ еді» Айд. I, 168 ~ қаз., ққалп., ноғ. *je*; құм. *ee*; башқ. *egä*; тат. *ijä*.

*il → *ilki* «ілкі, алғашқы» КТү. 32, 44, БҚ. 32, ДТД, 84: Ең *ilki tadıqan çorıñ boz atıy binip tegdi* КТү. 32 «Ең ілкі Тадықан Чордың боз атын мініп тиді» Айд. I, 178 ~ қаз., ққалп. *ilki*; қырғ. *ilkij*; тат., башқ. *ijläk*. *Ilki/ijlki* сөзінің түбірі *il/ijl* немесе *ilk/ijlk* тұлғаларының қайсысы екені әлі басы ашылмаған мәселе ЭСТЯ I, 349. Орхон жазбаларында жиі қолданылатын *ilgeru* «ілгері, алда» лексемасына негіз болған *il түбір морфемасы мен *ilki* сөзінен семантикалық сабақтастықты аңғаруға болады СтОКО, 311, бастапқы түбір *il тұлғасы болуы мүмкін.

is «іс»: *Isig-küçig birür, bunça törüg qazyanır, inim Kültegin özinçe kergek boldı* КТү. 30 «ісін-күшін беріп, сонша жұртты жинап, інім Күлтегін ер ажалынан қайтыс болды» Айд. II, 177 ~ қаз. *is*; ққалп., ноғ. *ijs*; құм. *ijš*; қар. *iš*; тат., башқ. *әš*.

CV моделі арқылы жасалған есім негізді түбір морфемалар:

kü «дыбыс, сыбыс, хабар» КТү. 12, 25, 26, БҚ. 36, Тон. 32, ДТД, 55: *Taşra jorıjür tijin kü esi der* КТү. 12 «Шетте жүр деген хабар есітіп ...» Айд. I, 173. *ku* моносиллабы М.Қашқари шығармасында да кездеседі МҚ. III, 212. Көне түркі тілі сөздігінде *kü* «оберегать, охранять» лексемасы да тіркелген ДТС, 322. Көне түркілік *kü* «хабар, дыбыс» лексемасы қазіргі қыпшақ тілдерінде дербес мағыналы сөз ретінде кездеспейді. Қазақ тіліндегі *kübir*, *künkil* сөздерінің мазмұны көне түркілік *kü* моносиллабының мазмұнына сәйкес келуіне қарағанда түбір морфемасы еліктеуіштен жасалуы ықтимал.

¹ Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1995. – Б. 137-138.

sü «әскер» КТү. 12, 28, 32, МЧ. I, 6, КЧ. 10, 20, БҚ. 25, 26, ДТД, 66: *Birgerü tabıaŝ tara uluı su eki jegirmi süñüŝdim* КТү. 28 «Бергері Табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі (рет) соғыстым. Айд. I, 177 Орхон жазбаларында *sü* моносиллабы арқылы жасалған *süle* «соғысу, шайқасу», *süñüŝ* «соғыс» сөздері де қолданылады. Ғ.Айдаров *süñüŝ* лексемасын қазақ тіліндегі *süñgi* сөзімен байланыстыра отырып «сүңгілес» деп аударарды Айд. I, 218.

CVC моделі арқылы жасалған есім негізді түбір морфемалар:

*bal→*balıq* «қала» ДТД, 33, МЧ. III, 34, БҚ. 28, КЧ. 11, Тон. 18, КТү. 44: *Šantunı balıqqa taluj ügüzke tegürtim* Тон. 19 «Шантуң қаласына, Теңіз өзеніне жеткіздім» Айд. I, 107. С.Е.Малов *balıq лексемасынан *bal «глина» түбір морфемасын ажыратады¹ *bal тұлғасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдерде *balšiq* «грязь, глина» сөзінің құрамында сақталған: қаз., ноғ., ққалп. *balšiq*; тат., құм. *balčiq*; қырғ. *balčik*; қар. *balčix*; башқ. *balsiq*. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде *balıq* лексемасының «қабырға (шикі кірпіштен соғылған)», «қамал, бекініс», «қала маңайы» мағыналары тіркелген ЭСТЯ II, 59. Ә.Қайдар *bal түбір морфемасы арқылы жасалған сөздерге *balqaŝ*, *balžir* лексемаларын қосады СтОКО, 191. Салыстырыңыз: *balš* ~ *balš* «еліктеуіш, балшылдау».

bas/baŝ «бас, бастық» ДТД, 34, Тон. 31, КТү. 41: *Anta jerüki suq baslıı.* Тон. 46. «Сонда Суқ бастаған...» Айд. II, 112 ~ қаз., ққалп., қырғ. *bas*; тат., башқ. *baŝ*. *bas/baŝ* моносиллабын Э.В.Севортян *bāŝ* түрінде ЭСТЯ II, 87, А.М.Щербак *paŝ түрінде СФ, 195 реконструкциялайды.

bod «бой, дене (адам)» ДТД, 34: *Türk esir budun jerinte bod qalmatı* Тон. 9 «Түркі есір халқы жерінде ешкім қалмады» Айд. II, 104 ~ қаз., құм., қырғ., ноғ. *boj*; башқ., тат. *buj*. Ескерткіштер тіліндегі *bod* түбір морфемасы негізінде жасалған *budun* «халық, тайпа» сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі нұсқасы *bodan* «тәуелді халық».

boz «боз» ДТД, 35, КЧ. 4, КТү. 33: *Ekinti iŝbara jamtar boz atıı binip tegdi* КТү. 32 «Екінші (рет) Ышбара қолбасының боз атын

¹ Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. Словарь, грамматика. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – С. 368.

мініп тиді» Айд. I, 178 ~ қаз., ққалп., ноғ. *boz*; тат., башқ. *buz*. *Boz* лексемасын *bor* «бор» сөзімен байланыстырушы пікірлердің бар екені белгілі. Жалпы алтай тілдерінде ротацизм заңдылығы кеңінен тараған құбылыстар қатарына жатады. Э.Севортян түркі тілдеріндегі *bor* «сұр, боз» сөздерінің парсы тіліндегі *buz* «бурий» сөзімен қатысын анықтап алмай түркілік *boz*, *bor* сөздерінің туыстығын анықтау қиын мәселе екенін көрсетеді ЭСТЯ II, 172. Алтай тілдер семьясына кіретін монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде де *bor* сөзінің «боз, сұр» мағыналарында қолданылуы *bor* лексемасын кірме элемент ретінде қарастыруға кепілдік бере алмайды, мысалы: монғ. *bor* «боз, сұр»; *bört* «бөрте (бөрте лақ)» МҚС, 82, 88; тұңғ.-м. *boro* «серый», «годовалый теленок» АЭ. 197. Қазақ тілінде де *bor/bör* түбір морфемалары арқылы жасалған *borlat* «ақ түсті мата», *böri* «қақсыр», *börte* «жылқының сұрғылт түсі» сөздері қолданыста.

biç→*biçük* «бесік (ұрпақ)» ДТД, 39, КТү. 6: *Bir kisi jañilsar oçuşı bodunı besükiñe tegi qıdmis ermis* «Бір кісі жаңылса, иелігіндегі халқы, бесігіне дейін зардап шегеді» Сартқ. II, 170, 178 ~ қаз. *besik*; тат., башқ. *bijşek*; ноғ., ққалп. *besijk*; қырғ. *beşijk* «колыбель» ЭСТЯ II, 122.

bis/bes/beş «бес» ДТД, 37, Тон. 49, БҚ. 25, КЧ. 14: *Tabğaç Oñ tutuq bes tümen sü Kelti* «Табғаш Оң тұтұқ бес түмен қолмен келді» Сартқ. II, 195, 203 ~ қаз., ққал., ноғ. *bes*; қырғ., құм. *beş*; тат., башқ. *bijş*.

biñ/biñ «мың» ДТД, 38, МЧ. IV, 42, Е. 3, Тон. 144: *Altı biñ juntim* «алты мың жылқым» Аманж. I, 49 ~ қаз., ққалп., ноғ. *mñ*; тат., башқ. *meñ*; қар. *mñ*.

biz «біз» ДТД, 38, Тон. 8, КТү. 19, БҚ. 32, Е. 28: *Qayan at bunta biz birtimiz* КТү. 20 «Қаған атын мұнда біз бердік» Айд. I, 175 ~ қаз., ққалп., ноғ., құм. *biz*; тат., қырғ. *bijz*; башқ. *bez* ЭСТЯ II, 130.

bel «бел» ДТД, 39, Эл. III, Е. 3: *Altun keşig belimte bantim* «Алтын кемерімді беліме байландым» Аманж. I, 49 ~ қаз., қырғ., ноғ., ққалп. *bel*; тат., башқ. *bijl*;

bur/bor «боран»: *Türgis qayan süsi otça, borça kelti* КТү. 37 «Түргеш қаған әскері отша, боранша келді» Айд. I, 179 ~ қаз., ққалп.,

ноғ. *boran*; башқ., тат. *biwran*; қырғ. *boron*. Ескерткіштер мәтінінде тұлғаланған сөздің оқылуы жайлы даулы мәселелер бар. А.М.Щербак *bor/bur* түрінде оқып, «боран, бұрқасын» мәнінде аударса, И.А.Батманов *bor* түрінде оқып «шарап (вино)» ДТД, 35 мағынасын көрсетеді. А.Аманжолов *olurca* «обыр» деп оқылуға тиіс екенін айта отырып, жоғарыдағы сөйлемді «Түргеш қағанның қолы отша-обырша келді» деп аударады¹ Жалпы «бұрқасын» мәні де, «обыр» мәні де сөйлем мазмұнына, түркілік дүниетаным бойынша логикалық қисынға қайшы келмейді. Түркі руникасында таңбаланбаған анлаут дауыстылардың оқылу-оқылмау принципі толық анықталмағандықтан сөздің дәл мағынасын айқындау болашақ рунологтардың үлесінде қалып отыр.

jaу «жау» ДТД, 42, Тон. 8, КТү. 30, МЧ. II, 18, Е. 25: *Jaүimіз tegire uciq teg erti* «Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді» (Айд. II, 105) ~ қаз., ққалп. *žaw*; ноғ. *jov*; қырғ. *žoo*; тат. *jaw*. Жалпы түркілік *jaу* ≈ *jāу* ≈ *jā* ≈ *jav* ≈ *žau* ≈ *žaq* ≈ *žau* ≈ *žaw* ≈ *čā* ≈ *šā* т.б. гомогенді моносиллабтар кешенінің тарихи даму жолы, тұлғалық өзгерістері мен мағыналық таралымы кеңінен талданған мәселелердің бірі болғанымен шығу тегі әлі де беймәлім. Енисей ескерткіші тілінде *jaу* моносиллабы арқылы жасалған *jaүil* «соғысу» Е.2, ДТД, 42 сөзі де қолданылады. Алтай тілдері бойынша *jaу* лексемасының және оның тұлғалық варианттарының «соғыс», «жау» мағыналарынан басқа да «жат, жат жерлік», «қарсылас», «жабайы», «халифатқа кірмейтін мұсылмандар», «басқа рудың (тайпаның) адамы», «құда жұрт (келін шыққан ру)», «жартылай христиан, жартылай ислам дәнін ұстаушы чуваштар» мәндері тіркелген ЭСТЯ I, 56. Аталған моносиллабтар кешенінен «қарсылас, қас, бөтен, жақын емес» идеясын сақтаған **ja/ža* түбір морфемасын ажыратуға болады.

*jab → *jabuz* – *jablaq* «жаман, қаскөй» ДТД, 42, БҚ. 32; Он. I, 7, КТү. 26: *Ičire aščiz, tašra tonsiz, jabiz, jablaq budunta üze olurtim* «Іші ассыз, сырты тонсыз, әлсіз, нашар халыққа отырдым» Айд. I, 176 ~

¹ Аманжолов А. Орхон ойма жазулары // Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИРО, 1998. – Б. 307.

қаз., ққалп. *žawiz*; қар. *juvuz*; тат. *javiz*; башқ. *jawiz*. Ескерткіштер тілінде қос сөз түрінде де, жеке-дара да қолданылған *jabuz*, *jablaq* тұлғаларының түбірлес екенін байқауға болады. Көне түркі тілі сөздігінде *juvuz* сөзінің «жаман, әлсіз, бейшара» *javlaq* сөзінің «жаман, нашар, қаскөй» мағыналары көрсетіледі ДТС, 222. Білгеқаған жазбасында *jabir* «әлсірету, талқандау» сөзі де қолданылады Сартқ. II, 196. Ортақ негізі – **jab* түбір морфемасы. Зерттеушілер *juvuz*, *jablaq* лексемаларын жалпы түркілік *žaman/jaman* сөзімен байланыстырады ЭСТЯ IV, 48. Қаз., ққалп. *žaman*; қар., қтат., құм., ноғ., тат., башқ. *jaman*. **jab* ≈ *jat* моносиллабтарын генетикалық байланыста қарастыруға фонологиялық заңдылықтар да, семантикалық заңдылықтар да қайшы келмейді. Қазақ тіліндегі *žabi* «Қазақ жылқысының қарабайыр тұқымы»: *Жалы бар деп, жабыдан айғыр салма* (мақал); *Жабы болды* «жүні жығылды, жүнжіп кетті» ҚТТС III, 482 сөзінің мазмұнынан да **jab* моносиллабының семалық белгілері байқалады. **jab*, *jat* моносиллабтарының жалпы мазмұны *jaγ* «жау» моносиллабының мазмұнына сәйкес келеді. Сондықтан *jab/jav*, *jat* моносиллабтарының тарихи түбір морфемасы ретінде полисемантикалы **ja* тұлғасын көрсетуге негіз бар.

jaŋ → *jaŋus* «жалғыз» ДТД, 42, Е. 16 ~ қаз., ққалп. *žalyiz/žanγiz*; құм. *janγiz*; қар., тат., ноғ. *jalgiz*; башқ. *janγiz*. Қазақ тілінде «жалғыз, дара» мәнін беретін *žalqı* сөзі де қолданыста. Аталған сөздердің негізі *jaŋ* ≈ *jal* ≈ *žan* ≈ *žal* моносиллабтары болса, бастапқы түбірі **jal/ža* «жалғыз, дара» тұлғасы.

jaš «жас» ДТД, 42, Е., 45, КТү. 31: *On jašta inim Kültegin er at bolti* «Он жаста ... інім Күлтегін ер атанды» Айд. I, 177 ~ қаз., қалп. *žas*; ноғ. *jas*; қырғ. *žas*; башқ. *jäs*; тат. *jäs*; қар. *jaš*. Э.Севортян түркі тілдеріндегі «жас», «жас мөлшері», «көк (піспеген)», «шикі», «көз жасы» мағыналарын беретін *jaš* ≈ *jas* ≈ *žas* ≈ *žaš* гомогенді моносиллабтар тізбегінің семантикалық деривациясы ерте кезден басталғанын көрсетеді ЭСТЯ IV, 163. V-VII ғасыр ескерткіштері тілінде *jaš* сөзінің «жас», «жас мөлшері», «өмір сүру, белгілі бір жасқа келу», «көз жасы» мағыналарының қолданылуы ДТД, 117 ғалым пікірін нақтылай түседі.

*jal→*jalaŋ* «жалаңаш, жалаңаяқ» ДТД, 43 КТү. 28: *Jir saju barmiŋ budun ölü jütü, jadaŋin jalaŋin jana kelti* «Жер-жерге тараған халық өліп-жітіп, жаяу-жалаңаш қайта келді» Айд. I, 177 ~ қаз., ққалп. *žalaŋ*; тат., башқ., ноғ., құм. *jalan*. Э.В.Севортян мен А.С.Левитская *jalaŋ* лексемасын *jalŋiz* «жалғыз» сөзімен бірлікте қарастырады ЭСТЯ. IV, 198.

jat «жау» Е. 41; «жат ел, жат жер» Е. 11; «жат» ДТС, 247: *Jatda tünürima adirildim* «Ярастался на чужбине со своими родственниками» Аманж. II, 121 ~ қаз., ққалп. *žat*; ноғ., башқ., тат. *jat. jat/žat* түбір-негізін *jaу* «жау» моносиллабымен төркіндес болуы мүмкін. Э.В.Севортян *ja тарихи түбір морфемасының «бөтен», «жауласушы» мәндерін көрсетеді ЭСТЯ IV, 56.

jaz «көктем» ДТД, 43, БҚ. 31, КТү. 48: *Maŋi qorŋan qišlap jazıŋa oŋuzaru sü taŋıqdımiz* «Мағы қорған қыстап, жазына оғызға әскер шығардық» Айд. I, 181 ~ қаз., ққалп. *žaz*; құм., қар., ноғ., тат. *jaz*.

jaj «лето» ДТД, 43, МЧ. II, 20, БҚ. 33: *Jalabaŋı edgü ötügi kelmez tijin jaiŋin süledim* «Не елшісі, не жақсы сөзін білдірмеді, одан соң мен жазында оларға қарсы аттандым» Сартқ. II, 197, 205 ~ қаз., ққалп. *žaj* → *žajlaw*; башқ. *žäj*; құм., ноғ. *jaj*. Түркі тілдеріндегі «жаз», «көктем», «жыл мерзімінің жылы кезеңі» мәндерінде қолданылған *jaj/jaz* ≈ *žaj/jaz* т.б. моносиллабтары «жылы», «жарық», «жас» т.б. мағыналарында қолданылатын *ja ≈ *ža ≈ т.б. гомогенді моносиллабтар кешеніне кіреді, соған орай лексеманың тарихи түбір морфемасы да *ja тұлғасы болады.

jaz→*jazi* «дала, алқап» Тал. 7, «жазық, дала» КТк. 3: *İlgerü ŋantun jazıqıa tegi süledim* «Ілгері Шантуң жазығына дейін соғыстым» Айд. II, 168 ~ қаз., ққалп. *žaziq*, тат. *jassi*; башқ. *jası*. Қыпшақ жазба ескерткіштерінде де *jası* «кең, ауқымды» мағынасы сақталған Құрыш. 125. Түркістан қаласының бұрынғы атауы Йасы топонимінің негізі де *jas/jaz* моносиллабы. Тарихи түбірі *jaj/žaj* етістіктерінің құрамындағы *ja/*ža тұлғасы: *дас тарханды жай, оралған кілемді жаз* АЭ, 141.

jir/jer «жер» ДТД, 47, Тон. 17, КТк. 8, БҚ. 29, МЧ. II, 19, Он. II, 4, Е. 7, 11: *Jarımä jita subıma adirildim* «Я расстался с моей землей...»

Аманж. II, 121~ қаз., ққалп. *žer*; тат. *žijr*; құм., башқ., ноғ. *er*; қар. *jer*

**qad/kad* → *qadin/kadin* «қайын, қайын жұрт» Е., СДЕ, 223 ~ ескі қып. *qajin* Құрыш. 155; қаз., ққалп. *qajin*; тат. *kajen*; башқ. *qäjin*. Жалпы алтай тілдеріне ортақ *qad моносиллабының тарихи түбірі *qa «родственники» ДТС, 399. *qa моносиллабы *qarin* сөзінің құрамында сақталуы да мүмкін. Негізінен қандық туыстықты білдіретін *qa тұлғасының некелік қатынастағы туыстықты білдіретін атауларға да арқау болуы семантикалық даму заңдылығына қайшы келмейді, түркі тілдерінде қандық туыстыққа қатысы жоқ «жора-жолдас» мәнін беретін *qadaš* сөзі де қолданыста.

qan «хан, билеуші» ДТД, 50, МЧ. I, 7, Он. II, 4, КТү. 9, Тон. 2: *Qanin qodir* «ханын қойып» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп., қырғ., құм., қар., тат., башқ. *xan*. Ескерткіштер тілінде негізінен *xan* лексемасының толық нұсқасы *qayan* сөзі қолданылады.

qan/qan «әке» ДТД, 50, Он. I, 5, МЧ. I, 5, КТү. 5, Е. 6: *Künitirig üç jašimta qanšiz boldim*, «Я, Кюни Тириг, в мои три года оказался без отца» Аманж. II, 116. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *qan/qan* лексемаларының «әке» мәнінде жұмсалуды тіркелмеген. Ескерткіштер тіліндегі *qan* «әке» сөзі ауыс мағынада қолданылған болу керек, мазмұны «қаны бір, қанынан жаралған».

qiz «дочь» ДТД, 50, Е. 22, МЧ. II, 15, Тон. 48, КТү. 7: *Silik qiz oylin küñ bolti* «Сұлу қыздарың күң болды» Айд. I, 172 ~ қаз., қалп., ноғ., башқ., тат., қырғ. *qiz*.

qar «қар» ДТД, 51 БҚ, 27, Тон. 25, Тал. II, 4, КТү. 35: *Sünüg batimi qarıy sökiyen* «Сүңгі батымы қарды аршып» Айд. I, 178 ~ қаз., ққалп., ноғ., құм., қар., тат., башқ. *qar*. Түрік тілінде «жаңбыр аралас қар» мағынасын беретін *qaj* лексемасы тіркелген. Ортақ мағынасына қарағанда *qar*, *qaj* моносиллабтары тектес тәрізді, гипотезалық түбір морфемасы *qat* «твердеть» ДТС, 432, «густеть (о жидкости)», «замерзатъ» Буд. II, 5, *qatti*, *qatuw*, *qaw*, *qaq* т.б. лексемалары құрамындағы *qa тұлғасы болуы да мүмкін.

qaš «бровь» СДЕ, 225, Е. 26, КТү. 51: *Budunim közi, qaši jablaq boltači tip saqintim* «Халқымның көзі, қасы жаман болар деп қайғырдым» Айд. I, 182 ~ қаз., қалп., ноғ. *qas*; тат., башқ., қар. *qaš*.

qul «раб» ДТД, 52, МЧ. II, 13, Е. 32, КТү. 7: Tabıaǵ budunqa beglik urı oǵlın qul boltı «табғаш халқына бек ұлдарың құл болды» Айд. I, 172 ~ қаз. *qul*; ққалп., ноғ., қар. *qıwl*; башқ., тат. *qol*. *qul* моносиллабы «дене мүшесі» мәнін беретін *qol* сөзімен түбірлес болуы мүмкін, *qol bala* «көмекші», *qol* «әскер». Салыстырыңыз: *qıl* «делать» ДТД, 50. Сондықтан *qul* лексемасы да тарихи түбір морфема бола алмайды.

qıtm «құм» ДТД, 52, МЧ. I, 8, Тон. 7: Сıуaj quzın Qara qıtmıy olurur ertimiz «Чұғай құзын, Қарақұмды мекендеуші едік» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qıtm*; тат., башқ. *qom*.

qıš «қыс» ДТД, 54, БҚ. 31, КТү. 48: Маγı qorǵan qıšlar... «Мағы қорған қыстап...» Айд. I, 181 ~ қаз., ққалп., ноғ., құм. *qis*; тат., башқ. *qış*.

quš «құс» Е. 48, ДТД, 53 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qus*; тат., башқ. *qoš*.

qut «құт, бақыт, ырыс, несібе» ДТД, 53, КТү. 29: Anta kisre tenrı jarılqazu qutım bar ücün «Содан кейін тәңірі жарылқаған бағым бар үшін» Айд. II, 177 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qut*. Түркі халықтарының мифологиялық танымында *qut* ұшу қабілетіне ие рух ретінде танылатындықтан *qut* «құт», *quš/qus* «құс» лексемаларының уәждік негізінде ортақтықтың болуы мүмкін.

köl→*kölük* «көлік (мал)» ДТД, 15 Тон. 15: Ingek kölükün toylada oγuz kelti «Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» Айд. II, 107 ~ қаз. *kölik*; ққалп., ноғ. *kölijik*. *Kölük* сөзінің моносиллабтық деңгейде қолданылуы тува тілінде сақталған *xöl* «упряжное (ездовое) животное» ТувРС, 469. Қазіргі түркі тілдері бойынша *kölük* лексемасының «арба, шанаға жегілетін мал», «жылқы», «жылқы үйірі», «мүйізді ірі қара», «аласа тұқымды бұқа», «тоқал ешкі (мүйізсіз теке)», «тасымал құралы (арба, шана, қайық)», «жалпы транспорт» мағыналары белгілі ЭСТЯ III, 70.

keš «белдік, белбеу» ДТД, 58, Е. 3, 25: Altınluγ kešig belimte bantım «Алтын кемерімді беліме байладым» (Аманж. I, 49) ~ қаз. *kise* (кісе белбеу). *kisen*. Ескерткіш мәтіні негізінде және қазіргі қазақ тіліндегі шынжыр темірден жасалатын құрал атауы *kisen* сөзінің мағынасы арқылы *keš* ≈ *kis* моносиллабтары жалпы ме-

талдан жасалатын белбеу немесе тұтқынның қол-аяғына, малдың аяғына салынатын құрал атауын білдіргенін байқауға болады.

kün «күн» ДТД, 56, Е. 42; КТү. 7: *Silik qız oylın kün bolti* «Сұлу қыздарың күн болды» Айд. I, 172 ~ қаз., ққалп., ноғ. *kün*.

kün «день, солнце» ДТД, 56, БҚ. 30, МЧ. II, 13, Тон. 12, Е. 7, Он. I, 2; КТк. 2: *Ilgerü kün toysiqqa...* «ілгері күн шығыста» Айд. I, 168~ қаз., ққалп., ноғ., қар. *kün*; тат., башқ. *kön*.

kün «күншілдік, қызғаныш» ДТД, 56~ қаз. *kün*→*kündew*; ққалп., ноғ. *künle*; тат., башқ. *könläw*. Қазақ тіліндегі *kündes* «бір адамның әйелдері» сөзі де *kün* моносиллабынан жасалғаны белгілі: *Күндестің күлі де күндес* (мақал).

*kül→*külüğ* «белгілі, атақты» ДТД, 56, Е. 3; КТү. 4: *Vaj ara sañun oylkülüğ çur* «Сын военачальника Бай апа – Кюлюг Чур» (Аманж. II, 118). *Kül* моносиллабы ескерткіштер тілінде антропонимдер құрамында ғана кездеседі: *Kultegin, Kuljirkin, Külügtuyan, Kulugjijge, Külügçügsi* т.б.

küç «күш» ДТД, 57, КТү. 8, Тон. 20, Е. 4, Он. II, 2, БҚ. 32: *Teñri küç bertik üçün anda şanşdim* «Тәңірі күш-қуат бергендіктен онда шаныштық» Сартқ. II, 196, 204 ~ қаз., ноғ., ққалп. *küş*; башқ. *kös*; тат. *köç. küš* моносиллабы мен «атақты, мықты» мәнін беретін *kül моносиллабының мазмұнында ортақ идеяның іздері бар. Гипотезалық ілкі түбірі *kü тұлғасы болуы да мүмкін.

sub «су» ДТД, 65, БҚ. 35, Тон. 27, Он. II, 4, КТү. 19: *Eçümüz aramız tutmıs jer-suv idisiz bolmasun...* «Ата-бабамыз ұстаған жер-су иесіз болмасын» Айд. I, 175 ~ қаз., тат., ққалп. *suw*; ноғ., қар. *suv*. Түркі тілдерінде *suγ* ≈ *sub* ≈ *suv* ≈ *hiw* ≈ *suw* ≈ *šiv* ≈ *sij* ≈ *suj* т.б. тұлғаларында қолданылатын көне түркілік *sub* моносиллабы *šiq* «суық түнде шөп басында тұрып қалатын тамшы су» ҚТТС X, 329, *šijki* «қайнап піспеген, жеуге әлі болмайтын» ҚТТС X, 220, «піспеген жеміс-жидек, бақша өнімдері» сөздері құрамындағы *çi* «сырой, роса» ДТС, 145 моносиллабымен төркіндестігі байқалады. Осы топқа «өсімдікте болатын шырын» ҚТТС VIII, 364 мәнін беретін *söl*, «адамның немесе айуанның ауыз қуысынан рефлекс жолымен бөлініп шығатын созылмалы сұйықтық» ҚТТС VIII,

508, 509 *silekej, silemej* лексемаларына негіз болған **sö/*si* түбір морфемаларын қосуға болады. Ортақ мазмұн «су, сұйық, ылғал» идеясына негізделген.

taγ «тау» ДТД, 67, МЧ. II, 8, КТү. 12: *Balıqdaqi taγmis, taγdaqi inmis* «қаладағылар таудай болды, таудағылар төмендеді» Айд. I, 173~ қаз., ққалп., ноғ., башқ., тат. *taw*; ноғ., қар. *tav*; қырғ. *too*. Б.М.Юнусалиев *taγ* моносиллабының жалпы алтай тілдеріндегі тұлғалық варианттары мен мағыналық дериваттарын негізге ала отырып, *ta тұлғасын архетип ретінде қарастырады¹

taš «тас» ДТД, 71, Е. 34, Он. III, 1, КТк. 11, Тон. 4: *İda tašta qalmisi* «Орман тау (арасында) қалғаны» Айд. II, 104 ~ қаз., ққалп., ноғ. *tas*; башқ., тат. *taš*;

*taš→*tašra* «тыс,тысқары, сырт» ДТД, 67, 71, МЧ. III, 28, КТк. 12: *Için-tašin aldinçiy bediz urturdim* «Іші-сыртын ерекше өрнек-теттім» Айд. I, 170 ~ қаз., ққалп., ноғ. *tis*; тат., башқ. *tiš*.

taη «таң» ДТД, 67, Тон. 35: *Bolçuqa taη üntürü tegdimiz* «Болшыға таң ата жеттік» Айд. II, 111 ~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *taη*; тат., башқ. *tan*. Түркі тілдерінде *taη* ≈ *tan* ≈ *tiη* ≈ *çaη* ≈ *daη* ≈ *dāη* түрінде тұлғалатын түбір морфеманың архетипі ретінде *taη* тұлғасы аталады СФ, 197. Түркі түбірлерінің табиғаты моносиллабтарды бір ғана тұлғада реконструкциялаудың тиімсіздігін көрсетеді.

til/til «тіл, хабарлаушы» ДТД, 69, МЧ. II, 24, Тон. 36: *Tiliy kelürti sabi antay* «Тілдіні келтірді. Сөзі мынадай» Айд. II, 111. Көне түркілер тілінде негізінен «хабар (тіл) әкелетін барлаушы, тыңшы» мағынасында қолданылған *til/til* моносиллабының тұлғасы да, мазмұны да қазіргі қыпшақ тілдерінде сақталған: қаз., ққалп., қырғ. *til*; тат., башқ. *tel*; қар., құм. *tijl*. *til* лексемасының құрамынан *ti* «де, деді» етістігін ажыратып, туынды зат есім ретінде қарастырушы пікірлердің ЭСТЯ III, 229 негізділігін қазақ тіліндегі *til* лексемасы арқылы жасалған тұрақты тіркестер мен туынды сөздердің семантикалық аясы нақтылай түседі, мысалы: *til žoq, til*

¹ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. I. – Фрунзе: Изд-во АН КирССР, 1959. – С. 50.

qatraw «үндемеу, сөйлемей»; *tildesüw* «сөйлесу», *tildew* «ұрсу»; *tilši* «тілші, корреспондент».

tul «жесір» ДТС, 585, «жетім» СФ, 198, «кукла, изображение умершего мужа» ДТД, 70, Тал. 18: *Kičig kišim tul qaldı, torsiq oylim* «Кішкентай кісім (әйелім) жесір қалды, торсықтай ұлым (қалды)» Аманж. I, 47 ~ қаз. *tul*; ққалп., ноғ., қар. *tuwl*; тат., башқ. *tol*. Монғол тілінде *tulxij* «әлсіз, дәрменсіз» МҚС, 478 сөзінің қолданыста болуы түркі тілдерінде дербес лексема түрінде қолданылатын *tul* моносиллабының семантикалық уәжін нақтылай түседі. Татар тілі диалектілерінде де «жетім», «жалғыздікті» мағынасын беретін *tulas* ЭСТЯ III, 292 сөзі кездеседі. Қазақ тіліндегі *tul äjel* «жесір», *tul žetim, tuldır žetim* «ата-анасынан бірдей айрылған», *tul at* «иесі қайтыс болған ат», *tuldır kedej* «ешқандай мал-мүлкі, дүниесі жоқ» тіркестерінің семантикасы арқылы да *tul моносиллабының мазмұнындағы «жалғыздық», «дәрменсіздік» семалары айқын көрінеді.

ter «тер» ДТД, 72, Тон. 52: *Qara terim jügürti* «Қара терімді ағыздым» Айд. II, 113 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар. *ter*; тат., башқ. *tijr*. А.М.Щербак *tër* моносиллабын архетұлға ретінде қарастырса СФ, 197, Э.В.Севортян аталған тұлғаның зат есімдік мәні алғашқы екенін көрсетеді ЭСТЯ III, 203. Қазақ тілінде *ter* түбір морфемасы арқылы жасалған арқылы жасалған *terle, terši* етістіктері, *terlik* «ер-тұрман жабдығы» зат есімі қолданылады.

tüz «түзу» ДТД, 72, КТү. 3: *Begleri jeme budunı jeme tüz ermis* «Бектері және халқы түзу еді» Айд. I, 171 ~ қаз., ққалп., қар. *tüzüw*; тат., башқ. *tözaw/tüzäj*. Көне түркілік *tüz* моносиллабы дербес лексема түрінде қазақ тіліндегі сауын сиырға қатысты айтылатын «түз тұр!» тіркесінде сақталған. Жалпы түркі тілдеріндегі *tüz* ≈ *düz* моносиллабының «тәртіпке (ретке келтіру, дұрыстау)» мазмұнынан тараған, «тегіс (түзу)», «тура», «тік», «жалпақ (тегіс)», «тәртіпті (әдепті, жақсы)», «мерген», «құру (жасау, құрау)», «тіркеу» т.б. ЭСТЯ III, 309-313 мағыналарының қолданыста болуы *tüz/düz* тұлғаларының **tuγ/*toγ* → *toγrull/tuγra* ≈ *duγ* → *duγra* «тура, түзу», *tuz* «жасау, құрастыру» ДТС, 57, *tiz/diz* «қатарлап

қою» ЭСТЯ III, 311. *tez* «түзету (тезге салу)», *tik* «орнату» «вертикаль» моносиллабтарымен тәркіндес, көпмағыналы туынды тұлға екенін аңғартады, ортақ түбір морфемасы -**tu/*tü/*te/*ti*.

tiz «тізе» ДТС, 564, КТү. 15: Жауіу *baz qılmis, tizligig sökürmis, başliüü jükünturmis* «жауын бейбіт етті, тізеліні бүктірді, бастыны жүгіндірді» Айд. I, 174 ~ қаз., тат. *tize*; қар. *tiz*; ноғ. *tijz*. Түркі тілдерінде аяққа қатысты қолданылатын *tirse* сөзінің кездесуі *tiz/*tir* моносиллабтарының бір негізден өрбігенін көрсетеді. Ортақ түбірі морфемасы - **ti*. Салыстырыңыз: *tur, tik (tike)* т.б.

*tüñ→tüñür «бубен (шамана)» Е. 11, ДТД, 73: **döñ/*töñ≈*töv* «окруженность, окрестность» (ЭСТЯ III, 281). А.Аманжолов Енисей ескерткіштерінің Бегре жазбасында қолданылған *tuñre* лексемасын «туған-туысқан» деп аударады: *Jatda tüñürimä adirildim* «Я расстался на чужбине со своими родственниками (т.е. умер)» Аманж. II, 121. Ғалым *töñirek* сөзінің қолданыс аясында кездесетін *töñiregim, töñiregimdegiler* лексемаларының «айналам, жанымдағылар», «жақындарым» мәніндегі ауыс мағынасына сүйенген болса керек. Шындығында да «Жат жерде сылдырмағымнан айрылдым» деген сөйлемге қарағанда «жат жерде төңірегімдегілерден (жақындарымнан, туыстарымнан айрылдым)» деген сөйлемнің логикалық қисындылығы мәтін мазмұнына сәйкес келеді. Қаз, ққалп., ноғ. *töñirek*. Көне түркілік **töñ/*tüñ* түбір морфемасы жалпы алтайлық «дөңгелек», «дөңгелек пішінді жота, қыр (дөң)», «айнала қоршау» мағыналарын беретін *toñ/töñ/tüñ≈doñ/döñ/düñ* тұлғаларымен генетикалық сабақтастықта, ортақ мазмұнға негізделі отырып дамыған.

teñ «тең, теңдей, бірдей» Е. 26, ДТД, 72 ~ қаз., қырғ., құм. *teñ*; тат., башқ. *tijñ*. Жалпы алтай тілдеріне ортақ *teñ* моносиллабының қазіргі түркі тілдері бойынша бірнеше мағынасы тіркелген: «салмағы, көлемі бірдей», «құрдас (жасы бірдей)», «тектес (негізі бір)», «жұп», «келін», «ұқсас», «салыстыру», «салмақ, көлем», «жас», «ыңғайлы уақыт», «тәртіп», «реттілік», «жүктің жартысы» т.б. ЭСТЯ III, 192-193. *teñ* лексемасының көрсетілген мағыналарының бәріне ортақ мазмұн «көлемі, салмағы, жасы, тегі т.б. қа-

сиеттері бірдей». Қазақ тіліндегі *тең* «түйеге арту үшін салмағын, көлемін бірдей етіп орап, байлаған жүк» зат есімі көшпелі өмір салтына байланысты өте ерте кезеңде қалыптасқан көне сөз: *Тең теңімен, тезек қабымен* (мәтел). Сондықтан *тең* сөзінің зат есім мәнінде жұмсалуды семантикалық субстантивтену құбылысы ретінде қарастыруға келмейді. Жалпытүркілік моносиллабтарға тән полисемантикалық қабілетті *тең* лексемасының табиғатынан да байқауға болады. *тең* түбір морфемасының түпкі мазмұнында заттық, сындық, іс-әрекеттік семалардың бәрі болуы мүмкін. Хакас тілінде *töj* тұлғасының қолданылуы «байлау» мағынасын беретін *tüj, taŋ* (жараны таңу) моносиллабтарымен қатысын тереңірек қарастыруды қажет етеді: *tüjdeŋ qurdas*.

tür «заң, үкімет», *tör* → *töru* «билік» ДТД, 73, БҚ. 2, КТү. 16: *Ol tögude üze eŋum qaŋan olurti* «ол билік (өкімет) басында ағам қаған отырды». Көне түркілік *tür/tör* лексемасы қазақ тіліндегі *tör* «есікке қарама-қарсы жақтағы силы қонақ отыратын құрметті орын», *tör* → *töre* «этно. төретұқым (хан тұқымы, сыйлы, құрметті адам, билік басындағылар)» сөздерімен төркіндес жалпы алтайлық тілдік модель. Монғол тілінде *tör* «үкімет, мемлекет», «заң, ереже, тәртіп» МҚС, 473; бурят тілінде «алдыңғы қатарлы, құрметті» БМРС, 458. *Tör* сөзінің «ту, дүниеге келу» мағыналарын беретін жалпы алтайлық *tör* лексемасына (қаз. *törkin* «әйел адамның туған үйі, туған-туысқандары, туған жері», қырғ. *törö* «туу» КРС, 260; монғ. *töröx* «туу», *törölx* «тума, туған» МҚС, 474 қатыс-дәрежесін әлі де анықтай түсу керек.

ĉab Енисей ескерткішінде қолданылған *ĉab* Е.30 сөзін И.А.Батманов «знаменитый, пользующий славой» ДТД, 80 деп аударды. Қазіргі қыпшақ тілі сөздіктерінде «атақты, даңқты» мәнін беретін *ĉab* лексемасы тіркелмеген. Тоникук ескерткішінде қолданылған *ĉab* сөзін З.Ақылбекова «слава, молва, репутация» ДТД, 80 деп аударса, Ғ.Айдаров *sab* «сөз» лексемасының фонетикалық варианты ретінде қарастырады: *Bilig esi ĉab esi* «Білік иесі, сөз иесі» Айд. II, 105. *ĉab* «атақты», *ĉab* «сөз» түбір морфемаларының байланысы әлі де зерттей түсуді қажет ететін мәселе.

ĉet «шет, шекара» Е. 34, ДТД, 81 ~ қаз., ққалп., ноғ. *šet*; тат., башқ. *ĉet*. *ĉet/šet* лексемасы мен *ĉek/šek* «край, окраина» СтОКО, 302 сөзінің генетикалық байланысы айқын аңғарылады. Аталған моносиллабтар **ĉe/še* түбір морфемасынан дамыған екінші дәрежелі түбір-негіздер болуы мүмкін.

ĉok «шоқ, шашақ» ДТД, 81; *ĉoy*→*ĉoyla* «свертывать» ДТС, 152; Тува өңірінен табылған түркі ескерткіштері тілі бойынша тіркелген *ĉok* лексемасы қазақ тілінде *šoq* түрінде қолданылады: *бір шоқ гүл; шоқша сақал* т.б. *šoq* моносиллабының мазмұнын *šoյir*, *šoյirlanuw* сөздерінен де айқын аңғаруға болады.

**ĉig/ĉiy*→*ĉigaŋ/ĉiyan* «кедей» ДТД, 81. Күлтегін ескерткішінде *ĉiyaj* түрінде қолданылған: *ĉiyaj budunïy baj qiltim* «Жарлы халықты бай қылдым» Айд. II, 170. Қыпшақ тілі элементтерін сақтаған орта ғасыр ескерткіштері тілінде *ĉiyan/ĉiyaj* тұлғалары қатар қолданылады Құрыш. 219. Қазақ тілінде фольклорлық персонаж *Šiyajbaj* (Шық бермес Шығайбай) антропонимі құрамында, *шығаннан шыққан кедей* оралымында сақталған СтОКО, 307. А.Н.Самойлович М.Қашқари өз шығармасында *joq-ĉiyaj* қосарлы лексемасын араб тіліне бір сөзбен «бедный» (*bakir*) түрінде аударғанын, жалпы түркілік *ĉiyan* сөзі чуваш тілінде *šohan*, *šuxan* «бедный, бедность» тұлғасында қолданылатынын негізге ала отырып, *ĉiyaj/ĉiyan* лексемасын *joq* сөзімен байланыстырады. Түркі тілдеріндегі *joq* ≈ *jōq* ≈ *juq* ≈ *žoq* ≈ *ĉoq* ≈ *suoq* ≈ *šoq* тұлғалы моносиллабтың «отсутствие, несуществование», «смерть», «несчастье, недостаток, бедность» мағыналарын көрсеткен ғалым, өзбек, қазан татарлары, башқұрт, қазақ, қырым татарлары, әзірбайжан тілдеріндегі *žoq* сөзінің «кедей, кедейлік» мәнін фольклор тіліне тән архаизм ретінде қарастырады¹. Қазақ тіліндегі *žoq-žitik*, *ölim-žitim* қос сөздерінің, *žut*, *žutaw*, *žutaŋ*, *žü dew* лексемаларының мазмұны да *joq* моносиллабының мазмұнына сәйкес келетінін аңғарамыз. Демек *ĉiy* ≈ *šiy* ≈ *šox* ≈ *šux* ≈ *joq* ≈ *žoq* т.б. моносиллабтар кешені *jut* ≈ *žut* ≈ *džut* ≈ *jit* ≈ *žit* ≈ *džit* т.б. моносиллабтар кешенімен түбірлес

¹ *Самойлович А. Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – С.294-295.*

болуы да мүмкін, ортақ негізі «жоғалу, жоқ болу» идеясын сақтаған *jo ≈ ju ≈ jü ≈ jī ≈ ji ≈ žo ≈ žu ≈ žü ≈ žī ≈ ži ≈ šo ≈ šu ≈ šü ≈ šī ≈ ši ≈ čo ≈ ču ≈ čü ≈ čī ≈ či т.б. полиформалы, полисемантикалы тарихи түбір морфема.

čit «бекініс, қамал» ДТД, МЧ. II, 20. Қазіргі қыпшақ тілі сөздіктерінде көне түркілік *čit* сөзі тіркелмеген. Қ.Сартқожаұлы *čit/sit* моносиллабын «іргетас (насып, фундамент)» деп аударады: *čit anta toqutdim* «Я воздвиг там чыт (насып)» Сартқ. I, 81.

*čer→*čerig* «әскер» ДТД, 81, КЧ. 9, МЧ. II, 15, 16: *Sünüs bolsar čerig iter erti* «Соғыс болса шерік (әскер) белсеніп шығар еді» Сартқ. II, 232, 234 ~ қаз. *šeruw/šerik*; қар. *čeriv*. Ескі қыпшақ тілінің мұрасы «Түрік-араб сөздігінде» *šeri* «войско» тұлғасында қолданылады Құрыш. 223. Алтай тілдеріне ортақ *čer/*šer/*cer моносиллабы қазіргі түркі, монғол тілдерінде дербес лексема түрінде қолданылуы тіркелмеген. Морфемдік, компоненттік талдаулар негізінде өлі түбірді болжауға болады. Ә.Қайдар *šer моносиллабының мағынасын «мужественный, сильный, смелый (словно лев)» деп көрсетуіне СтОКО, 302 қарағанда *šerig/šeruw* сөздерінің парсылық тегі жайлы мәселенің басын ашып алу қажет сияқты.

VCC моделі бойынша жасалған есім негізді түбір морфемалар:

alp «алып, батыр, күш йесі» ДТД, 59, КТк. 6: *Edgü bilge kisig, edgü alp kisig joritmaz ermis* «Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады» Айд. I, 169 ~ қаз., тат. *alip*; қар., қырғ., ққалп. *alp*.

ört «өрт» Тон. 40: *Örtče qizip kelti* «Өртше қызып келді» Айд. II, 111~ қаз., ққалп., ноғ. *ört*; тат., башқ. *ürt*. Монғол тілінде *örnüün* «қызу» МҚС, 395. Зерттеушілер *ört* лексемасы түркі-монғол тілдеріне ортақ *ör «пожар, огонь, пламя», «разжигать, вспыхивать, гореть, пылать» синкретті моносиллабынан таратады ЭСТЯ I, 551. Қыпшақ тілдері бойынша *rt* дауыссыздар тіркесінің тұрақты болып келуі, *ö тұлғасының жалпы түркі тілдері қалыптасуы кезеңіндегі мағыналық аясының аса кең болғанын, *ört* сөзінің дараланып шығуының өзі де өте ежелгі кезеңдерден басталатынын көрсетеді.

CVCC моделінен жасалған есім негізді түбір морфемалар:

bars «барыс» ДТД, 34, Е. 11: *Jäti böri ölürdim barsiü kökmäkid ölürmädim* «Я убил семь волков. Я не убивал барсов ланей» Аманж. II, 121 ~ қаз., ққалп. *baris*; қар., құм., қырғ., тат. *bars*. Жалпытүркілік *bars* сөзін кірме элемент ретінде қарастырушы пікірлер де бар. Э.В.Севортян *bars* сөзін түркі тілдерінің ең көне лексикалық қабатына жатқызады ЭСТЯ, II, 69. Түркі тілдерінде зоонимдер мен орнитонимдердің біраз бөлігі еліктеуіштерден жасалғаны белгілі: *arïstan, qabilan, kökek, tırna, qaryu* т.б. Қатты дыбысқа байланысты қолданылатын *bars* (барс-барс) еліктеуішімен *baris* зоонимінің мазмұнындағы сәйкестік те кездейсоқ құбылыс болмауы мүмкін. Еліктеуіштер мен бейнелеуіштер арқылы жасалып, атау сөздерге айналған лексемалардың мазмұны таңбаланушы денотаттың сыртқы белгілері мен қасиеттерін біршама айқын сақтауы олардың сыртқы құрылыммен тікелей байланысына негізделеді. Тұлға мен мазмұнның, таңбаланушының арасындағы табиғи байланыс уақыт өте күңгірттенгенімен, белгілі бір дәрежеде ізін сақтайды. Лингвистикалық даму барында еліктеуіш негізді атауларға тән тұлға мен мазмұн сәйкестігінің шарттылық сипат алуын белгілі ғалым К.Ш.Хұсайын «Название, имеющее звукоименное или звукоподражательное происхождение, со временем теряет свою природную связь и приобретает конвенциональности, знаковости»¹ деген ойлары арқылы көрсетеді. Қазақ тіліндегі *bars-bars* «қатты сытырға, соққыға еліктеу» қос сөзі құрамынан *s модификаторын ажыратуға болады² CVC тұлғалы еліктеуіштерге дауыссыз дыбыстардан тұратын грамматикалық индикаторлардың немесе модификаторлардың жалғануы сөз мағынасын нақтылай түсетіндіктен СтОКО, 175 қатты шыққан дыбыстың жалпылама мазмұнының білдіретін *bar* (бар-бар, негізінен адам дауысына қатысты) елік-

¹ Хусаинов К. Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 166.

² Хусаинов К. Ш. Дыбысбейнелеуіш негіздердің морфологиялық құрылымы // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 198. – Б. 55.

теуішіне *s модификаторы жалғануы арқылы кенеттен шыққан қатты дыбысты (негізінен иттің, жыртқыш аңдардың дауысына қатысты) білдіретін сөзге айналғанын аңғаруға болады. Қазіргі түркі тілдерінің антропонимдер жүйесі тәрізді (Барысбек, Бейбарыс, Барысхан т.б.) ескерткіштер тілінде де *baris* сөзі негізінде жасалған антропонимдер жиі қолданылады: *Iniläri Qara bars(a) Oğul bars* «Его младшие братья Кара Барс и Огул Барс» Тал. I (Аманж. II, 87).

junt «жылқы» Лев. 170, МЧ, 48; Е. 45: *Biñ budraq junt äsizmä* «с ... тысячами привольно пасущихся лошадей, увы (я расстался)» Аманж. II, 128 ~ қаз. *žunt* (жұнттай). Якут тілінде «жаңадан үйретілген жас жылқы» мәнін беретін *sonoyos* Лев. 89 сөзінің қолданылуын қарағанда *jont* моносиллабының бастапқы тұлғасы CVC модельді *jon болуы да мүмкін. «Китав әл-идрак әл-лисан әл-атрак» шығармасында *junad* «жылқы» тұлғасы кездесуіне байланысты көне түркілік *junt* лексемасы екі дербес лексеманың кірігуі арқылы жасалған деген тұжырым ғылымда белгілі: *jun+ad(at)*. Э.В.Севортян *junt* сөзінің негізгі мағынасы «үйретілмеген жабайы (асау) жылқы» деп көрсетеді ЭСТЯ IV, 254. Қазақ тіліндегі семіз, түгі жылтыраған жас жылқыға, толық, ширақ, әдемі жас адамдарға қатысты қолданылатын *žunttaj* сөзінің де мазмұны көрсетілген мағынаға сәйкес келеді.

jurt «жұрт, ата-мекен, ел» ДТД, 45, КТү. 49; Тон. 19: *Usun bunta atli jurtda üguzke qalur erti* «Үйсін мұнда атты жұртта жатып қалып еді» Айд. II, 107 ~ қаз. *žurt*; қырғ., ққалп. *žiwrt*; ноғ. *jurt*; башқ. *jort*; тат. *jort/jirt*. Түркі тілдері бойынша *jurt* лексемасының «Отан, туған жер», «елді мекен», «халық», «мал жаятын орын», «киіз үй», «көшкен ауылдың, үйдің орны» мағыналары белгілі. *jurt* сөзі *jur* «жүру» және етістіктен есім сөз тудыратын *-t* аффиксі арқылы жасалуы мүмкін ЭСТЯ IV, 255. Ескерткіштер тілінде *jori* «идти, ходить, передвигаться» етістігі де қолданылады: КТк. 4: *Bunča jirke joritdim* «Сонша жерге жүргіздім» Айд. II, 169 ~ қаз., ққалп. *žort*; тат., башқ. *jurt*; ноғ. *jort*. Қыпшақ тілдеріндегі тарихи негіз *jurt/žurt* моносиллабының мағынасын «көшпелі халық», «көш-

пелі халықтың мекені (ауылы)» ұғымдары арқылы анықтауға болады. *žorya, žortuwil, žoryala* сөздерінің құрамынан да *žor моделі ажыратылады. *Jurt* лексемасы тұлғалық жағынан да, мазмұндық жағынан да бірнеше даму сатысынан өткен алтай тілдер тобына ортақ көне лексема: салыстырыңыз: *žür, žügir, žüjrik, žilži, žildam*, т.б.

qirq «қырық» ДТД, 54, БҚ. 31, Е. 16, КТү. 14: *Qirq az, qurıqan, otuz tatar... qor jaüi ermis* «Қырық аз, құруқан, отыз татар ... бәрі жау еді» Айд. I, 174 ~ қаз., ққалп. *qiriq*; тат., башқ., ноғ. *qirq*. Орта ғасыр ескерткіштері тілінде де *qirq* тұлғасында қолданылады. *Qirq* сан есімі түркі тілдеріндегі этимологиясы беймәлім, табиғаты күрделі сөздерге жатады, субстантивтеніп есім сөздердің категорияларымен, сан есім категорияларымен түрлену барысында түбір морфема қызметінде жұмсалады.

tört «төрт» ДТД, 73, Е. 28, КЧ. 11, МЧ. II, 15, Он. I, 1; КТү. 2: *Tört buluq qor jaüi ermis* «Төрт бұрыштың бәрі жау еді» Айд. II, 171 ~ қаз., ққалп., қырғ. *tört*; қар., құм., ноғ. *dört*, тат., башқ. *dürt*. А.М.Щербак *tört* лексемасының архетұлғасын созылыңқы дауысты арқылы береді. *tört* СФ, 197. Ұйғыр тілі диалектілерінде *tört* сан есімінің құрамындағы *r, t* дыбыстарының элизиясы да кездеседі: *töt, tö* «четыре»¹.

kört→*kortle* «көрікті, әдемі» Эл. I: *Kortle* «антрапоним» Эл. III, ДТД, 56. Қаз. *kör(i)k*; башқ. *kürk*; қырғ. *körüк*; қар., құм. *körk*; тат. *kürük*. Қазіргі түркі тілдеріндегі *körg/körüg* ≈ *körk/körig* сөздерінің түбірін *kör* «көру» етістігінен таратқан Э.В.Севортян соңғы дауыссыз -*g* дыбысын морфологиялық белгі ретінде танып, толық формасы -*üg* екенін көрсетеді ЭСТЯ III, 81. *Kör* түбір морфемасын *körnekti, körkem* лексемалары құрамынан да ажыратуға болады.

VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есім негізді түбір морфемалар жаңа сөз тудырудағы белсенді қолданысымен ерекшеленеді, олардың қатарын бірінші дәрежелі түбір морфемалар мен екінші, үшінші дәрежелі түбір-негіздерден құрайды.

¹ Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьзяна. – Москва: Издательство АН СССР, 1961. – С. 161.

§4. Етістік негізді түбір морфемалар

Етістіктер семантикалық жағынан қимылды, процесті, әр түрлі өзгерісті, құбылысты тілдік жүйеде таңбалайтын сөздер тобы. «Етістік белгілі бір тілдің өзіндік ерекшеліктерін барынша айқын көрсететін аса маңызды грамматикалық категориялардың бірі болып табылады. Ол іс-әрекет пен күйдің өзгерістерін көрсету арқылы лексикада ерекше орын алады. Етістік түбірінің дербес сөз ретінде сөз түрлендіру тұлғаларынан тыс қолданылмайтындығы оның өзіндік ерекшелігі болып табылады, алайда етістік түбірлерді диыхрондық зерттеу барысында керісінше жағдайды аңғаруға болады»¹.

Қазіргі түркі тілдеріндегі етістіктердің күрделі табиғаты, ұғымды берудегі абстрактылы сипаты, сөйлем құрамындағы (сөйлеудегі) икемділігі, есім негізді түбірлерге қарағанда саны аз болса да, түбір морфема қызметіндегі (сөз тудырудағы белсенділігі) белсенділігі VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліне де тән. И.А.Батманов ескерткіштер тіліндегі етістіктер негізінде түркі тілдеріндегі етістіктерді ғасырларға созылған тілдік даму үдерісінде өзінің бастапқы тұлғасы мен мазмұнын мейлінше сақтаған, көп өзгерістерге түспеген әрі морфологиялық тұрғыдан дамыған сөздер жүйесі ретінде қарастырады². Бұл – бірнеше семантикалық, тұлғалық деривациялар аясындағы лексемалар мен семантемаларды, грамматикалық сөз тұлғалары мен грамматикалық мағыналарды қамтитын гомогенді түбірлердің жалпы тұрпаты мен жалпы мазмұны тұрғысынан айтылған пікір. Түркі тілдеріндегі түбір морфемалар әуел бастағы жалпы тұрпат пен мазмұнды сақтай отырып, мағынасы мен тұлғасын үнемі өзгертіп отырады.

А.Н. Кононов түркі тілдеріндегі түбір сөздердің құрылымдық-мағыналық өзгерістерін олардың сөзжасамдық әлеуетімен

¹ Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. – Б. 19-20.

² Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе, 1959. – С.83-84.

байланыстырады: «Корень слова – понятие историческое в том смысле, что структура корня изменяется в независимости от ряда обстоятельств, и в первую очередь от сохранения или утраты слоговой способности отдельных формантов: известно, например, что в современных тюркских языках исходной основой для образования глагола *bayla* «связывать» служит имя существительное *bay* «связка», «узел», состоящее из глагола *ba* «связывать»+ афф. от глагольного имени существительного *-y/-g*; ср. еще *ba+n* «обвязываться», *ba+l* «быть связанным»; *ögrän* «учиться» < *ög* «разум» < *ö* «думать»; *sana* «считать» < *san* «счет» < *sa* «считать» (>*san-* «считаться»)¹. Тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс болғандықтан етістік негізді түбір морфемалардың әр кезеңдегі статикалық сипаты бірнеше интралингвистикалық заңдылықтар мен экстралингвистикалық факторлардың нәтижесін көрсететін тарихи құрылым болып табылады. Сондықтан ескерткіштер тіліндегі етістік негізді түбір морфемаларды ажыратып, құрылымдық модельдерін жүйелеу, мазмұндық аясы мен түрлену ерекшеліктерін саралау түркі тілдерінің тарихи даму жолын анықтаудағы маңызды мәселе болып қала бермек.

У моделі бойынша жасалған етістік негізді түбір морфемалар:

и «белгілі бір іс-әрекетті істей білу» ДТС, 603: *Jaü bolip, itinü jaratunu umadiq, janü ičikmis* КТү. 10 «Жау болып қолдарынан түк келмей және бағынды» Айд. I, 173.

и «ұлғаю, үлкею» Эл. 1, ДТД, 74. Көне жазбалар тілінде «ұлғаю, өсу» мәнін беретін и түбірінің дербес лексема ретінде қолданылуы Тува аймағындағы Элегест елді мекені маңынан табылған ескерткіште ғана кездеседі. Өзге Орхон, Енисей, Талас жазбаларында осы түбірден жасалған *ul түбір-негізі қолданылады: *ulga* «расти, сделаться большим» Е. 29, Е. 7, ДТД, 76; *ulgat* «вырастить» ХБ, ДТД, 76; *uluγ/ulug* «большой, важный, старший» Е. 47, Тон. 5, КЧ. 3, КТү. 28, 34, ДТД, 76. Ескі қыпшақ тілінде *ulaldur* «увеличивать, умножать», *ulu* «большой» Құрыш. 209; башқ. *olo*;

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – С.77

тат. *olü/olü*; ққалп. *ullü*; қаз. *ulü/ulüq* «великий, большой». Қазіргі түркі тілдері деректері бойынша көнетүркілік *u* түбірінің *ü, *o варианттары белгілі.

i «жіберу, қозғау» ДТД, 83: *Ötuken jir olugur, arqış tirkiş isar, neñ buñuü joq*КТк. 8 «Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберсең, еш мұның жоқ» Айд.І. Ескерткіштер тілінде осы түбір арқылы жасалған *id* «посылать, направлять, бросить» Он. I, 2, КТү. 6, МЧ. II, 22, *it* «посылать» КТк. 12, Тон. 42, ДТД, 83, 85 дербес лексемалары да қолданыста.

VC моделі арқылы жасалған етістік негізді түбір морфемалар:

*ay→*ayit* «отгонять, разгонять» ДТС, 20: *Oza kelmis süsin Kültegin ayitir, Toñra bir oyuş alpaуu on erig toñatigin joуinta egirip ölürtimiz* КТү. 47 «Оза келген әскерді Күлтегін қуып, Тоңра руынан шыққан он ерді Тоңатегінді жерлегенде өлтірдік» Айд. I, 181. *ay моносиллабы қазақ тілінде «босату, жіберу» мәнін беретін *ayit* етістігінің құрамында сақталған: *құлынды, бұзауды ағыт, түймеңді ағыт; суды ағыт* т.б.; қырғ., ққалп. *ayit*. Көне түркілік *ayit* сөзінің «айыр, ағыт, босат, жібер» мағыналары көрсетіледі Айд. I, 206.

*ad→*aday/adaq* «аяқ». Түбір морфемада «жалпы қозғалыс» семасы бар: *Türk budun adaq qamaştı*КТү. 47 «Түркі халқының аяғы әлсіреді» Айд. I, 181, Лев. 43 ~ ескі қыпшақ тілінде – *adaq/ajaq* Құрыш.79, *azaq* МҚ. I, 66; тат., башқ., құм., ноғ., ққал., қаз. *ajaq*.

*ad→*adinčiy* «бөліну, бөтен» ДТС, 10, «айрықша, ерекше»: *Aңar adinčiy barq jaraturdim*КТк. 12 «Оларға ерекше жай салдырдым» Айд. I, 170 ~ е. қып. **aj/ej* →*ajruq/ejriki*Құрыш.81; ққалп. *ajriq*, қаз. *ajriqşal/erekşe*.

*ad→*adiril* «ажырау, айрылу» ДТД, 32: *Qara Ćur esiz ... özüge ujalarina adirilmiş*Тал. 2 «Қайран Қара Чур өз ұяларынан, туыстарынан айырылды» Аманж. II, 44 ~ е. қып. *aj*→*ajril*Құрыш. 81, башқ., ноғ., қар., ққалп., қаз. *ajiril*; тат. *ajeril*: Көне түркілік *ad түбір морфемасы қазақ тіліндегі *adira qal* тіркесінің, *adir* (адыр-адыр жер) лексемасының құрамында сақталған.

*ad→*adyir* «айғыр» ДТД, 40, түбір морфемасы қимыл-қозғалысты білдіреді: *Kultegin Bajırqunin aq adyiriу binip oplaju tegdi*

КТү. 35 «Күлтегін Байырғының ақ айғырын мініп шабуылға шықты» Айд. I, 179 ~ е. қып. *aj→*ajyir*, *az→*azyir* Құрыш.80; баш., ноғ., тат., құм., ққалп., қаз. *ajyir*. Түркі-монғол тілдеріне ортақ *adyir* лексемасы жалпы алтай тілдері бойынша *ad≈*az≈*až≈*at ≈*as ≈*ax ≈*aj≈*oj≈*öj гомогенді түбір морфемалар кешенін құрайды.

*az→*azman* «азбан, айғыр» ДТС, 73: *Kültegin azman aqiy binip orlaju tegdi* КТү. 45 «Күлтегін Азбан ағын мініп шабуылға шықты» Айд. I, 181 ~ қаз. *az(ban)*; ққалп. *az(man)* «жеребец». *ay «бөліну», *ad «айақ», *ad «бөтен», *ad «бөліну», *ad «айғыр», *az «азбан» моносиллабтары «қозғалу, қимыл, бөліну» идеясын сақтаған жалпытүркілік *aq*≈*ay*≈*at*≈*ad*≈*az*≈*až*≈*aj*≈*aw* т.б. гомогенді моносиллабтар кешеніне кіретін туынды тұлғалар, гипотезалық ілкі түбірі **a/i* тұлғалы V моделі, тарихи түбір морфемасы **a/i* қимылды білдіретін етістік негізді тұлға.

aj «айт, айту, сөйле, сөйлеу» ДТС, 25: *Bilge tonukuq baqa ajdi* Тон. 31 «Білгіш Тоникуқ маған айтты» Айд. II, 110. Көне түркілік *aj* түбір морфемасы басқа түркі тілдері тәрізді үш құрамды VCC моделімен беріледі: е. қып., қар., құм., ққалп., ноғ., қаз. *ajt*; тат., башқ. *ajt*. Қазақ тіліндегі *Ай дейтін ажа жоқ, қой дейтін қожа жоқ* деген тұрақты оралымның құрамындағы *aj* моносиллабы көнеден қалған белгі. Н.Уәлиұлы аталған тұрақты оралымның кейде жіңішке *ä* тұлғасымен *äй дер әже жоқ, қой дер қожа жоқ* түрінде де қолданылатынын көрсете отырып, *aj*≈*äj* тұлғаларының алмасып қолданылуын сөз орамдарының эфониялық үйлесіміне байланысты түсіндіреді¹. Синхрондық тұрғыдан алғанда аталған контекстегі *aj* тұлғасы одағай мәнін бергенімен, тіл дамуының терең қабаттарындағы күрделі лингвоонтологиялық үдерістердің табиғатын меңзейді. Қазіргі қазақ тіліндегі *ajyaj*, көне түркі тіліндегі *ajyuči* «кеңесші, ақылшы»: *Qaγanī alp ermis, ajyučisi bilge ermis* Тон. 10 «Қағаны алып еді, ақылшысы білгір еді» Айд. II, 105 сөздерінің семантикасы арқылы *aj* түбір морфемасының алғашқы мазмұндық шеңберіне «сөйлеу» ұғымымен қатар «сөз» ұғымы да кіргенін болжауға болады.

¹ Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – Б. 64.

ar→*ariq* «арықтау, арық» ДТС, 52 ~ ққалп., ноғ., құм., қаз. *ariq*; қырғ. *arik*. Ескерткіштер тілінде «арық, арықтау» мәнімен бірге «шаршау, азып-тозу» мағынасы да қолданылады: *Arıq oqsen* «шаршаған (азып-тозған) русың сен» КТк. 8. «Шаршап-шалдығу» мәні қыпшақ тілдерінде де сақталған: қаз. *arıp-aşuw*; башқ. *arınğa* «уоставать, переутомляться» БРБУС,12. Е.Қажыбек *ar түбір морфемасын жалпыалтайлық лексикалық қабатқа жатқыза отырып, «ажырау, айырылу» семасын беретін *aj* моносиллабымен жақындығын көрсетеді ГИК, 246. *ar* моносиллабын қазақ тіліндегі *arši, aruula, aruw, ariq* «бұлақ» сөздерінің құрамынан да ажыратуға болады. «Арылу, тазару, ажырау, аралық» семасын беретін *ar түбір морфемасы мен «көбейту, арттыру, жүкті тиеу, керуен» сөздеріне негіз болған *art түбір морфемасының ортақ мазмұнынан антиномиялық қатынастың ізі байқалады. Мұндай мысалдар түркі тілдеріндегі түбір табиғатының сыры тым тереңде жатқанын, тіл онтологиясымен сабақтастыра қарастыруды қажет ететін мәселе екенін көрсетеді.

al «ал, алу» ДТС, 32: *Bilig bilmez kisi ol sabiy alur...КТк. 7* «Білік білмес кісі сол сөзді алып...» Айд. I, 169 ~ е. қып. *al*→*alyil* (Құрыш. 83); қар., құм., ққалп., тат., башқ., ноғ., қырғ., қаз. *al*. Ескерткіштер тілінде осы түбірден жасалған *aliy* «добыча», *alič* «успех» СДЕ, 208 сөздері де тіркелген. *Al* етістігі қазіргі түркі тілдерінде мағыналық жағынан да тұлғалық жағынан өзгерістерге түспей жеткен дербес лексемалардың бірі. *Al* моносиллабы көнетүркілік *el*→*elig* КТү. 32 «қол» сөзімен байланысты болуы мүмкін. *Elig* сөзі қазақ тілінде өлшемдік мәнді білдіретін *eli* сөзінде сақталған: *Екі елі ауызға төрт елі қақпақ қою* (мәтел).

al→*albaq*: *Ab albaq* «аулау (аң, құс), развлечение» Аманж. II, 96. Жалпы түркі тілдері бойынша «алдау», «алдарқату» «ку», «қулық», «жұбаныш», «ермек», «көңіл көтеру» семаларын бойына жинақтаған *al* моносиллабының «көңіл көтеру» мәні қазақ тілінде контекст арқылы анықталатын *aldaniš* лексемасында сақталған. Ескі қыпшақ ескерткіштері тілінде: *al*→*aldayil* «обманывать, лгать», *al*→*aliy* «трус, трусливый» Құрыш. 83; қар., құм., тат., башқ., ноғ., ққалп., қаз. *alda*.

*aŋ→*aŋla* «аңғару, түсіну» СДЕ, 209; *aŋa* «разуметь, понимать» ДТС, 46: *Anıŋ ol öz aŋlar* «сұм ол өзі-ақ аңғарар» ~ тат., қар., ққалп., ноғ. *aŋla*; башқ. *aŋlan*; қаз. *aŋla*, *aŋŋar*. Ескі қыпшақ тілінде *aŋ*→*aŋŋıl* «помнить, вспомнить» Құрыш. 85. Қазақ тіліндегі *aŋŋal*, *aŋŋaw* сөздері де *aŋ* моносиллабы негізінде жасалған. Ескерткіштер тілінде қолданылған

*op→*opla* «шабуылдау(опыру)» ДТС, 368. С.Е.Малов пен И.Батманов Күлтегін ескерткіші тілінде жиі қолданылатын *opla* лексемасының аудармасын «шабуылдау» ДТД, 140, Мал. II, 89 деп берсе, Ғ.Айдаров қазақ тіліндегі *opiriw* етістігімен байланыстыра қарап, сөз мағынасын «опыра шабуылдау» деп нақтылай түскенімен мәтін аудармасында «шабуыл» түрінде қолданады: *Alp šalči aq atın binip oplaju tegdi* КТү. 43 «Алып шалшы ақ атып мініп шабуылға шықты» Айд. I, 180, 216. Э.Севортян түркі тілдеріндегі *opur* сөзін түрікмен тілінде дербес лексема ретінде қолданылатын *op* «құлау, опырылу, жарылу» етістігіне және *-ur* аффиксіне жіктейді ЭСТЯ I, 466. Көне түркілік *opla* етістігінің және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі *opir/upir* етістігінің мәні *op түбір морфемасының мәнімен сәйкес келеді.

*ök→*ökün* «өкін, өкіну» КТү. 40, БҚ. 38, «қайғыру, қайғы» Е. 28, ДТД, 77: *Antaŋ ödke ökünün* КТү. 40 «Сол кезде өкініп» Айд. 179 ~ қар., қырғ. *ökün*; қаз., ққалп., ноғ. *ökin*; тат., башқ. *ükin*. *ökün* сөзі *ö* «ойлау» лексемасының өздік етіс тұлғасының интенсивті формасы ретінде қарастырылады ЭСТЯ I, 524. Сондықтан *ök* моносиллабы да тарихи түбір морфема бола алмайды. Салыстырыңыз: *öt →*ötiniš*.

öl→*ölür* «өл, өлу» Орх., Е., Тал.,Тар.: *Küli-čor jeti jašına jigren ölürti. Toquz jasyŋa aziŋlyŋ toŋuz ölürti. Qarluqjaŋit[t]uqda tezde süŋüsdükde* КЧ. II. 18 «Күлли-чор жеті жасында жәйрән (киік) өлтірді (аулады), тоғыз жасында азулы доңыз (қабан) өлтірді. Қарлұқтар жауыға келгенде Тезде соғысқанда» Сартқ. I. Көне-түркілік *öl* түбір морфемасы қазіргі түркі тілдерінде өзгеріссіз қолданылады.

üz «үз, үзу» Тон. 13, 4: *Jinčge eriklig üzgeli uçuz* «Жіңішкені үзу оңай» Айд. II, 106. Қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *üz*; тат., башқ. *öz*.

ir→*iraq* «жырақтау, алыстау» ДТД, 84. Ғ.Айдаров «жырақ» деген мағынада аударарды: *İraq erser, jablaq aüi berün, jaüuq erser, edgü aüi berür* КТк. 7 «Жырақта болса жаман сыйлық берер, жақын болса игі сыйлық берер» Айд. I, 169 ~ қаз. *žiraq*; ққалп. *iraq/žiraq*. Орта ғасыр ескерткіштерінде қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде, *jiraq* түрінде тұлғаланады, зерттеушілер де бастапқы формасы ретінде *jir* моносиллабын таниды ЭСТЯ IV, 386. А.Н.Кононов *jiraq/žiraq* сөзін көне түркі жазбаларында қолданылатын *jiraja* «сол жақ, солға, солтүстік» сөзімен байланыстырады ГЯТР, 38.

*ič→*ičyünmīš* «лақтыр, лақтыру, таста, тастау» Орх.: *Uzun tonliü küzünüsün kölkeičyünmīš* ЫБ.22 «Ұзын киімді (әйел) өз айнасын көлге тастады» Айд. III, 162. Көнетүркілік *ič түбір морфемасы *id «ыту, лақтыру» мәніндегі түбір морфемамен төркіндес болғандықтан екі форма да архиформалық сапасын жояды.

in «төменде, төмендеу, түс, түсу (таудан, биіктен)» Тон. 26, КТү. 12, Е. 38, ДТД, 84: *Jobali intimiz* Тон. 26 «қиындықпен түстік» Айд. III, 108. Көне түркі тіліндегі *in* моносиллабының «төмен түсу» мәні «жерден қазылған жәндіктердің, майда аңдардың тұрағы» мағынасын беретін *in* сөзінде сақталған: қаз., қар. *in*; құм., ноғ., ққалп. *ijn*, башқ. *öñ*. Э.В.Севортян *in* лексемасын *en* «ену, кіру» сөзімен байланыстырады ЭСТЯ I, 352-353.

ir «ілес, ілесу, артынан бару, қуалау» КТү. 40, ДТД, 84. Ғ.Айдаров *ir* моносиллабын «қуу» мағынасында аударарды Айд. I, 222: *Antaу ögke ökünup, Külteginig az erin irtürü itimiz* КТү. 40 «Сол кезде өкініп, Күлтегінді аз ерімен шайқасуға (қуалауға) жібердік». Қазіргі қыпшақ тілдерінде *ir* лексемасы тіркелмеген. Салыстырыңыз: қазақ тілінде *irkes-tirkes* «іле-шала, бірінен кейін бірі».

CV моделі арқылы жасалған етістік негізді түбір морфемалар: *jel/ji* «же, жеу»: *Kejük jijü tabisyan jijü olurur ertimiz* Тон. 7 «Киік жеп, қоян жеп отыратын едік» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп. *že*, тат. *žij*; башқ., құм., ноғ. *ē*.

sa «сана, санау» ДТС, 478, КТк. 9, Тон. 42, 27, ДТД, 67. Орхон ескерткіштерінде *san* моносиллабы да қолданыста: *Sanayali*

tüsürtimiz Тон. 21 «Санағалы тоқтадық» Айд. II, 109 ~ қаз., ққалп., қар., қырғ., тат., ноғ. *sana*; башқ. *hana*. XI ғасыр түркілері тілінде *san* лексемасының шағын формасы *sa* тұлғасының да қолданылғанын М.Қашқари шығармасының тілінен байқаймыз МҚ. III, 247.

ti/te «де, айт, сөйле» МЧ. III, 28, БҚ. 25, 29, Он. I, 3, 6, ДТД, 71, КТк. 6, 7, 9, 12, ДТС, 545: *Şuq tiñ qutluγ bolzun*, - tir ЫБ «Я құтты келін болсын, дер; *Tort bulundaqi edgüsi uijari tirilipen meñileijür, bedizleijür*, - tir ЫБ.28 «Төрт бұрышындағы (айналаңдағы) жақсылары жиналып келіп сүйінші сұрады, қуанды, -дер; *Qamiş ara qalmış teñri unamaduq abinçi qatun bolzun*, - tir ЫБ.38 «Өгіз қамыс арасына келді, тәңірдің кімге хайыр болмаса қуанышты қатын болсын, - дер; *Jarın jañraijur kiçe keñrenür*, - tir, *anča bilinler munluγ ol* ЫБ.22 «Ертемен күні бойы күңіреніп жылады, дер сонша білің мұңды ол»; *Kiijik oγli men otsuz subsuz qaltıuijın neçük ijoriijin*, - tir ЫБ.45 «Киік баласымын, Отсыз, сусыз қалай күн көрем, қалай жүрем, - дер» Айд. III, 165; *İraq erser, jablaq aγi birur, jaγuq erser, edgu aγi birür tir* КТк. 7 «Жырақ болса жаман сыйлық берер, жақын болса игі сыйлық берер деп» Айд. I, 169 ~ қаз., құм., ноғ., ққалп. *de*; тат. *dij*; башқ. *tij*. Көне түркілік *ti/tet* түбір морфемасы қазақ тілінде *de* тұлғасында әдеби тілде *де*, ауызекі тілде *де* кеңінен қолданылады.

sī «сын, сыну, сындыру, бузу» КТк. 11; КТү. 36, ДТД, 66: *Ol tegdükte Bajurqunin aq adγiriγ udlıqin siju urti* КТү. 36 «Ол айқаста өкшелей қуғанында Байырғуның ақ айғыры мертікті» Айд. I, 179 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар., тат. *sin*; башқ. *hın*.

CVC моделінен жасалған етістік негізді түбір морфемалар:

baγ «рулық жіктеліс (бөліну, жіктелу)» ДТД, 33, Е. 39. А.Аманжолов Енисей жазбаларындағы *Altı baγ buduñ tirkesin* «Алты баулы халқым» Аманж. I, 48 деп аударады. Е. 3 : *ban* «байла, байлау» Аманж. I, 49. *baγ, ban* сөздерінің құрамынан *ba* «байла, байлау» түбір морфемасы ажырайды.

bat «бат, бату» ДТД, 34, КТк. 2, БҚ. 26, МЧ. II, 13: *Qurıγaru kün batsiqiña* КТк. 2 «кейін күн батыста...» Айд. I, 168 ~ қаз., қырғ., ноғ., құм., ққалп., башқ., тат. *bat*. *Bat* түбір морфемасы *batraq, batqaq*,

bataq, batmaq, putxax «батпақ» сөздерінің жасалуына да негіз болғанын ескерткіштер тіліндегі *batim* «терең, тереңдік» лексемасының қолданысы арқылы түсіндіруге болады. *Bat* моносиллабы таза түркілік лексема, туңғыс-маньчжур, монғол тілдеріндегі *bat* «вмещаться» сөзін зерттеушілер якут тілі арқылы енген элемент ретінде қарастырады¹

buz «бұз, бұзу, жеңу» ДТД, 35, БҚ. 24, Он. II, 1; КТү. 31: *Altı çub soıdaq tara süledimiz, buzdımız* «Алты баулы Соғдаққа қарсы соғыстық, талқандадық» Айд. I, 178 ~ қаз., ққалп. *buz*; башқ. *boz*; ноғ., құм., тат. *buwz*.

bir/ber «бер, беру» ДТД, 37, КТү. 14, МЧ. IV, 44. Он. II, 2, Тон. 2, Е. 28: *Elig jil isig-küçig birmis* КТү. 8 «Елу жыл күш-жігерін жұмсады» Айд. I, 172 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар., қырғ. *ber*; башқ., тат. *bijr*. А.М.Щербак жалпы түркілік тілдеріндегі *ber≈bir≈bijr≈bär≈ver≈var≈par≈pär≈per* моносиллабтарының архитұлғасы ретінде созылыңқы айтылатын *pär* СФ, 195, тұлғасы таныса, Э.В.Севортян якут тіліне тән *bër* моделін көне тұлға деп санайды ЭСТЯ II, 115. Ескерткіштер тілінде де, қазіргі қыпшақ тілдерінде де *ber* етістігінің жартылай созылыңқы сипаты сақталған. Түбір морфемалық қызметі белсенді.

bil «біл, білу» ДТД, 36, Тон. 7; КЧ. 7, Е. 25: *Aңar körü bilin* КТк. 11 «Бұған қарап білің» (Айд. I, 170) ~ қаз., ққалп., құм., ноғ. *bil*; тат. *bijl*; башқ. *bel*. Көне түркілік *bil* етістігі қазіргі түркі тілдерінде өзгеріссіз сақталған, сондай-ақ сөзжасам үдерісінде де, сөз түрленім жүйесінде де кеңінен қолданылады.

bin «мін, міну» ДТД, 38 КЧ. 15, 19; КТү. 36: *Üçünç jegin Silig begin kedimlig toriü at binip tegdi* КТү. 34 «Үшінші Иегін Сілік-бектің ерттеулі торы атын мініп тиді» Айд. I, 178 ~ қаз., қар. *min*; ноғ., ққалп. *mijn*; тат., башқ. *men*.

*bed→*bediz* «бедерле, өрнекте, бедер, өрнек» ДТД, 36, КТк. 11, КЧ. 24, Е. 32: *Tabıaç qaıanta bedizçi kelürtim, bediztim* «Таб-

¹ *Дмитриева Л. В.* Этимология географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // *Алтайские этимологии.* – Ленинград: Наука, 1984. – С. 137.

ғаш қағаннан шебер келтірдім, өрнектеттім» Айд. I, 170 ~ тат., башқ. *bijzäk, bijzew*. Көне түркілік **bed* түбір морфемасы қазақ тілінде *beder* лексемасының құрамында және **bez* тұлғасымен *bezek* сөзінің құрамында сақталған.

*bit → *biti* → *bitig* «жаз, жазу» ДТД, 37. МЧ. II, 20, БҚ. 1, КТү. 53, Е. 37: *Beṅgü tas toqıtdım, bitidim* КТк. 13 «Мәңгі тас тоқыттым, жаздым» Айд. I, 171 ~ ескі қып. т. *bitik*; тат. *betek* Құрыш. 97; қаз. *bitik tas*. Жалпы алтай тілдері бойынша *bitig* лексемасының «жазу», «хат», «құжат», «жазба», «кітап», «әріп», «шығарма», «сауаттылық» мағыналары белгілі ЭСТЯ II, 156-158. Көне түркі жазбаларындағы **bed, *bit* түбір морфемаларының мазмұнында «ойып, кертіп таңба, өрнек салу» семасы ортақ.

bök «бөк, бөгу (тойыну, қызығын көру)» ДТД, 36, Е. 3, 7, 8, 11: *Teṅri elimke bökmedim* «Бөгіп тойынбадым» Аманж. I, 49 ~ қаз. *bök* «ісіну, көбею»; *bökpe* «күріштен, тарыдан жасалған ботқа» СтОКО, 196.

bol «бол, болу» ДТД, 35, МЧ. I, 10, КТү. I, Е. 29, КЧ. 2, КТү. 11: *Türk budun joq bolmazun tijin* «Түрік халқы жоқ болмасын дейін» Айд. I, 173 ~ қаз., ноғ., құм., қырғ. *bol*; тат., башқ. *bul*. Қыпшақ және оғыз тілдеріндегі *bol/ol* етістігінің қай тұлғасының бастапқы екені әлі басы ашылмаған мәселе. В.Радлов, А.Вамберилер *ol* тұлғасын архетип ретінде таныса, М.Рясянен, Г.Дерфер үш құрамды тұлғасының көнелігін көрсетеді ЭСТЯ II, 188, А.М.Щербак *bol* етістігін *pöl* түрінде реконструкциялайды СФ, 196. Ескерткіштер тілінде *ol* тұлғасының тіркелмеуі көне мұралар тілінің қыпшақтық сипатын білдіреді.

bos/boš «босау, бос» КТк. 7; МЧ. II, 19 (ДТД. 35) ~ қаз., ққалп., ноғ. *bos*; қар., қырғ. *boš*; тат., башқ. *buš. boš/bos/buš* тұлғаларының архетипін Э.Севортян *boš* түрінде ЭСТЯ II, 204, А.Щербак *pōš* СФ, 196 түрінде көрсетеді.

*bij → *bijur* → *bijruk* «бұйыр, бұйыру, бұйырушу» ДТД, 35, КТк. I, Е. 47: *Bujruqı jeme bilge ermis* «Бұйрықтары да білгір еді» Айд. II, 171 ~ қаз. *bujir, bujriq*; ққал. *bijur, bujrik*; қар. *bujrur, bujruх*; ноғ. *bujir, bujrik*; башқ. *bojor, bojorok*; тат. *boer, boerik*. Қазіргі қыпшақ тілдерін-

де «бұйрық беруші» мәніндегі есім сөз тіркелмеген. *buj түбір морфемасы өлі түбірлер қатарына жатады.

*jaj→*jajmīs* «жең, жеңу» Он. I, 1, ДТД, 42. Көне түркі тіліндегі *jajmīs* лексемасымен қазақ тіліндегі *žajratıw*←*žajra*, *žajrayir* «қарғ. жер жастанғыр, мүрдем кеткір» ҚТТС III, 536 сөзінің семантикалық бай-ланысы байқалады. *jaj/žaj* морфемаларының ортақ негізі – *jal/ža* «садақ, садақтың оғы» тұлғасы болуы мүмкін. Қаз. *žaj/žaq*; ққал. *žaj*; құм. *žaja*; ноғ. *jaj*; тат. *žäjä*; башқ. *jäjä*; қар. *jajluk*. Ескерткіштер тілінде «жеңу» мәнін беретін *jan* сөзі де қолданылады: Anı janır, Türgi jarıun költe buzdımız «Оны жеңіп, Түргі Иарғын көлінде талқандадық» КТү. 34 Айд. I, 178: қаз., қырғ., ққалп. *žen*; башқ. *jiñ*; құм., ноғ. *jeñ*; тат. *žijñ*. Түркі тілдерінде «садақ» мағынасын беретін *jan* моносиллабы да белгілі ЭСТЯ IV, 111.

jig/jeg→*jeged* «жақсару» ДТД, 46, БҚ. 36, Е. 24, КТү. 29: *İyur eligde jig qiltim* «Ығыр болған қағандықты игі еттім» Сартқ. II, 167, 175 ~ қаз., ноғ. *ijgi*; тат., башқ. *ijge*. Түркі тілдері бойынша тарихи түбір морфемалар кешенін *ig≈*eg*≈*ed*≈*ez*≈*ej*≈*id*≈*iz*≈*ij* моносиллабтары құрайды.

jig/jiy «құлату», «жинау, құрау» ДТД, 46, Он. I, 1; Тон. 43: *Keligme beglerin budunin itin jiyir* «Киген бектерін, халқын жиып жатқанда» Айд. II, 112 ~ қаз., ққалп. *žij*; башқ., ноғ., құм. *jij*. Қазіргі түркі тілдерінде *jiy/jiq* түбір морфемасы антонимдік сипатта «бұзу, құлату» мағынасында да қолданылады: қаз., ққалп. *žiq*; ноғ., құм. *jiq*; қар., башқ. *jiy*. Ә.Құрышжанов қыпшақ элементтерін сақтаған жазба ескерткіштер тілі бойынша *jiq*→*jiiqil* сөзінің «разрушать», «разваливать», «обрушивать», «опустошать», «ломать», «сносить» мағыналарын көрсетеді Құрыш. 130. Бұл *jiy/jij*≈*žiy/žij* түбір-негіздерінің құрамындағы *ji/*ži тұлғаларының мазмұндық аясына байланысты.

*jo→*jol* «жүру, жолға шығу», «жол», тарихи түбір морфемада қозғалыс семасы сақталған. ДТД, 45 КТү. 49, Е. 44, МЧ. II, 35, Тон. 16: *Jolta jeme ölti küp* «жолда тағы да көп өлді» Айд. II, 107; ~ қаз., ққалп. *žol*; башқ., тат. *jul*; ноғ., құм., қар. *jol*. Қозғалыс әрекетінің

негізгісі жүрістің нәтижесінде қайда болатын объекті атауы *žol* лексемасы жалпы қозғалысты білдіретін *zū→*zür*, *žo→*žopt*, *žoriq*, *ži→*žilži* моносиллабтарымен түбірлес болуы мүмкін.

juu «жыла, жылау» ДТД, 45, КТү 4, 51: *Juüci-siüitci enre kün toüssiqda Bökli cölig il* «Жылап-сықтаған: әуелі күн шығыстан Бөкли шөлінің елі...» Айд. I, 172 ~ қаз., ққалп. *žila*; қырғ., ноғ., құм. *jila*; башқ. *ijla*; тат. *ela*. Ескерткіштер тілінде *juu* түбір морфемасының *jü/iü* тұлғалары да қолданылады.

küm «дыбыстау, хабарлау» Е. 47, ДТД, 56: қаз. *küm*→*kümbir*, ілкі түбірі *kü* «молва, слух» ДТД, 55: *kü* → *kübir* → *künkil*. Ескерткіштер тілінде «хабар, дыбыс, сыбыс» мәндерін беретін *ku* тұлғасы да сақталғаны белгілі. Қазақ тіліндегі *kümbir* (добыраның т.б. күмбірі), *kübir* сөздерінің табиғаты арқылы көнетүркілік *kü→*küm* түбір морфемасының имитативтік негізін аңғаруға болады.

qaz/kaz «қаз, қазу» СДЕ, 223 → *kazgan* «табу(пайда табу), ие болу» ДТД, 50, Он. II, 4, КЧ. 16, БҚ. 36: *Törüg jigdi qazüandim* «Төрін игі етіп, иелігінде ұстадым» Сартқ. II, 197 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qaz*; тат., башқ. *qaz/kaz*. *qaz* моносиллабының ауыс мағынасы «иелік ету», «дүние, байлық (біреудің иелігінде)» қазіргі қазақ тіліндегі *qazına* (қазынаның мүлкі) сөзінде сақталған АЭ, 87.

qab/kab «қабылда, қабылдау, келісу» СДЕ, 223 «ұстау» ДТС, 440, МЧ. II, 23, Тон. 12, 20: *Altun jış üze qabisalim timis* «Алтын қойнауында бірігейік деді» Айд. II, 107 ~ қаз., ққалп., тат. *qap*. Көне түркілік *qap* «ұстау, тістеу, бірігу» сөзінің мағыналары қазақ тіліндегі *qabisuw*, *qawışuw*, *qapsirma* т.б. сөздерде, ал ауыс мағынасы «келісу» *qabilda* етістігі арқылы беріледі. М.Қашқари тілінде қолданылған *qaMQ*, III, 211, 249) «сосуд, посуда», «складывать, класть» ДТС, 399 моносиллабы арқылы туындаған *qap*, *qaqraq*, *qariü*, *qapsir* т.б. лексемалардың жалпы мазмұны мен *qab* «ұстау» сөзінің семантикасы арасындағы сабақтастық негізінде *qab* моносиллабының да екінші дәрежелі түбір морфема екені анықталады АЭ, 87.

qal «қал, қалу» ДТД, 50, МЧ. I, 1, Е. 45, Тал. IY, Тон. 4, КТк. 9: *Anta qalmisi jir saju qor turu* «Оңда қалғандар жер-жерге қаңғып...» Айд. I, 170 ~ қаз., ққалп., ноғ., құм., башқ., тат. *qal*.

qod «қой, қою» ДТД, 53, МЧ. II, 14; Тон. 2: *Qanin qodir* «Қанын қойып» Айд. II, 104 ~ ққалп., ноғ., қар. *qoj*; тат. *kuj*. Көне түркі тіліндегі *qod* түбір морфемасы қазақ тілінде *qoj* тұлғасында белсенді түрде қолданылады.

qaš «қаш, қашу» СДЕ, 225, Он. I, 1; МЧ. II, 13; Е. 16: қаз., құм., қалп., ноғ. *qaš*; қар., тат. *kaš*. Қазіргі қыпшақ тілдеріндегі *qaš* түбір етістігі арқылы жасалған туынды сөздер негізінде *qaš* тұлғасының «алыс, жырақ», «алыстау», ұғымдарының мазмұнын да білдіретінін аңғаруға болады, мысалы: *qašiq* «алыс» СтОКО, 243.

*qob → *qobrat* «жинау» МЧ. I, 5, КТк. 10: *Qayan olurip, joq, ŋuaj budunü qor qobratdim* «Қаған болып, жоқ, жарлы халықты көп көтердім (жинадым)» Айд. I, 170. Қазіргі қыпшақ тілдері сөздіктерінде *qob* түбір морфемасының «жинау» мәні тіркелмеген. Салыстырыңыз: *qora, qotan* «мал түнейтін орын»; *qobira* «шашылу», *qobirayan* «көп, қаптаған (адам)». *qo тұлғасының мазмұнында оппозициялық қатынастағы «жинау» ↔ «шашу» мәндері де сақталған.

qat «қат, қату (түн қату)» ДТД, 51, МЧ. I, 7, КТү. 51, Тон. 35: *Tün qatdimiz Bolcuqa tañ üntürü tegdimiz* «Түн қаттық, Болшыға таң ата жеттік» Айд. II, 111 ~ қаз., башқ., ққалп., тат. *qat*. Қазақ тілінде *qat* моносиллабы дербес лексема түрінде де (шайға сүт қат), *tun qatuw, ün qatuw, til qatuw* т.б. тұрақты тіркестер қатарында да қолданылады. Ескі қыпшақ ескерткіштері тілінде де *qat* лексемасының «араластыру», «қосу» Құрыш. 159 мағыналары қолданылған. *qat* моносиллабы мен *qaliñ* сөзінің құрамындағы *qal моносиллабы түбірлес, ортақ түбір *qa.

*qat → *qatun* «госпожа, жена» ДТД, 51, КТү. 25, МЧ. I, 10, Е. 12, Тал. 5, Тон. 31: *Qatun joq bolmis erti* «қатын өлген еді» Айд. II, 110 ~ қаз., ққалп., башқ., қар. *qatin*; ноғ., тат. *xatin*. Ескерткіштер тілінде *qat* «қайын ата» ДТД, 51 сөзі де тіркелген түркі тілдеріндегі «әйел, ханша» мәніндегі *qatin* ≈ *qadin* ≈ *gaddin* ≈ *gatin* т.б. сөзі мен «қайын жұрт» мәндерін беретін *qadin* ≈ *qazin* ≈ *qajin* т.б. «құда жұрт» мәніндегі *qida* ≈ *qoda* ≈ *koda* ≈ *qida* т.б. сөздерінің бір негізден өрбіген гомгенді лексемалар екенін аңғаруға болады. Ортақ негізі *qot* ≈ *qa*

t~qod~qud~qut~qos~qoş т.б. моносиллабтары-ның түпкі мазмұны «қосу, араласу» АЭ, 93. Қазақ тіліндегі *qosaq* «жұбай» (құдай қосқан қосағы) сөзі көне түркілік *qatun* сөзінің лексикасының баламасы ретінде қолданылуы да аталған сөздердің төркіндестігін меңзейді. Ескерткіштер тілінде «әйел» мағынасын беретін *qudaz* МЧ. II, 15, ДТД, 52, сөзі де қолданылады. Салыстырыңыз: *qudaša, qudayu*. Е.Қажыбек *qat* моносиллабын «қатар», «қабат», «қатарлап, қабаттап қою» мәнін беретін *qat* синкретизімімен бірлікте қарастырады ГИК, 62, А.М.Щербак аталған моносиллабтарды жеке-жеке түбір ретінде тіркей отырып, «қатарлап жинау», «қабаттау» т.б. мәніндегі *qat* тұлғасын *qā* түрінде реконструкцияласа, «араластыру», «қосу» мәніндегі *qat* тұлғасын сол күйінде архитүбір ретінде таниды СФ, 194. Біздің ойымызша, екі тұлға түбірлес, ортақ түбір морфемасын **qa/*qo/*qi* тұлғалары құрайды.

qil «кыл, қылу (істеу)» ДТД, 50, Он. II, 2, Тал. I, КТү. 1: *Ekin ara kisi qilinmīs* «екеуінің арасында дам баласы жаралған» Айд. I, 171 ~ қаз., ққалп., ноғ., құм., тат., башқ., қырғ. *qil. qil* етістігін «дене мүшесі» *qol* лесемасымен байланыстырушы пікірлер белгілі. Танымдық тұрғыдан алғанда іс-әрекет атауы мен іс-әрекеттің нәтижесінің атауы іс-әрекетті жүзеге асырушы (құрал, кәсіп иесі т.б.) атауының арасындағы байланыс сақталатыны тілдік тәжірибеден белгілі: *egey ≈ egeu, көш ≈ көш* т.б., *i≈o* сәйкестігі тілдер арасында да, бір тіл ішінде де ұшыраса беретін құбылыс.

qis «қыс, қысу» ДТД, 53, БҚ, 37, Тон. 6: *Qayan mu qisajin tidim* «Қағанды ма қысайын дедім» Айд. II, 104 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qis*; тат., башқ. *qis/kis*. Түркі тілдерінде *qis~qiş~kis~kiş~gis~giş* т.б. тұлғаларында қолданылатын моносиллабтардың бастапқы тұлғасы ретінде *qis* «сжимать» варианты аталады (СФ, 194). Қазақ тіліндегі *qijin-qistaw* қос сөзі құрамындағы *qistaw* лексемасының этимологиясы да *qis* моносиллабы арқылы түсіндіріледі ҚТҚЭС, 137.

*qis→qisga «қысқару, қысқа» КЧ. 23, ДТД, 54 ~ қаз., ққалп., тат., башқ., ноғ. *qisqa*; қар. *qisxa. qis* моносиллабы «қысу» мәнін беретін *qis* тұлғасымен бірлікте, бір сөздің дериваттары ретінде қарастырылады. Салыстырыңыз: *qij~qir(q)≈ kes*.

kel «кел, келу» ДТД, 55, Тон. 15: Ingek kölükin Toylada oğuz kelti «Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» Айд. II, 107 ~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *kel*; башқ., тат. *kijl, kel ≈ ket*.

ket «кет, кету» Е, 15, ДТД, 58 ~ қаз., ққалп., қырғ., ноғ. *ket*; башқ., тат. *kijt: ket≈kel*. Ортақ түбір морфемасы **ke. kel≈ket* етістіктерінің ортақ мазмұнға негізделген түбірлес сөздер екені түбіртануда көптен бері айтылып жүрген мәселе.

siy/siq «жыла, жылау» ДТД, 66, КТү 4: Juyci-siyitci... «жылап-сықтаған» Айд. II, 172 ~ қаз. *siq* (жылап-сықтау).

tas → *tasiq/tašiq* «тасыну, таралу, жиналу» ДТД, 69, МЧ. II, 17; Он. I, 8; КТү. 48; Тон. 33; Ғ.Айдаров бұл сөзді «жинау, тасу» деп аударды: Он оқ süsi qalisiz tasiqdi tir «Он оқ әскері қалмай жиналды деді» Айд. II, 110 ~ қаз., ққалп., ноғ. *tasi*; башқ., тат. *taši*.

tab/tap «тап, табу» → *tab → *tabar* «мүлік, олжа» МЧ. III, 29, ДТД, 67, ДТС, 335, СДЕ, 234 ~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *tap*; тат., башқ. *tav*. Зерттеушілердің пікірінше түркі тілдеріндегі *tabar≈tavar≈tuar* «мал-мүлік» лексемасы «туу» мәнінде ауыс мағынада қолданылатын *tab ≈ tap* етістігінен туындаған: *бала tan, ұл tan, қыз tan* т.б. Батыс қыпшақ тілдерінде «мал» мәніндегі *tuar* тұлғасының¹ сақталуы *tap* моносиллабы *toγ≈toγ≈tuw≈tuw* моносиллабтарымен генетикалық жақындығын көрсетуі де мүмкін. Р.Сыздық Қ.Жалаиридің «Жылнамалар жинағында» қолданылған *tuarqara* «жылқы» лексемасы құрамындағы *tuar* компонентін монғол тіліндегі *tuivar* «үйір, табын» сөзімен байланыстырады².

*tap → *tapla* «табыну, тәу ету, (қызмет ету), сиыну» ДТД, 67, БҚ. 35: Üze teñri iduq jer subeçim qaγan quuti taplamadi erinç «Жоғарыда тәңірі, киелі жер-су ағам қаған құтын қолданады» Сартқ. II, 197, 204 ~ қаз., ққалп., ноғ., башқ. *tabin, täw* (тәу ету).

tog/toγ «шық, шығу (күн шығу), ту, туу» ДТД, 68, БҚ. 27, Он. I, 2; КТү. 8: Ilgerü kün toγsiqda ... «Ілгері күн шығыста...» Айд. I,

¹ Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – Б.133.

² Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – Б. 272.

172 ~ қаз., ққалп., тат. *tuw*; ноғ., құм. *tuv*; башқ. *tüw*. *toγ* моносиллабының қазіргі қыпшақ тілдеріне тән *y(iw)* дыбысы арқылы қолданылуы көне ұйғыр жазбаларында, Кодекс Куманикустың немісше бөлімінде тіркелген ЭСТЯ III, 245. Жалпы түркі тілдері бойынша *toγ/duγ≈tuγ/duγ≈tog/dog ≈tug/dug≈tuw/duw≈tuv/duv* т.б. түрінде тұлғаланып, «дүниеге келу (туу)», «шығу (күн шығу, ай туу т.б.)» т.б. мағыналарын беретін көне түркілік *toγ* сөзі архетип ретінде танылады СФ, 197. Қыпшақ тілдеріндегі «бірінші туылған бала» мәніндегі қаз. *tuŋyüŋ*; ққалп. *tuwŋyüŋ*; қар. *tuŋyüŋ* сөздері құрамындағы *tuŋ/tuŋ* моносиллабы да *toγ/tuγ* тұлғаларымен төркіндестігін байқауға болады. Э.В.Севортян алтай, қарағас тілдерінде *tuŋyuta* «іні, сіңлі» және қыпшақ тілдеріндегі *tuŋyüŋ* сөздерін мысалға келтіре отырып, «так как в этих основах -ң едва ли могло произойти из -γ или -q, остается допустить, что ... формы γ и q восходят к -ŋ, откуда закономерно должны были развиваться -z и -q» ЭСТЯ III, 246 деген пікір айтады. Монғол тіліндегі *töröx* «туу», *töröl* «туыс, ағайын» МҚС, 474, қырғыз тіліндегі *törö* «туу» КРС. II, 261 сөздерінің жалпы түркілік *toŋ/tuŋ ≈ toγ/tuγ ≈ tuw/tuv* т.б. моносиллабтарымен жалпы тұрпаты жағынан да, мазмұны жағынан да сәйкес келуі ескерткіштер тілінде де *tor/tur* сөздерінің «туу» мағынасында жұмсалуы ДТД, 73 аталған тұлғалардың жалпы алтай тілдеріне ортақ **to/*tu* «пайда болу, дүниеге келу, өмір сүру, жасау» архитүбірі арқылы қалыптасқан деп тануға негіз бар. Салыстырыңыз: *tiri, tirlik*.

*toq/*tok→toqï «тоқылдату (ұру)» ДТД, 67 Ғ.Айдаров Күлтегін ескерткішінде қолданылатын *toqï* сөзінің мәнін «ұр, ұру» Айд. I, 220 деп көрсетеді де, контексте «тоқы» түрінде аударлады: *Benğü taš toqïtdim* «Мәңгі тас тоқыттым (қаладым)» Айд. I, 171. *toq* түбір морфемасының негізгі мазмұнын қазақ тіліндегі еліктеуіш түбірден тараған *toq-toq, toqpaq, toqïldatuw* лексемалары береді.

tuj «түй (түсін, түйсін)» ДТД, 68, МЧ. 10, Тон. 38: *Kelmisi alp tidi tujmadï* «Келгені батыр дедім түсінбеді» Айд. II, 111 ~ қаз., ққалп., ноғ. *tüj→tüjsik*; башқ., тат. *töj≈ *tüs → tüsin*. Ортақ түбір морфемасы **tü*.

**tok/toq*→*tokta* «тоқта, тоқтау» ДТД, 68 ~ қаз., ққалп. *toqta*; башқ., ноғ. *tuqta*; тат. *tukta*. *toq морфемасы *tos* тұлғасымен түбірлес: *tospa*, *tosqawil* т.б. Тарихи түбір морфемасы *to тұлғасы.

*tol→*tolgat* «қина, қинау» ДТД, 68 ~ қаз. *tolyaq* «Босанар алдында іштің қатты бүріп ауруы» ҚТТС IX, 182; қыр. *tolgok*. Қазақ тіліндегі *tolyaq* сөзімен түбірлес *tolyaw* лексемасы жайлы Қ.Жұбанов «Толғау сөзінің түбірі *толға*. Мұндағы *-ға* жұрнақ, таза түбірі *тол*, осы түбірден барып *толқын* сөзі жасалған» деген пікір айтады¹.

top→*topla* «топтау (қабаттап жинау)» ДТД, 69, Тон. 13: *Jujqa eriklig tonlayali uşuz ermis* «Жұқаны жинау оңай» Айд. II, 106: қаз., ққалп., қырғ. *top* «группа»; тат., башқ. *tupla* «жинау, біріктіру» БРРБУС, 68. Қазақ тіліндегі *tobir* «көпшілік, қара халық» сөзі құрамынан да *top* моносиллабын ажыратуға болады.

tut «тұт, тұту (ұста, ұстау, қолдану)» ДТС, 591, КТү. 3; *Ani ücün ilig anca tutmis erinç* «Сол үшін еліп сонша билеген екен» Айд. I, 171 ~ қаз. *tut*; ноғ., башқ. *tot*; қар., ққалп. *tuwt*. Енисей ескерткіштері тілінде *tut* моносиллабы арқылы жасалған «кепіл» мағынасын беретін *tutug* Е. 44, ДТД, 70 сөзі де кездеседі. Көне түркілік *tutug* лексемасының қазіргі қыпшақ тілдеріндегі баламасы тұтқын сөзі: қаз. *tutqin*; тат., башқ. *totqin*; ққалп. *tuwtqin*. Қыпшақ ескерткіштері тілінде «тұтқын, еріксіз» мәніндегі *tutsaq* сөзі де қолданылған Құрыш. 206. А.М.Щербак көне түркілік *tut* моносиллабын архетип ретінде таниды СФ, 198. *tut* тұлғасы қазақ тіліндегі *tutqiş*, ыстық қазанның құлағын ұстауға арналып киізден, теріден, арасына жүн, мақта салып «матадан жасалған тұрмыстық бұйым», *tutqa*, *tutiniw* «пайдалану, қолдану», *tutiqra* «тілдегі кемістік», *tutam* «ұзындық өлшемі» т.б. сөздерде сақталған. Тілдік деректер *tut* етістігі өте ерте кездерде қолданылған SVC модельді лексемаларға жататынын көрсетеді.

tök «төк, төгу» ДТД, 72, «құй, құю» СФ, 197, Тон. 52: *Qizil qanım tökti* «қызыл қанымда төктім» Айд. II, 113 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар. *tök*; тат., башқ. *tük*. Қазіргі түркі тілдерінде *tök* лексемасы тек сұйық заттарға қатысты іс-әрекетті ғана білдірмейді, құрғақ, қатты

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. –Б. 317.

заттарға қатысты «шашу», «түсіру» мәндерінде де қолданылады: құмды төкті, ақшаны төкті.

tir/ter «тер, теру (жинау)» ДТД, 72, Тон. 36: *Jaris jazida on tumen eü tirilti tir* «Йарыс жазығында он мың әскер жиылды деді» Айд. II, 111 ~ қаз., ққалп., ноғ., қырғ. *ter*; тат., башқ. *tijr*. А.М.Щербак *ter* моносиллабының архитұлғасын созылыңқы дауысты дыбыс арқылы *tär* түрінде береді СФ, 197. С.Е.Малов *tir/ter* моносиллабы Синьцзян ұйғырларының тілінде *täj, tä* «собирать» түрінде де тұлғаланатынын көрсетеді¹ Мұндай мысалдар *ter* лексемасының туынды сөз болу мүмкіндігін негіздей түседі. *ter* лексемасының мағыналық қолданыстары «бір-бірлеп жинау (дәнді, моншақты, т.б.)», «үзу (гүлді, алманы, т.б.)», «жұлу (арам шөпті т.б.)» тәрізді ұғымдардан тұратын қыпшақ тілдерінің бәріне ортақ мазмұннан тарайды.

tik «тік, тігу (тігінен қою), қадау, құру» Е. 48; Эл. III ДТД, 72 ~ қаз., ққалп. *tik*; ноғ., құм., тат. *tijk*; башқ. *tek*. М.Қашқари сөздігіне және түрік тілінің жазба ескерткіштері мен диалектілерінің деректеріне сүйене отырып, Э.Севортян *tik* етістігінің көне тұлғасы *тиң (tijñ)* «прямой» ЭСТЯ III, 225 болуы мүмкін деген пікір айтады. Енисей ескерткіштері М.Қашқари дәуірінен бұрын қолданыста болуы, бұл пікірді ғылыми ақиқат ретінде қабылдауға мүмкіндік бермейді.

*tir→*tirkış* «керуен (тіркес)» ДТД, 74, КТк. 8: *Ötüken jir olurup arqış tirkış isar* «Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберсең» Айд. I, 169. Көне түркілік *tirkış* лексемасының мәні қазақ тіліндегі *tirke, tirkes, tirkeme* сөздерінде сақталған. *tirtүбір* морфемасы *tiz* (моншақты тізу) етістігімен тектес, *түбір* морфемасы *ti.

tir «тіршілік ету», «тірі» ДТС, 564; *tir*→*tirig* КТү. 29: *Ölteci budunuy tirigrü irtim* «Өлмеші халықты тірілте көтердім» Айд. I, 177 ~ қаз., қар., қырғ. *tiri*; ноғ., ққалп. *tijri*; тат., башқ. *tere*. *Tir* түбір морфемасы қазақ тіліндегі *tiršilik, tirlik* лексемалары құрамында сақталған. Салыстырыңыз: жалпы алтайлық *tör* «туу, дүниеге келу».

¹ Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. – Москва: Издательство АН СССР, 1961. – С. 157.

tög→*tögün* «түй, түю, түйін» ДТД, 72; *tüg* «түю, байлау» ДТС, 595, Тон. 54: *Tögunlig atıy jügürtmedim* «Қаптаған (жұмылған жұдырықтай) (түйілген Е.М.) аттыларды қапдатпадым (келтірмедім)» Сарт. II, 220, ~ қаз., құм., ққалп., ноғ., қырғ. *tüj*; тат., башқ. *töj*. Чуваш тілінде *tög/tüg*≈*tüj/töj* тұлғаларының *tü*→*tüle* «завязывать узлом/узель» ЭСТЯ III, 307 түрінде қолданылуы аталған гомогенді моносиллабтар кешенін туынды тұлғалар ретінде тануға мүмкіндік береді.

tüs «түс, түсу (құлау)» ДТД, 7, МЧ. II, 19, Тон. 27, КТү. 44: *Ol at anta tüsdi* «ол ат сонда құлады» Айд. I, 180 ~ қаз., ққалп., ноғ. *tüs*; тат., башқ. *töš*. А.М.Щербак *tüs* етістігін *tüş* түрінде реконструкциялайды СФ, 198.

*šak/*saq→*šakin/saqin* «сағыну (қайғыру, мұңаю)» ДТД, 82, МЧ. I, 11, КТү. 10: *Bunča isig küčig birtükerü saqinmatı* «Сонша күш-қуатын сарп еткенін ойланады» Айд. I, 173 ~ қаз., ққалп., ноғ. *sayin*; башқ. *hayin*; тат. *sayış*. Қыпшақ ескерткіштерінде *sayışla* «думать, размышлять» Құрыш., 182 сөзі кездеседі Ескерткіштер тілінде қолданылатын *siq→*siqta* «қатты жылау» етістігі де *saq* түбір морфемасымен байланысты болуы мүмкін. Салыстырыңыз: *sana* «ақыл-ой, ес».

šaš «қорқу» ДТД, 82; *šaš* «растеряться» СФ, 198; *šoš «испугаться от чего-л. страшного» СтОКО, 304 ~ қаз., ққалп., ноғ. *šošiw*; қырғ. *šošiwi*. Түркі тілдерінде дауысты дыбыстардың өзара алмасу, сәйкестік түзу мүмкіндігі жоғары болса да көнетүркілік *šaš* және қазіргі түркі тілдеріндегі *šoš түбір морфемаларының генетикалық тегі жайлы үзілді-кесілді пікір айту қиын.

šik/sik «сық, сығу» ДТД, 82, МЧ. II, 16 ~ қаз., ққалп., ноғ. *siq*; қырғ., тат. *čik*. Қазақ тілінде *siyimda*, *siyindi* сөздерінің құрамында да қолданылатын *siq* етістігінің *sij* «белгілі бір жерге жайғасу, орналасу, ену, сіңу» ҚТТС VIII, 455 етістігімен сабақтастығы аңғарылады: башқ. *hij*; ққалп., тат. *sij* «вмешаться». Салыстырыңыз: *siŋ → *siŋiw*.

VCC моделі бойынша жасалған етістік негізді түбір морфемалар:

*alk «алқыну, әлсіреу» ДТД, 59; *alq*→*alqin* КТк. 9; Тон. 3: *Türk budun ölti, alqindî, joq bolfi* «Түркі халқы қырылды, алқынды, жоқ болды» Айд. II, 104 ~ қаз., ққалп. *alqin*; қырғ. *alkin*. Қазақ тіліндегі *alqin* етістігінің «ентігу», «әлсіреу, шаршау» мағыналары арқылы *alq моносиллабының негізінде еліктеуіштік мазмұн жатқанын аңғаруға болады. *Alqim* «тамақ, мойын», *alqa* «мойынға тағылатын әшекей» сөздері құрамынан да *alq түбір морфемасын ажыратуға болады.

elt «ерту, елту» Лев. 40, КТү. 23: *Jaraqliŷ qantan kelip jana eltdi* «Жарақты қайдан келіп айдап кетті» Айд. I, 176 ~ ескі қыпшақ тілінде *elt* Құрыш., 111; ққалп., қар., құм. *elt*; тат., башқ. *ijlt*. Э.В.Севортян *elt* лексемасын *el* «әкелу», «апару (алып бару)», «жеткізу» түбір етістігі мен бұйрық райдың қосымшасы *-t* арқылы жасалған екінші дәрежелі етістік ретінде таниды ЭСТЯ I, 269. *elt* лексемасын *el*→*elig* «қол» сөзінің құрамындағы *el түбір морфемасының семантикалық, тұлғалық парадигмасының аясында қарастыруға мүмкіндік бар. Бірақ «қолмен ұстап әкелу, апару» мәнін беретін *el/al* түбірімен «ілестіріп әкету, апару» мәнін беретін *elt* лексемасын байланыстыру логикалық қисынға қайшы, екі тұлғаға ортақ семантикалық уәж жеткіліксіз. Ә.Құрышжанов *күнелту* сөзінің құрамындағы *-елт* тұлғасын XIII ғасырдан жеткен қыпшақ ескерткіштері тіліндегі *elt* етістігінің қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі ретінде көрсетеді (Құрыш. 111). Қазақ тіліндегі *el/elt*→*eligiw, elikte, eltiw* сөздерінің жалпы мазмұнында «ілесу, ілестіріп әкету» мағыналарын аңғарамыз. Салыстырыңыз *er*→*ert* «ілестіру».

ürk «үрк, үрку (қорқу)» Мал. I, 365 ~ қаз., ққалп., ноғ. *ürk*; тат., башқ. *örk*. Г.Левин якут тіліндегі *ürgut* «пугать», хакас тіліндегі *ürgü* «пугаться», тува тіліндегі *ürgü* «отступить испугавшись» сөздерін мысалға келтіре отырып, *ürk* түбір морфемасын Орхон ескерткіштері тілі мен якут тілінің тікелей байланысын көрсететін көне элемент ретінде қарастырады Лев. 85. Көне түркілік *ürk* етістігінің тек шығыс түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз тобындағы тілдерде ғана емес, батыс түркі тілдерінде, олардың ішінде қыпшақ

тобындағы тілдерде де көне түркілік мағынасы мен тұлғасын өзгеріссіз сақтауы Орхон ескерткіштері тіліне тек якут, тува, хакас халықтары ата-бабаларының тілін байланыстыруға болмайтынын көрсетеді. Көне түркі тілі сөздігінде *ir* «вздрогнуть», «пугаться» ДТС, 211 сөзі тіркелген. Э.В.Севортян сөз соңындағы -к тұлғасын интенсивті қимылды білдіретін көрсеткіш ретінде қарастырады ЭСТЯ I, 636. Оғуз тілдерінде *ürk* етістігінің протезалық дыбыстар арқылы тұлғалануы кездеседі: гаг. *jürkek*. Әзірбайжан тіліндегі *hürkäk* «пугливый, боязливый» АРС, 387 лексемасы құрамындағы анлаут *h* дыбысының протезалық сипаты түркі тілдеріндегі *qorq* «бояться, пугаться» СФ, 194 етістігінің этимологиясын анықтауда ескеретін мәселе. Жалпытүркілік *qorq* лексемасы ескерткіштер тілінде де қолданылады: Неке *qorqurbiz az tijin* Тон. 39 «Неге қорқамыз азбыз деп» Айд. II, 111 ~ қаз., ноғ., ққалп. *qorq*; тат., башқ. *kurk*; Типтес фонемалар тобына жатып *q, k, γ, g, x, h* дауыссыздары түркі тілдері дамуында ерекше орын алатын дыбыстар екені белгілі, сондықтан аталған дыбыстардың анлаут жағдайда қолданылу табиғаты арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе, алғашқы түркі дауыссыздары негізінен қатаң дыбыстар болғаны жайлы теорияның көпшілік зерттеушілер тарапынан қолдау тауып отырғанына сүйенсек, анлаут позициядағы *q(k)* консонанттарының бәріне бірдей протезалық сипат беруге болмайтынын да есте ұстау қажет. Қыпшақ элементтерін сақтаған орта ғасыр ескерткіштері тілінде де *qorq* сөзі қолданыста болған

CVCC моделі бойынша жасалған етістік негізді түбір морфемалар:

qork/qorq «қорқ, қорқу» ДТД, 52, Он. I, 7, Тон. 41: *Qorïqmadimiz sünjüsdimiz* «қорықпадық, соғыстық» Айд. II, 112 ~ қаз., ққалп., ноғ. *qorq*; тат., башқ. *kurk*; қар. *qorx*. А.М.Щербак *qorq* лексемасын архетип ретінде қарастырса СФ, 194, Ә.Қайдар *qor «чувство страха» тұлғасын ажыратады СтОКО, 247. Салыстырыңыз: *ürk*→*ürkek*, әзірб. *hürkmäk* «пугаться», *hürkäk* «пугливый, боязливый» АРС, 387.

Лексика-семантикалық табиғаты мен грамматикалық түрленімі, сөйлем құраудағы, жалпы сөйлеу үдерісіндегі функцио-

налдық әлеуеті тұрғысынан күрделі сөз табы саналатын етістіктердің лингвистикалық сипатын құрамдық-құрылымдық ерекшеліктері, жасалу тәсілдері, мән-мағыналық жіктелісі, қимыл-әрекеттің субъектіге қатысы, қимыл-әрекеттің орындалу амалы сияқты сапалық белгілердің жиынтығынан тұрады. Етістіктің лексикалық негізі болып табылатын түбір тұлғасы етістіктің грамматикалық категориялары саналатын императивтермен, кейбір етіс тұлғаларымен сәйкес келуі түркітануда біраз пікір қайшылығын тудырды. Етістіктің түбір тұлғасы мен бұйрық райдың екінші жағының жекекеше тұлғасы жайлы түркі тіл білімінде негізінен екі түрлі көзқарас қалыптасты: 1. Етістіктердің түбір тұлғасында (негізінде) бұйрық мән әрдайым сақталады (Б.Юнусалиев, Н.Оралбаева, Ә.Төлеуов т.б.); 2. Етістіктердің императив тұлғасы олардың түбір тұлғасының бірден-бір баламасы болып табылмайды (Г.И.Рамстедт, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак, С.Исаев т.б.). Шын мәнінде етістіктің түбір (негізгі) тұлғасын бұйрық райдың екінші жағы тұлғасымен теңестіруге болмайтынын, олардың шекарасы принципті түрде ажыратылатынын зерттеу нәтижелері көрсетуде: «Біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бұйрық райдың 2-жақ тұлғасы бір емес, олар сыртқы түрі жағынан ғана сәйкес келеді. Екіншіден, етістік түбірлері тікелей жіктелмейді, түбір тұлғасында белгілі бір мағынаны (қимыл) білдіргенімен, түбір күйінде тікелей сөйлем ішінде қолданылмайды, тек етістіктің белгілі грамматикалық тұлғаларын (есімше, көсемше т.б.) жамылып, оның үстіне жіктеліп барып жұмсалады»¹

Етістіктердің түбір (негізі) тұлғасы мен императив тұлғалардың ара-жігі диахрониялық зерттеу нәтижелерінен айқын аңғарылады. Синхрониялық тұрғыдан етістіктің түбір-негіздері мен бұйрық формасының статикалық күйі сәйкес келгенімен, морфемдік талдау әдістері негізінде синхрониялық түбірлердің құрамынан тарихи түбір морфема мен қосымша морфемаларды бөліп алуға болатыны; осы қосымша форманттар кезінде бұйрық мәнін бергені; тілдің даму үдерістеріне сәйкес түбір мен қо-

¹ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – Б. 497.

сымшалар кірігіп, тұлғалық өзгерістерге түсіп, түбір мағынасы күгірттеніп екінші дәрежелі түбір-негізге айналғаны дәйектелуде. Түркі тілдерінде императив етістіктерді жасайтын грамматикалық жүйе қолданыста болғаны жайлы М.Манкееваның зерттеуінде¹ жан-жақты талданған.

§ 5. Тарихи түбір морфемалардың полисемиялық табиғаты

Тіл элементтерінің абстрактілі-шарттылық сипаты неғұрлым басым болған сайын оның шынайы табиғатын танып-білу, тарихи даму жолын анықтау да күрделене түседі, адамзат өміріндегі маңыздылығы артқан сайын жетілген дыбыстық тілде оның бастапқы жай-күйінің сілемдері мен болмашы іздері ғана сақталады. Түркі тілдеріндегі V, VC, CV моделінен жасалған түбір морфемалар да сондай реликт белгілер, өте ежелгі лексикалық қордың сұлбасы.

Бірінші дәрежелі түбір морфемалардың мәні синонимдік, омонимдік (полисемиялы), антонимдік сипатта да бола береді және денотаттың заттық-құбылыстық, іс-қимылдық сапалары ескерілмейді. Адам саасында танылған белгілі бір зат, құбылыс, қимыл, іс-әрекет басқа бір ұғымның (зат, құбылыс, қимыл, іс-әрекет) сапалық белгілерімен, қасиеттерімен сабақтасып жатуы, аталымның уәждік негіздемесінде ортақ семалардың болуы, ортақ семиотикалық белгілердің сақталуы сөз мағынасының әртарапты деривациялануына алып келеді, бұл құбылыс тұлғалық-құрылымдық өзгерістермен қатар жүреді. Түбірлес моносиллабтарға ортақ мазмұн-идея негізінен бірінші дәрежелі V, CV модельдерінде сақталып, екінші дәрежелі VC, VCC, SVC, CVCC модельдерінің қалыптасуы нәтижесінде мағына нақтылана түседі, одан кейінгі сөзжасам барысында моносиллаб мағынасы

---

¹ Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: Тілдерді дамыту орталығы ЖШС, 2010.

қайта күңгірттеніп, жаңа тұлғаға сай жаңа мағына қалыптасады. Идеялық қабілеті бар фоно-модификаторларды жетілген агглютинативтік кезеңдегі түбірлерден айқын ажыратылатын сөзжасамдық аффикстермен бірдей деңгейде қойып, қызметі айқын грамматикалық көрсеткіш ретінде қарастыруға келмейді. Түркі түбірлерінің V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC модельдері түркілік текті дәуірінде-ақ қолданыста болған құбылыстар.

Түркі тілдері лексикалық қорының негізін қалайтын бір буынды түбір морфемалар мен түбір-негіздердің белгілі бір дәрежеде тұрақтылығын сақтауымен қатар өзгеруге де бейімділігін гомогенді түбір морфемалар фоно-корреляттар айқындайды. Жалпы тұрпат пен жалпы мазмұнның тұрақтылық сапасы гомогенді корреляттардың дербес лексемаға ыдырауы нәтижесінде өзгермелі, икемді сапаға айналады. Тіл онтологиясының күрделілігі жүйелі тілдік құрылымның аясында кейбір қайшылықтардың із қалдыруымен де сипатталады. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі бір буынды түбір-негіздердің құрылымын бейнелейтін V, CV, VC, CVC, CVCC, VCC модельдерінің қазіргі қыпшақ тілдеріндегі тұрақтылық сапасы мен өзгермелі сапасының деңгейі де әртүрлі әрі мұндай құбылыстардың қалыптасуы да белгілі бір шеңбердің, жүйелі заңдылықтың аясында қарастыруға келмейді. Алғашқы түбір морфемалардың бірнеше рефлексті варианттары болуы мүмкін, бірінші дәрежелі V моделіне негіз болған дауысты мен CV моделінің құрамындағы ингредиенттердің рефлекстік варианттарды қамту мүмкіндігі жоғары, лингво-эволюциялық процесте әрбір рефлекстік варианттар ортақ идеямен бірге, дефинициялық белгілерді де қабылдайды. Бұл ортақ мазмұнға негізделген корреляттарды қалыптастырады. Сондықтан V және CV модельді гомогенді түбір морфемаларды бір тұлғада ғана реконструкциялау нәтиже бермейді, олардың архитұлғасы мен архисемасы полиформалы және полисемалы болып келеді. Бұл қасиет мағына біршама айқындалған екінші, үшінші дәрежелі – VC, VCC, CVC, CVCC модельдерінде бәсеңдеуі мүмкін, фонетикалық заңдылықтарға орай аталған модель-

дерден екінші дәрежелі V, CV тұлғаларының қайта туындауы ықтимал. Мұндай процестер тілдік құрылымға біраз жүйесіздік реңк береді. Сондықтан ескерткіштер тіліндегі бірінші дәрежелі түбір морфемаларды етістік негізді және есім негізді деп жіктеудің өзінде белгілі бір дәрежеде шарттылық бар екенін есте ұстау қажет. Архитүбірлердің басым бөлігі полисематикалы және полиформалы болып келеді.

Жалпы тілдің даму барысында кез-келген тілдегі сөздік қор үнемі қозғалыста болып, бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысып, өздерінің алғашқы мән-мағынасын, негізгі қызметін өзгертіп отырады. Есім сөздер етістік негіздер арқылы, етістіктер есім негіздер арқылы толығын, жаңарып отырады. Тарихи түбірлердің есім, етістік немесе екі мағынада қолданылуы тіл білімінде синкретизм құбылысы ретінде қарастырылды.

Тіл дамуының бастапқы сатысындағы түбір сөздердің есім және етістік болып ажыратылу-ажыратылмауы сөздерді сөз таптарына жіктеудің теориясымен астасып жатқан күрделі мәселе. Лингвистикалық түркітануда түркі тілдері дамуының алғашқы кезеңінде түбір сөздердің етістік↔есім түрінде ажырауы синтаксистік бірлік ретінде контексте ғана көрініс бергені жайлы көзқарастар бар¹. Ал лексикалық тұрғыдан дифференциациялануы дыбыс сәйкестіктері негізінде қалыптасқан біршама кейінгі құбылыс саналады². Түбір морфемалардың сөйлем, мәнмәтін құрамының мағыналық ерекшелігіне қарай етістік немесе есім мәнінде танылуы етістіктердің грамматикалық топ ретінде дамуының алғашқы сатысын; қосымша морфемаларды қабылдау арқылы есім түбірлер мен етістік түбірлердің грамматикалық жағынан айқын жіктелісі екінші сатыны құрайды³.

Кейбір омонимиялық түбір морфемаларды контекстен тыс та есім не етістік екенін ажыратуға болады. Есімдер мен етістік-

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Наука, 1966. – С. 362.

² Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. – Фрунзе: Киргиз. Уч. Педгиз., 1959. – С. 66-79.

³ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва: Наука, 1962. – С. 65.

тердің грамматикалық тұрғыдан тұлғалануы, түрленуі әрқилы болып келеді: “есімдер есімге тән қосымшаларды, ал етістіктер етістікке тән қосымшаларды қабылдаған, яғни бұл парлар морфологиялық тұлғалар арқылы жіктеліп, ара жігін бөлген. Етістік пен есімге ортақ болып келетін осындай түбірлер әртүрлі қосымшаларды қабылдап, бірде есім, бірде етістік ретінде қалыптасқаны болмаса, қазіргі тілде өз алдына айтылудан, дара лексикалық мағына беруден қалып, тілдің пассив қорына айналып кеткен. Сол себепті олар бірде есім құрамынан, бірде етістік құрамынан кездесе береді”¹.

Етістік↔есім жұптардың негізі (бастапқы мағынасы Е.М.) ретінде етістік түбірлерді көрсеткен Б. Юнусалиевтің² пайымдауларын қолдаған А.Н. Кононов түркі тілдеріндегі етістік↔есім омонимиясы бастапқы кезде-ақ екі сөз табы ретінде қолданылғаны туралы пікірлерге қатысты өз көзқарасын білдіреді: «Это точка зрения на происхождение омонимичных глагольно-именных пар не может быть безоговорочно принята, так как в действительности дело обстоит, по-видимому, значительно сложнее; во всяком случае следует признать, что в исторически обозримую эпоху развития тюркских языков осовой омонимичных пар слов служит корень с глагольным значением”³. Ғалым етістік түбірлердің алғашқылығы жайлы тұжырымын “біріктіріп жинау, қалау”, “рет-ретімен жинау, қалау”, “ыдыс, қап” мағыналарын беретін *qa* ДТС, 399 түбірінің етістік мәнін *qal* «қалу», «сақтау» ДТС, 410, *qat* «араластыру», «біріктіру», «қосу» ДТС, 432, *qar* «ұстау» ДТС, 420, *qar* «араластыру» ДТС, 420, *qat* «қабат, қат» ДТС, 432, *qar* «ыдыс», «қап» ДТС, 420 лексемаларымен байланыстыра қарастырады⁴.

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б.130.

² Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. – Фрунзе: Киргиз. Уч. Педгиз., 1959. – С. 79.

³ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – С.79.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – С.79.

Етістіктердің дербес грамматикалық топ ретінде жіктелуі түркі негіз тіл дәуірінде басталып, кейбір іздері оның жеке тілдерге ыдырау дәуірінен кейін де жалғасып¹ келе жатқан тарихи лингвистикалық үдеріс. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі етістік негізді түбір морфемалардың қазіргі түркі тілдеріндегі жалпы сипаты бірыңғай, кейбір жеке тұлғалардың ситаксистік қолданысы мен семантикасында айырмашылықтар кездеседі. М.Томанов етістік↔есім омонимиясын қимыл есімдерінің қызметімен байланыстырады: “Қимыл есімдері есім мен етістік қызметін қоса атқарған синкретикалық түбірлерден жіктеліп шыққан топ, сонда *көш, той, ақ* тәрізді синкретикалық түбірлердің сөйлем құрамындағы бір қызметінен іс-әрекеттің уақыт-мерзімге қатысын, сөйлеушінің іс-әрекет пен оның орындаушысы арасындағы қатысына көзқарасын білдіретін, екінші сөзбен, шаққа, райға жіктелетін сөздердің грамматикалық класы қалыптасты. Қысқасы, қимыл есімдері шақ пен рай тұлғаларының семантикалық көптүрлілігіне негіз болды. Түркі тілдерінің тарихынан белгілі қимыл есім етістік пен есім қызметтерінде қатар қолданылады, олардың бұл ерекшелігі алғашқы синкретикалық түбірлерге қарағанда әлдеқайда бәсең»². Есім↔етістік синкретизмі туралы мәселе қозғалғанда, олардың арасындағы мағыналық байланысты естен шығармау керектігіне ерекше мән берген ғалым, қимыл және сол қимылдың нәтижесінде қалыптасқан процесс атауы ортақ тұлғаны сақтай отырып, екі түрлі грамматикалық мән алғанын көрсетеді³.

Түркі тілдеріндегі етістік↔есім омонимиясын құрайтын жұптардың қалыптасуы саналы ақдамзат танымымен бірге дамып келе жатқан тарихи құбылыс болғандықтан олардың құрамында бірінші дәрежелі синкретизмдер де, екінші дәрежелі синкретизмдердің де болуы заңдылық. Екінші дәрежелі синкретизмдердің алғашқы формасы етістік мәнінде қолданылғаны айқын

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 267

² Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 267.

³ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 132-133.

болғанымен, бірінші дәрежелі гомогенді жұп құрайтын түбір морфемалардың бастапқы мәні мен қызметін бір ғана сөз табымен шектеу тіл диахрониясының табиғатына толық сәйкес келе бермейді.

Жалпы синкретикалық омоним түбірлердің жұптық қатарлары тек етістік↔есім ғана емес есім↔есім түрінде де кездесе береді. А. Ибатов XIV ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі синкретикалық омоним түбірлерді үш түрге бөледі: 1. зат есім – етістік; 2. сын есім – етістік; 3. зат есім – сын есім¹ К.М. Мұсаев зат есім ↔зат есім жұбын құрайтын *qol*↔*qol* синкретизмін көрсетеді². Түбір синкретизмдердің мұндай мағыналық жұптары екінші дәрежелі синкретизмдерге де қатысты, синкретизмдер алғашқы кезде тек “түбір сөздерді ғана қамтып, уақыт өте келе сол түбірден тараған негіздер мен туынды негіздерге де ауысып отырады”³.

Түркі тілдеріндегі синкретизмдер табиғатының фоно-морфосемантикалық сипатын кең ауқымды материалдар көлемінде зерттеген ғалым Е.Қажыбеков бір буынды синкретизмінің полисиллабтар синкретизмінің сырын ашудағы маңызы жайлы “Решение и трактовка этого аспекта проблемы тюркского синкретизма могут быть осуществлены только после того, как будут четко установлены причины подобного явления в односложных корнях, являющихся исходными кирпичиками полисиллабических словоформ и прообразами словообразующих показателей”⁴ деген ой айтады. Екінші дәрежелі синкретизмдерді анықтау үшін ең алдымен түбір морфемалардың семантикалық табиғатымен қатар қосымша морфемалардың да тұлғалық, грамматикалық ерекшеліктері, шығу тегі, даму жолы басты назарға алынуы қажет.

¹ Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – Б. 63.

² Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). – Москва, 1975. – С. 308

³ Севортян Э.В. Морфологическое строение слова в связи с другими характеристиками // Тюркологический сборник. – Москва, 1972. – С. 31.

⁴ Қажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 93.

V моделі бойынша жасалған есім ⇔ етістік мәнді түбір морфемалар:

ö «ой» ⇔ «ойлау» ДТС, 375: Aċsiq tosiq ömezsen bir todsar aċsiq ömezsen КТк. 8 «Аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты ойламайсың сен» Айд. I, 169. Ескерткіштер тілінде ö түбірінен тараған бірнеше түбір-негіздер ұшырасады: ö→ög→ögüt «совет, наставление, хвала» ДТС, 382ö →ög →ögle «талқылау» Айд. II, 102; ö →ök →ökün «каяться, сожалеть» ДТС, 382. Жалпы түркілік о̄о̄ӣӣ түбірінің даму жолы, тұлғалық, мағыналық өзгерістері жан-жақты талданған мәселе¹ ЭСТЯ I, 428-432; ИТФ, 40-41; ГИК, 179.

и «ұйқы» ⇔ «ұйықтау» ДТС, 603: Ertis ügüzig keçe joridimiz, turgis buduniü uda bastimiz КТү. 37 «Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық» Айд. II, 179. Қыпшақ тілдеріндегі *uj≈*oj түбір-негіздерінің құрамында сақталған: е. қып. *uj: ujïyil «спать, ложиться спать», ujïtqil «усыплять», ujuqla «заснуть» Құрыш. 208; тат., башқ. jokla; ноғ. ujkla; ққалп. ujqila; қаз. ujji, ujïqta. Көне түркілік и түбірі тат., баш. тілдеріндегі jo моносиллабымен метатезалық өзгеріске түскен.

CV моделі бойынша жасалған есім ⇔ етістік мәнді түбір морфемалар:

*ba→bar≈ baj «бар, барлық, бай, байлық» ⇔ «бар болу, бай болу, баю» КЧ. I, 9, Тон. 14, Он. II, 2; Е. 20, 28, 39, КТк. 10, КТү. 16, 29: Tört oylum bar ücün Е. 20 «Так как у меня было четыре сына» Аманж. II, 124~ қаз., ққалп., башқ., тат., қырғ., құм., қар. bar. Ескерткіштер тілінде bar сөзі «байлық, мүлік» мәнінде де жұмсалады: Ebin barimïn qalisiz qor kelürti КТү. 41 «Үйін-мүлкін қалдырмай, көп әкелді» Айд. I, 181. Ćïyanïy baj qilti КТү. 16 «Жарлыны бай қылды» Айд. I, 174 ~ қаз., қырғ., ноғ., ққалп., құм., қар., тат., башқ. baj: А.М.Щербак baj лексемасының археформасын pāj түрінде көрсетеді СФ, 195. Қазіргі түркі тілдерінде сын есім мәнімен қатар

¹ Анесов Г Семантическое развитие производных основ образованных от гомогенных корней // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 77-80.

«бай (адам)», «күйеу», «байлық», «баю» ұғымдарын береді ЭСТЯ. II, 28, 29. А.Самойлович *baj* лексемасын *bar* «наличие» сөзімен байланыстырады¹. *baj* ≈ *bar* сөздерінің мазмұнына ортақ «баршылық», «байлық» семасы оларды жасырын синкретизмдер қатарында қарастыруға негіз болады. Ортақ мазмұн *ba тұлғасында сақталған.

ba «байлау» ⇔ «бау» ДТС, 76: *Atiγ iqa bajur ertimiz* Тон. 27 «Атты бұтаға байладық» Айд. II, 109. Енисей ескерткіштерінде етістік мәнді *ban*, есім мәнді *baγ* тұлғалары да қолданылады: *Altunliγ kešig belimte banti* E. 3 «Алтын кемерімді беліме байландым»; *Altı og baγ bodunqa beg ertim* E. 1 «Алты баулы халыққа бек едім» Аманж. I, 48, 49 ~ қаз., ноғ., ққалп., құм. *bajla*; тат., башқ. *bäjlä*. Түркі тілдерінде *baγ*, *baw*, *boγ*, *boq*, *buw*, *buj*, *bïa*, *buv*, *bib* тұлғалары қолданылады ЭСТЯ II, 165-167; ҚТҚЭС, 58-60, 61-62; ГИК, 133, 134. А.М.Щербак *ba* моносиллабын *pā* формасында реконструкциялайды СФ, 195. Түркі тілдері бойынша түбір морфема *ba* моносиллабының SVC тұлғалы құрылымының соңғы дауыссыз дыбысының түрліше қолданылуы *ba* лексемасын көне форма ретінде тануға мүмкіндік береді. Тек қазақ тілінің өзінде *ba* моносиллабының бірнеше тұлғалық варианттары болуы: *baw*, *baj(la)*, *buj(da)*, *bij(da)*, *buw*, *boq(ša)*, *buγ(aq)* т.б. әрі олардың есім, етістік мәндерінде араласа қолданылуы түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың өзгермелі табиғатын нақтылай түседі.

bo → *boγ* → *boγuz* → *boγuzlantı* «бауыз» ⇔ «бауыздау» («тамақ» ⇔ тамақтау), «буындыру», «өлтіру» ДТД, 34 Тон., 8, 26: *Jirči jir jañilip boγuzlantı* «Жершіл ер жаңылып, бауыздалды» Айд. II, 109 ~ қаз. *buw*, *mojin*, *bawizda*, *baj* → *bajla*, *baw*, *boq* → *boqša* т.б.; ққалп. *buv*, *mojin*, *bajizla*; ноғ. *buv*, *mojin*; тат. *buw/buv*, *tuwen*, *buyazla*; башқ. *buv/buw*, *tuwin*, *boγazla*; құм. *buv*, *bojun*. *boγ* моносиллабы *ba* «связывать» тұлғасымен байланысты қарастырылады. *ba*, *boγ* тұлғаларының генетикалық жақындығы, семантикалық деривациясы мен тұлғалық ерекшеліктері жан-жақты талданған ЭСТЯ II, 164-167, ҚТҚЭС, 57.

¹ *Самойлович А.Н.* Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – С.291-297.

*ja→*jaγ*→*jaγit* «жақында, жақындау» ДТД, 42, КТү. 7; Тон. 5: *iraq buduniγ anča jaγitur ermis* «Алыс халықты өзіне жақындатқан еді» Айд. I, 169 ~ қаз., ққалп. *žaqin*; ноғ., башқ. *jakin*. *jaγ* моносиллабы *jan* «жан (жанында, қасында)» тұлғасымен синкретизмдер қатарын құрайды. Э.Севортян *jaq* моносиллабының *ja және *-q* аффиксі арқылы жасалғанын көрсетеді¹.

*ja→*jan*«жауап» ↔ «жауап қайтару», «қарсылық» ↔ «қарсыласу», «қайту» ДТД, 43, МЧ. I, 7, КТү 10, КЧ. 19, Тон. 45: *Anta janturdimiz* «Сонда қайтардық» Айд. II, 112; *jan*→*janut* «ответ, ответное действие» ДТС, 233. Ескерткіштер тілінде кеңінен қолданылған *jan* моносиллабының қазіргі түркі тілдеріне көне түркілік мағынасын сақтай отырып таралу деңгейі төмен. С.Е.Малов сары ұйғыр тілі деректері бойынша *jan* моносиллабының «қайту», «жауап беру», «қарсыласу» мағыналарын көрсетсе², Н.А.Баскаков ноғай тіліндегі *en* тұлғасының «келу», «қайту» мағыналарын³, Э.Р.Тенишев салар тілі бойынша *jan* – тұлғасының «қайту» мәнін көрсетеді⁴ Этимологиялық сөздікте *jan* моносиллабын «қасы, маңайы, жаны» мағынасын беретін *jan* моносиллабымен, осы негіз арқылы туындаған «жақындау, тию» мәніндегі *jana*, *janas* етістіктерімен бірлікте қарастырушы бірнеше ғалымдардың пікірі келтіріледі ЭСТЯ IV, 111-112. Қаз., қалп. *žan*; қар., тат., ноғ., құм. *jan*. Е.Қажыбек *jan* «қайту», *jan* «қасы, маңы» лексемаларын синкретизмдер қатарында қарастыра отырып, кезінде Э.В.Севортян ұсынған қазіргі түркі тілдеріндегі *jan/jay/jaq/juw* тұлғаларының праформа-сы *jaη болуы мүмкін деген болжамның негізділігін қолдайды ГИК, 53. Осы пікір негізінде қазақ тіліндегі **žal/*žu*→*žaq≈žan≈žuw(i)*→*žaqin/žaqsi≈žana≈žuwıqt*.б. сөздердің тегі бір гомогенді тұлғалар екеніне көз жеткізуге болады. Көне түркі

¹ Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Наука, 1966. – С. 382-383.

² Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – С. 36.

³ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты: Грамматика тексты и словарь. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1940. – С. 242.

⁴ Тенишев Э. Р. Строй саларского языка. – Москва: Наука, 1976. – С. 345.

тіліндегі *jan* «қайт, қайтару» түбір-негізінің қазіргі қыпшақ тілдеріндегі көрінісін қаз., ққалп. *žawar*; қырғ. *žoor*; башқ., тат. *jawar* (сұраққа жауап беру) сөзінің мазмұнынан аңғаруға болады. Қазақ тіліндегі *žani* «қайра» етістігінің мазмұнында да «қайтару» (пышақтың, т.б. құралдардың жүзін қайраққа қарсы қою) семасының ізі байқалады.

*ji→*jit* «өлім-жітім» ⇔ «өліп-жіту(жоғалу, жойылу)» ДТС, 263, ДТД, 47 МЧ. II, 17, КТү. 27: *Inim Kultegin birle, eki šad birle ölü jütü qazıantim* «інім Күлтегінмен, екі уәзірмен өліп-жітіп құрадым» Айд. I, 177 Көнетүркілік *jit* түбір морфемасы қазақ тіліндегі *žit*→*ölim-žitim* қос сөзінің құрамында сақталған.

*ju→*jut* «жұт» ⇔ «жұтау» ДТД, 45, БҚ. 31; Мауі қарған *qışladuqda jut boldu* «Мағы қорған қыстаған кезде жұт болды» Сартқ. II, 204, 196 ~ қаз., ққалп., ноғ. *žit*; башқ., тат. *jot*; ноғ., құм. *jut. jit, jut* түбір морфемаларының жалпы тұрпатындағы ұқсастық пен жалпы мазмұнындағы идеяның ортақтығы олардың төркіндес сөздер екенін білдіреді. Қазіргі түркі тілдеріндегі *žit/jut* «ішу, жеу» түбір етістігінің жылан жұтқандай, жер жұтқандай, су жұтқандай «тып-типыл болу, жоқ болу» тұрақты тіркестеріндегі мәні де *ju «жұт» ⇔ «жұтау» тұлғасының семантикалық аясынан алыстамайды. Салыстырыңыз: *žud→*žüde*.

*kö→*kör*≈*köz* «көз» ⇔ «көр» ДТД, 55, БҚ. 2, КТү. 50. Түркі тіл білімінде көптеген зерттеушілер тарапынан ұзақ жылдар бойы айтылып келе жатқан классикалық мысал. Түркі (жалпы алтай тілдеріндегі) тілдеріндегі ротоцизм құбылысымен байланысты қарастырылуда. ДТД, 58 Тон. 7: *Bilig esi čab esi ben körtim* «Білік иесі, сөз иесі (деп) мені көрді» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп., ноғ., қар. *kör*; тат., башқ. *kür*; *Körur közim körmesteg* «Көрер көзім көрместей» Айд. I, 182 ~ қаз., қар., ноғ., ққалп. *köz*; тат., башқ. *küz.küz/köz*≈*kür /kör*. Ұйғыр тілі диалектілерінде *kör* моносиллабының *kö, köj* тұлғалары да тіркелген. ЭСТЯ III, 78. Сондықтан *kör, köz* лексемасының *kö тұлғасы арқылы жасалған екінші дәределі түбір морфема екені жайлы гипотезалық болжамдарды тіл дамуындағы ақиқат заңдылық ретінде қабылдаған жөн.

*sö→*söz*/**söj* «сөз» ⇔ «сөйлеу» КТү. 26: *Inim Kultegin birle sözlešdimiz* «Інім Күлтегінмен сөйлестік» Айд. I, 176 ~ қаз., ққалп., ноғ. *söz*; башқ. *hüz*; тат. *süz*; қырғ. *sööz*. Әзірбайжан тілінде *söj* «ругать» (АРС, 317), тува тілінде *sögle* «говорить, ругать» ТувРС, 369 сөздерінің қолданылуы *söz* ≈ *sög* ≈ *söj* түбір морфемаларының төркіндестігінің айқын дәлелі. Аталған тұлғалардың қазіргі түркі тілдерінде мағыналық жағынан дифференциациялануы тарихи түбір морфема ретінде *sö тұлғасын ажыратуға негіз болады: *söz* «белгілі бір мағынасы бар заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі единицасы» ҚТТС VIII, 359, *söj*→ *söjle* «Ойды ауызша түрде баяндау» ҚТТС VIII, 362, *sök* «кінәлап ұрсу, жер-жебіріне жету, балағаттау» (ҚТТС VIII, 364). Ескерткіштер тілінде *sab* «сөз» ДТД, 65 Тон. 12; КТк. 5 лексемасы да қолданыста: *Suŋig sabin, jumŋaq aŋin egür* «сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» Айд. I, 169 ~ қаз. *sap* (сөз саптау) ≈ *söz* ≈ *soj* (сөйле) ≈ *sök* (сөзіс).

*to→*toq*≈*tod* «тоқ» ⇔ «тою (тамаққа)» ДТД, 67, 68, Тон. 8, КТк. 8: *Bir todsad aŋsiq emezsen* «Бір тойсаң, аштықты ойламайсың сен» Айд. II, 169 ~ қаз., ққалп., ноғ. *toj*; тат., башқ. *tuj*. Э.В.Севортян *doj*≈*toj*≈*tod*≈*tot* моносиллабтарын *-(a)ŋ*~*-(a)g*- ~ *-(a)t*- қосымшалары арқылы жасалған туынды етістік ретінде қарастырады¹. *Budun boŋzi toq erti* «Халық тамағы тоқ еді» Айд. II, 105 ~ қаз., ққалп., ноғ. *toq*; башқ., тат. *tuq* ≈ *toj* ≈ *tod* ≈ *tol*. Ғылыми еңбектерде жиі сөз болатын *toq*≈*tod*≈*toj* гомогенді параллелдерінің тарихи түбір морфемасы *to тұлғасы. Аталған түбір-негіздердің тектестігін қазақ тіліндегі көңілі *тоймау* (көз тойса да, көңіл тоймайды), «қанағатсыздық», көңілі *толды* «ұнату, көңілден шығу», көңілі *тоқ* «уайым-қайғысы жоқ, мақсаты орындалу» тіркестеріндегі қолданысынан да аңғарамыз.

VC моделі бойынша жасалған есім ⇔ етістік мәнді түбір морфемалар.

*es→*esid* «ес, сана» ⇔ «есту» ДТС, 183, 185. *Türk budun, begler bunı esidiŋ* КТк. 10 «Түркі халқы, бектері бұны есіт» Айд. I, 170.

¹ Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – Москва: Наука, 1962. – С. 278-282.

Ескі қыпшақ тілінде *ešit/ijšit* Құрыш., 115. Қазіргі қыпшақ тілдерінде дербес лексема ретінде қолданылатын (қаз., ққалп., құм., қарб., қтат. *es*; тат., башқ. *ijs* «ақыл-ес») естүбір морфемасы көне түркі тілінде туынды етістік құрамында ғана кездеседі.

aš «аш (қарны аш) ↔ «ашу (қарны ашу)» ДТД, 32: *Bir todsar aššiq emezsen* КТк. 8 «Бір тойсаң аштықты ойламайсың сен» Айд. I, 169 ~ е. қып. *aš*; қар., құм., тат. *aš*; башқ. *as*, ққалп., ноғ., қаз. *aš*. Жалпы түркілік *aš/as* «еда, пища» ДТС, 61 сөзі көне түркі жазбаларында кеңінен қолданылады, мысалы: *Ičire aššiz, tašra tonsiz* КТү. 26 «Іші ассыз, сырты тонсыз» Айд. I, 176 ~ башқ., тат., қар., құм. *aš*, қаз., ноғ., ққалп. *as*. «Тамақ, ауқат» мәніндегі *as/aš* түбірі мен «аштық, қарны ашу» мәніндегі *aš/ač* синкретизмі де түркі түбірлеріне тән антиномиялық қатынастағы гомогенді бірліктер.

öd «уақыт, мезгіл» ↔ «өту (уақыттың өтуі)» КТк. 1, 11, 12, ДТД, 78: *Öd Teñiri jasar, kisi oylı qor ölgeli tö rümis* КТү. 50 «Уақытты тәңірі жасар, адам баласы бәрі өлгелі туған» Айд. II, 182. *Öd soyušdi* «суық уақыт» МҚ. II, 101. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *öd* «уақыт, белгілі бір уақыт, кез» моносиллабының дербес лексема түрінде қолданылуы қазақ тіліндегі *желдің өтінде* тіркесінде сақталған. Уақыттық динамикалық қозғалысы *öt* етістігінің семантикасынан да анық байқалады: жаз *өтті*, өмірден *өтті* т.б. Ескерткіштер тілінде *öd* моносиллабының етістік мәні кездеспейді, қазіргі түркі тілдері деректері негізінде *öd/öt* зат есімі мен *öt/üt* етістіктерінің түбірлес екені аңғарылады, «уақыт→уақыт өту» мәндері бойынша синкретикалық жұп құрайды. Қаз., ққалп., ноғ., құм., қтат., қырғ. *öt*, тат., башқ. *üt*.

CVC моделі бойынша жасалған есім ↔ етістік мәнді түбір морфемалар:

ton «киім (тон)» ↔ «тона» ДТД, 68, КТү. 26: *Ičire aššiz tašra tonsiz* «іші ассыз, сырты тонсыз» Айд. I, 176. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *ton* сөзінің мағынасы нақтыланып «сырт киім, ішік» мәнінде қолданылатыны белгілі: қаз., ққалп., ноғ. *ton*; тат., башқ. *tun*. Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде «көйлек» мағынасы тіркелген Құрыш. 204. Жалпы түркі тілдері бойынша *ton* лексе-

масының жалпы киімге қатысты «халат», «кафтан», «шамандар киетін арнайы киім», «пальто», «шинель», «қой терісінен жасалған ішік», «плащ», «тұлып», «аяқ киім», «етік», «шалбар», «іш киім» мағыналары белгілі ЭСТЯ III, 263. Монғол тілінде *tonog* «жабдық, сайман, бұйым, керек-жарақ» МҚС, 465 сөзі қолданыста. Ә.Құрышжанов қазақ тіліндегі *ton* сөзі арқылы жасалған *tona* етістігінің «киіндіру», «шешіндіру» мағыналары да бар екенін, соңғы мағынасының негізінде «ұрлау», «сыпырып алып кету» мәнін беретін *tona* лексемасы қалыптасқанын көрсетсе¹, Е.Қажыбек *ton* моносиллабын синкретизмдер қатарында қарастырады ГИК, 194.

Гомогенді түбір морфемалардың полисемиялық табиғатына сәйкесолардың антонимдес семаларының ыдырауы да тіл онтологиясымен байланысты қалыптасқан құбылыс. VII-IX ғасыр түркі жазба мұралары тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі түбір морфемалар жүйесінен де жалпы түркі тілдеріне ортақ гомогенді оппозициялардың іздерін аңғаруға болады.

*an → *anïy* ↔ *anïy* «сұм, қу» ↔ «ақылды» лексикасы құрамындағы *an түбір морфемасы *aŋ* «аңғару» тұлғасының фонетикалық варианты. Көне түркі сөздігінде *anïy* сөзінің «дурной, плохой» мәндері беріледі ДТС, 45. Ал Ғ.Айдаров Тоникуқ ескерткіші тіліндегі *anïy* лексемасының «ақылды, сұм» мағыналарын көрсетеді Айд. II, 100, 111. Ескерткіштер тіліндегі *anïy* сөзінің оппозициялық мәнде қолданылуы танымдық негізде қалыптасқан құбылыс. Құлық-сұмдықтың артында да аңғарымпаздық жататындығы адамзатқа белгілі заңдылық. *aŋ/*an моносиллабы «ой → ойлау» кешенінің фонетика-семантикалық дамуын көрсететін тұлғалар қатарына жатады.

ast ↔ *üst* «асты» ↔ «үсті». Көне түркілер танымындағы көк – жер-су объектісінің орналасу бағыты *ize* «үс(тіде), жоғарыда» – *as(ra)* «ас(тыда), төменде» бинарлық жұбы арқылы анықталады. *Асты-үсті* оппозициясы – кеңістік бойынша тік бағыттағы қара-

¹ Құрышжанов Ә. Қазақ тіліндегі тон сөзінің мағыналары // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филология және искусства сериясы. –1960. –№ 1.

ма-қарсылықты конкретті түрде сипаттайды: *Üze tenri basmasar, asra jir telinmeser, turk budun ilinjin törünjin kim arati* КТҮ. 22 «Үстіңнен тәңрі баспаса, астыңда жер айрылмаса (тілінбесе Е.М.), түркі халқын, ел-жұртын кім құртады» Айд. I, 176. *ast, üst* тұлғалары бір түбірдің тұлғалық варианттары, ортақ мазмұнның полярлануы нәтижесінде антонимдік мағына қалыптасқан.

žat ↔ **žaq* «жат(жау)» ↔ «жақ(ын)»; **žaq* ↔ **žam* «жақсы» ↔ «жаман». Ескерткіштер тілінде *jayit* «приближаться» ДТД, 42 *jakilig* «сторонник», *jan* «возвращаться» ДТД, 43 лексемалары қолданылады. *jayit, jakilig* сөздерінің қазақ тіліндегі нұсқалары *жақын, жақтас* сөздерінің негізі *žaq* (оң жақ, сол жақ) морфемасы. **žaq* тұлғасымен түбірлес *žan* (үйдің жаны, жанында) түбір морфемасы мен көне түркілік *jan* «возвращаться» сөзі синкретизмдер қатарына жатады ГИК, 74, «жақын» мәнін беретін *žuiq* сөзі де қолданыста. Демек аталған тұлғалардың бәрінің негізі бір, ортақ семасы «белгілі бір объектінің екінші объектіге жақындауы немесе қасында орналасуы», ортақ түбір **jal/*ža* тұлғасы. **žaq/žan* түбір морфемаларының оппозициялық мәні *žat* «бөтен», *žaw* «қас» сөздерінен көрініс береді. Ескерткіштер тілінде *jat* «враг», «чужой, чужбина» ДТС, 247, *jaу* «враг» ДТД, 42 түрінде тұлғаланады, *jat* сөзінің «враг» мағынасының да тіркесуі оның *jaу* лексемасымен түбірлес екенінің айғағы, ортақ түбірі **jal/za* ЭСТЯ, IV, 56, ортақ мәні «бөтен, жау; алыстан, басқа жақтан келген; жақын емес». **ja* түбірі *jablaq, jabuz* «плохой, дурной» ДТД, 42 сөздеріне де негіз болып тұр, қазақ тіліндегі нұсқалары *žabuz, žaman/žabi*. Демек *žaman* сөзімен оның анонимдік сыңары *žaqsi* сөздерінің түбірлес екеніне көз жеткізуге болады. Жақынын жақсы көру, өзіне беймәлімді жат санау жалпы адамзатқа тән құбылыс.

kök ↔ *kör* «көк (аспан)» ↔ «көр (жер асты)». Түркі халықтарының танымы бойынша кеңістікке, табиғатқа байланысты ұғымдарды тануда түр-түстік гаммалардың ерекше орын алғаны белгілі. Алайда көптеген зерттеулерде айтылып жүргендей «аспан» ұғымы түсіне байланысты көк лексемасымен аталғаны жайлы тұжырым толық анықталмаған мәселе. Адам санасында

жоғарғы әлемді құрайтын алып кеңістік түр-түстік гаммаларды ажыратудан кейін танылды деу логикалық қисынға келмейді, керісінше *kök* сөзінің архисемасы «аспан, биіктік» мәндерінде танылып, түсті білдіретін *kök* сөзінің мәні «аспан» мәнінің сапалық белгілерінен туындауы мүмкін.

Түркі тілдерінде *kök* сөзінің бірнеше мағыналары бар екені белгілі. Солардың ішінде «аспан», «биіктік» ұғымымен белгілі бір дәрежеде антиномиялық қатынасы байқалатын «өсімдіктің тамыры» ДТС, 312 ұғымының қолданылуы гомогенді ұғымдардың идеялық полярлануының көрінісі болуы да мүмкін, салыстырыңыздар: *kör* «қайтыс болғанды адамдар жерлейтін орын», «адам денесінің мәңгілік мекені», *kök* «аспан», «адам рухының мәңгілік мекені». Өсімдіктің тамыры және «жерлейтін орын» мәніндегі *kök*, *kör* тұлғаларының екеуінде де «жер асты» семасы сақталған. Ал *kök* «тамыр, негіз» лексемасының мазмұнындағы өсіп-өнуге байланысты мағыналары (көк «шөп», «өсімдік», «көкөніс»; *kökte* «өсіп-өну, өркендеу т.б.») *kökke* «аспанға, жоғарыға, биіктікке ұмтылу» процесін білдіретін семадан туындауы ықтимал. Түркілер дүниетанымы бойынша *kör* ұғымының сакральды сипаты ата-баба рухына «аруақтарға» табыну, зират басына белгі-тас орнату, белгілі, атақты адамдардың зиратына тәу ету, аруақтарға арнап құрбандық шолу, басқа да жерлеу рәсімдеріндегі қайтыс болған адамға көрсетілетін құрмет тәрізді толық жатқан ырым-жоралғылар арқылы көрініс табады. Хундар дәуірінен белгілі, VII-IX ғасыр түркілер өмірінде берік орын алған ата-баба культі қазіргі түркілердің тұрмыс-салтында сақталып отыр. *kör* лексемасының «қараңғы, қара» семаларының жер ұғымына да қатысы бар екендігі жайлы пікірлер айтылып жүргені белгілі.

*ur ↔ *er* «ұрғашы» ↔ «еркек». Жалпы түркі тілдеріндегі *ur, *er* моносиллабтарының генетикалық төркіндестігі олардың жалпы тұрпатындағы ортақтық пен жалпы мазмұнындағы ортақ «жалпы тіршілік иесінің дүниеге келуі, өсіп өркендеуі» семасы арқылы сипатталады. *ur кешеніне кіретін тілдік бірліктер аталған тұлғаның екінші дәрежелі түбір морфема екенін көрсетеді, тари-

хи түбірморфемасы бір құрамды *и тұлғасы. Көне түркі тілінде *urī, urīy* «потомство» ДТД, 77 сөздерінің «жалпы ұрпақ» мәнінде, орта ғасыр ескерткіштерінде *oylan* сөзінің «жалпы бала» Құрыш. 174 мәнінде қолданылуы да *и/*о тұлғасының о баста гендерлік текке қатыссыз жалпылама мәнде қолданылғанын көреміз. *er* моносиллабы *и тұлғасы негізінде емес, оның біршама жетілген тұлғасы *иr моносиллабы арқылы жасалған. Бұл жерде и дыбысының е дыбысына тікелей ауыса алмайтынын есте ұстау қажет, көне түркі тіліндегі е дыбысы мен қысаң і дыбыстары өзара ауысуға бейім дыбыстар екенін негізге ала отырып, и ≈ е сәйкестігін *u/ü ≈ o/ö ≈ i/i ≈ e/ä/a* тізбегінің аясында қарастырған жөн. Түркі тілдері дыбыс жүйесінің өзара алмасу шеңбері аса кең. Бұл жөнінде Е.Қажыбеков «Теоретички в тюркских языках соответственно строгой этапности практически любой гласный или согласный звук может перейти в любой гласный или согласный звук»¹ деген ойлары арқылы, тек олардың ауысу кезеңдеріне ерекше мән беру қажеттігін, дыбыс өзгерістері тілдің тарихи дамуына орай кезең-кезеңімен сәйкестікке түсетінін меңзейді. Фоно-семантикалық даму барысында жалпы «көбею, өсу, ұрпақ тарату» мәнінде қолданылған *иr моносиллабының бастапқы аналық негізі *uryašī* лексемасына, аталық негізі *er/erkek* лексемасына арқау болған сияқты. Э.В.Севортян жалпы түркілік *erkek* сөзінің мағыналарына талдау жасай отырып «Центральным среди приведенных значений следует считать ‚самец‘/ ‚особ мужского пола‘ и названия конкретных разновидностей самцов в животном мире» деп көрсетеді ЭСТЯ, I, 298. Ер-азаматтың бойындағы күш-қайрат сапасы ер «батыр» сөзінің дифференциал семасын айқындайды, аналық сема *em, emīzu* т.б. лексемаларына да негіз болған. *иr ↔ *er* параллелінің гомогенді бинарлық сапасын монғол тіліндегі *эр ↔ эт* коннекторлары айғақтай түседі: *эр* «ер, еркек», *эр хүн* «ер жігіт, ер азамат», *эр мал* «еркек мал», *эм* «ұрғашы», *эм мал* «ұрғашы мал», *эм хонь* «саулық қой», *эр эм болох* «үйлену, тұрмыс құру, бас құрау» МҚС, 770, 775.

¹ Кажыбеков Е. З. Фоно-семантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Ғылым, 1990. – С. 99.

Тілдік жүйедегі қарама-қарсы мәндегі жұптарды лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру шарттылыққа негізделеді. Көне түркі тіліндегі түбір морфемалар семасындағы оппозициялар идеялық белгілеріне орай бір-бірімен тығыз сабақтастықта дамып, тілдік әлемдегі жүйелі кешенге айналған. Гомогенді түбір морфемалар мазмұнындағы оппозициялық коннекторлардың шарттылық сипатының астарында идеялық сабақтастықтың іздері сақталады. Тіл дамуының бастапқы кезеңдерінен бастау алатын мұндай құбылыстар өте сирек ұшырасатын, лексикалық дамудың ежелгі қалып-бейнесінің сілемдері ғана. VII-IX ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі реликт белгілер V, CV, VC моделді тарихи түбір морфемалардың полисемиялық, синонимиялық, антонимиялық табиғатынан көрініс береді.

VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСЫМША МОРФЕМАЛАР

§1. Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың қалыптасуы, даму тарихы жайлы көзқарастар

Қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық, функционалдық сипатының өзгерістері жалпы тілдің даму эволюциясымен бірге жүріп отырады. Қосымшалардың эволюциялық дамуы олардың тұлғалық өзгерістері, мағыналық тұрақтылығы немесе өзгергіштігі, көпфункционалдылығы немесе бір ғана қызметте қолданылуы, тұлғалық және семантикалық жағынан сараланып бірізге түсуі тәрізді күрделі процестерді қамтиды. «Түркі тілдеріндегі барлық аффикстік морфемалардың жасалу амалдары мен тәсілдері, агглютинациялық және сингармониялық жүйеге, альтернативтік, фузиялық және секреция құбылыстарына бейімделу ыңғайында жүреді»¹ Сондықтан сингармониялық жүйеге негізделген агглютинативті түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың тұлғалық құрылымының қалыптасуы да фонемологиялық, фонетика-фонологиялық, морфологиялық және лексика-семантикалық заңдылықтардың аясында жүзеге асады.

---

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Ленинград: Наука, 1981. – С. 158-160.

Сөз шенінде қатар келген морфемалардың морфонологиялық жағынан бір-бірімен кірігіп, сіңісіп кетуін сипаттайтын фузия құбылысы түркі тілдерінің морфологиялық құрылымында айырықша із қалдырған үдерістердің бірі. Фузиялық құбылыс орын алған сөздердің морфологиялық жігін ажырату көпдеңгейлі салыстырмалы-тарихи талдау мен аналогиялық амал-тәсілдерді қолдауды қажет етеді. Белгілі бір дәрежеде сөз құрамындағы мағыалы бөлшектердің бірігу механизмі қызметін атқаратын фузиялық құбылыстар морфемалардың бастапқы мағыналық дербестігінен ажырауына ықпал етсе, кірігу үдерісіне сәйкес фонемалардың өзара жүйелі қарым-қатысты сақтамауы морфемалардың тұлғалық дербестігінен ажырауына әсер етеді. Бұл өзгерістер тек түбір морфема мен қосымша морфемалардың жігін ғана емес, бір сөз құрамында бірінен кейін бірі қатар келген қосымша морфемаларды да қамтиды. Түркі тілдері морфологиялық құрылымының дамуы барысында морфологиялық тұлғалардың ығысуы байқалады. «Сөз құрамындағы морфемалар алғашқы тұлғасын сақтап бөлінсе де, уақыт өте қолданылу жиілігіне және қолданушылардың ойында тұрақталуына қарай жігі басқаша ажырайтын болады. Мұндай реттерде көбінесе қосымшаның құрамындағы дыбыстың түбір құрамына ауысуы жиі ұшырасады. Кейде түбірдің соңғы дыбысы қосымшаға ығысып та отырады»¹. Сингармоиялық жүйеге негізделген агглютинативті түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың тұлғалық құрылымының қалыптасуы да фонетика-фонологиялық, фономорфологиялық (морфонологиялық), морфологиялық, лексика-семантикалық және синтаксистік заңдылықтар шеңберінде жүзеге асады. Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалар басқа жүйеге жататын тілдердегі сөз тудырушы немесе сөз түрлендіруші элементтерден өзгеше болып келуі біртұтас агглютинациялық құрылымға сәйкес қалыптасқан құбылыс.

Қазіргі түркі тіл білімінде агглютинация құбылысының түркілік табиғатын жан-жақты қамтитын кешенді пайымдау жаса-

¹ *Томанов М.* Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 119.

ла қойған жоқ, әртүрлі анықтамалар берілуде. Лингвистикалық түркітануда агглютинациялық жүйенің негізін құрайтын заңдылықтар ретінде бірнеше түркі тілдеріне тән бірнеше ерекшеліктер көрсетіледі, олардың негізгілері: агглютинативтік тілдерде берілетін грамматикалық мағыналардың санына сөз құрамындағы грамматикалық индикаторлардың саны біршама сай келеді; көбіне екеуі тепе-тең болып отырады; тілдерде сөз формасының күрделенуі аффикстердің (сөз тудырушы және сөз түрлендіруші) сөзге бірінен кейін бірі тіркесіп жалғануы арқылы іске асады; грамматикалық көрсеткіштер саны мен грамматикалық мағыналар сананың сәйкестігін сақтауға құрылған сөз формасының қалыптасқан құрылымында морфемалардың мән-мағынасы, орны мен қызметі айқын көрініс табады; қосымша морфемалардың бірінен кейін бірі тіркесіп жалғануы ондай құбылыс сөз формасының іштей өзгерісі немесе ішкі флексиялық құбылыстан тыс болады.

Агглютинативтік тілдердегі сөз формасының ерекшеліктері грамматикалық мағыналардың дербес сөздер арқылы берілгені, грамматикалық форма тілдік жүйеде болмағаны жайлы теориялардың қалыптасуына алып келді. Диахрониялық тұрғыдан алғанда, агглютинативтік тілдердегі жекелеген морфемалардың (аффикстердің) дербес сөздердің грамматикализациялануы арқылы жасалатыны толық дәлелденген мәселе. Ал тілдің статикалық қалып-куйінде барлық қосымша морфемаларды дербес лексемалармен тікелей байланыстыру мүмкін емес. Сондықтан синхронды тіл білімі түбір морфема мен қосымша бен морфеманы грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да принципті айырмасы бар элементтер қатарында қарастырады.

Түркі тілдеріндегі грамматикалық мән тек қосымша морфемалар арқылы ғана емес, екпіннің орын ауысуы арқылы да беріледі, бұл интонацияның семантикалық және грамматикалық аспектілері негізінде түсіндіріледі. Сондай-ақ түркі тілдеріндегі лексикалық жәнеграмматикалық мағына түбір-негіздердің қайталануы, қосарлануы, бірігуі арқылы берілуі де агглютинация-

лық құрылымның негізгі заңдылықтарына жатады. Аналитикалық немесе перифрастикалық формалардың грамматикалық мәнді білдіруі, басқа тәсілдермен салыстырғанда, өзгеше болып келеді: абстракты мән көмескі болып келеді де, көбінесе деректі әрекетке қосымша мән беру басым болып отырады; грамматикалық тұрақтылық лексикалық тұрақтылықпен ұштасып жататындықтаноларды бір-бірінен ажыратып қарау мүмкін бола бермейді; мұндай тіркестер екі, үш, кейде одан да көп сөздерден құралуы мүмкін: *жүріп келе жатыр едім*; аналитикалық (перифрастикалық) формалар құрамындағы көмекші етістіктер тек сол контекст құрамында ғана көмекші мәнде жұмсалады, басқа сөйлемдерде дербес сөздер ретінде қолданыла алады; аналитикалық формалар, әдеттегі грамматикалық формадай, жан-жақты емес, олардың көпшілігі етістіктердің белгілі бір семантикалық топтардың айналасында ғана болып отырады; жіктеу есімдіктерімен сілтеу есімдіктерінің этимологиялық тұрғыдан байланысы айқын аңғарылады; түркі тілдерінде етістіктің функциялық түрлерін жасайтын аффикстер әлдеқайда мол әрі көп түрлі болып келеді.

Түркі тілдері грамматикалық категориялар жүйесінің басты ерекшеліктері: үндіеуропа тілдерінде зат есімдер жаңды және жансыз құбылыстарды білдіруіне қарай грамматикалық категорияларға жіктелсе, түркі тілдерінде адамды және басқа заттар мен құбылыстарды білдіруіне қарай жіктеледі; грамматикалық тек (род) категориясының болмауы; тәуелдік жалғаулары және тәуелдікті білдіретін конструкциялар жүйесінің болуы; абстракт көптік мәнің жекелік тұлға арқылы берілуі; көптік жалғаудың бір шама нақты мәнді білдіруі; көптік, жекелік тұлғалардағы сөздерге жалғаулардың өзгеріссіз, бірыңғай жалғануы; тәуелдік септеу формасының болуы; атау тұлғаның көпмәнділігі; шығыс септікті конструкциялардың салыстырмалы шырай мәнін беру мүмкіндігі.

Түркі тіл білімінде сөз тудырушы морфемалардың қалыптасуының бірнеше амалдары белгілі: аглютинация, яғни күрделі сөздердің немесе сөз тіркесінің соңғы сыңарларының сөз тудыру-

шы жұрнаққа айналуы; жалаң жұрнақтардың бірігуінен бірыңғай күрделі жұрнақтардың жасалуы; күрделі етістіктердің соңғы сөздерінің қосымшаларға айналуы; форма тудырушы морфемалардың сөз тудырушы қосымшаға айналуы.

Жалпы тіл біліміндегі грамматикалық тұлғалар жайлы дәстүрлі тұжырымдар түркі тілдеріндегі грамматикалық тұлғалар табиғатына сәйкес келе бермейді, негізгі айырмашылықтар түркі тілдерінің аглютинациялық құрылымына, морфологиялық тәсілдердің ауқымдылығына байланысты туындайды. Соған орай қазіргі түркі тіл білімінде қосымша морфемалардың шығу тарихына, этимологиясына қатысты екі түрлі көзқарас қалыптасқан: аглютинация заңдылықтары негізінде өз кезінде лексикалық мағынасын, соған сәйкес екпінін жоғалтқан жеке сөздерден қосымшалар пайда болған, немесе сөз тіркесінің соңғы сыңарлары толыққанды дербес мағынасынан айырылып, көрсеткішке айналған (И.А.Батманов, Н.А.Баскаков, Ф.Бопп, Л.Б. Никольский т.б.); бір құрамды немесе бір фонемді бірнеше қосымшалардың кірігуі, жымдасуы (фузия құбылысы) нәтижесінде күрделі тұлғалар пайда болған (В.В. Радлов, Г.И.Рамstedт, А.Н.Кононов, О.Бетлингк, Н.З. Гаджиева т.б.).

Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың қалыптасу жолының тым күрделілігіне мән берген Қ.Жұбанов бұл екі көзқарасты да толықтай теріске шығармайды: «Біз флекция атаулының бәрі аглютинация табиғатының жемісі деген тұжырым жасай алмаймыз. Өйткені кейбір қосымшалар флекция тәсілі күшіне енген кездегі жеке морфологиялық бірлік ретінде жұмсалған өте ерте замандағы түбірлердің органикалық бөлшегі болуы мүмкін»¹ Ғалым пікірі түркі сөздерінің құрамында бір фонемалы элементтердің өмір сүргені және олардың сол кезде-ақ аморфты сөз құрылымымен қатар қолданылғаны жайлы тұжырымдарды қолдайтынының аңғартады.

Морфеманы тілдің әрі қарай бөлшектеуге болмайтын ең кіші бірлігі ретінде танытын морфологиялық теорияның ғылыми үс-

¹ Жұбанов. Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1909. – Б. 207.

танымдары синхронды тұрғыдан толық дәйектелгенмен, тарихи-диахрониялық зерттеулер бойынша сөздің этимологиясын айқындау, морфемалардың архиформаларын жаңғырту, кіріккен морфемалардың жігін ажырату мәселелерінде әрдайым нәтижелі бола бермейді. Сондықтан лингвистикалық түркітанудағы морфемдік-талдау әдісін тек дербес мағыналы бір буынды түбір морфема мен қызметі белгілі қосымша морфема аясында ғана шектеуге болмайтыны жан-жақты қарастырылуда. Қосымша морфемалардың қалыптасу үдерістері мен дербес лексемалардың түрлі интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға байланысты жүзеге асатын *кеңею↔ықшамдалу↔өзара кірігу↔қайта ықшамдалу↔қайта кеңею* тәрізді үдерістермен сабақтастырылуы да қосымшаларды зерттеу барысында тілдің онтогенездік табиғатына қатысты имитатив теориясының басты ұғымы фоно-семантикалық құбылыстарға; тарихи дыбыс сәйкестіктері негізінде айқындалатын жекелеген дыбыстардың идеосегменттік, идеосемантикалық қабілеттеріне; үндіеуропа тілдерінің прототілдік қабатын жаңғырту барысында қолданылған силлабофонема теориясының; сөздің бастапқы буынына негізделетін моносиллаб теориясының; сөз құрамындағы дауысты/дауыссыз дыбыстар тіркесінің дербес лексемалық қабілетін дәйектейтін түбіртек теориясының нәтижелері мен зерттеу амалдарына да сүйенуді қажет етеді. Бұл тілдік құрылымның даму барысындағы жүйелі, жүйесіз құбылыстар мен заңдылықтардың тек тілдің бір дейгейінде ғана емес, барлық тілдік деңгейлер арасында кезең-кезеңімен жүретін өзара интерференциялық үдерістерді қамтитынын көрсетеді. Соған орай қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық дамуы да тұтас тілдік жүйенің даму үдерісіне сай жүзеге асады. «Бұрын белсенді түрде қолданылған түбір морфемалар қосымша морфемалардың жалғануы нәтижесінде “өлі” түбірге айналған. Тілдің кеоесі даму кезеңдерінде бірқатар өнімді қосымшалар бірте-бірте өнімсіз қосымшаға айнала бастайды немесе өнімділігін тіптен жоғалтты деуге болады. Кейбір түбір морфемалардың пассив болуы тілдің

ары қарай дамуы барысында оларды жаңа тұлғалардың ығыстыруына да байланысты болды. Келесі туынды, яғни кейінгі қосымшалардың жалғануына негіз болатын қосымша ғана көне болып табылатындығы белгілі»¹. Бұлтүркі тілдері дамуындағы тілдік қабаттардың өзіндік ерекшеліктері мен жаңарулары қосымша морфемалардың табиғатынан да көрініс береді деген сөз.

Морфологиялық құрылыстың негізі – аффиксация. Мәні мен қызметі әр түрлі аффикстер бір-біріне қабаттасып, қосарланып жалғана береді. Түркі тілдеріндегі сөз таптары жалпы лексика-семантикалық, грамматикалық-функционалдық түр (тип) жағынан басқа жүйедегі тілдердің сондай типтеріне негізінен сәйкес келгенімен, морфологиялық тұрғыдан сөз элементтерінің (бірліктердің) тіркесімділігі, қолданылу ыңғайы жағынан ажыратылады.

Қосымша морфемалардың эволюциялық түрленулері олардың семантикалық және грамматикалық жағынан өзгерістерге ұшырауымен, жаңаруымен, вариациялануымен тығыз байланысты. Сөз тұлғалары шеңберінің кеңеюі негізінде пайда болатын қосымшалардың құбылуы олардың көпфункционалдық және көпваленттілік сипатымен түсіндіріледі. Өздері жалғанатын сөздердің семантикалық ауқымы кеңіп, мағыналық топтар санының өсуіне сәйкес қосымшалардың дерексіз /тиянақсыз/ грамматикалық мағыналары да ұлғая береді. “Бұл грамматикалық көрсеткіштердің бір ғана түрінің әртүрлі семантикалық топқа жататын сөздерге ғана емес, әртүрлі сөз таптарына жататын сөздерге де жалғануына мүмкіндік береді»². Сөз немесе сөз тұлғасы құрамындағы қосымша морфемалардың семантикалық және грамматикалық жағынан сонылануы олардың тұлғалық-құрылымдық тұрғыдан өзгерістерге ұшырап фонетикалық варианттылық түзуімен қатар жүретін құбылыс. Қосымшалардың вариациялануы, корреляциялануы өздері жалғанатын түбірлер

¹ Манкеева Ж. – Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – Б. 60.

² Тектігүл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 4.

мен түбір-негіздердің фоно-морфологиялық, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, қалыптасқан жаңа сөздің немесе түрленім, өзгерім категорияларының уәждік негіздеріне сәйкес те өзгерістерге ұшырап отырады.

Қосымшалардың тұлғалық-құрылымдық варианттарын үндестік заңының ықпалымен орныққан фонетикалық нұсқалар, өзгерген морфемалардың арасына қыстырма дыбыстардың қолданылуы арқылы қалыптасқан фонетикалық варианттар, құранды-күрделі қосымшалар компоненттерінің кірігуінен пайда болған жаңа формалардың басқа формалармен тұлғалық сәйкестік түзуінен тұратын кездейсоқ варианттар құрайды. Түркі тілдерінің агглютинативті сапасына сай бірнеше вариациялы жалаң қосымшалар күрделі қосымшалар құрамында түрлі өзгерістерге ұшырай отырып қолданылады, үндестік заңына және өзі жалғанатын түбірдің, түбір-негіздің қасиеттеріне байланысты жаңа форманың да бірнеше тұлғалық варианттары қалыптасады. В.Котвич алтай тілдеріндегі түбір сөз құрамындағы дауыссыз дыбыс пен қосымша құрамындағы дауыссыз дыбыстардың өзара үндесуіне байланысты *t, d, l, n* дыбыстарынан басталатын қосымшалардың төрт түрлі варианты қалыптасса, олардың құрамындағы дауысты дыбыстардың сингармониясы нәтижесінде *t, d, l, n* дыбыстарынан тұратын әр варианттың тағы да төрт түрлі нұсқасы қалыптасатынын көрсетеді¹ Мәселен, түркі тілдеріндегі көптік мәнді $\sqrt{-tar/-ter/-tär}$, $\sqrt{-dar/-der/-där}$, $\sqrt{-lar/ler/-lär}$, $\sqrt{-nar/ner/när}$ қосымшасы.

Ұзақ мерзімге созылатын лингвоонтогенездік үдерістер барысында қосымша морфемалар белгілі семантикалық және функционалдық бағытқа қарай бейімделіп дамиды, соған сай олардың семантика-грамматикалық, функционалдық сапасы қалыптасады. Қосымша морфемалардың полисемантикалық, полифункционалдық сипаты олардың әр түрлі сөз таптарына жататын сөздерге жалғану қабілетін көрсететін поливалентті сапасы арқылы анықталады. Зерттеушілер қосымшалардың валенттілігін

¹ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С.32.

екі топқа бөліп қарастырады: функционалды валенттілік және категориалды валенттілік. Функционалды валенттілікке белгілі бір қосымшаның бір ғана қызметте (тек сөз тудырушы немесе сөз түрлендіруші) көрініс беруі жатады. Функционалды валенттілік іштей сөз тудырушы, сөз түрлендіруші, тұлға тудырушы болып бөлінеді. Барлық функционалды валенттіліктің мөлшері аталған қосымшаның толық немесе жалпы валенттілігін құрайды. Қосымша жалғанған сөз табының ерекшелігіне байланысты функционалды валенттілік – номинативті, субъстантивті, адъективті, вербалды, адъвербиалды т.б. болып белгіленеді. Категориалды валенттілік аталған қосымша арқылы қандай сөз таптары жасалатынына негізделеді және өнімділік дәрежесіне қарай қосымшалардың нақтылық, жүйелілік иерархиясын анықтаудың критерийі қызметін атқарады. Ал гомогенді қосымшалардың валенттілігін салыстыру, олардың әрқайсысындағы морфемалардың даму бағыты мен эволюциясын анықтауға мүмкіндік береді¹

Грамматикада негізінен сөздің морфологиялық ерекшеліктерін қамтитын сөзжасам, тұлғажасам және сөзтүрленім/сөзөзгерім ұғымдары қолданылады. Сөзжасам мәселесі дербес ұғымның лексикализациялануына тікелей қатысты болғандықтан ономонологиялық, семасиологиялық үдерістерге сай жүретін құбылыс. Сондықтан сөзжасам мәселесі фонология мен морфологияға, лексикологияға мен семантикаға бірдей қатысты дербес сала ретінде қарастырылуда. Сөзжасам үдерісі дербес лексема мәртебесіндегі жаңа атауларды тудыру, олардың құрылымын модельдеу, лексемалық бірліктердің семантикалық ерекшеліктерін (сөздердің әр түрлілігін) қамтамасыз ету үшін қызмет етсе; тұлғажасам үдерісі тілдегі барлық сөздерді, оның ішінде сөйлеуде, сөйлемде, мәтінде нақты тілдік грамматикалық категорияларға сәйкес келетін туынды сөздердің ретімен қолданылуын қамтамасыз етеді².

¹ Қараңыз: *Тектігүл Ж.О.* Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б.31.

² *Кубрякова Е.С.* О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // ИАН, Серия литература и язык. Т. 35. – Москва: Известия АН СССР, 1976. – №6. – С. 518.

Морфологияның негізгі ұғымдары - сөзжасам, тұлғажасам, сөзтүрленімнің ерекшеліктерін саралап көрсеткен В.М. Жирмунский: «под формообразованием понимается категория, переходная между словоизменением и словообразованием, очертания которой представляет существенные различия в языках разного типа»¹ деген ойлары арқылы әр жүйедегі тілдердің морфологиялық ерекшеліктерін бір қалыппен модельдеуге келмейтінін көрсетеді. «Флективті тілдер тобына жататын орыс тілінің өлшемдері агглютинативті, яғни қосымшалы тілдер тобына жататын түркі тілдеріне толық өлшем бола алмайды»². Түркі тілдеріндегі қосымшалардың сөзжасам, тұлғажасам үдерісіндегі функционалдық қызметі мен грамматикалық ерекшеліктерді ескерілмеген жағдайда зерттеу нәтижелері шынайылығын жояды.

А.Н.Кононов түрік тіліндегі етістіктердің морфологиялық құрылымын екі топқа бөліп қарастырады: I. Формообразование глагола; II. Словообразование глагола. Сөзтүрленімді де тұлғажасам аясында саралаған ғалым тұлғажасамға етістіктің түрлерін, шақ және рай категорияларын, етіс категориясын, етістіктің жіктелуін, модальдық формаларын, есімшені және көсемшені жатқызады³. Түбір морфемаға немесе туынды негізге қосымша морфемалардың жалғануы арқылы жүзеге асатын сөз жасаудың немесе тұлға жасаудың агглютинациялық амалы түркі тілдерінің басты ерекшелігі екеніне баса назар аударған А.Н.Кононов негізгі морфемаға жалғанатын барлық форманттарды дербес лексикалық бірліктен таратуды негізсіз тұжырым санайды. Ғалым түркі тілдеріндегі қосымша морфемаларды жасалу ерекшеліктеріне қарай үш типке бөліп көрсетеді: «1. Сращение в единое целое двух (и более) однозначных аффиксальных морфем; например

¹ Жирмунский В.М. О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1963. – С.216.

² Саурықов Е.Б. Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009. – Б.72-73.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 190.

афф. множественного числа *-lar/-lär* состоит из двух однозначных формантов, выражающих собирательность – множественность: *-lar < l°+r*. 2. Сращение в единое целое двух (и более) аффиксальных морфем разного назначения; например, *-taq/-mäk* < афф. имени действия *-m°+q/k < -qa/-kä*. Дательного п. и мн. др. 3. Сращение залоговых показателей с морфемой следующего морфологического ранга (причастие, отглагольное прилагательное), в результате чего происходит переразложение: морфема, ранее принадлежавшая глагольной основе, входит в состав аффиксальной морфемы; например, афф. глагольного имени (причастия) *-yan/-qan, -gän/-kän* обязан своим происхождением сплавлению афф. понудительно-пассивного залога *-y/-q, -g/-k* с общеалтайским причастия~деепричастия-°n»¹ Зерттеуші бұл типтік жіктемеге грамматикализациялық үдерістер нәтижесінде дербес лексемалардың қосымша морфемаларға айналу мүмкіндігін енгізбейді. Алайда түркі тілі деректері кейбір қосымша морфемалар мен түбір морфемалардың арасындағы генеалогиялық сабақтастықты үзілді-кесілді жоққа шығаруға болмайтынын дәйектеуде.

Сөзжасамды «лексикалық морфология», «сөз жасаудың тұлғалық көрсеткіштерінің жүйесі» ретінде, сөзтүрленімді «сөз тіркестері мен сөйлемнің морфологиясы» немесе «синтаксистік морфология» ретінде қарастырған Н.А.Баскаков тұлғажасам мен сөзтүрленімнің арасына шек қоймай бір ұғым ретінде таниды. Ғалым сөзтүрленім жүйесін синтаксистік конструкциялар құрамындағы сөйлем мүшелерінің өзара синтаксистік қатынастарын білдіретінін дәйектеп, сөзжасам мен сөзтүрленімге «грамматикалық көрсеткіштер жиынтығы, тілдік механизмдегі морфемалар жиынтығы» деген анықтама береді². Қазақ тіліндегі сөзжасам және тұлғажасам қосымшалары жайлы К.Аханов: «Форма тудырушы жұрнақтардың сөз тудырушы жұрнақтардан табиғаты басқаша болады. Сөз тудырушы жұрнақтар жалғанған сөзінің

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.82.

² Баскаков Н.А. О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // Советская тюркология. – Москва, 1986. – №2. – С. 7-8.

мағынасын өзгертіп, одан мүлдем жаңа мағынаны білдіретін басқа бір туынды сөз жасаса, форма тудырушы жұрнақ өзі жалғанған сөзіне сәл ғана қосымша мағына үстейді. Екінші сөзбен айтқанда, форма тудырушы жұрнақ жалғанған сөзінің мағынасын бұзбайды, өзгертпейді, түбірден лексикалық мағынасы басқа, жаңа лексикалық бірлік тудыра алмайды»¹ деп тұжырымдайды. Ғалымның көзқарастары бойынша: «Аффикстік морфемалардың екінші түрі – жалғаулар жалғанған сөздің құрамындағы негізгі морфема (түбір) мен көмекші морфеманың (жалғау) мағыналары бір-бірімен жымдаса кірігіп кетпейді, аффикстік морфеманың сөзге жалғанып, соған ілесіп жүрген қосалқы элемент екені аңғарылып тұрады. Сөз құрамында түбір мен жұрнақтар бір-біріне әбден кірігіп, біртұтас лексикалық бірлік ретінде ұғынылса, жалғаулар сөздердің түбіріне немесе негізіне сіңісіп кетпей, жай ғана селбесіп, қосақталған элемент ретінде ұғынылады. Жалғаулардың сөздің түбіріне мағыналық жақтан кірігуі және онымен байланысы жұрнақтарға қарағанда анағұрлым солғын, әлсіз»². Қазақ тіліндегі қосымша морфемаларды кеңінен зерттеген ғалым Ы.Маманов тақосымшаларды екі топқа жіктеуді жөн санайды: «қосымшалар негізінен, екі-ақ түрлі қызмет атқарады: бірі – сөз тудыру, екіншісі – сөздің грамматикалық формасын тудыру»³.

Қосымшаларды үш топқа бөліп қарастырған профессор Ә.Ибатов сөзжасам қосымшаларына түбір-негіздер мен туынды негіздерден жаңадан туынды сөз тудыратын қосымша морфемаларды; тұлғажасам қосымшаларына зат есімнің экспрессивті-эмоционалды мән беретін жұрнақтарын, сын есімнің шырай категориясын, реттік сан есімнің және үстеудің кейбір жұрнақтарын; сөзбайлам қосымшаларына зат есімге немесе субстантивтенген басқа да сөз таптарына жалғанатын көптік, септік,

¹ Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 33.

² Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 34.

³ Маманов Ы.Е. Қазақ тілі (лекциялардың текстері). – Алматы: ҚазМУ баспасы, 1973. – Б. 51.

тәуелдік, жіктік жалғауларын жатқызады¹ Е.Саурықов түркі тілдерінде тұлғажасам мен сөзөзгерімді саралап қарастырудың дұрыстығын дәйектей отырып, тұлғажасам мен сөзөзгерімнің ара жігін ажыратып береді: «Сөзөзгерімге тұлғажасам мен сөздердің парадигмалық түрлену жүйесін жатқыздық. Тұлғажасам зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтарды, иелік мән тудыратын жұрнақтарды, сын есім мен үстеулердің шырай формаларын, реттік сан есім формаларын және етістіктің етіс, есімше, көсемше, рай, шақ категорияларының формаларын, көптік категориясының көрсеткішін құрайтын көптік жалғауларын қамтиды, ал сөзөзгерім септік, тәуелдік, жіктік жалғауларды қамтиды»².

Қарашай-балқар тілдеріндегі есім сөздер морфологиясын зерттеген М.А.Хабичев сөзжасам мен тұлғажасам ұғымдарының өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді: «Сөзжасам жүйесінің аффикстері жаңа лексикалық бірлік жасайтын болса, тұлғажасам негізгі және туынды түбірге жалғанып, сөзге жаңа грамматикалық мағына үстейді. Ол мағына әр түрлі болады: тәуелдік, салыстыру, ұқсату, кішірейту, қатыстық т.б. Тұлғажасамның кейбір аффикстері көп мағыналы болып, синкреттік сипатта да қолданылады. Кейде тұлғажасам аффикстері жалғанған сөздер дербес лексемаға айналып сөзжасам қосымшасына трансформацияланады»³. А.М.Щербак та түркі тілдерінде сөзжасам мен сөзтүрленім аралығында жүретін морфологиялық көрсеткіштердің жиі кездесетінін атап көрсетеді⁴.

Л.А.Покровская түркі тілдеріндегі қосымша морфемаларды: сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім/сөзтүрленім деп саралауды қолдай отырып, түркі тілдеріндегі флексиялық құбылыстарды

¹ Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – Б. 16-17.

² Саурықов Е.Б. Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009. – Б. 73.

³ Хабичев М. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. – Черкесск, 1977. – С.71-72.

⁴ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград, 1977. – С.33.

мойындамайды, соған орайтүркі тілдері үшін тұлғажасам мен сөзтүрленімге тән қосымшалардың жігін ажырату, оларды ажыратудың критерийлерін айқындауға ерекше мән береді. Ғалымның пікірі, түркі тілдеріндегі тұлғажасам қосымшаларын сөзжасам мен сөзөзгерімнің ортасындағы аралық аффикстер, сондықтан тұлғажасам жеке морфологиялық құбылыс болып табылады дегенге саяды¹ Сөзжасам мен сөзтүрленімді тілдің өзара ұқсас морфологиялық механизмі ретінде қарастырған В.Г.Гузев: «В отличие от словообразования словоизменение предстает как совокупность языковых средств, используемых при порождении речи для производства разнообразных словоформ, в основе которого лежат следующие операции с языковыми значениями: 1) сочетание знаменательных или служебных лексических значений со служебными грамматическими; 2) окказиональное сопряжение значений отдельных лексем и комбинаций значений, репрезентируемое в речи словоформами или словосочетаниями с классифицирующими грамматическими значениями, в результате чего мыслительное содержание, передаваемое с помощью слов, словоформ или словосочетаний, предстает в образах предметов, признаков или обстоятельств» дей отырып, сөзтүрленім жүйесін мағыналық-коммуникативті тұрғыдан екі түрге бөліп қарастырады: 1) сөйлеу үдерісіндегі белгілі бір категориалды мәнді танытуға бағытталған тұлға жасаушы жүйе; 2) тікелей категориалды мәнді емес, категориалды мағына арқылы берілетін, белгілі бір қызметте жұмсалатын ұғымдық нысандардың бірін танытуға бағытталған тұлға түрлендіруші жүйе². Ғалымның пікірі бойынша, тұлғажасам грамматикалық формалар мен категориялар, олардың категориялық мағыналарын қамтитын сөзтүрленімнің бір түрі болып келетіндігінде және аглютинацияға байланысты сөз тұлғасы құрылысының ерекшелігі, грамматикалық мағыналардың берілу ерекшелігімен ұштасады.

¹ Покровская Л.А. Формообразование и его отношение к словоизменению в тюркских языках // Советская тюркология. – 1990. – №1. – С. 14-15.

² Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1987. – С.39, 137.

Түркітанушы-лингвистер түркі тілдеріндегі тұлғажасам аффикстерінің басты ерекшеліктерін мынадай белгілері бойынша сипаттайды: тұлғажасам аффикстері негізінен сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерінің алдында қолданылады; тұлғажасам аффикстерімен келген есімдер өзіне сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерін қабылдайды; тұлғажасам аффикстерінің мағынасы сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерінің мағынасына қарағанда кеңірек; есімдердің тұлғажасам аффикстері тек есімдермен субстантивтенген сөздерге ғана жалғанады; тұлғажасам аффикстеріне аяқталған сөздер сөйлемде бастауыш, толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш қызметін атқарады; кейбір тұлғажасам аффикстері үндестік заңына бағынбайды; кей жағдайда тұлғажасам аффикстері негізгі сөздің (түбір, түбір-негіз, туынды сөз) құрамына кіреді; тұлғажасам аффикстері бірінен кейін бірі қабатталып қолданыла береді; тұлғажасам аффикстерінен кейін сөздің грамматикалық мағынасы әрі қарай дамиды¹

Сөзжасам–деривациялық морфологияға, тұлғажасам мен сөзтүрленім – тілдің парадигматикалық жүйесіне, сөз таптарына қатысты болғанымен жалпы қосымша морфемалардың этимологиялық негіздері мен архиформаларын анықтаудың ұстанымдарын түбір морфемалардың архитұлғаларын жаңғыртудың ғылыми-теориялық ұстанымдары мен амал-тәсілдерінен бөліп қарауға болмайтынын тілдік деректер дәйектеуде. Сондықтан функционалдық-грамматикалық және семантикалық грамматикалық қызметтері бойынша ажыратылатын қосымша морфемалардың көне формаларын жаңғырту, тарихи даму жолын

¹ Қараңыз: *Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –Баку, 1979; *Кононов А.Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века. Ленинград: Наука, 1986; *Есенқұлов А.* Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым. 1976; *Хабичев М.* Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. – Черкесск, 1977 – С.71-72; *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград, 1977 – С.33; *Баскаков Н.А.* О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // Советская тюркология. – Москва, 1986. – №2. – С. 7-8; *Саурықов Е.Б.* Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009. – Б.72, 73. т.б.

анықтау тілдің фонетика-фонологиялық, лексика-семантикалық, морфонологиялық және морфологиялық қырларын толық қамтуды қажет етеді.

Фонетика-фонологиялық, фоно-морфологиялық және фоно-семантикалық процестерді қамтитын грамматикалық даму барысында күрделі және жалаң қосымша морфемалардың тұлғалық-мазмұндық деривациясының түрлі бағытта, әртүрлі деңгейде жүруі гомогенді қосымшалардың байланыстарының көмескіленуіне алып келіп, синхронды тұрғыдан гетерогенді сипат дарытады. Бұл түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың барлық тобына, сөзжасам жүйесіне де, сөзтүрленім мен тұлғажасамға да тән құбылыс. Сондықтан түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың генезисі мен этимологиясын анықтаудағы басты критерийлер мынадай пайымдауларға негізделеді:

- көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемаларбір, екі, үш, төрт құрамды $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$, $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-CCV}$ модельдерінен тұрады;

- жалаң қосымшалардың архетипі полисемантикалы болып келеді, олар бір дыбыстан тұратын $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ модельдерінен және дыбыс тіркестерінен тұратын $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдерінен түзілген;

- $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына байланысты олар полиформалы сипат алады;

- қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ және $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына және альтернативалық құбылыстарға ұшырауына байланысты гетерогенді қосымшалар өзара синонимдес тұлғаларға айналады;

- қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ және $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың дербес фонемаларға ыдырауына байланысты гомогенді полиформалықосымшалар өзара омонимдес тұлғаларға айналады;

- қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ және $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың альтернативалықсы-

мен қатар жүретін идеофондық, идеосемантикалық үдерістерге байланысты гомогенді полиформалы және полисемантикалы қосымшалар антонимдес мәнге де, бір-бірінен алшақ әртүрлі мәнге де ие болып, соған сай функционалдық қызметі де өзгерістерге түседі;

- түркі тілдеріндегі бірнеше дыбыстан тұратын $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-VCVC}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-VCCV}$ т.б. модельді қосымша морфемалар жалаң қосымшалардың кірігуінен жасалған күрделі/құранды тұлғалар болып табылады;

- $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-VCC}$, $\sqrt{-VCVC}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-VCCV}$ т.б. модельді күрделі қосымшалардың құрамында морфемаларды дәнекерлеуші қыстырма дыбыстар да болуы мүмкін;

- түркі тілдеріндегі барлық қосымшалардың дербес лексемалармен байланысы синхронды тұрғыда айқын аңғарылмаса да, қосымшалар құрамындағы дыбыстардың идеялық мазмұнын сол дыбыстар қолданылатын дербес лексемалардың семантикалық кешенінен, семантикалық аясынан тыс қарауға болмайды.

VII-IX ғасырларда Орхон, Енисей, Талас жазба мұраларын қалдырған көне түркі тайпалары қазіргі түркі халықтарының ата-тегі болып табылатындықтан ескерткіштер тіліндегі қосымша морфемалардың табиғаты қазіргі түркі тілдерінің сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім үдерістерінің даму бағытын шамалап, қосымшалардың этимологиялық негізі мен архиформаларын жаңғыртуға септігін тигізеді.

Ескерткіштер тілін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра қарастыру, ең алдымен көне түркі тіліндегі қосымша морфемалардың құрылымдық-дыбыстық модельдерін толық айқындап алуы қажет етеді. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемалардың құрылымдық модельдері бір, екі, үш, төрт құрамды $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$, $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-CCV}$ тұлғаларынан тұрады. Қазіргі түркі тілдерінде бес құрамды $\sqrt{-CVCVC}$ моделінен тұратын күрделі қосымша морфемалар да жиі қолданылады: $\sqrt{-qalaq}$, $-kelek$, $-yalaq$ $-gelek$: қаз. *uŝqalaq* «мінезі жеңіл, тез қимылдайтын адамға қатысты», *ŝaŋyalaq* «үнемі асы-

ғып, заттарын ұмытып, жұмысын аяқтай алмай жүретін адамға қатысты», *küjgelek* «тез ашуланатын, әрнәрсеге күйіп-пісетін жүретін адамға қатысты», *sasqalaq*; $\sqrt{-diriq}$, *-turiq*, *-dirik*, *-tirik*, *-duriq*: қаз. *tumildiriq*, *ömildirik*, *mojinturiq*; өзб. *saqalturiq* «сақал тарағыш», түрікм. *ayizdiriğ*, ұйғ. *eyizdiriq* «ауыздық», як. *tomdoruk* «ауыздық», хак. *ulturux* «ұлтарақ». Күрделі қосымша морфемалар агглютинативті құрылымның нәтижесі ретінде қарастырылады, морфемдік-компоненттік негізде талдау арқылы жеке морфемалық элементтерге жіктеудің теориялық тұрғыдан ешқандай қайшылық тудырмайды. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде мұндай күрделі құрылымдар қолданыла бермейді.

Ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-CCV}$ модельді форманттардың тарихи тұрғыдан кіріккен тұлғалар болу мүмкіндігі жоғары. VI-IX ғасыр түркі мұралары тіліндегі қосымша морфемалар қазіргі қазақ тіліндегі қосымшалардан тұлғалық жағынан біраз ерекшеліктері болғанымен жалпы тұрпаты мен қызметі негізінен сақталған.

§2. Көне түркі ескерткіштері тіліндегі зат есім тудыратын қосымша морфемалар

Түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық өрісі мен функциоалдық ауқымы, басқа сөз таптарымен байланысу мүмкіндігі аса кең сөз таптарының бірі – зат есімдер. «Айналамызды қоршаған дүниедегі зат пен жануар атаулыға, барлық құбылыс пен оқиға, болмыс атаулыға есім, атауыш болып келетін сөздердің бәрі – зат есімдер»¹. Лексикалық тұрғыдан алғанда зат есімдер өз алдына мағыналық дербестігі бар, заттық ұғымды білдіретін сөздер; морфологиялық тұрғыдан алғанда өзіне тән құрылымдық жүйесі бар, түбір морфема мен қосымша морфемадан тұратын, заттар мен құбылыстардың номинациялық ерекше белгісін та-

¹ Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – Б. 442.

нытатын тілдік бірлік. Сөздің формалық немесе грамматикалық мәнінен тыс негізгі заттық мағынасы туралы ұғым тікелей зат есімдердің түбір, түбір-негіз (екінші дәрежелі түбірлер) тұлғаларына қатысты қалыптасты. Туынды зат есімдердің мағыналары ұғымдық ұқсастықтар мен байланыстарға негізделген уәждер арқылы саралаа дамиды. Зат есімдердің лексика-семантикалық өрісінің, функционалдық ауқымының, басқа сөз таптарымен байланысу мүмкіндігінің артуы қосымша морфемалардың функционалдық әлеуетімен байланысты.

VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі зат есімдер басқа лексемалармен қарым-қатынасқа түсу арқылы, қызметі жағынан түрленіп, тұлғасы жағынан да өзгерістерге ұшырап отырады. Лексемалардың тұлғалық-құрылымдық және мазмұндық-семантикалық өзгерістері тілдің тарихи дамуына байланысты қалыптасқан лингвистикалық заңдылықтар шеңберінде жүзеге асады. Жалпы түркі тілдеріне тән лексика-грамматикалық, фонетика-фонологиялық заңдылықтар ескерткіштер тіліндегі зат есімдерді де қамтиды.

Ескерткіштер тілінің сөзжасам жүйесін зерттеген А.Есенқұлов: «Көне жазба ескерткіштер тілінде жаңадан сөз тудыру тәсілдері әр түрлі. Мысалы, бір ұғым беретін кейбір сөз оралымдары: *ісі-күшін* (ісі-күшін), *йір-суб* (жер-су), *өлү-йіту* (өлім-жітім) сияқты болып екі сөздің қосарланып келуі арқылы жасалса, енді бір топ сөздер *еблік* (үйлік), *елші* (елші), *ачлық* (аштық), *кечиг* (өткел) жұрнақтар жалғану арқылы жасалған. Осы іспеттес *Тоникуқ*, *Ілтеріс*, *Қапаған*, *күнтүз* сияқты біріккен сөздер де кездеседі. Сондай-ақ кейде екі сөз тіркесіп келіп, мағынасы жағынан тұтасып кетеді де, бір заттың атын білдіретін тіркесті түбір сөздерге айналады: *Күл-тегін*, *Күлүг тіріг*, *Кумұл-үге*, *Амаш-тутук*, *Ер-камыш*, *қара түргіс* т.б. сияқты адам және жер-су аттарына байланысты сөздер жиі кездеседі»¹ деп көрсетеді. Бұл көне түркі тіліндегі сөзжасам тәсілдерінің қазіргі түркі тілдерінде толықтай сақталып отырғанын дәйектейді.

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. –Б. 40.

А.Н. Кононов ескерткіштер тіліндегі зат есімдердің жасалуының – морфологиялық, синтаксистік, синтаксистік-морфологиялық, фонетикалық және кірме сөздерді қабылдауға байланысты қолданылатын сөзбе-сөз аудару (калькирование) амалдарын, сын есімдер жасалуының – аффиксация, сөздердің күрделенуі (бірігуі, қосарлануы, тіркесуі), адеквативация амалдарын ¹ ажыратады.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі дербес сөздер негізінен синтетикалық, яғни, морфологиялық амалдар арқылы жасалған туынды сөздер, бір буынды түбір сөздер мен түбірнегіздер 400-дей ғана моносиллабтарды қамтиды. Бұл агглютинативті тілдік жүйеге тән сөз қорын байыту үдерісі VI-VIII ғасырларға дейін-ақ қарқынды жүргенін аңғартады. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есім сөз тудырушы қосымша морфемалар қазіргі қазақ тіліндегі есім сөздер жасайтын қосымшалардан айрықша ерекшеленбейді.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі зат есімдердің бәрі бірдей тек түбір сөз бола бермейтінін, зат есімдер жұрнақ арқылы бір-бірінен немесе басқа сөз таптарынан да жасалатынын көрсеткен Ғ.Айдаров VII-IX ғасыр түркілері тіліндегі бірнеше зат есім тудырушы форманттарды ажыратады: «-чы, чи. айғучы (кеңесші), йағычы (қолбасшы, жетекші), йерчі (жершіл); -ынч, -інч, -унч, -үнч, -нч. булғанч (былғаныш), тарқанч (тарқасу), өтунч (өтініш); -лыз, -ліз. қағанлығ (қағандық), йарықлығ (қарулық), төгүнліг (құралдық); -ма, -ме.йелме (атты, желме, барлау); -із. біліг (білік), кечі (өткел), бітіг (жазу, хат);-үг. көрүг (тыңшы, хабаршы); -уқ.туруқ (тұрақ)»².

Жалпы алғанда түбір морфема да, қосымша морфема да тіл бірліктері, екеуі де тілдің ішкі заңдылықтары негізінде дамып, жетіліп қалыпқа түседі. Түбір сөздер адамзат тілінің алғашқы жемісі дегенімізбен, жүйелі агглютинативтік сипат алған түркі

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.83, 105.

² Айдаров Ғ Тониқуқ ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б.10.

тілдерінің даму эволюциясында агглютинативтік құрылымның да өте ерте кездерден бастау жойындығы дау тудырмайды. Алғашқы қосымшалардың да тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігінің шектеулігіне орай бір форманттың бірнеше грамматикалық мәнде немесе бірнеше лексикалық (етістік – есім) мәнде қолданылуы мүмкін. Бұл құбылыс түбір сөздердің семантикалық дамуында ерекше орын алғандығы белгілі, әрі қосымша морфемалардың бір кездері толық мағыналы дербес сөз болғанын қолдайтын зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, қосымша морфемалардың да полисемантикалық мүмкіндігі арта түседі.

Қосымша морфемалардың дербес лексема түріндегі архитұлғалары өзінің омонимдік сапасын сақтай отырып, қосымшалар құрамына өтуі де ықтимал. Осы орайда Ә. Қайдардың «...синкретикалық түбірлерге жалғанған қосымшалар да синкретикалық сипат алады, одан басқа аффикстердің ішінде екі функционалды, көп функционалды, индиферентті түрлері түрлері тағы бар» деген пікірін келтіре кеткеніміз орынды¹. Ғалымның көзқарасы бойынша, «жалпы грамматикалық форманттар, соның ішінде сөз тудырушы қосымшалар әдетте кз келген түбірге жалғана бермейді және олар белгілі бір тәртіппен ғана жалғанады, сондай-ақ аффикстерді ғылымда есім түбірге және етістік түбірге жалғанатын аффикстер деп екі топқа бөліп қарастыру дәстүрі бар. Сөздердің морфологиялық тұлғасын диахронды деңгейде зерттейтін морфологиялық этимология бұл қағиданы аксиома деп қарауға болмайтынын дәлелдейді»².

Түркі тілдеріндегі қосымшалар синкретизм немесе грамматикалық синкретизм, екінші дәрежелі синкретизм жайлы пайымдаулар мен пікірлерді В.Л.Котвич, Ф.В. Севортян, А. Зайончковский, И.А. Батманов, А.А. Юлдашев, А.М. Щер-

¹ Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарих лексикологиясы проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілі тарихи лексикологиясы мәселелері. – Алматы, 1988. – Б. 27.

² Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзбекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 64.

бак, А.Н. Кононов т.б. белгілі түркітанушы ғалымдардың тарапынан айтылып¹, жекелеген түркі тілдерінің деректері бойынша дамытылуда.

Түркі тілдеріндегі грамматикалық синкретизмдер қосымша морфемалардың полисемиялық сапасы аясына енеді. Сондықтан кейбір қосымша морфемалар тек зат есім мен етістікке ғана емес, сын есімдерге, сан есім категорияларына, үстеулерге де ортақ болып келуі мүмкін. Мысалы, негізінен қимыл есімін тудыратын көне түркілік $\sqrt{-ayu}$, $-ägü$ жұрнағы түркі тілдерінде зат есімдер жасауда да: $küdägü \rightarrow *küü+ägü$ «күйеу, күйеу бала», сан есімнің жинақтау мәнін беруде де: $ekägü \rightarrow ek(i)+ägü$ «екеу» қолданылады.

Түркі тілдерінің тарихи даму жолында әртүрлі мәнде қолданылған көне қосымшалар қатарында $\sqrt{-q/-k}$, $-γ/-g$, $-iq/-ik$, $-iy/-ig$, $-aq/-äk$, $-ay/-äg$ тұлғаларын да атауға болады. $\sqrt{-q/-k}$ және оның фонетикалық варианттары «қазіргі тілімізде туынды сөздер жасауға өнімі де мол, қызмет өрісі де аса кең омонимдес жұрнақтардың бірі»² $\sqrt{-q/-k}$, $-γ/-g$, $-iq/-ik$, $-iy/-ig$ қосымша морфемасы көне түркі дәуірінде қимыл атауын және зат есімдер мен сын есімдер жасауға қатысса, қазіргі түркі тілдерінде әрі зат есім жасауға ($qaziq \rightarrow qaz+iq$ «қазық»), әрі сын есім тудырға ($berik \rightarrow ber+ik$ «берік») қабілетті. Аталған қосымша морфеманың шығу тегі, басқа тұлғадағы аффикстермен байланысы, қызметі жайлы айтылған пікірлер мен көзқарастар да оның синкретикалық табиғатын сипаттайды.

Б.Серебренников түркі тілдеріндегі $\sqrt{-q/-k}$, $-γ/-g$, $-iq/-ik$, $-iy/-ig$ формантының қосарлы-жұптық мәнде жұмсалғанын көрсе-

¹ Қараңыз: Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С. 66; Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966. – С. 377-378; Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – Москва, 1972. – С. 261; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград, 1961. – С. 245-246; Щербак А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. – 1975. – № 15. – С. 22.

² Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – Б. 154.

теді: «суффикс *-z/-z* по-видимому имеет общее происхождение с тюркским суффиксом двойственного числа, обнаруживается в таких словах, как *айаг-ног, құлағ-ухо*»¹. Мұндай мысалдардың саны тым аздығына және $\sqrt{-\gamma/-g-\gamma/-g}$ қосымшаларының қосарлы, жұптық мәнге қатысы жоқ басқа да зат есімдер мен сын есімдерге жалғануына байланысты (*асіу* “кислый, горкий” ДТС, 4, *adiу* “медведь” ДТС, 6, *aruiq* “худой” ДТС, 54, *aziq* “пища” ДТС, 73, *orug* “дорога” ДТС, 372, *qojuу* “густой” ДТС, 453 т.б) пікірдің негізділігі анықталмай отыр.

Түркі тілдеріндегі $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-i\dot{q}/-ik$, $-i\dot{y}/-ig$ және $\sqrt{-gaj}$, $-qaj$ тұлғалы сөздердің әртүрлі сөз таптарына жатуы грамматикалық синкретизмдердің ерекшеліктерін көрсетеді. Г.И. Рамстедт түркі, монғол тілдерінде бірдей қолданылатын, сын есім тудырушы $\sqrt{-gak}$ қосымшасын $\sqrt{-sa-q}$, $\sqrt{-ra-q}$ аффикстері сияқты күрделі құрамды формант деп таниды және соңғы $\sqrt{-k}$ форманты негізгі мағынада қолданылатынын, $\sqrt{-ga}$, $\sqrt{-qa}$ тұлғалы екінші дәрежелі етістіктерге жалғанатынын айта отырып², $\sqrt{-gak}$ тұлғасының қазіргі тілдердегі варианты $\sqrt{-gaj}$, $-qaj$ формантының синкретикалық мәнін көрсетеді: «Помимо отглагольных имен на исконное $-gaj\sim-qaj$, существует еще масса отыменных имен с тем же окончанием. Однако в отдельных случаях бывает трудно различить, что из них является исторический первичным глагол или имя образования на *qaj* имеют обыкновенно уменьшительное значение»³. $\sqrt{-qaj /-kej}$, $-\gammaaj/-gej$ қосымшасының кішірейту мәнін беруі де тілдік жүйені толық қамтымайды (*ajqaj* «айқай»), сондықтан көне форманттың қызметін бір мәнмен шектеуге болмайды. Н.А. Баскаков та $\sqrt{-qaj /-kej}$, $-\gammaaj/-gej$ моделін $\sqrt{-qaq/-kek}$, $-\gammaaq/-gek$ моделімен байланыстырады⁴.

¹ Серебренников Б.А. Вероятности обоснования в компоративистике. – Москва, 1974, – С. 162.

² Рамстедт Г.И. Введение в аотайское языкознание. – Москва, 1957. – С. 138.

³ Рамстедт Г.И. Введение в аотайское языкознание. – Москва, 1957. – С.184.

⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Сер. II. – Москва, 1952. – С. 401.

Осы көзқарасты Э.В. Севортян¹, М. Хабичев², Ғ Қалиев³ т.б. ғалымдар да қолдайды.

Б.Серебренников пен Н.Гаджиева *biçuw~pişaq* «нож» т.б. мысалдарға сүйене отырып $\sqrt{-q/-k}$ форманты $\sqrt{-qil/-ki}$ аффикстерінің құрамындағы ызың дауыссыздардың түсіп қалуы нәтижесінде қалыптасуы мүмкін деген ой айтады⁴. Қазақ тіліндегі құрал-сайман атауын білдіретін *buryi, sürgi, süzgi, süñgi, şalyi, şayñi* сияқты сөздердің қолданылуы $\sqrt{-\gamma/-g}\sqrt{-\gammaul/-gü}$ қосымшаларының бір кездері етістіктің грамматикалық бірліктеріне қатысты қолданылуынан болуы мүмкін. Көне түркілік $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-iq/-ik$, $-i\gamma/-ig$, $-aq/-äk$, $-a\gamma/-äg$ жұрнағы қазіргі түркі тілдерінде зат есім және сын есім тудыратын аффикстердің қатарына жатады. Бұл модельдердің көнелігін сөз тудырушы тұлға ретінде барлық түркі тілдерінде қолданылатындығымен және ескі жазба ескерткіштерінде жиі кездесетіндігімен түсіндіруге болады.

В.М. Насилов етістіктерден жасалған есімдердің тарихи дамуы туралы түркі тілдеріндегі лексикалық категориялардың грамматикалық трансформацияға ұшырауға өте бейімділігін айта отырып, «синтаксистік тіркесімділік нәтижесінде субстантив адъективтенеді, адъектив субстантивтенеді, екеуі де белгілі бір формада адвербализацияға ұшырайды. Бұл түркі тілдерінің негізгі заңдылықтарының және ерекшеліктерінің бірі. Бұл заңдылыққа есімдердің барлық категориялары және қимыл есімдері де бағынады»⁵, – деп ой түйеді.

Түркі тілдеріндегі омонимиялық қосымша морфемалардың шығу тегі, қолданысы жайлы әртүрлі көзқарастардың айтылуы

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966, – С. 180.

² Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966. – С. 180.

³ Қалиев Ғ Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. – Алматы, 1985. – Б. 161.

⁴ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979. – С. 109.

⁵ Насилов В.М. Глагольные имена в их развитии в тюркских языках // Вопросы тюркской филологии. – Москва, 1966. – С 62.

да олардың күрделі табиғатына байланысты. Қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық, функционалдық сипатының өзгерістері жалпы тілдің даму эволюциясымен бірге жүріп отырады. Э.В. Севортян әзірбайжан тілінің деректері негізінде жиырмаға жуық етістік – есім мәнді синкреттік қосымшаларды көрсетеді¹ Қосымшалардың эволюциялық дамуы олардың тұлғалық өзгерістері, мағыналық тұрақтылығы немесе өзгергіштігі, көп функционалдылығы немесе бір ғана қызметте қолданылуы, тұлғалық және семантикалық жағынан сараланып бірізге түсуі тәрізді күрделі процестерді қамтиды.

Түркі тілдері дамуының бастапқы кезеңіндегі қосымшалар да тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігінің шектеулігіне орай бір форманттың бірнеше грамматикалық мәнде қолданылуы мүмкін. Көпмағыналылық түбір сөздердің семантикалық дамуында ерекше орын алғандығы белгілі, қосымша морфемалар да бір кездері толық мағыналы дербес сөздердің грамматикализациялануы нәтижесінде қалыптасқанын көрсететін тілдік бірліктердің кездесуі тілдік дамудың бастапқы кезеңдерінде полисемиялық құбылыстың қосымша морфемаларды да қамту мүмкіндігін нақтылай түседі.

VII-X ғасырлардағы түркі тілінің 1400-1500 жыл көлеміндегі тарихи даму барысына сәйкес қалыптасқан кейбір дыбыстық өзгерістер қазақ тіліндегі зат есім сөз тудыратын жұрнақтардан да көрініс бергенімен, аффикстердің мәні мен қызметі, морфологиялық ерекшеліктері негізінен ескерткіштер тіліндегі есім сөз жасайтын қосымшаларға сәйкес келіп жатады.

---

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966. – С. 374,397.

Зат есім жұрнақтары			
№	VII – IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	2		3
1	-čī/-čī (-čij), - ču/-čü	<i>aǰuči</i> → <i>aǰu+či</i> «ақылшы, басшы (айғайшы)» <i>joǰuči</i> → <i>joǰu+či</i> «жоқтаушы» <i>tamyači</i> → <i>tamya+ čī</i> «таңбашы» <i>tegmeči</i> → <i>tegme+či</i> «шабуылдаушы (тиісуші)»	šī/-šī
2	q/-k, -γ/-g, -ïq/-ik, -ïγ/-ig, -uq/-ük-(ek), -uγ/-üg, -aγ/-äg(-eg)	<i>artuq</i> → <i>art+uq</i> «артық» <i>bilig</i> → <i>bil+ig</i> «білік, білім» <i>körüg</i> → <i>kör+üg</i> «хабаршы, елші» <i>qaray</i> → <i>qara+γ</i> «қарауыл, күзет»	- q/-k -ïq/-ik -uq/-ük -aq/ -ek
3	-aγu, -egü -ägü -γu/-gü, -qu/-kü	<i>küdägü</i> →* <i>küd+ägü</i> «күйеу, күйеу бала» <i>qirayu</i> →* <i>qir+aγu</i> «қырау»	-aw/-ew
4	-us/-üs, -is/-is -uš/-üş	<i>tegis</i> → <i>teg+is</i> «ұрыс, шабуыл (тиіс)» <i>uruš</i> → <i>ur+uš</i> «ұрыс» <i>sünüş</i> → <i>sün+üş</i> «соғыс»	-is/-is
5	-č,-(n)č, -(in)č/-(in)č, -(un)č/ -(ün)č,	<i>alič</i> → <i>al+ ič</i> «алым», <i>ezenč(üme)</i> → <i>ezen+č(üme)</i> «жақсы әдет, жақсы қасиет» <i>közünč(üme)</i> → <i>közün+č(üme)</i> «арман- тілек, көздеген жақсы мақсат» <i>ötinč</i> → <i>ötin+ č</i> «өтініш»	-iš/-iš

6	-ma -me	<i>jalma</i> → <i>jal+ma</i> «сауыт» <i>jatıyma</i> → <i>jatıy+ma</i> «жатақ» <i>jelme</i> → <i>jel+me</i> «шолғыншы, шолғын (желме)» <i>körigme</i> → <i>körig+me</i> «құмар/ құмартушы»	-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe
7	-im -im	<i>barim</i> → <i>bar+im</i> «байлық, барлық» <i>batim</i> → <i>bat+im</i> «батым», <i>tusum</i> → <i>tus+um</i> «пайда (түсім)», <i>kedim</i> → <i>ked+im</i> «киім», «сауыт, қару-жарақ», «ер-тұрман, жабу», «киім»	-im -im
8	-luq/-luγ, -lük/-lüg, -liγ/-lig, -liq/-lik	<i>basliγ</i> → <i>bas+liγ</i> «басшылық, бастық» <i>budunliγ</i> → <i>budun+liγ</i> «халықтық (бұқара халықтық)» <i>qayanliγ</i> → <i>qayan+liγ</i> «қағандық, мемлекет» <i>illig/ellig</i> → <i>il/el+lig</i> «елдік»	-liq/-lik, -tiq/-tik, -diq/-dik
9	-an/-en -in/-in -un	<i>aqun</i> →* <i>aq+un</i> «шабуыл (ағын, екпін)» <i>kelin</i> →* <i>kel+in</i> «келін» <i>oγulan</i> → <i>oγul+an</i> «ұл, ұлан» <i>eren</i> → <i>er+en</i> «ер, еркек, батыр(ерен ер)» <i>qulun</i> →* <i>qul+un</i> «құлын» <i>jilan</i> →* <i>jil+an</i> «жылан»	-an/-en
10	-qiš	<i>arqiš</i> → <i>ar+qiš</i> «артқыш (артылған)» <i>tirkiš</i> → <i>tir+kiš</i> «тіркес» қос сөз: <i>arqiš-tirkiš</i> «керуен» салыстырыңыз: <i>irkes-tirkes</i>	-qiš/-kiš
11	-dem	<i>erdem</i> → <i>er+dem</i> «ерлік»	-dem Ø

12	-siq	<i>ačsiq</i> → <i>ač+siq</i> «аштық» <i>todsiq</i> → <i>to(d)+siq</i> «тоқтық» <i>batsiq</i> → <i>bat+siq</i> «батыс» <i>torsiq</i> → <i>*tor+siq</i> «торсық»	-tiq/-tik, -liq/-lik -diq/-dik - siq/-sik
13	-daš/-diš/ diš	<i>saydič</i> → <i>say+dič</i> «дос» <i>qadaš</i> → <i>qa+daš</i> «қандас туыс»	-aš/-eš -das/-des

√-či /-či (-čij),- ču/-čü–есімдер мен етістіктерге бірдей жалғанып кәсіп иесін, іс-әрекет иесін білдіретін зат есім тудырушы өнімді жұрнақ. Көнетүркілік √-či /-či (-čij),- ču/-čü қосымшасы қазақ тілінде √-ši/-ši тұлғасында қорлданылады.

Ескерткіштер тілінде: *elči*→*el+či-elši*→*el+ši*«елші»: Ařim El Toęan Tutuq. Ben teęri elimke elčisi ertimE. I«Атым – Ел Тоған Тұтық. Мен тәңірі еліме елшісі едім» Аманж.І,48; *tamyači*→*tamya+či*«таңбашы»: On oq oęlim, turgis qaęanta Maqrač tamyači, Oęuz bilge Tamyači kelti KTę,53 «Он оқ ұлы, түргеш қағаннан Мақраш таңбашы, Оғыз тамғашы келді» Айд.І,182~қаз. *tamyaši*→*tamya+ši*. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде қолданылатын *tamyaši*→*tamya+ši* лексемасы, әдеби тілде *taębaši*→*taęba+ši* түрінде тұлғаланады; *aęyüči*→*aęyü+či*«айғайшы, ақылшы, басшы» Орх. Qaęanı alpermis. Aęyüčisi bilgeermis. Ol eki kisi bar erser sini tabyačię ölürteči tirmen Тон. 10 «Қағаны алып еді, ақылшысы білгір еді. Ол екі кісі бар болса, Сен Табғашты қырап дермін» Айд. II, 105~қаз. *aęyajši*→*aęyaj+ši*; *tegmeči*→*tegme+ či* «тиісуші /шабуылдаушы» Орх. Tegmeči men tejin saęintim Он. «Шабуылдаушы мен боламын деп ойладым» Айд.ІІІ, 142-143; *joüči*→*joü+či* «жоқтаушы», *sięütsi*→*sięüt+ši* «сықтаушы, жылап-сықтаушы»: Joüči sięütsi öęre kün toęusiqda Böküli Čölüg el tabyaš tüpüt apar purum qirqiz üč qurıqan otuz tatar qıtan tatabi bunča budun kelipen sięütamıs joęulamıs «Жоқтаушы, жылап сықтаушылар Күншығыстан Бөклі Шөлді елінен (Корея түбегінен) Табғач-қытайдан, Аварлардан, Римнан, Қырғыздан, Үш Құрықаннан Отыз Татардан, Қытаннан, Татабылардан осыншама халықтан (өкілдері) келіп жоқтауға, аза тұтуға қатысты; *sabči* →*sab+či* «сөз саптаушы/ хабаршы»: Alp

er oylü süke barmiš sü jirite eriklig sabči türmtiştir ЫБ 55 «Алып ер ұлы әскерге барды. Әскер жерінде ерікті хабаршы сендірді, – дер» Айд. III 167; Sariy atliy sabči jayiz atliy jalabaš edgü söz sab elti kelip tir ЫБ 11 «Сары атты хабаршы мінсіз атты елші игі сөз, хабар жеткізе келер деген Айд. III, 160. Көне түркі тілінде «сөз» мағынасында қолданыған *sab*, «сөз айтушы/ хабар жеткізуші» мәніндегі *sabči* лексемалары қазақ тілінде «сөйлеу, сөз айту» мағынасын беретін *сөз саптау* тіркесінің құрамында сақталған. Ескерткіштер тілі мен қазақ тіліндегі зат есім тудырушы $\sqrt{-\check{c}il/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{c}ul/-\check{c}ü}$ қосымшаларының бірінші дыбысы $\check{c} \approx \check{s}$ сәйкестігін түзеді. Өзара төркіндес $\check{c}$, $\check{s}$ дауыссыздарының анлаут позициядағы өзгерістері түркі тілдерінде кеңінен таралған құбылыс.

Түркі тілдеріндегі субъектілік мәнді білдіретін $\sqrt{-\check{c}il/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{c}ul/-\check{c}ü}$ формантының этимологиясы жайлы түрлі пікірлер қалыптасқан. Г.И. Рамстедт қытай, корей тілдеріндегі *čija* «ер адам» сөзінен таратады¹, сондай-ақ ғалым бұл форманттың бастапқы кезде тек адамға қатысты қолданылып, одан кейін есімшенің осы шағына айналғанын, одан әрі есімшенің қайта субстантивтенгенін бурят тілінің материалдары негізінде көрсетеді². Түркі тілдеріндегі $\sqrt{-\check{c}il/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{c}ul/-\check{c}ü,-\check{s}il/-\check{s}i}$ қосымшаларын сын есім тудырушы $\sqrt{-lil/-li,-dıl/-di,-til/-ti}$ аффикстерімен сабақтастырған Э.В. Севортян: «...существительные на *-či* приближаются к производным на *-li*, означая, как и последние, свойства лица или предмета. Действительно, образования типа *ijnadči* «упрямец» от *ijnad* «упрямство» по характеру значения весьма близки к прилагательным типа *abirli* «стыдливый», «нравственный», «приличный», «порядочный» от *abir* (обру) «стыд». Весьма приближаются они также к прилагательным на *-čil*, означающим постоянное или устойчивое свойство, присущие предмету. В азербайджанском языке имеется, в частности, параллельная с *ijnadči* форма *ijnadčil* в

¹ Ramstedt G. UberonomatopoetischeWorter in der sitaischenSpachen. – Journal de la SocieteFinno-ougrienne. – Helsinki, 1951. – P. 209.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Пер. с нем. – Москва: Наука, 1957 – С. 209.

том же значении»¹, – деген ой айтады. А.Н. Кононов та аталған қосымшаны сын есім тудырушы $\sqrt{-\check{s}il/-\check{s}il}$ аффиксімен сабақтас-тырады². Ал Н.А.Баскаков шартты райдың $\sqrt{-\check{s}al/-\check{s}e,-\check{c}al/-\check{c}e}$ қосымшасымен байланыстырса³, Б.А.Серебренников еркелету мәнді $\sqrt{-\check{c}l/-\check{c}i/-\check{c}ij}$ морфемасының субъектінің белгілі бір затқа бейімділігі семасын сақтағанын көрсетеді, соған орай адамның белгілі бір кәсіпке, іс-әрекетке бейімділігін білдіретін $\sqrt{-\check{c}i/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{s}i/-\check{s}i}$ форманты мен еркелету мәнді $\sqrt{-\check{c}l/-\check{c}i/-\check{c}ij}$ формантымен генетикалық сабақтастықта қарастырады⁴. Ғалым пікірі бойынша, $\sqrt{-\check{c}i/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{s}i/-\check{s}i}$ қосымша морфемасының кәсіпті білдіретін мәні архисема емес, ол қалыптасқан дағды мен бейімділікті де білдіреді, бір құрамды $\sqrt{-\check{c}}$ морфемасы да аталған форманттың бір варианты болуы мүмкін.

Қазіргі қазақ тілінде $\sqrt{-\check{s}i/-\check{s}i}$ қосымшасы зат есімдер мен қимыл есімдеріне жалғанып, субъектінің кәсібін, тіршілігін, күн-көріс көзін сипаттайды. Түркі тілдері бойынша бірнеше фонетикалық варианттарды қамтитын $\sqrt{-\check{c}i/-\check{c}i(-\check{c}ij),-\check{s}i/-\check{s}i}$ қосымшасы ортақ грамматикалық мағынаны сақтай отырып, әрбір тілге тән өзіндік реңктік ерекшеліктері бар мәндерді береді: «Кейбір тілдерде бұл аффикс жалғанған сөздер субъектінің белгілі бір әдетке, іске икемділігін, бейімділігін білдіре алады: шор тілінде: *урушча* «ұрысқақ», *терчи* «тершең». Бұл мағына қазақ тілінде *-шыл(-шең)*, *-қақ* аффикстері арқылы беріледі. *-шы* аффиксті сөздер бірсыпыра тілдерде субъектінің белгілі бір қоғамдық ағымға, тапқа қатысты екендігін білдіреді: өзбек тілінде: *республикачи, монархиячи*; қазақ тілінде *стахановшы, мичуриншіт.б.* Ал қарашай-

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Наука, 1966. – С. 84.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград, 1972. – С.103.

³ Баскаков Н.Л. К вопросу о происхождении условной формы на *-са,-се* в тюркских языках// Академику Р.А. Гордлевскому к его 75-летию. – Москва-Ленинград, 1953. – С.60.

⁴ Серебренников Б.А. Историческая грамматика пермских языков. – Москва, 1963. – С.3-4.

балқар, тува тілдерінде аффикс субъектіні тұрған, туған жеріне қарай ажырататын тәсіл ретінде қолданылады: қарашай-балқар: нальчикші (нальчик қаласының тұрғыны), қызылчы (Қызыл қаласының тұрғыны) т.б. Бұл мән қазақ тілінде -лық аффиксі арқылы беріледі. Ал якут тілінде -сыт, -сут, -чыт, -чут, -жыт, -жут аффиксі арқылы беріледі: балықсыт (балықшы), суолджут (жолшы), кусчут (құсшы), тімирджит (темірші) т.б.»¹ Көне түркі тіліндегі зат есім тудыратын өнімді жұрнақ √ -čil/-či (-čij) форманты мен оның қазіргі қазақ тіліндегі √ -šī /-šivar варианты арасындағы тұлғалық, мағыналық сабақтастық толық сақталған.

√-q/-k,-γ/-g, -iq/-ik,-iy/-ig, -uq/-ük-(ek), -uγ/-üg, -aγ/-äg(-eg) форманты негізінен етістіктерге жалғанып есім сөз жасайтын өнімді жұрнақ. Көне түркі тіліндегі √-uq/-uγ/-üg,-iy/-ig қосымша-сықазақ тілінде √-aq/-ek,-iq/-ik тұлғасында қолданылады.

Ескерткіштер тілінде: *artuq*→*art+uq* «артық» Тон. 40: Örtče qizip kelti süñüsdimiz. Bizinte eki uči siñarča *artuq* erti Teñri jarilqaduq üçün üküš tijin biz «Өртше қызып келді, Соғыстық. Бізден екі шеті жартыдай артық еді, Тәңрі жарылқағаны үшін көп деп біз» Айд. II, 111~қазақ тілінде: *artiq*→*art+iq* «артық»; *azuq*→**az+uq* «азық-түлік, тамақ» ДТС, 73 ; Орх; Е; Т. Jincü ügüzig keče, Temir qarïyqa tegi süledimiz. Anta kisre qaratürgis budunjaüi bolmiş. Keñeres tara bardï. Bizin cü atituruq, *azuqi* joq erti КТү. 39 «Йинчү (Сырдария) өзенін кешіп өтіп, Темір қақпаға дейін соғыстық. Содан соң қара түргеш халқы жау болды. Кеңереске қарсы барды. Біздің әскердің аты арық, азығы жоқ еді. Азығы жоқ еді» Айд. I, 179 ~қазақ тілінде: *aziq*→**az+iq, u≈i*; *bilig*→*bil+ig* «білік, білім»: Anča boşyurur ermis. Bilig bilmez kisi ol sabiy alur, jaγur barïy, üküš kisi öltig КТк. 7 «Осылай сендірген еді. Білік білмес кісілер сол сөзді алып, жақын барып, көп кісі өлді.» Айд. I, 169 ~ қазақ тілінде: *bilik*→*bil+ik, k≈g*; *bujruq*→*bujr+uq* «бұйырық беруші әмір» *Bujruqi jeme bilge ermiserinč, alp ermis erinč. Begleri jeme budunï jeme tüz ermis Anï üçün ilig anča tutmiserinč. Ilig tutip törug itmis özінče kergek bolmiş*

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282, 283.

КТү. 3 «Бұйрықтары да белгір еді, өздері алып болған екен. Бектері және халқы түзу еді. Сол үшін елін сонша билеген екен. Елді ұстап, заңды жасаған. Өздері ажалдарынан қаза болған.» Айд. I, 171 ~ қазақ тілінде: *bujiriq*→*buj(i)r + i̇q, u≈i*; *turiq*→*tur+i̇q* «аялдама, тоқтап тыныс алатын жер» КЧ. 21; МЧ. III, 30; КТк. 9: *Bir turiqi ermis Anin barmis Anar jatip Bir atliu barmis tijin Ol jolin jorisar unċ tidim saqintim* Тон. 24 «Анымен Бір аялдама бар, Анымен барасындар, оған түнеп /одан әрі/ Бір аттық жүріс дедім. Сол жолмен жүрсе мүмкін – дедім, ойландым.» Айд. II, 108~ қазақ тілінде: *turaq*→*tur+aq* «тұратын жай, мекен, орын», *u≈a; koriug*→*kor+üg* «хабаршы, елші»: *Biz ŧeg ertimiz. Anċa olurur erikli Ouzdantan koriug kelti* Тон.8 «Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта Оғыздан елші келді»; *Üċ koriug kisi kelti. Sabi bir qayanı sü tasiqdi. On oq süsi qalisiz tasiqdi tir Jaris jazida tirilelim timis* Тон. 33; «Үш хабаршы келді Сөздері бірқаған әскері жиылды, он оқ әскері қалмай жиналды, – деді»; *qaraq*→*qara+u* «қарауыл, күзет» Орх. *Arquj qaraquy ulyardim. Basinüma jayiu kelürir ertim* Тон.53 «Арқұй күзетін үлкейттім. Басынған жауды келтірмедім»~қазақ тілінде: $\sqrt{-q/-k}$, *qaraq*→*qara+q, u≈q*. Ескерткіштер тіліндегі есім сөздерге жататын *qaraq* тұлғасының мағынасын қазақ тілінде *qarawil* «күзетші» лексемасы береді. Сондай-ақ, *közi qaraqti* «жақсы-жаманды байқап жүретін, жан-жақты, білікті, білімді, көп нәрседен хабары бар адам» тіркесінің құрамындағы *qaraqti* лексемасында көнетүркілік *qaraq* сөзінің семалық бөлігі сақталған. Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-u/-g}$ қосымшасының қатаң $\sqrt{-q/-k}$ варианты қимыл есімдерін жасайды: *tasuq*→*tasu+q* «тасу, жинау» ДТД, 69; МЧ. II, 17; Он. I, 8; КТү. 48. *Sabi bir qayanı sü tasiqdi. On oq süsi qalisiz tasiqdi tir Jaris jazida tirilelim timis.* Тон. 33 «Сөздері бір, қағаны, әскері жиылды, он оқ әскері қалмай жиналды, – деді.» Айд. II, 110 ~ қазақ тілінде: *tasiw*→*tasi+w* «Бір нәрсені, я біреуді бір жерден екінші жерге апару, жеткізу» ҚТТС, 788. *q≈Ø*.

А.Н.Кононов зат есім тудырушы $\sqrt{-u/-g, u\gamma/-üg, -i\gamma/-ig}$ форманттарының алты түрлі мағынасын көрсетеді: «1) со значением названия акта процесса: *bilig* «знание» (*bil* «знать»), *ötüg* «прось-

ба, мольба» (*öt «иолить, просить»); 2) со значением результата действия: *ülig~ülüg* «часть, доля» (*ül «делить»), *ölig~öliüg* «мертвый, мертвец» (öl «умирать»); 3) со значением объекта действия: *qarïu* «ворота» (qar «закрывать»); 4) со значением действующего лица, субъекта действия: *körig~körüg* «соглядатай» (kög «видеть»); 5) со значением места действия: *keçig* «переправа, брод» (keç «проходить, переходить»); *erig jirtä* «в том месте где пребывают», «место стоянки» (er «быть»); 6) со значением орудия действия: *süñüg* «копье» (süñ «войско»)¹. Н.А. Баскаков $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k-u\gamma/-üg,-uq/-ük,-i\gamma/-ig,iq/-ik}$ қосымшаморфемалары генетикалық жағынан $\sqrt{-qaq/-yaq,-kekl/-gek}$ және осы модельдің қысаң дауысты варианттары $\sqrt{-\gammaiq/-gik,-viq/-vik}$ формаларынан қысқарғанын тіл фактілері негізінде көрсетеді. Ғалым осы жұрнақтың бәрі бір тұлғадан өрбіген, бір аффикстің варианттары болып есептелінеді дей отырып, *taqyaу* «расческа, гребешок(тарақ)» сөзі М.Қашқаридың сөздігінде *taraq, oryaq* «серп (орақ)» ұйғыр тілінде *orjaq* түрінде қолданылатынын көрсетеді² Бұл пікірді басқа зерттеушілер де қолдайды³. Қазіргі түркі тілдеріндегі *qajïq* «лодка (қайық)», *qulaq* «ухо (құлақ)» сияқты кейбір сөздердің де көне түркі тілінде *qajïq, qulqaq* тұлғасында айтылғаны белгілі.

Лексикалық қордың баюына елеулі үлес қосып, түркі тілдерінің тарихи даму жолында әрі лексикалық, әрі грамматикалық мәнде қолданылған көне қосымшалар қатарына $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k,-u\gamma/-üg,-uq/-ük,-i\gamma/-ig,iq/-ik,-aq/-ek,-a\gamma/-äg}$ тұлғалары да жатады. Белгілі морфолог ғалым А.Ысқақов аталған қосымшаның қазақ тіліндегі табиғаты жайлы: «*-q/-k (-iq/-ik, -aq/-ek)* қазіргі тілімізде туынды сөздер жасауға өнімі де мол, қызмет өрісі де аса кең омонимдес жұрнақтардың бірі»⁴ деген ой айтады. Белгілі қазақ ғалымы Ы.Мамановтың түбір морфема мен қосымша морфема-

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С. 88.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. – Москва, 1952. – С. 402-403.

³ Гарипов Г.М. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959. – С. 14.

⁴ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974. – Б.154.

ның тіркесімі арқылы жасалған туынды сөздердің құрылымына қатысты айтқан ойлары да $\sqrt{-\gamma/-g, -q/-k, -u\gamma/\ddot{u}g, -uq/\ddot{u}k, -\ddot{i}\gamma/-ig, \ddot{i}q/-ik, -aq/-ek, -a\gamma/\ddot{a}g}$ тұлғаларының ерекшеліктерін қамтиды: «Қосымшалы түбір сөздердің құрамындағы ұйтқы сөздердің мағынасының көрінуі барлығында бірдей емес, кейбіреулерінің мағынасы анық көрініп тұрса, енді біреулерінің мағыналары көмескіленіп, аффикспен жымдасып кетеді (кемік, кезек, қызық т.б.)»¹.

$\sqrt{-q/-k, -\gamma/-g}$ қосымша морфемасының түркі тілдері дамуының алғашқы кезеңде қимыл атауын білдіргені, қазіргі түркі тілдеріндегі қимыл атауын, әрі зат есім, сын есім тудыратын *-w* жұрнағының көне варианты саналады. Сондықтан, қазіргі қазақ тіліндегі құрамында *-q/-k* және *-w* тұлғалы қосымшалар бар гомогенді диссиллабтардың әртүрлі мағынада жұмсалуы немесе зат есім ↔ сын есім ↔ етістік қатарында қолданылуы аталған қосымшалардың да синкретті сипатын көрсетеді.

Аталған форманттардың ескерткіштер тіліндегі сөз тудырушылық қызметі жағынан өте ұқсас $\sqrt{-q/-k, -uq/\ddot{u}k, \ddot{i}q/-ik, -aq/-ek}$ тобындағы жұрнақтарға қарағанда ұяң $\sqrt{-\gamma/-g, -u\gamma/\ddot{u}g, -\ddot{i}\gamma/-ig, -a\gamma/\ddot{a}g}$ қосымшасы мағынасы жағынан да, сөз тудыру жөнінен де басымырақ болып келеді: «Етістікке жалғанып зат есім тудыратын осы қосымшалар жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертіп, екінші басқа сөз табына айналдырса, сөз тудырушы қосымшалардың енді бір тобы жаңа сөз тудырып, бастапқы сөз табының құрамында қалады»².

Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$ және $\sqrt{-VC}$ құрылымдық модельдерін құрайтын көнетүркілік $\sqrt{-\gamma/-g, -u\gamma/\ddot{u}g, -\ddot{i}\gamma/-ig, -a\gamma/\ddot{a}g}$ форманты және оның қатаң варианты $\sqrt{-q/-k, -uq/\ddot{u}k, \ddot{i}q/-ik, -aq/-ek}$ жұрнағы қазіргі түркі тілдерінің бәрінде дерлік зат есім және сын есім тудыратын аффикстердің қатарына жатады. Бұл модельдердің көнелігін сөз тудырушы тұлға ретінде барлық түркі тілдерінде қолданылатындығымен және ескі жазба ескерткіштерінде жиі кездесетіндігімен түсіндіруге болады.

¹ Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973. – Б. 17.

² Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 63.

А. Есенқұлов Орхон-Енисей жазбаларында $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$ жұрнақтары арқылы жасалған туынды сөздер, негізінен қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналардың басым көпшілігін білдіретінін айта отырып, Орхон-Енисей жазбаларындағы осы жұрнақтар арқылы жасалған сөздерді үлкен екі топқа бөліп қарайды: 1. Абстракт ұғымды білдіретін сөздер: *aċiγ* «бақыт», *bilig* «білім», *tiriq* «өмір», *idiuγ* «сапар», *jaruq* «жарық», *joriq* «жорық» т.б.; 2. Нақтылы заттық мағынаны беретін сөздер: *aliγ* «мүлік», *otaγ* «үй, отау», *keċig* «өткел», *körüγ* «тыңшы», *öliγ* «өлік», *qoniq* «қонақ»¹.

Э.В. Севортян әзірбайжан тілімен қазіргі басқа түркі тілдерінің материалдарын салыстыра келіп, $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$ жұрнақтары бір-біріне өте ұқсас болғанымен, оларды екі бөліп қарау керектігін айтады². Әйтсе де, қазіргі түркі тілдері арасында бұл жұрнақтар қызметі жағынан сараланбайды. Өнімділігі жағынан қазіргі тілдерде қатаң $\sqrt{-q/-k}$, *-uq/-ük, iq/-ik, -aq/-ek* жұрнағының жаңа сөз тудыруға қызметі едәуір басым.

Көне түркі тілінде $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$, *-uγ/-üg, -uq/-ük, -iγ/-ig, iq/-ik, -aq/-ek, -aγ/-äg* негізінен қимыл есімін тудыратын жұрнақтар болғаны белгілі. Бұл жұрнақтар сол кездердің өзінде-ақ трансформацияға ұшырап есім сөздер қызметін атқарғанын көне ескерткіштер тілі дәлелдеп отыр. М. Қашқаридың өзі еңбегінде $\sqrt{-q/-k}$ аффиксті сөздерді масдарлар тобына жатқызумен қатар, есім мәнінде де қолданылатындығын айтады³ Етістік негізден жасалған туынды есімдер жайлы А.М. Щербак етістіктен жасалған есімдер алғашқы жасалу дәуірінде қимыл есімдері не есімшелер болғандығын, олардың бір бөлігі құрамындағы қосымшалардың «өліге» айналуының нәтижесінде зат есімдер құрамына өтсе, енді бір бөлігі трансформация жолымен өткендігін айтады⁴ М.Тома-

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы, 1976. – Б. 70.

² Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966. – С. 201.

³ Кашгари М. Девону луггат и түрк. Т. II. – Ташкент, 1963. – С. 54-55.

⁴ Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград, 1961. – С. 109.

нов $\sqrt{-\gamma/-g, -q/-k, -u\gamma/-\ddot{u}g, -uq/-\ddot{u}k, -\ddot{i}\gamma/-ig, \ddot{i}q/-ik, -aq/-ek, -a\gamma/-\ddot{a}g}$ қосымшаларының кішірейіткіш-экспрессивті мәнін де көрсетеді: «Зат есім жұрнақтарының ішіндегі ерекше топ – кішірейіткіш-экспрессив мәнді сөздерде айтылатындары: $ық/-\ddot{a}k, /o\ddot{q}/-ek/$: масақ; тар: *башақ* бастапқы түрі *-бас/баш*; жолақ, әзірбайжан: *золух*»¹

$\sqrt{-\gamma/-g, -q/-k, -x}$ қосымшалары монғол тілдерінде де кеңінен қолданылады: *aarug* «жықпыл, жыра жылға» (салыстырыңыз: *ariq* «су ағатын жылға»); *aarxag* «кеудесоқ, өркөкірек», *aglag* «иен, ну, қалың, жылы» (салыстырыңыз: *awlaq* «жырақта, алыста»); *adag* «аяғы, соңы» МҚС, 23 (салыстырыңыз: *ajaq* «аяқ(дене мүшесі)», *adaqtaw* «аяқтау, бітіру», *ada boluw* «біту, таусылу, аяқталу»); *ažjg* «байқам, сезік, абай»; *alag* «ала (өң, түс)»; *arxag* «ескі, созылмалы (ауру)»; *borog* «қары сірік» (салыстырыңыз: *boriq*); *bošug* «әмір, бұйрық, жарлық»; *žijšig* «салыстырма, салғастырма»; *xadag* «қадақ, екі алақанға жайып ұстап сүт құйылған күміс аяқты үстіне қойып, сый қонаққа ұсынатын торғын орамал»; *šunag* «ашкөз, дүниеқор» МҚС, 205.

$\sqrt{-\gamma/-g, -q/-k}$ морфемасын таза түркілік қосымша ретінде қарастырған А.М. Щербак олардың монғол тіліндегі қолданысы жайлы «Аффикс от глагольного образования имен- $q/-k, -\gamma/-g$ выделяющийся в тюркских языках необычайно высокой степенью продуктивности, получил широкое распространение и в монгольских языках», – деген ой айтады және түркілік сөзжасам бірліктері монғол тіліне тұтас сөз құрамында енгенін, қосымша морфемаларды бөліп алып қараудың негізсіздігін көрсетеді². Түркі-монғол тілдерінде ортақ қолданыстағы сөздер құрамында да (*тоноq* «танау, ұрлық», *jusaq* «тұсақ», *šjrdek* «сырмақ», *церег* «шерік, шеру», *цецег* «шешек, гүл», *элгег* «елек, елеуіш» т.б.), түркі тілдерінде қолданылмайтын, монғол тілінің лексикасына ғана тән сөздер құрамында да кездесуі $\sqrt{-\gamma/-g, -q/-k}$ қосымшасы-

¹ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282, 283.

² Щербак А.М. Ранее тюрко-монгольские языковые связи. – Москва, 1996. – С. 222, 212.

ның ортақ тілдік жүйеге тән формант екенін көрсетеді. Мысалы, монғол тіліндегі *gaž* «тіпті, мүлдем, өрескел, сорақы, ерсі» сөзінен *gaž+jg* «қисық, қыңыр, бүкір», *gaž+iw* «қырыс, қыңыр, қиқар, қырын» сөздері жасалады, қимыл есімі *gaž+jx* «қисаю, қыңыраю» МҚС, 114-115 түрінде тұлғаланады. Мұндай мысалдардан $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$ қосымшаларының монғол тілінде ерте кездерден-ақ қолданыста болғанын байқауға болады. Сондай-ақ $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$ қосымша морфемаларын тұңғыс-маньчжур тілдеріне жататын эвенкі тілі деректерінен де кездестіруге болады: *konijk* «ночевка, ночлег», *suruk* «бегун», *turuk* «скалистая вершина горного хребта». Зерттеушілер эвенкі тілінің морфологиялық жүйесіндегі мұндай белгілерді көршілес якут тілінің әсері деп санайды¹. Г.И.Рамстедт түркілік $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$ қосымшаларының жасалу жолының бір-бірінен ерекшеліктері бар екенін айта отырып, «Установить различие между исконными образованиями на -g и образованиями на -q в тюркском часто бывает трудно; это объясняется тем, что в результате оглушение -g во многих диалектах (вост. -тюркск., сев. тюркск.) согласные -g, -k, -q совпали, и различить образования на -g и -q стала возможно только по их значению» дейді және -k форманты негізінен қимылдық қайталану мәнін білдіретін (итеративные глаголы) екінші дәрежелі етістіктер жасайтынын айтады². Көне түркілік $\sqrt{-\gamma/-g,-q/-k}$, *-u\gamma/-üg*, *-uq/-ük*, *-i\gamma/-ig*, *iq/-ik*, *-aq/-ek*, *-a\gamma/-äg* жұрнақтары арқылы жасалған көптеген сөздер қазіргі түркі тілдерінің біразында негізінен $\sqrt{-w,-aw/-ew,-oo,-aa,-uu,-ov}$ және $\sqrt{-aj/-ej}$ тұлғасымен қалыптасып отыр.

$\sqrt{-us/-üs}$, $-is/-is$, $-uš/-üş$, $-iš/-iš$ – етістіктен есім түзетін қосымша морфема. Көне түркілік $\sqrt{-us/-üs}$, $-is/-is$, $-uš/-üş$, $-iš/-iš$ қазақ тілінде $\sqrt{-is/-is}$, $-iš/-iš$ тұлғасында қолданылады.

Ескерткіштер тілінде: *tegis* → *teg+is* «тиісу, ұрыс, шабуыл»: *Altı erig sančdi. Sü tegisinte jitinči erig qilišladi. Ekinči Qušlayaқта ediz*

¹ Романова А.В., Мыреева А.Н., Барашков П.П. Взаимовлияние эвенкийского и якутского языков. – Ленинград, 1975. – С. 87.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Пер. с немецкого. – Москва, 1957. – С. 129.

birle sünüşdimiz. Kültegin az ja'üzin binip oplaju tegip, bir erig sanç-dî КТү.45 «Алты ерін шанышты. Әскерлер ұрыста жетінші ерін қылыштады. Екінші /рет/ Қушлағақта едізбен соғыстық. Күлтегін Аз қаракерін мініп шабуылға шығып, бір ерін шанышты»; *uruš*→*ur+uš* «ұрыс»: Ebke tegdüküm uruš qilip Он.2 «Ұрыс жасай отырып үйге қайттым»~қазақ тілінде: *uris*→*ur+is*; *sünüş*→*sün+üş*«соғыс» ДТД, 66; КТү. 12, 28, 32; МЧ. I, 6; КЧ. 10, 20; БҚ. 25, 26: Budunïy igidejin tijin, jiryaru o'uz budun tара, ilgeru qitan, tatabi budun tара, birgerü tabyaš tара uluы sü eki jegirmi ...*sünüşdim* КТү. 28 «Халықты көтерейін деп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бергері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі /рет/ соғыстым.» Айд. I, 177~ қазақ тілінде: *soyis*→*soy +is*.

Орхон мұралары тілінде бір түбірге $\sqrt{-üs/-üş}$ қосымшасының фонетикалық варианттары алмасып қолданылуы да кездеседі: *sünüş*→*sün+üş*~*sünüs*→*sün+üs* «соғыс»: Bir otuz jašına Sačasenünke *sünüşdimiz* КТү. 32 «Жиырма бір жасында Чача Сеңүнмен соғыстық»; Qirq artuqi jiti joli sülemis, jegirmi *sünüs sünüşmis*. Теңри жарилqaduq üçün Illigig ilsiretmis, qaғанliyiü qaғанsiратmis, ja'üy baz qilmis КТү. 15 «Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған. Тәңірісі жарылқағаны үшін елін елді, қағандығын қағанды, жауын бейбіт етті» Айд. I, 178. Бұл көне түркі әліпбиіндегі жіңішке буындағы *s* және *š* дауыссыздарының әріп таңбасының (I) бірдей болуына байланысты қалыптасқан оқылым варианттары. Аталған дыбыстардың ортақ графикалық таңбамен белгіленуі көне түркілер тілінде *s*~*ш*сәйкестігінің семантикалық мағына жүктемей де жиі қолданылатынын көрсетеді. Бұл құбылыс қосымша морфемаларды да қамтитынын тілдік деректер негіздейді. Ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-us/-üs}$, $-is/-is$, $-uš/-üş$, $-iš/-iš$ қосымшасының негізгі мәні қимылдық, іс-әрекеттік үдерістерді білдіретін абстракт мән зат есімдер тудыру.

Түркі тілдеріндегі $\sqrt{-is/-is}$, $-iš/-iš$ аффиксі мен $\sqrt{-ši/-ši}$, $-čil/-či$ жұрнағын өзара төркіндес қосымшалар ретінде қарастыратын көзқарастар да қалыптасқан: «Қазіргі қазақ тілінде *-ыш//иш*, *-шы//ши*,

-ыс// -іс, -сы// -сі қосымшаларының мағыналары бір-бірінен ажыратылған, белгілі дәрежеде жіктелген сияқты болып көрінгенімен, олардың арасындағы этимологиялық байланысты аңғаруға болады. Мәселен, қазақ тілінде *табыс* (зат.е.), *-тапшы* (сын.е.), *тамшы* (зат.е.) – *тамыз* (етістік), *көгіс* (зат.е.) – *көкше* «көкшіл» (сын.е.), *қайшы* (зат.е.) – диал. *қиғаш* «қайшы». Башқұрт тілінде де осылай: әдеб. т. *тамсы* – говор. *тамыс* «тамшы», әдеб. т. *кайсы* – говор. *кайыс* «қайшы», әдеб. т. *камсы* – говор. *камыс* «қамшы» болып жұмсалады»¹ Бұл кәсіп, қимыл-әрекет иесін білдіретін √-*šī/-šī, -čī/-čī* қосымша морфемалары құрамындағы дыбыстардың өзара метатезалық байланысқа түсуінің әсері.

√-*č, -nč* – етістіктен есім сөздер тудыратын қосымша морфема. Ескерткіштер тіліндегі √-*č* морфемасы қазақ тілінде √-*iš/-iš, -is/-is* қосымшасымен беріледі. *ötünč* → *ötün+č* «өтініш»: *Qağanım ben özüm bilge Tonıkuq ötüntük ötünčümin esidü berti könlünče udiz tidi. Kök öñüg juγuru Ötüken jısγaru udiztim. Ingek kölükin Toγlada oγuz kelti. Ton,15 «Қағаным мен өзім бірге Тоньюқуқ өтінген өтінішімді естіді, көңілдегіше жүргіз, – деді. Көк Өңүг таптай Өтүкен қойнауына жүргіздім. Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді. Білге Тониқуқ өтінген өтінішімді есітіп»* Айд. II, 106 ~ қаз. *ötiniš* → *ötin+iš* «өтініш, арыз, тілек»; *alıč* → *al+ič* «алым»: *Aličiñiz bar üčün* «Алымыңыз болғандықтан» Е.48; *bulyanč* → *bulyan+č* «бүлік, былық (былғаныш)», *tarqanč* → *tarqan+č* «тарқады, тарап кетті (саяси дағдарыс)»: *Türk budun jeme bulyanč oltimis Oγuz jeme tarqanč ontimis Ol sabın esidip tün udisqim kelmez erti olursiqim kelmez erti Anta saqintim...sülelim...tidim* Тон.22 «Түрк халқы тағы бүлік шығарды деді Оғуздар да тарауда, - деді Сол сөзді есітіп түнде тағы ұйқым келмеді, /күндіз/ отырғым келмеді. Сонда ойландым...Соғысайық...дедім»; *ezenč(üme)* → *ezen+č(üme)* «жақсы әдет, жақсы қасиет», *közünč(üme)* → *közün+č(üme)* «тілек, көздеген жақсы мақсат, арман»: *Ezenčüme közüncüme adirilma* Е.28 «Жақсы әдетінен, мақсат-тілегінен айырылма».

¹ *Тектігүл Ж.О.* Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 165.

Көптеген зерттеушілер Орхон, Енисей ескерткіштері тілінде негізінен туынды етістіктерге жалғанатын $\sqrt{-\check{c}}$ морфемасын етістік тудыратын қосымшамен бірге құранды жұрнақтар қатарында қарастырады. А.Н.Кононов *ötünč* лексемасының құрамынан қосымша морфема ретінде $\sqrt{-n\check{c}}$ формантын ажырата отырып, аталған қосымшаны $\sqrt{-\check{c}}$ және $\sqrt{-n}$ тұлғаларының қосындысынан жасалған құранды жұрнақ ретінде таниды¹. Ғалым ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-n\check{c}}$ жұрнағының негізгі мәнін қимыл, үдеріс атауымен байланыстырады: «Этот аффикс образует имена существительные со значением имени действия, процесса: *bulyanč* “смятение” (*bulyan-* “перемешиваться”, “смешиваться”); *ötünč* “просьба” (*ötün-* «обращаться с просьбой»); *tarqanč* “рассеяние”, “смятение” (*tarqan-* «рассеиваться», «разбредаться»)»².

Түркі жазба ескерткіштері тіліндегі $\sqrt{-\check{c}(-i\check{c}/-i\check{s})}$ және $\sqrt{-n\check{c}}$ қосымшаларының байланысы жайлы А.Есенқұлов: «Тарихи-этимологиялық жағынан қарағанда бұл жұрнақтардың төркіні бір болуы да мүмкін. Ал көне ескерткіштердегі фактілерге жүгінсек, бір топтағы екі түрлі жұрнаққа жатады. Бірақ осы екі жұрнақты ұяға сыйғызуға болмайтын сияқты. Олар қазіргі түркі тілдерінің бәрінде бар және мағыналары да бір, яғни өтініш, қорқыныш, өкініш сияқты адамның көңіл-күйін көрсетеді»³, дей отырып, $\sqrt{-\check{c}}$, $-n\check{c}$, $-i\check{n}\check{c}$, $-i\check{n}\check{c}$, $-i\check{n}\check{c}$, $-i\check{n}\check{c}$ қосымшасының құрамындағы $-i$, $-i\check{c}$ тұлғалары түбір сөз бен жұрнақты байланыстырушы дәнекер қызметінде жұмсалатынын, сөз тудырушы морфема $\sqrt{-n\check{c}}$ жұрнағы екенін айтады. М. Томанов қазіргі түркі тілдеріндегі $\sqrt{-\check{s}/-\check{c}}$ қосымшасын еркелету мәнді морфемалар қатарында қарастырады: *ataš*, *babaš*, ноғай тілі: *abasa* «ана»⁴.

¹ Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – Москва, 1941. – С.86.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.94.

³ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 81.

⁴ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282, 283.

Қазіргі қазақ тіліндегі *süjeniš*→*süje+n+iš*, *aldaniš*→*alda+n+iš*, *quwaniš*→**quw+an+iš*, *žubaniš*→**žub+an+iš*, *žijreniš*→**žijr+en+iš*, *ökiniš*→**ök+in+iš*, *ötiniš* →**öt+in+iš* т.б. лексемалар құрамынан өздік етістің қосымшасы $\sqrt{-n(*-an/-en,-in/-in)}$ айқын ажыратылуы $\sqrt{-č,-nč}$ жұрнағының құранды аффикстер қатарына жататынын дәйектейді. $\sqrt{-n(*-an/-en,-in/-in)}$ қосымша морфемасы сөзжасам жүйесімен тығыз байланыстағы тарихи морфологиялық құрылым. $\sqrt{-č,-nč}$ морфемасы ескерткіштер тілінде іс-әрекетті, заттың белгісін білдірсе, қазіргі түркі тілдерінде істің нәтижесін, объектіні, құралдың атауын немесе оның пайдаланылатын орнын сипаттайды.

$\sqrt{-ma/-me}$ – есім сөздер жасайтын қосымша морфема. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі $\sqrt{-ma/-me}$ қосымшалары жалғанған сөздер субъектілік, объектілік мәнде және белгілі бір іс-әрекеттің атауы ретінде жұмсалады.

Ескерткіштер тілінде $\sqrt{-ma/-me}$ қазақ тілінде: $\sqrt{-ma/-me,-ba/be,-pa/-pe}$: *körügme*→*körüg+me* «құмартушы/құмар»: *Bödke körügme begler, gü jañıltačisiz. Men beñgü taš /toqitdim/. Tabyač qağanta bediz čikel ürtim, bediztim. Meniñ sabimін simadi* КТк.11 «Таққа /құмар/бектер, сіздер жаңыласыздар ғой. Мен мәңгі тас орнаттым. Табғаш қағаннан шебер /бедізші/ келтірдім, өрнектеттім. Менің сөзімді бұзбады» Айд.І, 170; *jatıyma*→*jatıy+ma*«жатақ»: *Biz jeme süledimiz anı irtimiz. Jenčü ügüzüg keče Tinesi oylı jatıyma Benligek taııy...* Тон.44 «Біз тағы да соғыстық, Оны қудық Інжү өзенін өте Тінесі ұлының тұрағы Беңлігек тауын...»; *jalma*→*jal+ma* «сауыт»: *Üčünč Jegin Silig beñiñ kedimlig toriıy at binip tegdi. Ol at anta ölti. Jaraqınta, jalmasınta jüž artuq oqun urti, jizke basıña bir /tegürmedi/...* КТү.33« Үшінші /рет/ Иегін Сілік бектің ерттеулі торы атын мініп тиді. Ол ат сонда өлді. Қаруына, сауытына жүзден артық оқ тиді, дулығалы басына бірі де /тимеді/»; *ezenčüme*→*ezenčü+me*«жақсы әдет, жақсы қасиет», *közünč(üme)*→*közünčü+me* «тілек, көздеген жақсы мақсат, арман»: *Ezenčüme közüncüme adirılma* Е.28 «Жақсы әдетінен, мақсат-тілегінен айырылма»; *jelme*→*jel+me* «шолғын, шолғыншы (желме): *Jelmesin meniñ er anta başmiš* МЧ.24«Оның

шолғыншыларына менің адамдарым шабуыл жасады»; *Jelme eri kelti* «Шолғыншылардан адам келді» МЧ. 18; *bitigme*→*bitig+me* «жазу, жазба»: *Bu bitig bitigme Atisi Jolliḡ tigin* КТк.13 «Бұ жазуды жаздырған – туысы Йоллығ тегін» Айд.І,171.

Көне түркі ескерткіштері тілінде $\sqrt{-mal-me}$ қосымшасы негізінен қимыл есімдерінің мәні бере отырып субстантивтік сапаны иеленеді: *tegme*→*teg+me* «шабуыл/тию»: *Bir tegme segiz er erdim* «Бір шайқаста сегіз ер ер (батыр) болды»; *Tegmeçi men tejin saqintim* Он. «Шабуылдаушы мен боламын деп ойладым» Айд. III, 142-143.

Орхон, Енисей ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемаларды жан-жақты зерттеген ғалым А.Есенқұлов көнетүркілік $\sqrt{-mal-me}$ қосымшасының табиғаты жайлы: «Көне жазба ескерткіштерінде *-ma* жұрнағы көбінесе етістік негіздеріне жалғанып, жаңадан зат есім тудырады: *йелме* (атты әскер), *тегме* (шайқас), *ал көрігме* (кіріптар), *бітігме* (жазған, жазушы) сөздері қазіргі түркі тілдерінде кездеспейді. Етістік негізінде бұл арада *-ig* жұрнағы жалғанып заттандырып, оған және *-ma* жұрнағы жалғанып тұр»¹, – деген ой айтады. Жалпы түркі тілдері бойынша $\sqrt{-mal-me}$ қосымшасы бірнеше мәнде жұмсалады: 1) Қимыл, әрекет йесін білдіретін сөздер жасалады; 2) Заттың орнын және атауын білдіреді; 3) Қару-жарақтың, құралдың атын білдіреді; 4) Іс-әрекеттің объектісін білдіреді; 5) Іс-әрекет нәтижесін білдіреді.

Қазақ тілінде де $\sqrt{-mal-me, -bal-be, -pal-pe}$ есім сөз тудыратын өнімді жұрнақтардың бірі: *baspa*→*bas+pa*, *bölme*→*böl+me*, *žazba*→*žaz+ba*, *köpme*→*kör+me*, *qazba*→*qaz+ba*, *tospa*→*tos+pa*, т.б. Қазақ тіліндегі үндестік заңының қарқындылығына орай көнетүркілік $\sqrt{mal-me}$ форманты бірнеше фонетикалық нұсқада қолданылады, қатаң варианттар түркі тілдері дамуының көнетүркілікке дейінгі кезеңінен қалған белгілер болуы да мүмкін.

$\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ – есім сөз тудыратын қосымша морфема. Көнетүркілік $\sqrt{-im/-im, -um/-üt}$ қосымшасы қазақ тілінде $\sqrt{-im/-im}$

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 80.

түрінде тұлғаланады. Ескерткіштер тілінде: *batim*→*bat+im* «батым»: *Sünüg batimi qarïy sökipen, Kögmen jïšiγ toγa jorip, qirγ az budunïγ uda basdimiz. Qayanin birle Soγa jïšda sünüşdimiz. Kültegin Bajirkunin aq adïriγ binip oplaju tegdi* КТҮ. 35 «Сүңгі батымы қарды аршып, Көгмен тауына көтеріле жүріп, қырық аз халқын ұйқыда бастық. Қағанымен Соға қойнауында шайқастық. Күлтегін Байырғының ақ айғырын мініп опырайта тиді (шабуылға шықты)» Айд. I, 178 ~қаз. *batim*→*bat+im*; *barim*→*bar+im* «байлық, барлық»: *Kušu Tutuq birle sünüşmiş erin qor ölümiş, ebin barimin qalisiz kop kelürti. Kültegin jiti otuz jašına qarluq budun erür barur erik ili jaγi bolti* КТҮ. 41 «Қушы тұтықпен соғысты, ерінің көбін өлтірді, үйін-мүлкін қалдырмай, көп әкелді. Күлтегін жиырма жеті жасында қарлуқ халқы жүре бара нағыз жау болды» Айд. I, 181; *Jilqisin, barimin, qizin, quduzin kelürti* МЧ.15 «Мал-мүлкін, қыз-әйелдерін әкелдім» ~қаз. *barim*→*bar+im*; *tusum*→*tus+um* «пайда (түсім)», «пайда, түсім»: *Tänir ielimke* E.44 «Тәңірі еліме пайдам» ~ қаз. *tusim*→*tüs+im*; *kedim*→*ked+im* «киім», «сауыт, қару-жарақ», «ер-тұрман, жабу», «киім»: *Beš jüz kedimlig jadaγ «Бес жүз қарулы жаяу әскер»; Üçünč Jegin Silig begin kedimlig torïγ at binip tegdi. Ol at anta ölti* КТҮ.33 «Үшінші /рет/ Иегін Сілік бектің ерттеулі торы атын мініп тиді. Ол ат сонда өлді» ~қаз. *kijim*→*kij+im*.

А.Н.Кононов ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ қосымшасын өнімсіз жұрнақтар қатарына жатқызады¹ Жазба ескерткіштер тілінде $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ форманттары арқылы етістіктерден жасалған зат есімдердің сирек қолданылуы бұл қосымшалардың өнімсіздігіне емес, мәтін авторларының стильдік қолданысына байланысты болса керек, себебі қосымшаның мағыналық ерекшеліктері мен қалыптасқан сөзжасамдық моделі сирек қолданылатын өнімсіз жұрнақтарға ұқсамайды.

Көне түркі тілінде $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ форманты бірнеше мағынады жұмсалады: «1) Мөлшер мен өлшемдік мағынада жұмсалады; 2) Іс-әрекеттің нәтижесін көрсетеді; 3) Заттық атауды, объ-

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.93.

ектіні білдіреді; 4) Кейде субъект мағынасында да қолданылады; 5) Процесс және оның нәтижесін білдіреді»¹. Зат есім тудырушы $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ қосымшасы қазақ тілінде де белсенді қолданылатын әрі мағыналық ауқымы да аса кең сөзжасам моделі: *adim* → **ad+im(atta+m)*, *atim* → *at+im* (бір атым насыбай), *bilim* → *bil+im*, *bitim* → *bit+im*, *bölim* → *böl+im*, *žarim* → *žar+im*, *žutim* → *žut+im* (бір жұтым су), *kütim* → *küt+im*, *quram* → *qura+m*, *oram* → *ora+m*, *ösim* → *ös+im*, *önim* → *ön+im*, *salim* → *sal+im* (бір салым шай), *sawim* → *saw+im* (бие сауым уақыт), *senim* → *sen+im*, *tutam* → *tut+am* (бір тұтам жіп), *šimšim* → *šimši+m* (бір шымшым тұз), *šaqirim* → *šaqir+im*, *šešim* → *šeš+im* т.б. Қалыптасқан емле ережелері, орфографиялық норма өзі де бәсең ерін үндестігін қазақ тілінің жазба дәстүрінен біржолата ығыстырды. Бұл көнетүркілік $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ формантының қазақ тілінде $\sqrt{-im/-im}$ нұсқаларының ғана орнығуына ықпал етті.

$\sqrt{-ayu/-egü}$. Көне жұрнақ $\sqrt{-ayu /-egü}$ қазіргі түркі тілдерінде $\sqrt{-aq/-ek, -äk, -oq/-oç, -ay/-äg, -aw/-ew, -aj/-ej, -ov/-öv}$ т.б. тұлғаларымен, кей тілдерде *-oo, -öö, -uu, -üü* созылыңқы дауыстыларымен қалыптасқан. Мұндай фонетикалық өзгерістерді өзбек ғалымы Ф. Абдуллаев түркі тілдерінде кеңінен тараған $\gamma \approx v$ ($\gamma \approx j, \gamma \approx w$) сәйкестігінің нәтижесі² ретінде қарастырса, келесі зерттеушілер үнемдеу заңымен байланыстырады. $\sqrt{-ayu/-egü}$ жалпыалтайлық қосымша морфемалар қатарына жатады: көне түркі тілінде *buzayu, buzaç* «теленок (бұзау)» ДТС, 130, түр. *buzagi*, өзб. *buzaq/buzok*, қаз., ққалп., құм. *buzaw*, ноғ. *buzav*, әзірб. диалектілерінде *buzoj/buzoo*, ұйғ. *tozaj*, қырғ. *tuzoo*, шор. *piza*, алт. *buza*, чув. *paruw*; монғолдың ескі жазба тілінде *buragu*, монғ. *birau*, бур. *buruu/buruun*, қалм. *buru*³ Жалпы алтай тілдеріндегі ротацизм құбылысын сипаттайтын $r \approx z$ сәйкестігі түбір морфема құрамында да, қо-

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 89-90.

² Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967. – С. 191.

³ Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979. – С.51.

сымша морфема құрамында да кездесе береді. Көне түркі тілінде *ijšagu* «ішек» ИДТЯ, 300, қырғ. тілінде *ijseg*, ұйғ. тілінде *üçäj*, яқ. тілінде *ijhe*, башқ. тілінде *äsäk*; қаз. тілінде *išek*: *işegine шынашақ айналмау* «қызғаншақ, іші тар». Ортақ түбірі *iš* «внутренность, живот» СтОКО, 311. Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-ayu/-egü}$ форманты қазақ тілінде негізінен $\sqrt{-aw/-ew}$ және $\sqrt{-aq/-ek, -iq/-ik}$ қосымшаларымен орныққан.

Ескерткіштер тілінде: *küdegü* → **küid+egü* «күйеу, күйеу бала» Орх; Е; Тал. *Qañim tülberi qara bodun külüg qadaşim esizim El Eşim er, Ögel er, Oylan er, küdegülerim, qız, kelinlerim bökmedim* Е.3 «Ханым, қара бұқара түлбері халқы, атақты туыстарым, қайран, Ел Ешім ер, Өгел ер, Оғлан ер, күйеу балаларым, қыз-келіндерім, бөгіп тойынбадым» Аманж.І,49 ~ қазақ тілінде: *küjew* → **küj+ew* «қыздың, қарындастың ері» $g \approx \emptyset$. Кезінде Орхон ескерткіштерінде де созылыңқылардың қолданыста болуы жайлы пікірлердің айтылғаны белгілі, сондықтан *w* дыбысының «алғашқылығын» меңзейтін көзқарастарды жүйелеп, терең зерттеу қыпшақ тілдерінің тарихи дамуын анықтауда аса маңызды әрі өзекті мәселе.

Алтайтанудағы типологиялық бағытты қолдаушы ғалымдар $\sqrt{-ayu /-egü}$ қосымшасын таза түркілік формант ретінде қарастырады, монғол тілдеріндегі *-ayu* тұлғалы сөздер құрамындағы қосымша морфеманы монғол тіліне енген түркілік элемент деп таниды¹. Тұңғыс-маньчжур тілдерін зерттеуші ғалымдар $\sqrt{-ayu /-egü}$ қосымшасының алғашқы дауыстысын түбір сөз еншісіне қалдырып, $\sqrt{-yu/-gü}$ моделінің архетипі $\sqrt{-yun/-gün}$ болуы мүмкін деген болжам ұсынады². Жалпы алтай тілдері бойынша сөздің абсолют соңындағы *n* дыбысы өзгеріске немесе түсіп қалуға бейім фонемалар қатарына жатады³, мысалы: *qon* ~

¹ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV). – Санкт-Петербург, 1997 – С.183.

² Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках// Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979. – С.126

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – Москва, 1984. – С.336.

qoj «қой», *želken* ~ *želket* «желкен», *üçün* ~ *üçü* «үшін» т.б. В.Котвичтің сипаттамасы бойынша $\sqrt{-\gamma u n / -g \ddot{u} n}$ морфемасы жинақтау есімін білдіретін көне жұрнақ¹ Көне түркі тіліндегі *ijkägü* «екеу», *besägü* «бесеу» тәрізді жинақтау сан есімдерін негізге ала отырып айтылған, $\sqrt{-a \gamma u l / -e g \ddot{u}}$ қосымшасының архисемасы жинақтау мәнін білдіруі мүмкін деген пікірлер де бар. Сондай-ақ, күрделі жұрнақ $\sqrt{-a \gamma u n}$ формантымен төркіндестігі жайлы, оның $\sqrt{-a \gamma u t}$, $\sqrt{-a \gamma u l}$ сияқты варианттары болуы ықтимал екендігі туралы да сөз болып жүр²

$\sqrt{-q u / -k \ddot{u}}$, $\sqrt{-\gamma u / -g \ddot{u}}$ –негізінен есім сөздер мен үстеулер жасайтын қосымша морфема болса да кей жағдайда зат есім тудырады. Көнетүркілік $\sqrt{-q u l / -k \ddot{u}}$, $\sqrt{-\gamma u l / -g \ddot{u}}$ форманттарының мәні қазақ тіліндегі $\sqrt{-\gamma a j l / -g e j}$, $\sqrt{-q a j l / -k e j}$ тұлғаларының мағынасы мен қызметіне сәйкес келеді: *ajyu* → *aj+yu* «ақылшы, кеңесші (айқайшы)» Орх. *Qaγanī alp ermis. Ajγucīsī bilge ermis. Ol eki kisi bar erser sini tabγačīγ ölürtečī tirmen. Öñre qitanīγ ölürtečī tirmen. Bini oγuzuγ ölürtečī öktirmen* Тон. 10 «Қағаны алып еді. Ақылгері билге еді. Ол екі кісі бар болса, Сен Табғашты қырап дермін. Шығыста – қытанды қырап дермін. Мені – оғызды қырап дермін.» Айд. II, 105 ~ қаз. *aj* → *aj+qaj(šī)* «айғай, қатты шыққан дыбыс».

Қазақ тіліндегі құрал-сайман атауын білдіретін *buryi* → **bur+γ i*, *sürgi* → *sür+g i*, *süzgi* → *süz+g i*, *sünği* → **sün+g i*, *šalyi* → **šal+γ i*, *šaŋγ i* → **šaŋ+γ i* сияқты сөздердің қолданылуы $\sqrt{-\gamma l / -g}$, $\sqrt{-\gamma u l / -g \ddot{u}}$ қосымшаларының бір кездері етістіктің грамматикалық бірліктеріне қатысты да, етістіктен зат есім тудыру амалдары ретінде де қолданылуынан болуы мүмкін. М.Томанов қазіргі түркі тілдеріндегі $\sqrt{-q \ddot{u} l / -q \ddot{u} j}$ (түрікмен: *ataqı* «ата, әке», тува: *avaqı* «ана») және $\sqrt{-q a l / -k e}$ (қырғыз: *ateke*, *šešeke*, *erke* т.б.), $\sqrt{q a j}$ (өзбек, қазақ: *balaqaj*, татар: *quwanqaj* «қоян») қосымшаларының еркелету, кішірейту мәні ортақ екенін көрсетеді³. Қазіргі түркі тілдеріндегі қимыл есімін жа-

¹ Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С.72.

² Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – Б. 84.

³ Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282, 283.

сайтын $\sqrt{-w(-aw/-ew)}$ қосымшасы көнетүркілік $\sqrt{-q/-k}$, $\gamma/-g$ -нің фонетикалық варианты екені және $\sqrt{-qu/-kü}$, $-\gamma u/-gü$ қосымшаларымен де генетикалық байланысы бар екені жайлы пайымдаулар лингвистикалық түркітануда белгілі ¹.

$\sqrt{-luq/-lük}$, $-lu\gamma/-lüg$, $-l\ddot{i}\gamma/-lig$, $-l\ddot{i}q/-lik$ - есімдер мен етістіктерге жалғанып есім сөздер жасайтын жұрнақ. Қазақ тілінде $\sqrt{-l\ddot{i}q/-lik}$, $-d\ddot{i}q/-dikt\ddot{i}q/-tik$ тұлғаларында қолданылады. Зат есімдер мен сын есімдер жасауда бірдей қолданылатын көпфункционалды форманттың зат есім тудырудағы негізгі мәні – құбылыстарға, іс-әрекетке, сапа мен жағдайға, кеңістік пен уақытқа, өлшем мен көлемге, кәсіпке қатысты абстракт ұғымдарды білдіру.

Көне түркі тілінде: *basliγ*→*bas+liγ* «басшылық, бастық» ДТД, 34; Орх, Е. Тон. 31; КТү. 41. *Anta jerüki suq basliγ Soγdaq budun kör kelti. Ol күnte tegti Türk budun Temir qar\ddot{i}γqa* Тон. 46 «Сонда Суқ бастаған Соғда халқы түгел келді Сол күндері Түркі халқы Темір қақпаға жетті» Айд. II, 112 ~ қаз. *bastiγ*→*bas+t\ddot{i}γ* «жетекші, басқарушы, басшылық жасаушы адам» ҚТТС, 114; *budunliγ*→*budun+liγ* «халықтық (бұқара халықтық)» ~ қазақ тілінде: *bodandiγ*→*bodan+d\ddot{i}γ* «отарланған ел»; *janluq*→*jan+luq* «жаңылыс, қателік» МЧ. 44; Он. II, 3; КТк. 10; Тон. 26: *On tünke jantiq\ddot{i} tuγ ebirü bardim\ddot{i}z. Jir\ddot{c}i jir jan\ddot{i}liq, boγualanti. Buγadup qaγan jelü kör timis* «Он түн дегенде тау баурына бардық. Жершіл ер (жол көрсетуші) жаңылып, бауыздалды. Мұңайып қаған Желе көр, – деді» Айд. II, 109; *qaγanliγ*→*qaγan+liγ* «қағандық, мемлекет»: *Qaγanliγ budun ertim, qaγan\ddot{i}m qan\ddot{i}? Ne qaγanqa isig-küçig бүрür men? - tir ermis. An\ddot{c}a tip, tabγa\ddot{c} qaγanqa jaγ\ddot{i} bolm\ddot{i}s* КТү 9 «Қағанды халық едім, қағаным қайда?! Қай қағанға күш-қуатымды берермін?!» – десті. Осылай деп табғаш қағанға жау болды» Айд. I, 173 ~ қаз. *qaγandiγ*→*qaγan+d\ddot{i}γ*; *illig/ellig*→*il/el+lig* «елдік»: *Türk qara qamuγ budun an\ddot{c}a timis: «Illig*

¹ Қараңыз: Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва, 1976. – С. 162; Кононов А.К. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград, 1980. – С. 97; Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1981. – Б. 191; Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971. – Б.196. т.б.

budun ertim, ilim emti qanı? Kimke ilig qazıanurmin?»-tir ermis KTү 9 «Күллі түрк қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда?! Кімге елдік жасаймын?» – десті» ~ қаз. *eldik*→*el+dik*; *beglik*→*beg+lik* «бек, бектік»: Ebiñerü kelmiş üçünç künçuj urılnamış beglik jarayajtirЫБ. 5 «Үйіне қарай келген. Үшінші бикеші ұл туған, Бек болғай» Айд.ІІІ,159~ қаз.*bektik*→*bek+tik*.

√*-luq/-lük, -luγ/-lüz, -lïγ/-lig, -liq/-lik* қосымшалары М.Қашқари тілінде, көне ұйғыр ескерткіштері мен шағатай тілінде кеңінен қолданылғанымен VII-IX ғасыр түркі мұраларында сирек кездесетінін сөзге тиек еткен А.Н. Кононов оларды өнімсіз жұрнақтар қатарында қарастырады: «в ТРП (түркі руникалық жазбалары) был малопродуктивен или, может быть, вовсе не использовался как аффикс, образующий определенные разряды имен существительных, - очень мало вполне достоверных примеров с этими форманто¹ √*-luq/-lük, -luγ/-lüz, -lïγ/-lig, -liq/-lik* форманттарының Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде біршама аз кездесуі және осы қосымшалар арқылы жасалған сөздердің сөйлем ішіндегі қызметінің ерекшеліктері аталған қосымшаның субъстантивтену, адеквативтену үдерістеріне ықпал ететін көпфункционалды табиғатына байланысты. Профессор М.Томанов √*-luq/-lük, -luγ/-lüz, -lïγ/-lig, -liq/-lik* форманттары арқылы абстракт мәнді қаз. т. *qıstıq* «қыстық»; чув. т. *çurelax* «құлдық»; өзб. т. *aqtıq* «ақтық», *keliişlik* «келіс, келу»; ұйғ. т. *baliliq* «балалық»; якут т. *axliq* «астық»; әзірб. т. *gezellik* «сұлулық» т.б. зат есімдері жасалатынын, олар заттың таралған аясын, шыққан мекенін, жинақы тобын білдіре алатынын, кейде адамның кәсіби, тіршілік ереселігін (өзб. *juzumlik, kömürlük, pişendik* т.б.); тұрған, шыққан мекенін (өзб. *olmalijq, toşkentlijk*); кәсіби, тіршілік ерекшелігін (түр. *çabanliq, qojlulijq* «ауыл шаруашылығы маманы») т.б. білдіретінін көрсетеді².

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука,1980. – С.88.

² Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1981. – Б. 116.

Түркі тілдеріндегі сапа мен жағдайды, адамның мінезі мен әрекетін, қалпын, өлшем мен бірлікті, шыққан орын мен мекен-жайды білдіретін¹ $\sqrt{-luq/-lük}$, $-lu\gamma/-lüg$, $-lï\gamma/-lig$, $-lïq/-lik$ форманты бастапқыда көптік, жинақтау мәнін білдірген құранды жұрнақтар қатарына жатады². Аталған қосымшаның функционалдық-семантикалық мәні нақтылықтан → абстрактілікке бағыты бойынша дамығаны да көрсетіледі: «При всем многообразии функций, природа аффикса является идея концентрации или объединения чего-либо: сперва конкретных предметов, а потом абстрактных»³. Түркітанушы-лингвистер $\sqrt{-luq/-lük}$, $-lu\gamma/-lüz$, $-lï\gamma/-lig$, $-lïq/-lik$ форманттарын етістіктің $\sqrt{-lal/-le}$ қосымшасынан және есім жасайтын $\sqrt{-q/-k, \gamma/-g}$, аффиксінен жасалған құранды жұрнақ ретінде таниды⁴. Түркі тілдерінде $\sqrt{-luq/-lük}$, $-lu\gamma/-lüg$, $-lï\gamma/-lig$, $-lïq/-lik$ қосымшасының қолданыс аясына қарағанда $\sqrt{-laq/-lek}$, $la\gamma/-leg$ аффиксінің қолданыс аясы шағын, «-лаг жұрнағы $\sqrt{-lïq}$ жұрнағының бір-ақ мағынасын, яғни бірыңғай заттардың шоғырланған, жинақталған тобын, оның орнын көрсетеді»⁵. Түркі тіл білімінде $\sqrt{-laq/-lek}$, $la\gamma/-leg$ аффиксінің фонетикалық варианттары саналатын $\sqrt{-daq/-dek}$, $taq/-tek$, $-tïq/-tik$, $-lïq/-lik$ қосымша морфемасының жалаң немесе құранды жұрнақ екені жайлы бірізді пікір қалыптасқан жоқ. Түркі тілдерінің агглютинативті табиғаты кез келген бір буынды тұлғаның тарихи тұрғыдан екінші немесе, тіпті, үшінші дәрежелі тұлға болу мүмкіндігін жоққа шығармайтыны белгілі.

¹ *Сабыр М.* Орта ғасыр түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – Б. 267-268.

² *Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 106-бет.

³ *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. – Москва – Ленинград, 1948. – С. 66.

⁴ *Кононов А.Н.* Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва, 1960. – С. 104; *Севортян Э.В.* Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966; *Гарипов Т. М.* Башкирское именное словообразования. – Уфа, 1959. – С. 89.

⁵ *Есенқұлов А.* Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 74.

√-an/-en/-in/-in,-un/-ün – зат есім тудыратын қосымша морфема. Ескерткіштер тілінде: √-an/-en/-in/-in,-un/-ün~қазақ тілінде: √-an/-en/-in/-in. *kelin*→**kel+in* «келін»: *Ögim qatun ulaju öglerim, ekelerim, kelinünim, qunçularım, bunça jeme tirligi күн boltaçerti, ölügi jurtda jolta jatu qaltaçi, ertigiz КТү. 49* «Шешем қатын, оған ілескен аналарым, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күң болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер» Айд. I, 182; *Er oylan er küdegülerim, qız, kelinlerim bökmedim Т.2* «Ер (батыр) ұлдарым мен күйеулерім (күйеу балаларым), қыздарым мен келіндерім қызықтарыңды көрмедім» ~ қаз. *kelin*→**kel+in; oylan*→*oу(u)l+an* «ұл, ұлан»: *Otuz oylan saydıcları piçin elte jegirmi Т.2* «Отыз ұланның адал достары! Мешін жылы, елде, жиырмада /еді/» Аманж. I,44; *Kuli Çur sancır öltürip oуlin kisinin bodun qilti* «Кули Чур қылыштап өлтіріп ұлдарын, кісілерін тұтқынға алды КЧ. 5 ~ қаз. *ulan*→*ul+an; eren*→*er+en* «ер, еркек, батыр «ерекше, айрықша (ерен ерлік)»: *Qadaşım eren eşükejü joyladiniz Е.12* «Достарым, ерлер мені кебінге орап көмді».

Ескерткіштер тіліндегі *eren* лексемасы антропонимдер жүйесінде де кездеседі: Ер атым Ерен улығ ердеміг *Er atım Eren ulıy erdemig Е.29* «Менің даңқты (батырлық) атым Ерен ұлық» ~ қаз. *eren*→*er+en; qatun*→**qa+tun* «қағанның әйелі»: *Qatun joq bolmıs erti. Ani joylatajin tidi. Sü barırj tidi. Altun jışda olurınj tidi. Sü bası inel qaуan Tardus šad barzun tidi Bilge Tonıkuq bana ajdı КТү.31* «Қатыны өлген еді, Оны жерлейін, – деді. Әскер барың деді Алтын қойнауа күтің, – деді Әскер басы – Інел қаған Тардуш шады барсын, - деді Білге Тоникуқ маған айтты» ~ қаз. *qatın*→**qa+tın* «ер адамның жары, жұбайы, зайыбы; тұрмысқа шыққан жалпы әйел заты»; *aqın*→**aq+ın* «шабуыл»: *Anda ben er erdemın aqın Е.2* «Менің айбыңды батыл шабуылым»~қаз. *ayın*→*aq+tın* «ағын, екпін».

Э.В. Севортян түркі тілдеріндегі есімдерге де, етістіктерге де жалғанып есім сөздер тудыратын √-an/-en/-in/-in,-un/-ün қосымшасын кішірейту мәнін беретін аффикстер қатарында қарасты-

рады¹ Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі $\sqrt{-an/-en/-in/-in, -un/-ün}$ қосымша морфемалары арқылы жасалған сөздер қимыл иесін (субъектіні), қимылдың, іс-әрекеттің атын білдіреді. В.М.Насилов ескерткіштер тілінде жиі қолданылатын *ini-jigün* қос сөзінің жинақтау мәніндегі «інілер, кіші бауырлар» мағынасында жұмсалғанын көрсетсе², А.Есенқұлов көнетүркілік $\sqrt{-n}$ және $\sqrt{-yün}$ жұрнақтарының мағыналық жағынан ұқсайтынын, сондай-ақ өзіндік ерекшеліктері де барын айтады: «-н жұрнағы іс-әрекетті, процесті білдірсе, -ғын жұрнағы заттық мағынаны білдіреді»³. Қазіргі қазақ тілінде $\sqrt{-an/-en/-in/-in}$ тұлғалары жалғанған сөздерден кішірейту мәні аңғарылмайды. Тілімізде жиі қолданылатын өнімді жұрнақ $\sqrt{-an/-en/-in/-in}$ форманттары арқылы жасалған сөздердің мағынасы көнетүркілік $\sqrt{-an/-en/-in/-in, -un/-ün}$ қосымшалары арқылы жасалған лексемалардан ерекшеленбейді, қосымшаның белсенділігінің артуына байланысты мағыналық жағынан да кеңіген: *ayün*→*aq+in*, *egin*→*ek+in*, *žatın*→*žat+in*, *žawın*→*žaw+in*, *žijın*→*žij+in*, *otın*→*ot+in*, *sawın*→*saw+in*, *šiyın*→*šiq+in* т.б.

Жалпы алтай тілдері бойынша сөздің абсолют соңындағы *n* дыбысы өзгеріске немесе түсіп қалуға бейім фонемалар қатарына жатады⁴, мысалы: *qon~qoj* «қой», *želken~želket* «желкен», *üçün~üçü* «үшін» т.б. В.Котвичтің сипаттамасы бойынша $\sqrt{-yunl/-gün}$ морфемасы жинақтау есімін білдіретін көне жұрнақ⁵. Қазақ тілінде (жалпы түркі тілдерінде) $\sqrt{-an/-en, in/-in}$ формантының морфемалар жігі айқын емес, түбір морфеманың мағынасы күңгірт дисиллабтар құрамында да жиі кездесуі бұл қосымшаның тарихы түркі тілдері дамуының ең ежелгі, түркілікке дейінгі кезеңінен

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966. – С.172-173.

² Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. – Москва, 1960. – С.18.

³ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 88.

⁴ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – Москва, 1984. – С. 336.

⁵ Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С.72.

бастау алатынын көрсетеді: *bulan* → **bul+an*, *erin* → **er+in*, *žajin* → **aj+in*, *žilan* → **žil+an*, *qamın* → **qam+in*, *qayın* → **qayı+yn*, *qulan* → **qul+an*, *qulın* → **qul+in*, *qutan* → **qut+an*, *qojin* → **qoj+in*, *murin* → **mur+in*, *orin* → **or+in*, *özen* → **öz+en*, *šibin* → **šib+in* т.б.

√-*qiš/-kiš*. Түркі тілдеріндегі √-*qiš-kış*, -*yiš/-giš* форманттары √-*γ/-g*, -*q/-k* және -√-*š* (-*iš/-iš*), -*s* (-*iš/-is*) модельдерінің бірігуінен жасалған құранды жұрнақтар қатарынан орын алады. √-*qiš/-kiš* қосымша морфемалары іс-әрекеттің, абстрактылы ұғымның, үдерістің атын білдірумен қатар нақтылы заттың да атауын да көрсете алады.

Ескерткіштер тілінде: √-*qiš/-kiš* ~ қазақ тілінде: √-*qiš/-kiš* – етістіктерден есім сөз жасайтын қосымша морфема: *arqiš* → *ar+qiš* «керуен»: *Altı baγ bodunim küclügin üçün arqiš elde tašin baγa tikti* E.49 «Алты баулы халқымның күштілігінен, /асқа келген/керуендер ел ішінде /ескерткіш/ тасын маған орнатты» Аманж.І,51. Көне түркі тілінде *arqiš* лексемасы √-*qiš/-kiš* моделі арқылы жасалған *tirkiš* → *tir+kiš* «тіркес» сөзімен қосарланып, қос сөз құрамында да қолданылады: *arqiš-tirkiš* «керуен»: *Ötüken jir olurip, arqiš-tirkiš isar, neγ bunuγ joq, Ötüken jiš olursar, bengü il tuta olurtaçisen, türk budun toq.* КТү.8 «Өтүкен жерінде отырып, /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. /Сонда/ түрк халқы тоқ.» Бұл қазақ тілінде кеңінен қолданылатын √-*qiš-kış*, -*yiš/-giš* және √-*qas/-kes* (*ajqas*, *tirkas*, *šajqas* т.б.) қосымшаларының өзара жақындығын көрсетеді.

√-*dem* – есім түбірден есім сөздер жасайтын қосымша. Ескерткіштер тілінде √-*dem*: *erdem* → *er+dem* «ерлік»: *Er erdemim ebim quz* E.2 «Ер ерлігім, үйім /жұртым/ - құз» Аманж.І,48; *Eratim Eren uluγerdemig batur* E.10 «Менің атым батыр Ерен Улуғ (даңқты) атақты батырмын». VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштерінде √-*dem* жұрнағының фонетикалық варианттары жоқ, бір ғана тұлғада қолданылады. Енисей ескерткіштерінде антропонимдер құрамында кездеседі: *Bu uluγ er atim Ögdem alp inal* «Өгдем ынал атым ұлы және даңқты» E.38. Қазіргі түркі тілдерінде сирек қол-

данылатын $\sqrt{-dem}$ жұрнағын башқұрт тіліндегі $\sqrt{-zam/-zäm}$: *berzam* «бірлік» қосымшасымен сабақтастырушы көзқарастар бар. Тарихи көне жұрнақ $\sqrt{-dem}$ қосымшасының қолданыс аясы қазіргі түркі тілдерінде біршама тарылған.

$\sqrt{-sïq/-sïy, -suq/-sük, -šïy/-šïy}$ – есім сөз тудыратын қосымша морфема. Түркі тілдерінде негізінен кішірейткіш мәніне басымдық беріледі. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі $\sqrt{-sïq/-sïy}$ қосымшаларынан кішірейту мәні байқалмайды. Ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-sïq/-sïy}$ морфемалары «адамның әр түрлі тіршілік өміріне байланысты абстрактылы ұғымда жұмсалады; етістікке жалғанып, белгілі бір бағытты білдіреді»¹.

Ескерткіштер тілінде: $\sqrt{-sïq} \sim$ қазақ тілінде: $\sqrt{-sïq}$. *ačsïq* → *ač+sïq* «аштық», *tosïq* → *to(d)+sïq* «тоқтық»: *Arïq oq sen ačsïq - tosïq emez sen, bir todsar – ačsïq ömezsen*. Ачсық тосық өmezсен бір тодсар, ачсық, өmezсен КТк. 8 «Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен»; *batsïq* → *bat+sïq* «батыс» ДТД, 112; СДЕ, 212; Орх; Е; Т. *Qurïyaru – kün batsïqïña, jïryaru – tün ortusïyaru - anta içreki budun qor maña körür, anča budunqor itdim Qurıyaru күн батсықыңа... КТк. 2* «Кейін-күн батыста, сол жақта түн ортасында - соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, халықты осынша көп еттім. Кейін күн батыста» Айд. I, 168; *toysïq* → *toy+sïq* «шығыс»: *İgeru – kün toysïqqa, birgeru – kün ortu sïyaru* КТк. 2 «Ігері күн шығыста, оң жақта күн ортасында» Айд. I. *torsïq* → **tor+sïq* ~ *torsïq* → **tor+sïq* «торсық» *Kičig kišim tul qaltï, torsïq oylim* Т. 18: «Кішкентай кісім /әйелім/ жесір қалды, торсықтай ұлым /қалды/» Аманж. I, 47; *qamšïy* → *qam+šïy* «бүліншілік»: *Ešim qaуan qamšïy boltuqında* «Қаған ағамның елінде бүліншілік болғанда». А.Есенқұлов Орхон мұраларында жиі қолданылатын *olursïq* «отыру» сөзі «тыныштық» мағынасында да жұмсалғанын көрсетеді². Бұл ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-sïq/-sïy}$ формантты

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 96.

² Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 97.

етістік категорияларының субстантивтенуі де жиі кездесетін құбылыс екенін білдіреді.

√-*daš/-diš/-diš/-dič/-dič* – есім сөз жасайтын қосымша морфема. Түркі тілдеріндегі морфологиялық жылысу және сіңісу үдерістерінің нәтижесінде қалыптасқан күрделі тұлға –√-*daš/-diš/-diš/-dič/-dič* формантын септік категориясының қосымшасы √-*dal/-de, -tal/-te* тұлғасы мен ортақтық мән беретін √-*š-č* морфемасының бірігуінен жасалғаны жайлы көзқарастар бар ¹.

Ескерткіштер тілінде: √-*daš/-diš//dič* ~ қазақ тілінде: √-*das/-des, -tas/-tes: saydič* → **say+dič* «дос»: *Otuz oylan saydičları piçin elte jegirmi T.2* «Отыз ұланның адал достары! Мешін жылы, елде, жиырмада /еді/» Аманж. I,44; *qadaš* → *qa+daš* «қандас туыс»: *Qujda qunçujim özde oylim jita bökmedim adiriltim, kinim qadašim jita adiriltim E.3.* «Үйде ханымым, түзде ұлым, қайран, қандай өкінішті, бөгіп тойынбадым, айырылдым, кіндіктесім, қандас туысым, қайран айырылдым» Аманж. I,49. Қазақ тіліндегі √-*das/-des, -tas/-tes* форманты жиі қолданылатын өнімді жұрнақтар қатарына жатады: *qanattas, qurdas, žoldas m.б.*

Түркі тілдері қалыптасуы мен дамуын полисинтетикалық құрылыммен байланыстыратын зерттеушілердің көзқарасы бойынша: «...полисинтетикалық құрылым дәуірінде қосымшаларды қабылдайтын лексикалық-семантикалық топтар нт (нд), ст (шд), рт (рд), лт (лд), рс (рш), нс (нш) сияқты дыбыс тіркестеріне аяқталған. Агглютинативті дәуір келгенде сөз соңындағы қос дауыссыздар ыдыраған. Көп жағдайда олардың соңғы дыбыстары редукцияға ұшырап түсіп қалса, кей ретте дауыстыдан басталатын қосымшалардың құрамына ығысып кеткен. Осы себепті сөз соңындағы қос дауыссыздар дауыстыдан басталатын қосымшалардың бітеу буын жасауының бір-ден-бір көзіне айналған»². Бұл пайымдау түркі тілдеріндегі √-*daš/-diš/-diš/-dič/-dič* формантын түркілік дербес лексема *eš* «дос, жолдас, серік» түбірімен байланысты-

¹ Остраунов Н. Этимология сартовского языка. – Москва, 1940. – С.9.

² Сағындықов Б. –ды, -ді, -ты, -ті жұрнақтарының шығу тарихы// ҚазМУ хабаршысы. –1994. –№2. – Б. 74, 79.

руға мүмкіндік тудыруда ¹ М. Томанов қазіргі түркі тілдеріндегі $\sqrt{-las/-les(-laš/-leš)}, -das/-des(-daš/-deš)}, -tas/-tes(-taš/-teš)}$ қосымша морфемаларының қызметін бірнеше мысалдар арқылы көрсетеді: «қимыл иесі субъектіні білдіреді: *ауылдас*, алтай тілі: *айылдаш* (ауылдас), *ілдеш* (елдес, ауылдас), башқұрт тілі: *қырдзаш* (құрдас), ұйғыр тілі: *сәһбетдаш* (сухбаттас), *пікірдеш* (пікірлес), хакас тілі: *харындас* (қарындас), чуваш тілінде: *хурындаш* (туысқан)»².

Жалпы түркі тілдері бойынша $\sqrt{-las/-les(-laš/-leš)}, -das/-des(-daš/-deš)}, -tas/-tes(-taš/-teš)}, -dzaš/-dzäš/-dzeš)}$ қосымша морфемалар кешеніне кіретін көнетүркілік $\sqrt{-daš/-diš/-dič/-dič'}$ форманттары мен қазақ тіліндегі $\sqrt{-das/-des(-tas/-tes), -las/-les)}$ қосымшалары арасындағы генеалогиялық ортақтық грамматикалық-функционалдық тұрғыдан да, тұлғалық-мазмұндық тұрғыдан да толық сақталған.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі зат есімнің жұрнақтары саны жағынан да, сөзжасамдық әлеуеті жағынан ауқымды болып келеді. Ескерткіштер тіліндегі жаңа сөз тудыратын қосымша морфемалардың бір бөлігі жиі қолданылса, енді біразы сирек ұшырасады. Сирек қолданылатын қосымшалардың «өнімсіздік» белгілері көнетүркілік авторлардың сөз саптауына, стильдік ерекшеліктеріне қатысты болуы да мүмкін. Қазіргі түркі тілдері үшін ескерткіштер тіліндегі қосымша морфемалардың өнімді/өнімсіздігі емес, «тарихи лигвобірлік» ретінде бір-екі лексема құрамында болса да сақталуы маңызды.

§ 3. Зат есімнің түрлену жүйесі

Зат есімдердің сөйлемдегі қызметі, сөйлем мүшелерімен грамматикалық қарым-қатынасын қамтамасыз ететін сан-мөлшерлік, тәуелділік немесе меншіктілік-объективтілік т.б. граммати-

¹ Қараңыз: *Сабыр М.* Орта ғасыр түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – Б. 276.

² *Томанов М.* Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 282, 285.

калық мағыналары көптік, жіктік, тәуелдік және септік категориялары арқылы жүзеге асады.

Зат есімдерге тән – сан-мөлшерлік ұғымды сипаттайтын көптік категориясы; субъект және предикаттың синтаксистік байланысын айқындайтын жақ категориясы; атрибутивтік байланысты білдіретін меншік-тәуелдік категориясы; объективті-предикатты қатынасты көрсететін септік категориясы тәрізді сөзтүрленімнің негізгі категорияларының жасалу жолы тек түркі тілдерінде ғана емес жалпы алтай тобындағы тілдерге ортақ болып келеді¹. Бұл есім сөздердің тұлғалық түрленімін қамтамасыз ететін агглютинациялық құрылымның табиғатына сәйкес қосымша морфемалар арқылы жүзеге асады.

Зат есімдерге көптік жалғауларының жалғануы олардың жекеше, көпше топтарға ажырауына негіз болады, сондай-ақ көптік формасындағы зат есімдеркөптік мәнімен қатар жинақтау, тұспалдау, болжау мағыналарын да иеленеді. Жіктік жалғауын зат есімдердің бәрі бірдей қабылдай бермейді, лексикалық мәніне байланысты – адамның кәсібі, қабілеті, тегі, туыстығы, жынысы, жас шамасы тәрізді жеке басына тән белгілері мен қасиеттерін білдіретін сөздер тобы ғана жіктеледі. Зат есімдерге жіктік жалғауының жалғануы бастауыш пен баяндауыштың сөйлем ішінде бір-бірімен синтаксистік қарым-қатынасқа түсінің негізгі амалы болып табылады². Белгілі бір заттың үш жақтың біріне меншіктілігін білдіру тәуелдік категориясы арқылы көрсетілсе³, септік категориясы зат есімдердің сөйлем ішінде өзге сөздермен дәнекерлесуін, сөйлем мүшесі ретіндегі грамматикалық қызметін қамтамасыз етеді.

Көптік жалғаулары. Адамзат санасындағы жекелік және көптік ұғымдардың қалыптасуы, олардың тілдік жүйедегі объективтенуі адамның өзін және өзгелерді тануымен, *мен*↔*біз*, *сен*↔*сендер*, *ол*↔*олар* оппозициясының мәнін түсінуімен қатар жү-

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – Москва: Наука, 1981. – С. 60-61.

² Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – Б. 458.

³ Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996. – Б. 150.

ретін лингвоонтологиялық құбылыс. Сондықтан көптік мағынаны сипаттайтын көптік жалғауларының қалыптасуы көпшілдік ұғымының мән-маңызының адам санасында қорытылуына байланысты қалыптасқан тілдік дамудың нәтижесі ретінде орнығып, объектінің сандық белгілерін және олардың субъектілерге қатысының ортақтық немесе жекелік сипатын танытудың, көптік, топтық, жинақтық, ортақтық белгілерінің көрсеткіші қызметтерін атқарады.

Түркі тілдері бойынша көптік категориясының негізгі грамматикалық көрсеткішін $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ форманты және олардың фонетикалық варианттары құрайды. Адамзат санасының дамуымен бірге қалыптасқан көптік ұғымын сипаттайтын басты қосымшаның шығу тегі, тұлғалық құрамының қалыптасуы, мазмұнындағы көпшілдік идеясын беретін уәждік негіздер туралы да бірізді тұжырым орныққан жоқ. $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ аффиксінің қалыптасуы мен дамуы жайлы негізгі көзқарастар бірнеше бағытта өрбиді: $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ қосымшасы көптік мәнін сақтаған дербес лексеманың грамматикализация құбылысына ұшырауы негізінде жасалған, яғни жалғаудың этимологиялық негізінде болжамдық сипаттағы «бірнеше», «көп» т.б. тәрізді мән беретін қандай-да бір сөз жатуы мүмкін (Т.Ковальский); $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ қосымшасы көптік мәнді түбір сөзге қосымша морфеманың жалғануы арқылы жасалған, яғни жіктеу есімдігі *ol* мен $\sqrt{-ar}$ жұрнағының кірігуінен қалыптасуы мүмкін (В.А.Богородский); екі қосымша морфеманың бірігуінен жасалған құранды жұрнақ, яғни есім сөздерден етістік тудырып, іс-әрекеттің қайталамалы сипатын білдіретін $\sqrt{-la}$ жұрнағы мен келер шақ есімшенің $\sqrt{-r}$ формантының бірігуі арқылы жасалып, ішкі семантикалық өзгерістің нәтижесінде көптік мәнге ие болған күрделі аффикс (Н.А. Баскаков)¹ Түркі тілдері көптік категориясының негізгі қосымшасы $\sqrt{-lar,-ler}$ формантының шығу тегі, қалыптасуы мен дамуы, архиформасы жайлы құнды пайымдау-

¹ Қараңыз: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988; Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988.

лар мен тұжырымдар Б.А. Серебренниковтың¹, А.М.Щербактың², А.Н.Кононовтың³ т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған.

Түркітанушы-лингвистердің тұжырымдауы бойынша түркі тілдерінде $\sqrt{-lar/-ler}$ қосымшасынан басқа да көптік, ортақтық, жинақтық мән беретін бірнеше форманттар болған: «Кроме афф.-*lar/-lär*, собирательность – множественность обозначалась рядом аффиксов, давно утративших свою продуктивность и сохранившихся в составе отдельных слов и форм»⁴. Қазіргі түркі тілдері деректерінде архаикалық көптік категориясының жиіақтау, топтау, ортақтық мәнінің реликтілері ғана сақталған: «В тюркских языках сохранились лишь реликты формы собирательной множественности. В давний период эти формы, очевидно, носили действительный характер»⁵. Түркілік бабати кезеңінде белсенді қолданылған жинақтау, топтау мәніндегі көптік категориясының архиформанттары қатарында $\sqrt{*{-z, *-s, *-q(-k), *-t, *-č, *-š, *-l, *-m, *-n, *-r}}$ тұлғалары көрсетіледі⁶. Архаикалық $\sqrt{*{-z, *-s, *-q(-k), *-t, *-č, *-š, *-l, *-m, *-n, *-r}}$ форманттары тілдік жүйедегі фоно-семантикалық, фоно-морфологиялық құбылыстармен, қазіргі түркі тілдеріндегі сөзжасам жұрнақтарымен астасып жатқан, грамматикалық мағыналары айқын ажыратылмаған көне модификаторлар, сондықтан олардың шығу тегі, даму жолы жайлы бірізді пікірлер толық қалыптаса қойған жоқ. Олардың басым бөлігі архи-

¹ *Серебренников Б.А.* О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа *-lar* в тюркских языках. – Советская тюркология. – 1970. – № 1.

² *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). – Ленинград, 1977.

³ *Кононов А.Н.* Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969.

⁴ *Кононов А.Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.145.

⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 10.

⁶ Қараңыз: *Кононов А.Н.* Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 10.

түбірлерге (өлі түбірлерге) жалғанғандықтан негіз сөз құрамына кірігіп, морфемалық жігі тұтасып кетсе, енді біразы күрделі қосымша морфемалар құрамында сақталған. Көптік категориясының дербес аффикстік дәрежесін сақтап қалғандарының саны тым аз.

Түркі тілдері бойынша көптік категориясының реликт нұсқаларының сілемдері этнонидер құрамында сақталуы мүмкін, мысалы: $\sqrt{*}\text{-z}$ формантын $az \rightarrow *a + *z$ «аз», $o\gamma iz // o\gamma iz \rightarrow *o\gamma(u) // *o\gamma(i) + *z$ «оғыз», $qirqaz // qirqaz \rightarrow qirq + *(i)z // *(a)z$ «қырқыз // қырғыз» этнонимдерінің құрамынан ажыратуға болады. Сондай-ақ *qazaq* «қазақ», *äzirbajan* «әзірбайжан» лексемалары да көптік мәнді $\sqrt{\text{-z}}$ модификаторын сақтауы мүмкін; $\sqrt{*}\text{-n}$ формантын *γun*, *üjsin*, *najman*, *aryin*, *albant*.б. этнонимдерінің сақтау мүмкіндігі жоғары; $\sqrt{*}\text{-t}$ модификаторының іздері *qonirat*, *kerejt* т.б. ру-тайпа атауларының құрамында сақталған.

Түркі тілдерінде көптік, жинақтау мән беретін $\sqrt{*}\text{-z} \approx \sqrt{*}\text{-s} \approx \sqrt{*}\text{-š}$ модификаторлары тәуелдік жалғауының үшінші жағының құрамында $*\text{-s}i >$ алт., тув., хак., шор., чул. $\sqrt{\text{-zi}} \sim$ як. $\sqrt{\text{-ta}} \sim$ чув. $\sqrt{\text{-š}}$, -še , -äše , -eše ; $\sqrt{\text{-z}}$ нұсқасы жіктеу есімдігінің көпше түрінің бірінші жағында ($biz < bi + z \approx pis < pi + s$), тәуелдік жалғауы көпше формасының бірінші жағының көпше түрінде ($\text{-biz} < bi + z \approx \text{-miz} < mi + z \approx \text{-piz} < pi + z$), екінші жағының жекеше және көпше түрлерінде ($siz < si + z$, $si\eta < si + \eta$), бірінші және екінші жағының құрамында ($\text{-miz} < m + iz, \text{-}\eta$ ($\text{-n}, \text{-}\gamma$) $uz < \text{-}\eta$ ($\text{-n}, \text{-}\gamma$) $+ \ddot{u}z$), екінші жақ көпшесінің құрамында ($\text{-si}\eta$ (-n) $+ \ddot{u}z$) кездеседі. Лингвистикалық түркітануда көне түркі тілінде кеңінен қолданылған *bodun* «халық», *oγlan* «ұлан (ұрпақ)», *eren* «ерлер, батыр жауынгерлер» лексемалары құрамындағы соңғы дауыссыз *n* дыбысын көптік мәнді $\sqrt{*}\text{-n}$ формантымен байланыстырушы көзқарастар белгілі.

Түркі тілдеріндегі архаикалық көптік категориясының реликт форманттарының мән-мағынасын ашу жалпыалтайлық деңгейде қарастырғанда ғана біршама айқындала түседі. Мысалы, көптік категориясының архаикалық $\sqrt{\text{-*s}}$ форманты маньчжур тілінде $\sqrt{\text{-sal}}/\text{-sä}/\text{-se}, \text{-sol}/\text{-su}$ тұлғаларының құрамында (*sakda + sa* «қарт адам-

дар, қарттар», *agu+sa/agu+se* «ағалар, үлкен бауырлар» *gege+se* «апалар (әпкелер)», *aq+su* «құлдар», *šoqoto+so* «кедейлер» т.б.) сақталса, монғол, қалмақ тілдерінде дербес аффикстік деңгейде түбір сөздерге тікелей жалғанады (қалм. *xulğāñā+s* «тышқандар» монғ. *udu+s* «ірі қара, сиырлар (қодастар)», *noqa+s* «иттер»), тұңғыс тілдеріне жататын нанай тілінде $\sqrt{-sal/-sel}$ қосымшасының құрамында сақталған (**kä+sal* «хаңдар»)-*sal/-sel* күрделі жұрнағының құрамында көптік мағына жүктеген $\sqrt{*l}$ форманты да сақталуы мүмкін. Алтайтанушы ғалымдар $\sqrt{-sal/-sel}$ қосымшасының мазмұнынан ұжымдық сипаттағы «барлығы бірге» семасын ажыратады¹.

VII-IX ғасырлардағы түркі тілдерінің көптік категориясының ерекшеліктерін көрсететін Орхон, Енисей, Талас жазба мұралары тіліндегі көптік жалғаулары мен қазақ тіліндегі көптік жалғаулары жалпытүркілік ортақ жүйені сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Ескерткіштер тілінде көптік жалғауларының $\sqrt{-lar,-ler}$: *begler* «бектер», *kunčujlar* «әйелдер», *atlar* «аттар» және $\sqrt{-t}$: *tarqant* «тарқандар» *čadapī+t* «туыс уәзірлер» форманттары қолданылады, жалпыалтайлық көне формант $\sqrt{*t}$ тұлғасының көптік мәнде жұмсалуды өте сирек кездеседі.

М.Томанов орта ғасыр мұрасы «Бабурнама» тілінде, қазіргі якут тілінде көптік мәнді $\sqrt{-t}$ және $\sqrt{-lar}$ қосымшаларының сөз түбіріне қатар жалғанатынын көрсететін деректердің кездесіп қалатынын айта отырып: «түркі тілдерінде *-t* форманты орта ғасырлардың соңғы кезеңдерінде өзінің көптік мағынасын жоғалты»² деген тұжырым жасайды.

$\sqrt{-ler,-lar}$ – көне түркі тіліндегі көптік категориясының грамматикалық мағынасы айқын, жалғанған сөзіне көптік мән жүктейтін арнайы қосымшасы.

Ескерткіштер тілінде дауыссыздар үндестігі әлсіз, соған орай көптік жалғаулары да екі фонетикалық вариантта қалыптасқан:

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. – Москва, 1957 – С.60.

² Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988. – Б.138.

bek+ler/begler+ler «бек+тері»: Ol sabiü esidip On oq begleri budunî qör kelti jükünti Тон. 42 «Ол хабарды есітіп, Он оқ бектері, халқы түгел келді, жүгінді»; Keligme beglerin budunin itip jüiүр Azca budun tezmis erti. On oq süsin sületdim Тон.43 «Келген бектерін, халқын теріп /жиып/ жатқанда, Аздаған халық қашқан еді. Он оқ әскерін аттандырдым». Айд.ІІ,112; Begleri jeme budunî jeme tüz ermis. Anî ücün ilig anca tutmis erinç. КТү. 3 «Бектері және халқы түзу еді. Сол үшін елін сонша билеген екен.» Айд.І,171; Türk begler turk atin iti, tabyaçyi begler tabyaç atin tutipan, tabyaç qayanqa körmis. КТү. 7 «Түркі бектері түркі атын тастап, табғаш бектердің табғаш атын ұстап, табғаш қағанға бағынды» Айд.І,172; Bödke körügme begler, gü janiltaçisiz КТк. 11 «Таққа құмар бектер, сіздер жаңылысасыздар ғой» Айд.І,170.

Үндестік заңының жетілуіне орай қазақ тілінде көптік жалғауларының алты нұсқасы қолданылады: $\sqrt{-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter}$. Жалғанған сөздеріне көптік мағына беретін көптік жалғаулары қазақ тілінде негізгі қызметіне қосымша «ұғымдық мәндерді де бейнелейді: біртекті нәрселердің жиынтығы (*мектеп+тер, үй+лер*); сын есім мен есімшені субстантивтендіреді (*жақсы+лар, оқыған+дар*); (Сан есімге, мезгіл үстеуге жалғанып, болжалдау, мөлшерлеу, шамалауды білдіреді (*жасы отыз+дарда, сағат үш+терде, былтыр+ларда*); бір нәрсенің жалпыға бірдей ортақтығын, меншіктеуші адамның көптігін білдіреді (*қыз+дарың, әке+лерің*). Көптік жалғаулары бірыңғай мүшенің соңғысына ғана жалғанады»¹. Көнетүркілік $\sqrt{-lar, -ler}$ тұлғалары қазақ тілінде дауысты және кейбір үнді дыбыстардан кейін қолданылады.

Түркі тілдері көптік категориясының ең белсенді қолданылатын қосымшасы болып табылатын $\sqrt{-lar, -ler}$ форманттарының фонетикалық дублеттерінің парадигмалық аясы аса ауқымды: $\sqrt{-lar, -ler, -lär, -lor, -lör, -lir, -lir, -nar, -när, -ner, -nor, -nör, -nur, -nir, -dar, -der, -där, -dor, -dör, -dir, -dir, -tar, -ter, -tär, -tor, -tör, -tir, -tir, -zar, -zer, -zär, -sar, -ser, -sär, -rar, -rer, -rär}$. Ғалымдардың пікірі бойынша, түркі тілдеріндегі көптік категориясы қосымшаларының тұлғалық

¹ Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы IDK-ТИПО, 1998. – Б. 184.

өзгерістері негізінен ассимиляциялық үдерістерге байланысты: «влияние высокой степени частности двух *t* глагольных словоформ на преобразование *-td<-tt-*, что привело к сложению вариантов аффикса *-lar* с начальными *t* и *d* в некоторых тюркских языках. Ассимилятивный процесс на этом не закончился – как было показано выше, в зависимости от конечного звука основы в тюркских языках выработались варианты с начальными *n, z, s, r* ноль звука¹.

Түркі тілдерінде √- *lar, -ler, -lär, -lor, -lör, -lir, -lir, -nar, -när, -ner, -nor, -nör, -nur, -nir, -dar, -der, -där, -dor, -dör, -dir, -dir, -tar, -ter, -tär, -tor, -tör, -tir, -tir, -zar, -zer, -zär, -sar, -ser, -sär, -rar, -rer, -rär*. т.б. көптік мәнді қосымша морфемалар құрамындағы дауыссыздардың редукцияға ұшырап көмескіленуі, элизиялануы негізінде немесе құранды жұрнақтардың қайта ыдырауы негізінде орныққан √-*le, -la, -lä, -lo, -lö, -li, -li, -to, -tö, -ta, -te, -tä, -za, -ze, -zä, -zo, -zö, -a, -ä, -ar, -är, -er* т.б. варианттары да қолданылады².

Басқа түркі тілдеріне қарағанда чуваш тіліндегі көптік жалғауының табиғаты өзгешелеу: √-*sem*. Г.Рамстедт түркі тілдеріндегі √-*lar, -ler* қосымшасын монғол тіліндегі көптік мәнін білдіретін √-*nar* тұлғасымен сабақтастырады, ғалымның пікірінше, жалғау монғол, якут тілдеріндегі дербес лексемалық денгейдегі *nar, paar* «бірге» сөзімен төркіндес. Зерттеуші, сондай-ақ √*-*l* элементінің комитативті мағына беретін дербестік сапасына да мән береді³.

Түркі тілдерінде көптік категориясы арнайы қосымша морфемалар арқылы да, семантикалық мазмұнында жұптық, көптік және жинақтау-топтау мәні бар дербес лексемалар арқылы да сипатталады. Көптікті, жинақтау мен топтауды білдіретін логикалық ұғым кейбір зат есімдер мен есімдіктерден, сан есімдерден

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С.21-22.

² Қараңыз: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 18-22.

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология. – Москва, 1957. – С. 46-48.

көрініс береді. Мазмұнында көптік мән сақтаған лексика-семантикалық композициялардың тұлғалық құрылымы да әртүрлі болып келеді: жеке сөз (*biz, şaş, qar, jilqı, on*), қосарлы сөз (*bala-şaya* «балалар» *qız-qırqın* «қыздар, келіншектер»), қайталама сөз (*otar-otar, üjir-üjir*) күрделі сөз (*žüz elüw eki*), тұрақты сөз тіркесі (*tajlı tajayimen keldi* «түгел, бәрі») т.б.

Көне түркі ескерткіштері тілінде де көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды беретін жағдайлар жиі кездеседі:

1. Халық, тайпа, ру аттарын білдіретін этнонимдердің семантикасындағы көптік мағына, мысалы: *tabyač* «табғаш», *oғuz* «оғыз», *qıtan* «қытан»: *Anta ötrü qağanıma ötüntüm. Anča ötüntüm tabyač oғuz qıtan* Бу үсегү qabısar qaltačı biz Тон.12 «Содан соң қағанымы өтіндім. Сонша өтіндім табғаш, оғыз, қытан - Бұл үшеуі біріге қалса біз». Айд.ІІ.

2. Табиғат құбылыстарына қатысты атаулардың семантикалық мағынасындағы көптік мән, мысалы: *küntüz* «күндіз», *tün* «түн»: *Ol sabıy esidip tün udisiqim kelmedi күntüz olursiqim kelmedi* Тон.12 «Ол сөзді есітіп, Түн ұйқым келмеді, Күндіз отырғым келмеді.»; *qar* «қар»: *Atlas tidim Aq termel keče oғraqlatdım At üze bintüre qarıy sökdım Joqaru at jete jadayin iyač tutunu ayturtum* Тон. 25 «Аттаныңдар! – дедім. Ақ термелді өте бұйырдым. Атқа қайта міндіріп қарды аршыдым. Жоғары атты жетектеп ағаш ұстап шықтық /көтерілдік/» Айд.ІІ.

3. Жабайы аң, мал атауларына қатысты зоонимдердің семантикасындағы көптік мән, мысалы: *kejik* «киік», *tabısan≈tabışyan* «қоян»: *Kejik jıjü tabısan jıjü olurur ertimiz. Budun boғzi toq erti. Jaғımız tegire uçuq teg erti. Biz šeg ertimiz. Anča olurur erikli Oғuzdantan körüg kelti* Тон. 8 «Киік жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді. Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді»; *ingek* «сиыр»: *Ingek kölükin Toғlada oғuz kelti* Тон.15 «Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» Айд.ІІ.

4. Адам ағзасы мен дене мүшелеріне қатысты атаулардың номинативті уәжіндегі көптік мән, мысалы: *qan* «қан», *ter* «тер»:

Qizil qanim tökti. Qara terim jügürti. Isig-küçig bertik ök. Ben özüm uzun jelmeg jeme ittim oq Тон. 52 «Қызыл қанымды төктім, Қара терімді ағыздым Күш-қуатымды да бердім Мен өзім ұзақ атты әскер жорықтарында оқ аттым қатыстым» Айд.ІІ.

5. Зат есімдердің алдында заттың санын білдіретін сан есімдердің келуі: Santuñ baliqqa taluj ügüzke tegürtim üç otuz baliq sidi Usun bunta atı jurtda ügüzke qalur erti. Tabıaç qaıan jaıımız erti. On oq qaıanı jaıımız erti Тон.19 «Шантуң қаласына, теңіз өзеніне жеткіздім. Жиырма үш қала талқандалды. Үйсін мұнда атты жұртта жатып қалып еді. Табғаш қағаны жауымыз еді, Он оқ қағаны жауымыз еді.»; 6.Зат есімдердің алдына олардың санының көптігін білдіретін *qop* «көп», *üküs* «бүкіл» тәрізді лексемалардың қолданылуы: Qop soıdı budun kelti «Көп соғды халқы келді»; Üküс er «Бүкіл ер//барлық ер» ; Anta jerüki suq baslıy Soıdaq budun qop kelti. Ol күnte tegti Türk budun Temir qarıyqa Тон.46 «Сонда Суқ бастаған Соғда халқы түгел келді Сол күндері Түркі халқы Темір қақпаға жетті»; Örtçe qızıp kelti Sünüsdimiz. Bizinte eki uči sınarça artuq erti Tenrı jarılqaduq üçün üküс tijin biz Тон. 40 «Өртше қызып келді, Соғыстық. Бізден екі шеті жартыдай артық еді, Тәңрі жарылқағаны үшін көп деп біз» Айд.ІІ.

7. Қос сөз түрінде берілетін жалпы атаулардың семантикасындағы көптік мән, мысалы: *qız-quduz* «қыз-қырқын»: Qız-quduz buınsız kelürti «Қыз-қырқын мұңсыз келетін»; *ini-jigün* «іні-жиен»: Eki šad ulaju ini-jigünim, oylanım, beglerim, budunim közi, qaşı jablaq boltacı tip saqıntım. Juıçı-siyitči qıtan, tatabı budun başlaju КТү.51 «Екі уәзір ілескен іні-жиенім, ұлдарым, бектерім, халқымның көзі, қасы жаман болар деп қайғырдым. Жылаушы-сықтаушы қытан, татабы халқын бастап» Айд.І,182. В.М.Насилов ескерткіштер тілінде жиі қолданылатын *ini-jigün* қос сөзі жинақтау мәніндегі «інілер, кіші бауырлар» мағынасында жұмсалғанын көрсетеді¹.

¹ Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. – Москва, 1960. – С.18.

Көптік жалғаулары			
«	1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	-lar, -ler	<i>bek+ler//beg+ler</i> «бек+тер»: <i>Begleri jeme budunı jeme tüz ermis</i> КТү.3 «Бектері және халқы түзу еді»	-lar, -ler
	∅		-dar, -der
	∅		-tar, -ter
	*t	<i>tarqa+t (tarqan+t)</i> «тарқандар»: <i>birije šad apit begler, jiraja tarqat bujruq begler, otuz</i> КТк.1 «оңымда шад апыт бектері, солымда тарқандар бұйрық бектер, отыз»	∅ -*t формантының көптік мәні тарихи түбір-негіздер құрамында сақталған
	*-z	*b+*iz «біз»: <i>Biz šeg ertimiz.</i> Тон. 15 «Біз өлімші едік»; *oγ(i)+*z//*oγ(u)+*z «оғыз»: <i>Anča ötüntüm tabyač oγuz qitan Bu üçegü qabisar qaltači biz</i> Тон.12 «Содан соң қағанымы өтіндім Сонша өтіндім -табғаш, оғыз, қытан - Бұл үшеуі біріге қалса біз»	∅ *-z формантының көптік мәні тарихи түбір-негіздер құрамында сақталған
	*-s, *-š	*türg(i)+*s «түргіс/түргес/түргеш»: <i>Türgis qayan süsi Bolçuda otča, borča kelti. Süñüsdimiz. Kültegin Başyu boz at binip tegdi</i> КТү. 37 «Түргеш қаған әскері отша, боранша келді»; *töl(i)+*s «төлес/төлес»:	∅ *-s, *-š формантының көптік мәні тарихи түбір-негіздер құрамында сақталған

2	*-an, *-en, *-n, *-un, *-ün	<i>bod+*un</i> «халық», <i>qit+*an</i> «қытан»: <i>Juyci-siyitci qitan</i> , <i>tatabi budun baslaju</i> КТү.51 «Жылаушы-сықтаушы қытан, татабы халқын бастап».	Ø *-an, *-en, *-n, формантының көптік мәні тарихи түбір- негіздер құрамында сақталған
---	--------------------------------	--	--

Көптік мағына көптік жалғауының қатысынсыз-ақ лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы берілетін сөздер қазақ тілінде де кеңінен қолданылады (*šaş, tuz, un, balašaya, qiz-qirqin, kəri-žast*.б.). Сондай-ақ көптік ұғымын *köptegen, qanšama, bäpi, barliq, äp türli, santürli, sanmiñ, biraz* т.б. сөздері мен сөз тіркестері де бере алады. Тілдік деректер көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі көптік категориясының жасалу жолдары, көптік мағынаның берілу ерекшеліктері негізінен сәйкес келетінін көрсетеді.

Тәуелдік категориясы – заттың үш жақтың біріне меншікті, тәуелді екенін білдіретін грамматикалық категория. Түркі тілдеріндегі (жалпы алтай тілдерінде) жіктік және тәуелдік жалғауларының шығу тегі, әр форманттың жалпытүркілік (жалпыалтайлық) архетипі жіктеу есімдіктерінің жақтық тұрғыдан жіктелісімен сабақтастықта қарастырылады¹.

Ескерткіштер тіліндегі заттар арасындағы иелік, меншіктік қатынастар, белгілі бір заттың үш жақтың біріне меншік екені тәуелділік жалғаулары арқылы беріледі. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі тәуелділік қатынастар үш түрлі жолмен жасалады: 1) Тәуелдік жалғаулары жалғану арқылы морфологиялық амалмен жасалады; 2) Жіктеу есімдіктері мен өздік есімдіктері *kentü, öz* лексемаларының тіркесуі және ілік септігі жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының жалғануы арқылы жа-

¹ *Рамстедт Г.И.* Введение в алтайское языкознание. Морфология. Пер. с нем. – Москва: Восточная литература, 1957. – С. 170-179; *Котвич В.Л.* Исследования по алтайским языкам. – Москва: Наука, 1962. – С. 138-176.

салатын морфологиялық-синтаксистік амал; 3) Жіктеу есімдіктерінің біріне ілік септігінің жалғануы арқылы жасалатын синтаксистік амал ¹. Мешіктенушінің сандық сапасына байланысты ортақ тәуелдеу және оңаша тәуелдеу формалары қолданылады.

Тәуелдік жалғаулары		
1	2	3
жақ	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
I жақ	-m, -im, -im, -um, -üm	-m, -im, -im
I жақ	-ŋ, - iŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ,-uγ,- üg	-ŋ, - iŋ, -iŋ
II жақ	Ø	-ŋiz, -ŋiz, -iŋiz, -iŋiz
III жақ	-i, -i, -si, -si	-i, -i, -si, -si
К ө п ш е		
I жақ	-miz, -miz, - imiz, -imiz	-miz, -miz, imiz, -imiz
II жақ	-ŋiz, iŋiz, -iŋiz	-ŋiz,- ŋiz, -iŋiz, -iŋiz
II жақ	Ø	-iŋ, -iŋ
III жақ	i, - i, -si, -si	i, - i, -si, -si

Түркі тілдерінде зат есімдерге және субъективтенген басқа сөз таптарына тән тәуелдік категориясы үндестік заңына сәйкес қалыптасқан бірнеше вариантты аффикстерді қамтиды. Қазақ тілінде «тәуелдік категориясы арқылы меншіктеуші (иеленуші) жақ пен меншіктелуші (иеленілуші) зат қос-қабат көрсетіледі. Иеленуші субъект жекеше я көпше формалардағы жіктеу есімдіктерінің үш жағының бірімен байланысты болып отырады. Бірақ тәуелдеу категориясы үнемі иеленуші мен иеленілуші затты ғана білдіріп қана қоймайды, бір заттың басқа да әр қилы затқа әр алуан байланысы мен қатынастарын білдіреді»² Қазақ тілінде тәуелдеу категориясы үш түрлі тәсіл арқылы жасалады: морфологиялық немесе синтетикалық; синтаксистік немесе аналитикалық; аралас немесе морфологиялық әрі синтаксистік амалдардың өзара ұласуынан жасалған тәсіл.

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука,1980. – С.147-148.

² Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИРО, 1998. – 386-бет.

Бірінші жақ		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
1	-m <i>ini+m</i> «інім»; <i>siṅili+m</i> «қарындасым»; <i>köz+im/ köz+üm</i> «көзім»	-m <i>ini+m</i> «інім»; <i>siṅili+m</i> «сіңілім» <i>köz+im</i> «көзім»
2	-im, -im <i>bas+im</i> «басым»; <i>jigün+im</i> «жиенім»; <i>begler+im</i> «бектерім» <i>oylan+im</i> «ұлым, ұлдарым»; <i>budun+im</i> «халқым»	-im, -im <i>bas+im</i> «басым»: <i>zijen+im</i> «жиенім»; <i>bekter+im</i> «бектерім» <i>oylan+im/ulan+im</i> «оғланым/ ұланым», <i>ul+im</i> «ұлым»; <i>bodan+im</i> «халқым(тәуелді халық)»
3	-um, -üm <i>ög+üm</i> «шешем»; <i>köz+üm</i> «көзім» <i>qunçij+um</i> «бикешім»	Ø <i>ögej šeşe +m</i> «өгей шешем» <i>köz+im</i> «көзім» (қазақ тілінде ерін үдестігі әлсіз)
К ө п ш е		
1	-imiz <i>el+imiz/il+imiz</i> «еліміз»	-imiz <i>el+imiz</i> «еліміз»
2	-imiz <i>jaγ+imiz</i> «жауымыз»	-imiz <i>žaw+imiz</i> «жауымыз»
3	-miz, -miz <i>sü+miz</i> «әскеріміз» <i>eçi+miz</i> «ағамыз, досымыз, жолдастарымыз»	-miz, -miz <i>*sü(ṅgi)+miz</i> «сүңгіміз» <i>äke+miz</i> «әкеміз»

Ескерткіштер тілінде: *ini-jigünim* → *ini-jigün+im* «іні-жиенім», *beglerim* → *begler+im* «бектерім», *budunim* → *budun+im* «халқым», *oylanim* → *oylan+im* «ұлдарым»: *Eki šad ulaju ini-jigünim, oylanim, beglerim, budunim közi, qaši jablaq boltaci tip saqintim. Juyci-siyitci qitan, tatabi budun başlaju Udar Senün kelti KTy.51,52* «Екі yәzip

ілескен іні-жиенім, ұлдарым, бектерім, халқымның көзі, қасы жаман болар деп қайғырдым. Жылаушы-сықтаушы қытан, татабы халқын бастап Удар сеңүн келді» Айд. I, 182; *jaүimіз* → *jaү+iimіз* «жауымыз»: *Jaүimіз tegire uçuq teg erti. Biz šeg ertimiz. Anča olurur erikli Oүuzdantan körüg kelti* Тон. 8 «Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді, біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді» Айд. II, 105; *basim* → *bas+iim* «басым»: *Esneген bars men qamuš ara basim anday alp men erdemlig men anč bilinler* ЫБ. 10 «Есінеген барспын, басым қамыс арасында, сондай алыппын, ермін, сонша біліңдер» Айд. III, 161. *aүilam* → *aүil(a)+m* «қорам», *jilqim* → *jilqi+m* «жылқым»: *Tegdi baj bar ertim aүilam on jilqim sansiz erti* Суд. 5 «Бай едім, қорам он, жылқым сансыз еді Айд. III, 183; *inim* → *ini+m* «інім», *qizim* → *qiz+iim*, «қызым», *urum* → *uri+m* «ұлым (ұрпағым)»: *Inim jeti urum üç qizim üç erti* Суд. 6 «Інім жеті, ұл балаларым үш, қызым үш еді» Айд. III, 183; *ögüm* → *ög+iim* «шешем»: *Aqanim Elteris qayanıy ögüm Elbilge qatunıy Tenjiri töpesinte tutup jügürü kötürmüs erinč* КТү. 11 «Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен» Айд. I, 173; *siñilim* → *siñili+m* «қарындасым», *qunčujum* → *qunčuj+um* «бикешім»: *Qayan at bunta biz bertimiz siñilim qunčujum bertimiz* КТү. 20 «Қаған атын мұнда біз бердік, қарындасым бикешті бердік» Айд. I, 175.

Екінші жақ		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
1	-ŋ	-ŋ
2	-iŋ, -iŋ <i>il+iŋ/ el+iŋ</i> «елің» <i>qayan+iŋ</i> «қағаның»	-iŋ, -iŋ <i>el+iŋ</i> «елің» <i>qan+iŋ/ xan+iŋ</i> «ханың»
3	-uŋ, -uŋ <i>tör+uŋ</i> «төрің (заңың)»	Ø <i>tör+iŋ</i> «төрің»

4	-uγ,- üg, -g <i>edgü+g</i> «ізгілігің, игілігің» <i>bun+uγ</i> «мұңың»	Ø <i>izgilig+iη/ iγgilig+iη</i> «ізгілігің, игілігің» <i>miη+ iη</i> «мұңың»
К ө п ш е		
1	-ηiz	-ηiz
2	-ηiz	-ηiz
3	-iηiz	-iηiz
4	-iηiz	-iηiz

Ескерткіштер тілінде: *qayanīη*→*qayan+iη*«қағаның»: *Qayanīη qodup içikdiñ içikdük üçün Tenri ölütmis erinç. Türk budun ölti, alqinti, joq bolti. Türk esir budun jerinte bod qalmatı* Тон.2 «Қағаныңды (ханыңды) қойып табағашқа және бағынды, Тәңірі сонша дегендей бәлкім хан бердім Түрк халқы қырылды, алқынды, жоқ болды. Түрк есір тұтқын халқы жерінде бод (еш адам) қалмады» Сартқ.І; *iliη*→ *il+iη* «елің»: *Körgünin üçün igidmis bilge qayanīña ermis, barmis edgü iliηe kentü, jañiltiγ, jablaq kigürtig. Jarıqlıγ qantan kelirjana eltdi? Sünüglig qantan kelipensüre eltdi? İdiq Ötüken jış budun barduq* КТү.23 «Бағынғаның үшін /сені/ асқақтатқан білгіш қағаныңа ерген, ілескен игі (жақсы) еліңнің алдында өзің жаңылдың, жамандық әкелдің. Жарақты қайдан келіп айдап кетті? Сүңгілі қайдан келіп түре қуды? Қасиетті Өтүкен қойнауының халқы /өзің/ бардың» Айд.І,176; *bunıuγ*→ *bun+uγ*«мұңың»: *Ol jirgerü barsar, türk budun ölteçisisin Ötüken jir olurip,arqış-tirkış isar, neη bunıuγ joq, Ötüken jış olursar, bengü il tuta olurtaçi sen, türk budun toq. Ariq oq sen: ačsiq - tosiq emez sen, bir todsar – ačsiq ömezsen* КТк.8 «Ол жерге барсаң, түрк халқы өлмешісің. Өтүкен жерінде отырып, қазынаға керуен жіберсең, еш мұңың жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. Сонда түрк халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен» Айд.І,169.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі тәуелдік жалғауы екінші жағының $\sqrt{-иη}$, $\sqrt{-iη}$ форманты қазақ тіліндегі ерін үндестігінің бәсеңдігіне байланысты $\sqrt{-iη}$, $\sqrt{-iη}$ вариантымен орныққан.

Үшінші жақ		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
1	- i,-i <i>oγ(u)l+i</i> «ұлы»	- i,-i <i>oγlan+i/ulan+i</i> «оғланы/ ұланы», <i>ul+i</i> «ұлы»;
2	- si,-si <i>ini+si</i> «інісі» <i>eçü+si</i> «ағасы»	- si,-si <i>ini+si</i> «інісі» <i>aya+si</i> «ағасы»
К ө п ш е		
1	- i,-i <i>begler+i</i> «бектері» <i>budun+i</i> «халқы» <i>bujruq+i</i> «кеңесшісі, уәзірі»	- i,-i <i>bekter+i</i> «бектері» <i>bodan+i</i> «тәуелді халқы» <i>bujri(q)γ+i</i> «бұйрығы»
2	- si,-si <i>eçü+si</i> «ағасы, ағалары»	- si,-si <i>aya+si</i> «ағасы» <i>ayalar+i</i> «ағалары»

Ескерткіштер тілінде: *inisi* → *ini+si* «інісі»: *Anta kisre inisi qaγan bolmīs erinč KTγ. 5* «Содан соң інісі қаған болды», *oγli* → *oγ(u)l+i* «ұлы»: *Oγli ta qaγan bolmīs erinč KTγ.5* «Ұлы да қаған болды»; *eçüsi* → *eçü+si* «ағасы»: *Anta kisre inisieçüsin teg qilin da duq erinč KTγ.5* «Содан соң інісі ағасындай болмады»; *qaηi* → *qaη+i* «әкесі»: *Oγli qaηin teg qilinmaduq erinč. Biligsiz qaγan olurmīs erinč. Jablaqqaγan olurmīs erinč KTγ.5* «Ұлы әкесіндей болмады. Біліксіз қаған отырған екен»; *bujruqi* → *bujruq+i* «кеңесшісі, уәзірі»: *Bujruqi jeme biliksiz erinč. Jablaq ermīs erinč. KTγ. 5* «Бұйрығы және біліксіз екен. Бәрі де теріс болған екен» *Айд. I, 172*; *begleri* → *begler+i* «бектері», *buduni* → *budun+i* «халқы»: *Begleri, budunitüzsiz üçün, tabγaç budun tebligın kürlig üçün, armaqçisın üçün inili-eçüli kiñsürtükin üçün begli budunnüγ joñsürtuqin üçün Türk budun illedük ilin ič-yinu idmīs KTγ.6* «Бектерінің, халықтарының түзу еместігі үшін, табғаш халқының алдауына иланғаны үшін, өтірігіне көнгендігі үшін, інілі-ағалының дуласқанынан, бекті халықтың жауласқанынан түрк халқы елдігінен айрылды» *Айд. I, 172*.

Жіктік категориясы. Зат есімнің грамматикалық тұрғыдан өзгеріске түсуінің бір жолы – оның жіктелуі. Сөздің жіктелуі оның грамматикалық үш жақтың әрқайсысына тән жіктік жалғауын қабылдауы арқылы объектінің субъектіге қатысын айқындайды және сөйлем мүшелерінің синтаксистік қарам-қатынасқа түсуін қамтамасыз етеді¹. VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде зат есімдердің жіктік мағынасы жіктеу есімдіктері арқылы беріледі. Бұл көне түркі тілінде жіктік мағынасының дербес грамматикалық категория ретінде толық жетілмегенін көрсетеді. Жаққа қатысты үштүрлі модификациямен берілетін жіктік категориясымен зат есімдер, субстантивтенген басқа да сөз таптары және етістіктер түрленеді.

Жіктік категориясы		
1 №	2 VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	3 Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
1 жақ	мен, бен <i>bars men</i> «барспын» ЫБ.8 <i>jilan men</i> «жыланмын» ЫБ.10 <i>Qırqız/qırqaz oylımen</i> E.47 «Қырғыз/қырқ аз ұлымын (ұрпағымын)»	-mın,-mın, -bın,-bın,-pın, -pın <i>barıs+pın</i> «барспын» ЫБ.8 <i>žılan+mın</i> «жыланмын» <i>ulı+mın</i> «ұлымын»
2 жақ	sen	-sın,- sın,-sız, -sız
3 жақ	Ø (нөлдік форма)	Ø(нөлдік форма)
К ө п ш е		
1 жақ	mız, biz	-mız,-mız,-bız, -biz,-pız,-pız
2 жақ	sız	-sındar, -sındar -sızdar, -sızdar
3 жақ	Ø(нөлдік форма)	Ø(нөлдік форма)

Ескерткіштер тілінде: *jilan men* «жыланмын»: *Altın bašlıy jılan men* ЫБ.8 «Алтын басты жыланмын» Айд. III,160; *bars men*

¹ Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 448-бет.

«барспын»: *Esnegen barsmen qamuş ara basım andaу alpmen erdemligmen ança bilinler* ЫБ,10 «Есінеген барспын, басым қамыс арасында, сондай алыппын, ермін, сонша біліңдер» Айд.ІІІ,161; *oүli men* «ұлымын (ұрпағымын)»: *Qırqız oүliмен E.47* «Қырқыз ұлымын (ұрпағымын)»; *jul teңri men* «жол тәңірімін»: *Ala atliүjul teңri men*ЫБ.2 «Ала атты жол тәңірімін»; *qara quş men* «қара құспын»: *Altın qanatliүtalim qara quş men* «Алтын қанатты жыртқыш қара құспын мен»; *buуra men* «бурамын»: *Titir buуra men ögүн körükümin sačarmen üze teңrike tegir asra ijirke kirür, - tir, udіумай odүuru ijatiүliү turүuru ijorіijur* ЫБ. 20 «Мен жараған бурамын, ақ көбікті шашам жоғарыда көкке жеткен, төменде жерге сіңген, – дер, ұйықтағандарын оятып, жатқандарын тұрғызып жүремін» Айд.ІІІ,162.

Ескерткіштер тіліндегі жіктік категориясының екінші жағы зат есімдерге қарағанда сын есімдер мен етістіктерден айқын көрініс табады: *ariү oq sen* «ашсың, арықсың», *ömezsen* «ойламайсың»: *Ötüken jіş olursar, bengü il tuta olurtači sen, türk budun toq. Ariү oq sen: ačsiү tosіү emez sen, bir todsar – ačsiү ömezsen* КТк.8 «Өтүкен жерінде отырып, қазынаға керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. Сонда түрк халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен» Айд.І,169.

Септік категориясы. Септелу - сөйлемдегі сөздердің септік жалғаулары арқылы бір-бірімен байланысқа түсіп, дәнекерлесу¹. Септік жалғаулары – сөздерді бір-бірімен байланыстыратын түрі көп, мағыналары мен грамматикалық қызметі әралуан морфологиялық тұлға. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі септік жалғауларының саны жайлы әртүрлі пікірлер қалыптасқан: А.Н.Кононов 11 септікті – негізгі (основной), табыс (винительный), барыс-орын (дательный-местный), орын-шығыс (местный-исходный), шығыс (исходный), құралдық (инструментальный), ілік (родительный), бағыттық (направительный), орын-бағыттық

¹ Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 456-бет.

(местный-направительный), барыс-бағыттық (дательный-направительный), барыс-шектік (дательный-предельный) көрсетсе¹, Ғ.Айдаров 7 септікті – атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес/құралды ажыратады².

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі септік сұрақтары, септелген сөздердің мағынасы, сөйлемдегі атқаратын қызметі VII-IX ғасыр түркілері тіліндегі септелу жүйесін 7 септік аясында жіктеуге болатынын көрсетеді. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде септік тұлғаларының жасырын тұрып, нөлдік формада келуі де, септік мағынасын дербес сөздердің беруі де кездеседі.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі септік жалғауларының қолданысы өздері жалғанатын лексеманың лексика-семантикалық табиғатына байлаысты ауытқулықтарға ұшырауы мүмкін. Сондай-ақ кейбір бірен-саран қосымшалар тұлғасы жағынан басқа бір септіктің қалыптасқан форманттарына сәйкес келсе, мағынасы жағынан келесі бір септіктің форманттарына сай келеді, мысалы: $\sqrt{da}$ жалғауы тұлғасы жағынан жатыс септігі қосымшасына ұқсағанмен, мағынасы барыс септігі қосымшасының мәніне сәйкес қолданылады: *ïyačda* → *ïyač+da* «ағашқа»: *Quzūnūy ïyačda batıš qatīlī ba edgūti ba tīr* ҮБ.14 «Құзғынды ағашқа байлаған, мықты байла! Жақсырақ байла, - деп» Айд.ІІІ,160.

Септік жалғаулары		
1	2	3
Септіктер	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Атау септік	∅ (нөлдік форма)	∅ (нөлдік форма)
Ілік септік	-iŋ, -iŋ, -*niŋ, -*niŋ, -uŋ, -üŋ, -*nuŋ, -*nüŋ *-iy/-ig, -y/*-g	-niŋ, -niŋ, -diŋ, -diŋ, -tiŋ, -tiŋ

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.149.

² Айдаров Ғ Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 59, 62-беттер.

Барыс септік	-qa/-ke -γaru/-gerü -ru, -rü -ra, -re -a,-e -ja,-je	- γa, - ge, qa, -ke, -a, -e -γari/-geri, qari/-keri (сөзжасам жұрнағы ретінде сақталған: <i>žoyari, ilgiri, tisqari, işkeri</i>)
Табыс септік	-ni, -ni, -i, -i -iγ, -ig, -uγ, -üg, -in, -in, -un, -ün, -n	-di,-di, -ti,- ti, -ni, -ni
Жатыс септік	-ta, -te, -da, -de	-da,-de, -ta, -te
Шығыс септік	-tan, -ten, -dan, -den, tin, -tin	-nan, -nen, -dan,-den, -tan, -ten
Көмектес (құрал-дық)септік	-in, -in, -n birle	-men, -ben, -pen birge

Атау септіктің арнайы тұлғасы ескерткіштер тілінде ғана емес, барлық түркі тілдерінде жоқ. Бірақ атау септіктің өзіне ғана тән субстанттық мән білдіретін грамматикалық мағынасы, нольдік формада айқындалып, грамматикалық субъектіні сипаттайтын синтаксистік қызметі болады. Сондықтан атау тұлғадағы сөзді «септік жалғауларының басына қою аса қажет, өйткені заттың кім, я не екенін білдіретін сөзбен жақ жағынан қиысып, субъектілік-координаттық қатынаста байланысып, сөйлем құрайды»¹.

Ескерткіштер тілінде: *il/el* «ел»: *Il jeme il bolti Budun jeme budun bolti özüm qari boltim neñ jerdeki qaγanliγ budunqa* Тон.56 «Ел тағы да ел болды. Халық та қайта халық болды. Өзім қартайдым, үлкен болдым. Қайдағы қағандық халық болса да»; *er* «ер»: *Beg er jontıγaru barmış* ҮБ.5 «Бек ер жылқысына қарай барған»; *oγlan* «ұл, бала»: *Oγlan kekük tezkin bolti* ҮБ.23 «Бала көкек құрығын тапты»; *qulun* «құлын»: *Teglük qulun irkek jonta emig tilejür* ҮБ.24 «Ерке құлын еркек жылқыны емгісі келер» (Айд.ІІІ).

Ілік септігі жалғауының негізгі мағынасы иелікті, меншікті білдіру. Ілік септігінің жалғаулары тәуелдік категориясымен

¹ Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 456-бет.

тығыз байланыста қалыптасқан грамматикалық бірлік, септік категориясының грамматикалық тұрғыдан тиянақталуын оның тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркесімділігі қамтамасыз етеді. Көне түркі ескерткіштері тілінде ілік септігі $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-u\eta$, $-\gamma$, $-ig$ форманттары арқылы беріледі. Ғ. Айдаров Күлтегін ескерткіші тілінде $\sqrt{-ni\eta}$, $-ni\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$ тұлғалары да қолданылғанын көрсетеді¹.

Әрбір тілдің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты көнетүркілік $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$ морфемасы қазіргі түркі тілдерінде бірнеше фонетикалық вариантта қалыптасқан: $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$, $-di\eta$, $-di\eta$, $-du\eta$, $-dü\eta$, $-dun$, $-düin$, $-don$, $-dzon$, $-dün$, $-tün$, $-tin$ т.б. Түркі тілдеріндегі ілік септіктерінің құрылымдық моделінің даму бағыты толық айқындалмаған мәселелер қатарынан орын алады. Түркітанушы лингвистердің бір тобы ілік септігінің бастапқы тұлғасы ретінде $\sqrt{-CVC}$ моделін таныса, келесі топ $\sqrt{-VC}$ моделін архетип деп санайды. Түркі тілдерінің агглютинативті табиғаты мен тілдік деректер ілік септігінің $\sqrt{-VC}$ моделінің бастапқылығын қолдайтын бағыттың негізділігін көрсетеді.

Ілік септігі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	$-i\eta$, $-i\eta$ <i>adıy+i\eta</i> «аюдың», <i>tonuz+i\eta</i> «доңыздың» <i>čöl(l)+ig</i> «шөлінің»	Ø <i>ajuw+di\eta</i> «аюдың», <i>doniz+di\eta</i> «доңыздың» <i>šöl(i)+ ni\eta</i> «шөлінің»
3	$-ni\eta$, $-ni\eta$	$-ni\eta$, $-ni\eta$
4	$-u\eta$, $-ü\eta$	Ø
5	$-nu\eta$, $-nü\eta$	Ø
6	$-\gamma$, $-ig$ <i>ögüz+ig</i> «өгіздің»	Ø <i>ögiz+di\eta</i> «өгіздің»
	Ø	$-di\eta$, $-di\eta$
	Ø	$-tün$, $-tin$

¹ Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 91-бет.

Ескерткіштер тілінде: *adiyün*→*adiy+iñ* «аюдың, *tonuzin*→*tonuz+iñ* «доңыздың»: *Adilyli tonuzli art üze soqušmiš ermiš, adiyiñ qarni jarilmiš tonuzin aziyi sinmiš tir* БІБ. 6 «Асуда аю, доңыз кездескен екен. Аюдың қарны жарылған, доңыздың аяғы сынған,-деген» Айд.ІІІ,159; *ögüzig*→*ögüz+ig* «өгіздің»: *Bir qarï ögüzig bilin biçe jimiš qamsaju umatın turur tir* БІБ. 37«Бір қары өгіздің белін майда құмырсқалар қаптапты, оның жүруге әлі жоқ, -дер» Айд.ІІІ,164; *čöllig*→*čöl(l)+ig*«шөлінің»: *Juyci-sigiti öñre kün toysiğda Bökli čöllig il tabyač, tüpüt, apar, purum, qiriğ az üç qurıqan, otuz tatar, qitan, tatabi bunča budun kelipen, siytamis, jılamis* КТү. 4 «Жылап-сықтаған: әуелі күн шығыстан Бөкли шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз, үш құрықан, отыз татар, қытан, татбылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады» Айд.І,172.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде ілік септігі тұлғасының жасырын тұрып, нөлдік формада келуі де жиі кездеседі: *Kögmen joli* «Көгменнің жолы»: *Kögmen joli bir ermis Tumus tijin esidip Bu jolin jorisar jaramaci tidim Jerci tiledim Čolgi az eri boltim* Тон. 23 «Көгменнің жолы бір еді, Тымық дегенді есітіп, Бұл жолмен жүруге жарамайды дедім. Жершіл /кісі/ (жол көрсетуші) тіледім. Ол Шөлдік аз ері болды.» Айд.ІІ,108; *tabyač qağani* «табғаштың қағаны»: *Tabyač qağani jaymiz erti*. Тон.19 «Табғаш қағаны жауымыз еді»; *on oq qağani* «он оқтың қағаны»: *On oq qağani jaymiz erti* Тон.19 «Он оқ қағаны жауымыз еді» Айд.ІІ,108.

Барыс септігінің негізгі мағынасы іс-әрекеттің, қимылдың кімге, неге, қайда бағытталғанын білдіреді, сондай-ақ сөйлем ішінде іс-қимылдың мерзімі мен мөлшерін, мақсатын да айқындайды. VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі барыс септігі $\sqrt{-V}$ модельді $\sqrt{-a,-e}$, $\sqrt{-CV}$ модельді $\sqrt{-qa,-ke}$, $\sqrt{-ru,-rü,-ra,-re}$ $\sqrt{-ja-je}$ және $\sqrt{CVCV,VCV}$ модельді $\sqrt{-γaru,-gerü,-erü}$ қосымшалары арқылы жасалады.

Барыс септігі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-qa, -ke <i>ab+qa</i> «аңға» <i>aj+qa</i> «айға» <i>quš+qa</i> «құсқа» <i>taš+qa</i> «тасқа» <i>jir+ke</i> «жерге» <i>köl+ke</i> «көлге»	-qa,-ke-,-ya,-ge <i>aŋ+ya</i> «аңға», <i>aŋ+ya</i> «ауға» <i>aj+ya</i> «айға» <i>quš+qa</i> «құсқа» <i>taš+qa</i> «тасқа» <i>žir+ge</i> «жерге» <i>köl+ge</i> «көлге»
2	-yaru, -gerü, -aru, -erü, -ru, -rū, -ra, -re <i>qayan+yaru</i> «қағанға» <i>begi+nerü</i> «бекке»: <i>ebin+erü</i> «үйіне»: <i>jont(i) + yaru</i> «жылқысына» <i>ordusi+yaru</i> «ордасына» <i>tebesi+nerü</i> «түйесіне»	Ø-yaru, -gerü форматының бағыттық мәні сақталған: <i>ilgeri</i> . <i>qayan+ya</i> «қағанға, ханға» <i>bek+ke</i> «бекке» <i>üji+ne</i> «үйіне» <i>žilqisi+na</i> «жылқысына» <i>ordasi+na</i> <i>tüjesi+ne</i> «түйесіне»
3	-ja-je <i>birije</i> «түстікке, оңға» <i>jiraja</i> «терістікке, солға»	Ø
4	-a,-e <i>toyisiq+a</i> «шығысқа» <i>batisiq+a</i> «батысқа» <i>boqarsiqa:</i> «арбаға» <i>qanatiŋ+a</i> «қанатына» <i>jar+a</i> «жарға» <i>tüşneki+ŋe</i> «ұясына»	-a,-e (тәуелдік жалғауынан кейін) <i>elim+e</i> «еліме» <i>šiyis+qa</i> «шығысқа» <i>batis+qa</i> «батысқа» <i>arba+ya</i> «арбаға» <i>qanatiŋ+a</i> «қанатына» <i>jar+a</i> «жарға» <i>tüşneki+ŋe</i> «ұясына»

Ескерткіштер тілінде: *abqa*→*ab+qa* «аңға»: Ер *abqa barmiš taŋda qamlamış tenride erklig tir* ЫБ.12 «Ер аңға шықты. Тауда жығылды. Ерік тәңриде, – деген» Айд.ІІІ,160; *ajqa*→*aj+qa* «айға»: *Jilqa tegmišig jiditfikiftmajin ajqa tegmišig artatmajin edgüsi bolzun tir* ЫБ.59 «Жылғы жеткендерін түрлендірмедім, айға жеткендерін бүлдірмедім. Оларға игілік болсын, – дер» Айд.ІІІ, 168; *qanqa*→*qan+qa*«ханға»: *Oyulanim erde imirim anca bol qanqa atar qabiylan* Суд.9 «Ұлдарым, ерлік істерде ұстазымдай бол, хан-

ға табын, күшей»; *tašqa*→ *taš+qa* «тасқа» *Jaši tašqa jaratidim tolqu tašqa toqitim* Тар.3 «Ауыр (үлкен) тасқа жаздырдым»; *toyisiqa*→ *toyisiq+a* «шығысқа», *batisiqa*→ *batisiq+a* «батысқа»: *Küm suruyim kün toyisiqa batisiqa* Суд.4 «Менің дауысым мен билігім күн шығыс пен батысқа дейін»; *boqarsiqa*→*boqarsiq+a*: «арбаға»: *Eki öküzüg bir boqarsiqa kölmiş, qamsaju umatın turur tir* «Екі өгізді бір арбаға жекті, олардың жүруге халі жоқ дер» ЫБ. 25; *jirke*→ *jir+ke* «жерге»: *Titir buğa men örün körükümin saçar men üze tenrike tegir asra jerke kirir tir udımaу odүpü jatiyliу turүri jorijur* ЫБ.20 «Мен жараған бурамын, ақ көбікті шашам жоғарыда көкке жеткен, төменде жерге сіңген, – дер, ұйықтағандарын оятып, жатқандарын тұрғызып жүремін; *kölke*→ *köl+ke*«көлге»: *Uzun tonliу küzün üsin kölke işyinmiş* ЫБ. 22 «Ұзын киімді /әйел/ өз айнасын көлге тастады»; *süke*→ *sü+ke*«соғысқа»: *Qan süke barmiş şančmiš* «Қан соғысқа аттанды, (жауын) шанышты»; *qoуи qušqa*→ *quš+qa* «аққу құсқа»: *Er qoуи qušqa soqušmiš* ЫБ.35 «Ер аққу құсқа кездеспеді; *qanatiηa*→*qanatiη+a* «қанатына»: *Qoуи quš qanatiηa urupan anin qaliју baripan* ЫБ,35 «Аққұс оны қанатына міндіріп, онымен бірге жолға түсті»; *jara*→*jar+a* «жарға»: *Tali urі jaranča jaš usin jalim qajaу jara uripan jalaη usun jori jur tir* ЫБ.40 «Қорықпас бала найза ұшын тік жарға кездесіп, жай жүр, - дер; *qajaqa*→ *qaja+qa*«қияға (қия жарға)»: *Esri maуа jalimqa jaqa unup barmiş* ЫБ.49 «Шұбар жылан тік жарға тырмысып кетті»; *titigke*→*titig+ke* «батпаққа»: *Tebe titigke tüšmiš basin uјimiš özin tilkü jimiš tir* ЫБ. 46 «Түйе батпаққа батты, басын жоғалтты. Өзін түлкі жер, – дер»; *maуа-qa*→*maуа+qa* «жыланға»: *Ötrü jirde maуаqa soqušmiš* «Орта жолда жыланға кездесіпті» Айд.ІІІ,166; *jontiηaru*→ *jont(i)+ηaru* «жылқысына»: *Beg er jontiηaru barmiş aq bijesi qulunlamiš, altun tujuqluу adүirliу jaraуaj* «Бег ер жылқысына барған, ақ биесі құлындаған, алтын тұяқты айғыр жарағай (болғай)»ЫБ.5; *tebesiηerü*→ *tebesi+ηerü* «түйесіне»: *Tebesiηerü barmiş* ЫБ.5 «Түйесіне қарай барған» Айд.ІІІ,159; *ebiηerü* →*ebi+ηerü* «үйіне»: *Ebiηerü kelmiş ücinč kunčuj urilnamiš beglik jaraуaj tir* ЫБ.5 «Үйіне қарай келген. Үшінші би-кеші ұл туған, Бек болғай, – деген» Айд.ІІІ, 159; *ordusiηaru*→*ordusi+*

ḡaru «ордасына»: *Özi süsi ögire sebinü ordīsīḡaru kelir tir* ЫБ. 34 «Өзі, әскері шаттана-қуанып, өз ордасына келер, – дер»; *sūke*→«соғысқа»: *Ersūke barmiš* «Ер соғысқа аттанды Айд.ІІІ,164; *tebesierü*→*tebesi+erü*«түйесіне»: *Tebesierü barmiš örünḡ ingeni butulismiš, altun buduluḡ buḡraliḡ jaraḡaj* ЫБ. 5 «Түйесіне қарай барған. Боз інгені боталаған. Алтын бұйдалы (мұрындықты) бура жарағай (болғай); *ebiḡerü*→*ebi+ḡerü*«үйіне»: *Ebiḡerü kelmiš, üçünč kunčuj urilnamiš, beglik jaraḡaj tir* ЫБ. 5 «Үйіне қарай келген. Үшінші бикеші ұл туған, бек болғай, – деген» Айд.ІІІ,159; *imiriḡma*→*imiriḡma*+а «ұстазыма: *Ebledim oḡulimīn qizimīn qaliḡsiz bertim imiriḡma жүz er turīḡ bertim* Суд.7 «Ұлдарымды үйлендірдім. Қызымды қалың малсыз бердім. Ұстазыма жүз ер мен жайлау бердім Айд.ІІІ,183; *begiḡerü*→*begiḡ+erü* «бекке»: *Qul sabi begiḡerü ötünür quzḡun sabi tenḡigerü jal barur üze tenḡi esidti asra kiši bilti tir* ЫБ.54 «Құл сөзімен бекке өткізді, құзғын сөзімен Тәңіріге (көкке) жетті, жоғарыда Тәңірі есітті, төменде кісілер білді, – дер» Айд.ІІІ,167; *tüşnekiḡe*→*tüşneki+ḡe* «ұясына»: *Turnaja quš түšnekiḡe qonmiš* ЫБ. 61 «Тырна құс ұясына қонды Айд.ІІІ, 168; *subqa*→*sub+qa* «суға»: *Kidizig subqa soqmış taḡi ur qatiḡmü batir* ЫБ,33. «Киізді суға малды. Тағы ұр, қатайды ма, – дер Айд.ІІІ,163.

Табыс септігі жалғанған сөздер сөйлем ішінде сабақты етістікпен синтаксистік қатынасқа түсіп, тура толықтауыш қызметінде жұмсалады. Түркі тілдерінде табыс септігі қосымшасының жақырын тұруы жиі кездеседі. Ескерткіштер тіліндегі табыс септігі негізінен $\sqrt{-in, -in, -n}$, $\sqrt{-i, -i, -ni}$, $\sqrt{-ni}$, $\sqrt{di, -di}$ және $\sqrt{-iḡ, -ig, -uḡ, -üḡ}$ жалғаулары арқылы жасалады.

Табыс септігі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-in,-in,-n <i>aq+in</i> «ағын» <i>bil+in</i> «белін» <i>oyli+n</i> «ұлын» <i>qizim+in</i> «қызымды» <i>sebdükim+in</i> «сүйгенімді»	-in,-in,-n <i>ayı+n</i> «ағын» <i>bil+in</i> «белін» <i>uli+n</i> «ұлын» <i>qizim+dı</i> «қызымды» <i>süjkimdim+di</i> «сүйкімдімді» <i>süjgenim+di</i> «сүйгенімді»
2	*-dı,*-di <i>jaraqlıy+dı</i> «жарақтыларды»	-dı,-di <i>žaraqtılar+dı</i> «жарақтыларды»
3	Ø	-tı,-ti
4	-i,-i,-ni,*-ni <i>a+ni</i> «оны» <i>bu+ni</i> «бұны, мұны»	-ni,-ni <i>a+ni</i> «оны» <i>bu+ni</i> «бұны, мұны»
5	-iy,-ig <i>at+iy</i> «атты» <i>kidiz+ig</i> «киізді»	Ø <i>at+tı</i> «атты» <i>kijgiz+di</i> «киізді»
6	-uy,-üg <i>öküz+üg</i> «өгізді»	Ø <i>ögiz+di</i> «өгізді»

VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тілінде: *aqin*→*aq+in* «ағын», *az jayızin*→*az jayız+in* «аз қаракерін (қоңыр)»: Kültegin Azman aqin binip oplaju tegdi. Altı erig sančdı. Sü tegisinte jitinči erig qilišladı. Ekinči Qušlayaқта ediz birle sünüşdimiz. Kültegin az jayızin binip oplaju tegip, bir erig sančdı КТү.45 «Күлтегін азбан ағын мініп, шабуылға шықты. Алты ерін шанышты. Әскер жеткенде жетінші ерін қылыштады. Екінші /рет/ Қушлағақта едізбен соғыстық. Күлтегін Аз қаракерін мініп шабуылға шығып, бір ерін шанышты»; *atıy*→*at+iy* «атты»: Bir otuz jaşıña Čača señünke sünüşdimiz. Eñ ilki Tadiqin Čorin boz atıy binip tegdi. Ol at anta ölti КТү.32 «Жиырма бір жасында Чача сеңүнмен соғыстық. Ең ілкі Тадықан Чордың боз атын мініп тиді. Ол ат сонда өлді» Айд.ІІІ,65; *atliyin*→*atliy+in* «аттысын»: Atliyin jamašdı biña ... joridim Ozmiş Tegin udury anta jori jor tedi anı alyil tedi Tap.21 «Өз аттысын жіберді /жұмсады/.

Мыңдай әскер кетті. Ол: «Озмыш тегін Одурғаннан барады деді. Оны ұста деді»; *oylin* → *oyli+n* «ұлын»: *Utru eki atliḡ kiṣi oylin soq qišmiṣ* ЫБ.2 «Қарсыда екі атты кісі ұлын кездестірген» Айд.ІІІ, 159; *jeginimin* → *jeginim+in* «жиенімді», *atimin* → *atim+in* «немеремді»: *Jeginimin atimin körtim emti öltim...* Суд.8 «Жиенімді, немеремді көрдім. Енді өлдім Айд.ІІІ, 183; *öküzüg* → *öküz+üg* «өгізді»: *Eki öküzüg bir boqarcıqa kölmiṣ, qamsaju umatın turur tir* ЫБ. 25 «Екі өгізді бір арбаға жекті, олардың жүруге халі жоқ дер» Айд.ІІІ, 162; *sebdükimin* → *sebdükim+in* «сүйгенімді»: *Tanım tüṣi taqı tükemez ken talujda jatıpan tapladuqimın tutar men, sebdükimin jıjür men* ЫБ.3 «Ескерген түсі тағы түгесілмеген, теңізде жатып кезкелгенді тұтармын, сүйгенімді жермін» Айд.ІІІ,159; *jaraqlıydi* → *jaraqlıy+di* «жарақтыларды»: *Jaraqlıydi qaḡanqa ançuladı. Ol süg anta joq qışdimiz. Bir otuz jaṣıña Ṣaça seḡünke sünüşdimiz. Eḡ ilki Tadiqın Ṣorıḡ boz atıy binip tegdi* КТү.32 «Жарақтыларды қағанға еншіледі. Ол әскерді сонда жоқ еттік. Жиырма бір жасында Чача сеңүнмен соғыстық. Ең ілкі Тадықан Чордың бозатын мініп тиді» Айд. ІІІ,65; *bilin* → *bil+in*: *Bir qarı ögüzig bilin biçe qomursqa jimış qamsaju umatın turur tir* ЫБ.37 «Бір кәрі өгіздің белін майда құмырсқалар қаптапты, оның жүруге әлі жоқ, – дер» Айд.ІІІ,164; *ıdısın* → *ıdis+in* «ыдысын», *ajaqın* → *ajaq+in* «шелектерін»: *Uzun tonliḡ ıdisın ajaqın qoburap barmış* ЫБ.42 «Ұзын киімді /әйел/ыдысын, шелектерін қалдырып, жүріп кетті Айд.ІІІ, 165; *eligin* → *elig+in* «елікті»: *Qanlıḡ süsi abqa ünmiṣ saḡir içre elik kijik kirmiṣ qan eligin tutmiṣ qara qamıy süsi ögir er tir* ЫБ.63 «Қаңдық әскер аңға шықты, қора ішіне елік-киік кірді, қан киікті қолға түсірді. Бұған бүкіл әскер қуанды, – дер» Айд.ІІІ,168; *kidizig* → *kidiz+ig* «киізді»: *Kidizig subqa soqmış taqı ur qatıymı batır* ЫБ,33. «Киізді суға малды. Тағы ұр, қатайды ма, – дер Айд.ІІІ,163; *oyulimın* → *oyulim+in* «ұлымды», *qizimın* → *qizim+in* «қызымды»: *Ebledim oyulimın qizimın qalınsız bertim imipima jüz er turıy bertim* Суд.7 «Ұлдарымды үйлендірдім. Қызымды қалың малсыз бердім. Айд.ІІІ,183.

Ескерткіштер тілінде $\sqrt{di}$, $-*di$ форманты арқылы жасалған табыс септігі тұлғалы сөздер сирек кездеседі: *jaraqlıydi* → *jaraqlıy+di*

«жарақтыларды»: *Jaraqlıyudı qaγanqa ançuladı. Ol süg anta joq qış-dimiz.* КТү.32 «Жарақтыларды қағанға еншіледі. Ол әскерді сонда жоқ еттік.» Айд.ІІІ,65.

Жатыс септігі. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі затың, құбылыстың, қимыл-әрекеттің орынын, мерзімді, жасты білдіретін жатыс септік жалғауларының тұлғасы да, мәні де, қызметі де қазақ тілінде толық сақталған.

Жатыс септігі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-da,-de <i>teŋri+de</i> «тәңріде»: <i>taluj+da</i> «теңізде» <i>taγ+da</i> «тауда», <i>jirde</i> «жерде» <i>Bolčuda</i> «Болшыда» <i>Toγulada</i> «Тоғулада»	-da,-de <i>teŋri+de</i> «тәңріде»: <i>teŋiz+de</i> «теңізде» <i>taw+da</i> «тауда», <i>žrde</i> «жерде» <i>Bolšida</i> «Болшыда» <i>Toγilada</i> «Тоғулада»
2	-ta,-te <i>jil+ta</i> «жылда» <i>jol+ta</i> «жолда» <i>on jaš+da</i> «он жаста» <i>buluη+ta(qi)</i> «бұрышта(ғы)» <i>kün toγusiq+ta</i> «күн шығыста» <i>Yarayun köl+te</i> «Иарғын көлде»	-ta,-te <i>žil+da</i> «жылда» <i>žol+ta</i> «жолда» <i>on žaš+ta</i> «он жаста» <i>buriš+ta(γi)</i> «бұрышта(ғы)» « <i>kün šiyis+ta</i> «күн шығыста» <i>Yaryin köl+de</i> «Иарғын көлде»

Ескерткіштер тілінде: *ayiniŋta*→*ayiniŋ+ta* «қораңда»: *Er ömelejü barmiš, teŋrike soqušmiš qut bolmiš, qut bermiš ayiniŋta ijilqin bolzun, - timiš* ЫБ.47 «Ер еңбектеп барды, тәңриден құт тіледі. Тілегі орындалды. Қораңда жылқың болсын, өзің ұзақ жаса, – деген» Айд.ІІІ,166; *talujda* → *taluj+da* «теңізде»: *Tanım tüši taqı tükemezken talujda jatıpan tapladuqimın tutarmen, sebdükimın jijür men* ЫБ.3 «Ескерген түсі тағы түгесілмеген, теңізде жатып кез келгенді тұтармын сүйгенімді жермін» Айд.ІІІ,159; *taγda*→

taу+da «тауда», *teңride*→*teңri+de* «тәңриде»: Ер abqa barmiš taуda qamlamiš teңride erklig tir ЫБ.12 «Ер аңға шықты. Тауда жығылды. Ерік тәңриде, – дер Айд.ІІІ,160; ОI taуda turupan meñileijür men ЫБ.51 «ОI тауда тұрып, қуанамын» Айд.ІІІ,166; *jilta*→*jil+ta* «жылда»: Teңri qutinta uĉunĉ ijilta qor esen tükel körišmüš, qor ögirer sebinür, tir ЫБ.15 «Тәңірі құтымен үшінші жылда есен-аман бірі-бірімен көріскен. Көпшілігі шаттанып қуанған, деген» Айд.ІІІ,161; *jolta* «жолда»: Jolta atі armiš ЫБ.35 Жолда аты арыды Айд.ІІІ; *jirde*→*jir+de* «жерде»: Özluk at öñ ijirde arip, öñür turu qalmiš ЫБ.17 «Өзіңдік ат ілкі жерде арып, өңіп, жүре алмай, тұрып қалды» Айд.ІІІ,161; Bardiq jerde edgüg ol erinĉ КТү. 24 «Барған жерден не жақсылық таптың?» Айд.І,176; *ötrü jirde* → *jir+de* «орта жолда»: Ötrü ijirde maуаqa soqušmiš ЫБ.49 «Орта жолда жыланға кездесіпті» Айд.ІІІ,166; *buluñtaqi*→*buluñ+ta(qi)* «бұрыштағы»: Sü sülepen törüt buluñtaqi buduniy qor almış qor baz qilmis КТү.2 «Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған» Айд.І, 171; *kün toyusiqta*→*toyusiq+ta* «күн шығыста»: Joуici siyitci öñre күn toyusiqta Böküli Čölüg el Tabуаĉ Tүpüt Apar Purum Qirqiz Üĉ Quriqan Otuz Tatar Qitañ Tatabi bunĉa budun kelipen siyitamis joуulamis КТү.4 «Жылап-сықтаған әуелі күн шығыстан Бөклі шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз, үш құрықан, отыз татар, қытан, татбылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады» Айд.І, 172; *Bolĉuda*→*Bolĉu+da* «Болшыда (жер аты)»: Bolĉuda otĉa borĉa kelti КТү. 37 «Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді» Айд.І, 179; *Yarayun költe*→*köl+te* «Иарғын көлінде»: Anі jañi Türgi Yarayun költe buzdumiz КТү.34 «Оны жеңіп, Түркі Иарғын көлінде талқандадық» Айд.І, 178; *Suña jışda*→*jış+da* «Соңа қойнауында»: Qayanin birle Suña jışda süñüšdümüz КТү.35 «Қағанымен Соңа қойнауында шайқастық» Айд.І, 179; *Toyulada*→*Toyula+da* «Тоғлада»: Inigek kölke Toyulada Oуuz kelti Тон.15 «Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» Айд. ІІ,106; *on jašda* → *jaš+da* «он жаста»: On jašda Umay teg ögüm qatun qutuña inim Kültegin: er at bolti КТү.31 «Он жаста, шешем Құлайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды» Айд.І, 177.

Шығыс септігі іс-әрекеттің, қимылдың неден, қай жерден бас-талғанын, қитыл иесінің басты объекіден алыстап, ұзап бара-жатқанын сипаттайды. Кей жағдайларда іс-әрекеттің себебін, іс-қимылдың орнын да білдіреді. Орхон, Енисей, Талас ескерткіш-тері тіліндегі шығыс септіктері негізінен $\sqrt{-dan, -den, -ta, -ten, -t\ddot{in}, -t\ddot{in}}$ форманттары арқылы жасалады. Кейде бірдей мән беретін бір қосымшаның фонетикалық варианттары қосарланып келуі де кездеседі: *oγuzdantan* → *oγuz+dan+tan* «оғыздан»: *Anča olurur erikli oγuzdantan körüg kelti* Тон.8 «Сөйтiп отырған шақта оғыздан елші келді» *Aйд. II, 105*; *tašdintan* → *taš+din+tan* «тыстан (сырттан)»: *Ani ičig irmedim tašdintan üç qarluq üç iduq tatar...MЧ.28* «Оны ішке кіргізбедім, сырттан үш қарлұқ, үш қасиетті татар...» *Aйд. III, 139-144*.

Шығыс септігі		
1	2	3
№	VI-IXғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-dan, -den <i>berije+den</i> «түстіктен» <i>öη+den</i> «алдан» <i>jıraja+dan</i> «терістіктен»	-dan, -den <i>beri+den</i> «беріден» <i>öηiri+nen</i> «өңірінен(киімнің)» <i>žıraq+tan</i> «жырақтан»
2	-tan, -ten <i>qan+tan</i> «қайдан» <i>oγuz+dan/tan</i> «оғыздан»	-tan, -ten <i>qaj+dan</i> «қайдан» <i>oγüz+dan</i> «оғыздан»
3	-t\ddot{in}, -t\ddot{in} <i>taš+din(tan)</i> «тыстан»	Ø <i>tis+tan</i> «тыстан, сырттан»
4	Ø	-nan, -nen

Ескерткіштер тілінде: *berijeden* → *berije+den* «түстіктен»: *Tabγač berijeden teg!* Тон. 11 «Табғаш түстіктен тиңдер»; *öηdenjen* → *öη+den(jen)* «шығыстан»: *Qitan öηdenjen teg!* Тон. 11 «Қытан шығыс-тан тиңдер»; *Sabi enteg öηden qaγanγaru: sü jorilam temis* Тон.29 «Сөзі мынадай: алдынан қаған қарай Әскер жіберейік, – деді» *Aйд. II, 109*; *jirdantajan* → *jir+dan(tajan)* «терістіктен»: *Ben jirdantajan tegejin... Türk esir budun jerinte idi jorimazun! Usar, idi joq qısalım,*

- *tir*men. Тон. 11 «Мен терістіктен тиісейін Мен терістіктен тиісейін. Түрк тұтқын жерінде /бөтен/ іе жүрмесін! Әрекеттенсе, іесін құртамыз, - дермін» Айд.ІІ,106;

Көптеген түркі тілдерінде көмектес септік көрсеткішінің қызметін атқаратын тұлғалар септік жалғауы ретінде танылмайды, жалғаулық шылаулар ретінде негізгі сөзден бөлек жазылады. Септіктің бұл категориясы іс-қимылдың, әрекеттің қандай да бір құрал арқылы атқарылатынын білдіреді, сондай-ақ іс-әрекетке ортақ субъектіні, іс-әрекеттің амалын, істің мақсатын да сипаттайды.

Көне түркі тіліндегі құралдық септіктің негізгі қосымшасы $\sqrt{-in, -in, -n}$, $\sqrt{-\gamma}$ форманттары арқылы және *birle* «бірге» лексемасының қолдануынан жасалады.

Көмектес (құралдық) септігі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-in, -in, -n <i>Ani+n</i> «Анымен (Аны өзенімен)» <i>jol+in</i> «жолмен» <i>süñüg+in</i> «сүңгімен» <i>qayanim+in</i> «қағаныммен» <i>qiliči+n</i> «қылышпен»	Ø <i>Ani+men</i> «Анымен (Аны өзенімен)» <i>žol+men</i> «жолмен» <i>süñgi+men</i> «сүңгімен» <i>qayanim+men</i> «қағаныммен» <i>qiliš+pen</i> «қылышпен»
2	-γ <i>subu+γ</i> «суымен»	Ø <i>suwi+men</i> «суымен»
3	Ø	-men, -ben, -pen

Ескерткіштер тілінде: *qiličün*→*qiliči+n* «қылышпен»: *Altun qoruγ saqimün qiličün kesipen, özüm jol intin başimün jol ebintin tir* ЫБ.8 «Алтын сапты қылышпен кесіп, денем жол сыртында жатты, басым жол сыртындағы үйде жатты» Айд. III,160; *Anin*→*Ani+n* «Анымен (Аны өзенімен)», *jolin*→*jol+in* «жолмен»: *Anin barmis Añar jatip Bir atliγ barmis tijin Ol jolin jorisar ünč tidim saqintim* Тон.24 «Анымен барасыңдар, оған түнеп (одан әрі) бір аттық

жүріс дедім. Сол жолмен жүрсе мүмкін дедім, ойландым» Айд. II,108; *subuγ* → *subu+γ* «суымен»: *Ani subuγ baralı̄m. Ol sub qodı̄ bardimiz. Sanayalı̄ tısürtimiz Atı̄y iqa bajur ertimiz Kün jeme tün jeme jelü bardimiz Qiriq azı̄y uqa basdimiz* Тон. 27 «Аны суымен баралық Сол сумен төмен жүрдік Санағалы тоқтадық Атты бұтаға байладық Күн демей желіп бардық Қырық азды ұйқыға бастық.» Айд. II,109; *süñügin* → *süñüg+in* «сүңгімен»: *Süñügin ačdimiz Qanı̄ süsi tirilmis süñüsdimiz sančdimiz Qanı̄n ölürtimiz Qayanqa qırq az budunı̄ içikdi jükünti jantimiz Kögmen jisīy ebirü keltimi* Тон. 28 «Жолымызды сүңгімен аштық Ханы, әскері /түгел/ жиналды. Соғыстық, шаныштық Қанын өлтірдік. Қағанға қырқ аз халқы Бағынды, жүгінді, қайттық. Көгмен қойнауын айналып келдік» Айд. II, 109; *qayanımın* → *qayanım+in* «қағаныммен»: *Basinīyта jaı̄iy kelürir ertim. Qayanımın sületdimiz. Teñri jarılqazu* Тон.53 «Басынған жауды келтірмедім, қағаныммен бірге соғыстық, Тәңірі жарылқап» Айд. II,113.

Ескерткіштер тілінде құралдық септіктердің *birle* «бірге» лексемасы арқылы да жасалатын түрлері де жиі кездеседі: *Izgil budun birle* «Ізгіл халқымен»: *Az elteberig tutdı. Az budun anta joq boltı̄. Eçim qayan iliqamaşı̄y boltuqında, budun iligi kegi boltuqında Izgil budun birle süñüsdimiz. Kültegin Alp Šalcī aqın binip KTү.43* «Аз елтеберін тұтты. Аз халқы сонда жоқ болды. Ағам қаған еді әлсіз, қарсы ел кекті болғанда ізгіл халқымен соғыстық. Күлтегін Алып Шалшы ағын мініп» Айд. III, 68; *eçüm qayan birle* «ағам қағанмен бірге»: *eçüm qayan birle ilgerü Jašil ügüz: Šantun jazı̄qa tegi süledimiz KTү.17* «Ағам қағанмен бірге ілгері Жасыл өзеннен Шантұң жазығына дейін соғыстық» Айд. I, 174; *Kültegin birle* «Күлтегінмен»: *inim Kültegin birle sözleşdimiz: «Інім Күлтегінмен сөйлестік» /KTү.26/* Айд. I, 176; *qayanın birle* «қағаныммен»: *Qayanın birle Suña jışda süñüsdümüz KTү.35* «Қағаныммен Соңа қойнауында шайқастық» Айд. I,179; *qırqız birle* «қырғызбен» *altı otuz jašıma Šek budun Qırqız birle jaı̄i boltı̄ BҚ.26* «Жиырма алты жасымда Чек халқы Қырғызбен қосылып жау болды»; *sü birle* «әскермен» *Šaça Señün sekiz tümen sü birle süñüsdim BҚ. 26* «Чача-сеңгүн басқарған сегіз түмен әскермен соғыстым».

Ескерткіштері тілінде септік тұлғаларының жасырын тұрып, нөлдік формада келуі де, септік мағынасын дербес сөздердің беруі де кездеседі. Орхон, Енисей, Талас жазба мұралары тіліндегі септік жалғауларының қолданысы өздері жалғанатын лексеманың лексика-семантикалық табиғатына байланысты кейбір бірен-саран қосымшалар тұлғасы жағынан басқа бір септіктің қалыптасқан форманттарына сәйкес келсе, мағынасы жағынан келесі бір септіктің форманты қызметін атқаруы мүмкін.

§ 4. Сын есім жұрнақтары

Сын есім – мазмұндық-семантикалық жағынан да, сөзжасам, сөз түрлендіру амалы жағынан да, синтаксистік қызметі мен басқа сөздермен тіркесімділігі тұрғысынан да өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылады. Сөз таптары жүйесіндегі сын есімдер семантикалық сипаты бойынша белгілі бір заттың әртүрлі сапалық белгісін, сыр-сипатын, қасиетін, көлемін, ауқымын, түр-түсін және белгілі бір басқа затқа, құбылысқа, іс-әрекетке қатыстығын білдіріп, көбіне зат атауын анықтап тұрады.

Сын есімдердің маңызды белгілері: заттың түр-түсін білдіреді; заттың көлемдік-ауқымдық, салмақтық белгісін, сынын білдіреді; заттың сапалық белгі, сипатын білдіреді; заттың дәмі, исі және басқа сипаттарына байланысты белгілерін білдіреді; затқа, қимыл, іс-әрекетке, мезгіл-мекенге қатысты сынды білдіреді¹. Морфологиялық табиғаты жағынан басқа есім сөздерге қарағанда сын есімдердің түрлену парадигмасы тым шағын. Шырай категориясы сын есімдердерді толық қамтитын түрлену жүйесі емес, сын есімдердің бір ғана мағыналық топтарына – сапалық сын есімдерге ғана тән, қатыстық сын есімдер шырай формасымен түрленбейді. Көптік, тәуелдік, жіктік, септік жалғаулары сын есімдердің субстантивтеніп, зат есімнің орнына жұмсалған тұлғаларына ғана жалғанады. Сөйлем құрамындағы сын есімдер-

¹ Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – Б. 460.

ге септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғауларының бірі жалғана-тын болса, ол лексема сын есімдік сапасынан ажырайды.

Түркі тілдеріндегі сын есімдер жүйесі мән-мағынасы жағынан, субстантивтенуге бейімділігі жағынан зат есімдермен сабақтастықта болса, қызметі жағынан есімше категориясымен, кейде үстеу категорияларымен ұштасып жатады. Сын есімдердің кейбір түрлерінің есімшелермен немесе үстеулермен сабақтастығы сын-сапаны білдіретін лексемалық топтардың әрі сын есім, әрі зат есім, кейде есімше, кейде үстеу ретінде қалыптасуы тілдің интралингвистикалық даму үдерістеріне сай танымдық-логикалық негізде жүзеге асатын құбылыс. Мысалы, *aq* – түр-түсті білдіретін сын есім, *aq* – сүт тағамдарының жалпы атауын білдіретін зат есім; *kök* – түр-түсті білдіретін сын есім, *kök* – аспан әлемінің атауын білдіретін зат есім. Түркі тілдері құрамындағы сын есімдер негізгі екі түрлі жолмен қалыптасады: есімдердің (зат есімдер де, қимыл есімдері де) контексте қолданылу барысында трансформацияланып, сын есімге айналады; есім сөздердің басқа топтарынан ерекшеленетін морфологиялық жүйе негізінде, яғни сөзжасам жұрнақтары арқылы жасалады.

Есімдер жүйесіндегі сын есімдердің дербес сөз табы ретінде даралануы есім тұлғалардың анықтауыштық қызметке ие болуына, соның нәтижесінде сындық-сапалық мазмұнның тұрақталуына негізделеді. Агглютинативті тіл табиғатына сәйкес сын есімдер де құрылымына байланысты бірінші дәрежелі, екінші, үшінші дәрежелі блоуы мүмкін. Бірінші дәрежелі сын есімдер негізінен синкретикалық моносиллабтардан тұрады. Екінші, үшінші дәрежелі түбір-негіздер мен туынды сын есімдердің сындық, сапалық мән-мағыналары айқын болып келеді.

Қазіргі түркі тілдеріндегі сын есімдерді морфологиялық тұрғыдан екі топқа бөліп қарастыру қалыптасты: негізгі есімдер және туынды сын есімдер. Негізгі сын есімдер тобында әдетте бүгінгі тіл құрамында бөліп қарауға келмейтін, түбір ретінде ұғынылатын сөздер жатады да, туынды сын есімдерге қосымшалар арқылы басқа сөз таптарынан (есімдер мен етістіктерден)

жасалған сын есімдер жатады. Сын есімдердің жасалу амалдарының ерекшеліктерінің бірі – басқа есім сөз таптарындағы лексемалар трансформация немесе аналогия жолымен сын есімдерге айнала алады. Туынды түбірлердің аналогиялық тәсілдер арқылы жаңа ұғымға айналуы, дискурс аясындасындық мән алуына, олардың форманттарының сын есімдік мән туғыза алатын қабілетке ие болуына жағдай жасайды.

Сапалық сын есімдер негізінен түбірлер мен түбір-негіздерден тұрса, қатыстық сын есімдерді туынды сын есімдер құрайды. Туынды түбірлер негізінде қалыптасқан сын есімдердің едәуір тобы қазіргі тілде шырай қосымшаларын қабылдамайды. Мысалы, сын есімге де, үстеуге де қатысты қарастырылатын *keš* сөзі шырай категориясымен түрленсе (*keš*→*keširek*, *keš*→*kešew*), *keški* лексемасы шырай қосымшаларын қабылдамайды.

Жалпы түркі тілдеріндегі сын есім категориясының сапалық белгілері VII-IX ғасыр түркілері тілін сипаттайтын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі сын есімдерге де тән. Ескерткіштер тіліндегі сын есім категориясы жайлы Ғ.Айдаров: «Сын есімдер де өзінің даму, қалыптасу тарихы бар тарихи категория. Осыған сәйкес әрбір грамматикалық элементтер айқын сараланып жіктелуі қажет. Сонда ғана әрбір сөз табының тарихи сыры, бір-бірінен ажырау жігі белгілі болмақ¹, – деп ой түйеді. Ескерткіште кездесетін сын есімдер де мағынасына қарай екі топқа бөлінеді: сапалық сын есімдер және қатыстық сын есімдер.

Сапалық сын есімдер семантикалық жағынан заттың әртүрлі сыр-сипаты мен сапалық белгілерін, түр-түсін білдіреді, шырай тұлғаларымен түрлене алады. VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде жиі кездесетін сапалық сын есімдерді семантикасына байланысты бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға болады: а) заттың сапасы мен сыр-сипатын білдіретін сын есімдер: *ayır* «ауыр», *alp* «алып, ер жүрек», *arıу* «таза», *baj* «бай», *čiyaj/čiyap* «кедей», *edgü*, *jig* «жақсы», *jablaq* «жаман», *süčüg*

¹ Айдаров Ғ. Тоникуқ ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 62,63.

«тәтті», *silig* «сұлу», *jaš* «жас», *qarı* «қары, кәрі», *semiz* «семіз», *turiq* (арық-тұрық), *toq* «тоқ», *učiz* «арзан» т.б; ә) заттың көлемі мен аумағын білдіретін сын есімдер: *joıan* «жуан», *jujqa* «жұқа» *jinčke* «жіңішке», *qalın* «қалың», *uzun* «ұзын», *uluı* «ұлық, үлкен», *kičig* «кіші, кішік» т.б.; б) заттың түр-түсін білдіретін сын есімдер: *aq* «ақ», *ala* «ала», *jašıl* «жасыл», *kök* «көк», *qizil* «қызыл», *boz* «боз», *qara* «қара», *örün* «ақшыл, сұр», *sariı* «сары», *toriı* «торы» т.б.

Қатыстық сын есімдер. «Қатыстық сын есімдерге бір заттың белгісін басқа бір заттың, қимыл, іс-әрекеттің, сынның қатысы арқылы білдіретін сөздер жатады»¹ Ескерткіштер тіліндегі жұрнақ жалғану арқылы басқа сөз таптарынан жасалатын қатыстық сын есімдердің жалпы табиғаты қазақ тілінен ереше ажыратылмайды: *atliı* «атты», *budluluı* «бұйдалы», *buqalı* «бұқалы», *küčlig* «күшті», *jaraqlıı* «жарақты (қару-жарақты), *tujuqlıı* «тұяқты», *jaylı* «майлы», *jolsız* «жолсыз», *ačsiz* «ассыз», *buısız/muısız* «мұңсыз, қайғысыз» т.б.

Күлтегін және Тоникук ескерткіштері тілінің деректері негізінде сын есімдердің ерекшеліктерін саралаған Ғ.Айдаров ескерткіштер тіліндегі сын есім жасайтын негізгі қосымшалар ретінде мынадай форманттарды көрсетеді: «-*li*, -*li*. зат есімдерге жалғанып сын есім тудырады: *буқалы* (бұқалы); -*liı*, -*lig*. затесімдерге де, сын есімдерге де жалғанады: *күчліг* (күшті), *атлыг* (атты), *йарықлыг* (жарақты), *төгүнлүг* (таңбалы); -*siz*, -*siz*. Бұл жұрнақтардың беретін мағынасы -*li*, -*li* жұрнақтарының мәніне қарама-қарсы, затта белгілі сапанын жоқ екендігін көрсетеді: *йолсыз* (жолсыз), *қалысыз* (түгел, қалмай), *буңсыз* (мұңсыз, қайғысыз, оңай); -*qi*, -*ki* жұрнақтары жалғанған сөздер мезгілдік, мекендік ұғымдарды білдіретін сын есімдер тудырады: *йердекі* (жердегі), *қурияқы* (батыстағы), *йырыяқы* (алыс-тағы, жырақтағы), *өңрекі* (алдыңғы); -*teg*. Зат есімге жалғанып, салыстырма мәнді сын есімдер тудырады: *теңрптег* (тәңрпдей); -*ge*. етістіктен сын есім тудырады: *білге* (білгіш, дана)»².

¹ Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИПО, 1998. – Б. 377.

² Айдаров Ғ.Тоникук ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 63,64.

Ғалым үстеу мәнді сөздерді де сын есімдер қатарында қарастырады, сондай-ақ субъстантивтенген сын есім жұрнақтарын зат есім тудырушы жұрнақтар қатарында қарастырады.

Ескерткіштер тіліндегі сын есімдердің негізгі қызметі анықтауыш (Çuğaj quzın, qara qumıy olurur ertimiz «Чуғай құзы мен қара құмды мекендеуші едік») болғанымен, заттанып бастауыш және толықтауыш, етістіктен болған мүшеден бұрын тұрып пысықтауыш, көмекші етістіктермен тіркесіп, баяндауыш та (Eki ülügi atlay ertı «Екі бөлегі атты еді»; Budunbayzı toq ertı «Халықтың тамағы тоқ еді»; Qayanı alp ermis, ajıucısı bilge ermis «Қағаны батыр еді, кеңесшісі білгіш еді») бола алады.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі сын есімдер мен қазіргі түркі тілдеріндегі сын есімдердің табиғаты жайлы А. Есенқұлов: «Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сын есім мен қазіргі түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліндегі сын есім категориясының арасында мағыналық та, тұлғалық та айырмашылық жоқ. Тек аздаған ғана фонетикалық ерекшеліктері кездеседі»¹, – деп көрсетеді. Ғалым пікірі сын есім тудыратын қосымша морфемаларға да қатысты.

Етістіктерден зат есім жасайтын аффикстер тарихи тұрғыдан есімшілік формаларымен байланысты болып келеді. «Тіл дамуының көне дәуіріндегі есімше формаларының заттануынан етістік негізді зат есімдер қалыптасса, объективациялануынан етістік негізді сын есімдер келіп шықты, сөйтіп генетикалық бірлік аталған сөз таптары құрамында іздерін қалдырды. Кейде бір аффикс зат есім құрамынан да, сын есім құрамынан да ұшырайды ($\sqrt{-is}$, $-is:soyis$, $ajtis$ – зат есім; $kemis$, $tegis$ – сын есім т.б.)². Сондықтан көне түркі ескерткіштері тілінде де етістіктер мен есімдерге ортақ полисемиялық қосымша морфемалардың қолданылуын жалпы түркі тілдерінің морфологиялық жүйесіне тән құбылыс ретінде қарастырылады.

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 133-бет.

² Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – Б.147.

Сын есімнің жұрнақтары			
№	VI – IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	-li, -li, -lü	<i>erikli</i> → <i>erik+li</i> «ерікті» <i>küçli</i> → <i>küç+li</i> «күшті»	-li, -li -di, -di, -ti, -ti
2	-liγ, -lig, -luγ, -lüg	<i>adaqliγ</i> → <i>adaq+liγ</i> «аяқты» <i>atliq/atliγ</i> → <i>at+liq/liγ</i> «атты» <i>balikliγ</i> → <i>balıq+liγ</i> «қалалық» <i>bašliγ</i> → <i>baş+liγ</i> «басты» <i>jayliγ</i> → <i>jay+liγ</i> «майлы» <i>tujuqluγ</i> → <i>tujuq+luγ</i> «тұяқты» <i>künlig</i> → <i>kün+lig</i> «күнді» <i>qanatliγ</i> → <i>qanat+liγ</i> «қанатты»	-liq, -lik, -diq, -dik, -tiq, -tik
3	-il, -il	<i>jašil</i> → <i>jaš+il</i> «жасыл» <i>qizil</i> → * <i>qiz+il</i> «қызыл»	-il, -il
	-g, -γ, -iγ, -ig, -ijg, -üg, -uγ	<i>ariγ</i> → <i>ari+γ</i> «таза» <i>silig</i> → * <i>sil+ig</i> «сұлу» <i>süčüg</i> → * <i>süč+üg</i> «тәтті» <i>isig</i> →* <i>is+ig</i> «ыстық» <i>turuq</i> → <i>tur+uq</i> «арық, арық-тұрық» <i>kičig</i> →* <i>kič+ig</i> «кіші кішкентай» <i>tirig</i> →* <i>tir+ig</i> «тірі, жаны бар, өлмеген» <i>uluγ</i> → <i>ulu+γ</i> «ұлық, үлкен» <i>sariγ</i> → <i>sari+γ</i> «сары» <i>toriγ</i> → <i>tori+γ</i> «торы»	-q, -k -g, -γ → Ø

-siz, -siz	<p><i>ačsiz</i> → <i>ač+siz</i> «АССЫЗ, ТАМАҚСЫЗ» <i>buηsiz</i> → <i>buη+siz</i> «МҰҢСЫЗ, ҚАЙҒЫСЫЗ» <i>idisiz</i> → <i>idi+siz</i> «ЙЕСІЗ» <i>biligsiz/biliksiz</i> → <i>bilik+siz</i> «БІЛІКСІЗ» <i>sansiz</i> → <i>san+siz</i> «САНСЫЗ, МӨЛШЕРСІЗ, КӨП» <i>qaηsiz</i> → <i>qaη+siz</i> «ӘКЕСІЗ» <i>ögsüz</i> → <i>ög+süz</i> «ШЕШЕСІЗ» <i>otsuz</i> → <i>ot+suz</i> «ОТСЫЗ» <i>subsuz</i> → <i>sub+suz</i> «СУСЫЗ» <i>tonsuz</i> → <i>ton+suz</i> «ТОНСЫЗ»</p>	-siz, -siz
-γu, -gü, -qï, -ki	<p><i>başyu</i> → <i>baş+γu</i> «БАСҚЫ» <i>edgü</i> → *<i>ed+gü</i> «ЖАҚСЫ» <i>körgü</i> → <i>kör+gü</i> «БАҒЫНЫШТЫ»</p>	-qï, -ki
-ge, -γa, -qa, -ke	<p><i>bilge</i> → <i>bil+ge</i> «БІЛІКТІ, АҚЫЛДЫ, ДАНА»: <i>qisγa</i> → *<i>qis+γa</i> «ҚЫСҚА, ТЕЗ» <i>jujqa</i> → *<i>juj+qa</i> «ЖҰҚА» <i>jinc̣ke</i> → *<i>jinc̣+ke</i> «ЖІҢІШКЕ»</p>	-ge, -γa, -qa, -ke
-iқи, -iki	<p><i>biriki</i> → <i>bir+(ik+i)</i> «БІРІККЕН, БІРЛЕСКЕН, ЫНТЫМАҚТЫ»</p>	-qï, -iki
-an, -n -in, -in -un, *-ün	<p><i>joγan</i> → *<i>joγ+an</i> «ЖУАН» <i>uzun</i> → *<i>uz+un</i> «ҰЗЫН» <i>čīγan</i> → *<i>čīγ+an</i> «КЕДЕЙ» <i>qalīn</i> → *<i>qal+īn</i> «ҚАЛЫҢ»</p>	-n, -an, -en, -in, -in -iη, -iη
-aj, *-ej	<p><i>čīγaj</i> → *<i>čīγ+aj</i> «КЕДЕЙ»</p>	-aj, -ej
-čil, *-čil	<p><i>atčil</i> → <i>at+čil</i> «АТШЫЛ, АТТЫ ЖАҚСЫ КӨРЕТІН»</p>	-šil, -šil
-šaq	<p><i>jumčaq/jimšaq</i> → *<i>jum/*jim+čaq/šaq</i> «ЖҰМСАҚ» <i>čaq/-ček, -šaq</i>:</p>	-šaq, -sek, -šak, -šek
-šiy, -šig, -siγ/-siq	<p><i>qamašiy</i> → <i>qama+šiy</i> «БҮЛІКШІЛ»</p>	-siq

-teg	<i>teṅriteg</i> → <i>teṅri+teg</i> «тәңір текес, тәңірдей» <i>böriteg</i> → <i>böri+teg</i> «бөрі тектес, бөрідей» <i>qonteg</i> → <i>qon+teg</i> «қой тектес, қойдай»	tek tek+tes, tek+ti
-r, *-ar, *-er -ir, -ir	<i>uḡar</i> → <i>uḡa+r</i> «атақты, текті, белгілі» <i>aḡir</i> → <i>*aḡi+r</i> «ауыр»	-r, -ir, -ir, -ar, -er
-č, -ič, *-ič	<i>alīč</i> → <i>al+ič</i> «бақытты (жолы болғыш)»	-š, -iš, -iš
-či, -či	<i>abīnči</i> → <i>abīn+či</i> «қуанышты»	-si, -si
-nč, -č	<i>bulyanč</i> → <i>*bul(ḡa)+nč</i> «былғаныш»	-š, -iš, -iš
-iz, *-iz, -uz, *-üz, *-z	<i>semiz</i> → <i>*sem+iz</i> «семіз» <i>učuz</i> → <i>*uč+uz</i> «арзан»	
1 -a, *-e	<i>buḡa</i> → <i>buḡ+a</i> «мұңлы» <i>ala</i> → <i>*al+a</i> «ала» <i>jariliḡa</i> → <i>jariliḡ+a</i> «қайырымды, жарылқағыш»	-a, -e

√-li/-li/-lü – сын есім тудыратын өнімді жұрнақ. А.Н. Кононов √-li/-li/-lü қосымшасымен √-liḡ/-liḡ,-luḡ/-lüḡ қосымшалары арасында генетикалық сабақтастықтың жоқтығын көрсете отырып, ескерткіштер тіліндегі √-li/-li формантының қолданысын бірыңғай мүшелер арасындағы жалғаулықтармен байланыстырады: «в ТРП (түркі руникалық ескерткіштері) используется для обозначения сочинительных отношений между однородными членами предложения, т.е. выступает в функции соединительного союза: *inili ečili* «и младшие и старшие родственники»; *begli budunly* «и беки, и народ»¹.

Ескерткіштер тілінде: *erikli*→*erik+li* «ерікті»: Орх. *Kuṣu Tutuḡ birle sünüşmiş erin qop ölürmiş, ebin barimin qalisiz kop kelürti. Kültegin jiti otuz jašına qarluḡ budun erür barur eirkili jaḡi bolti.*

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.107

Тамау ідуқ баšда сүнүšdimiz КТү. 41 «Қушы тұтықпен соғысты, ерінің көбін өлтірді, үйін-мүлкін қалдырмай, көп әкелді. Күлтегін жиырма жеті жасында қарлуқ халқы жүре бара нағыз жау болды. Тамақтың қасиетті шыңында соғыстық» ~ қаз. *erikti* → *erik+ti* «1.Өз еркі өзінде, тәуелсіз. 2. Келісіммен істелген, еркін. 3. Еркі күшті, жігерлі, табанды» ҚТТС, 234, *l≈t;küçli* → *küç+li* «күшті»: Алты бағ бодуным күчлүгін үчүн арқыш елде, ташын баңа тікті Е.49 «Алты баулы халқымның күштілігінен, /асқа келген/керуендер ел ішінде /ескерткіш/ тасын маған орнатты» Аманж.І,51 ~ қаз. т. *küçti* → *küç+ti* «мықты, қуатты, күші көп».

√-*liγ/-lig,-luγ/-lüg,-liq/-lik,-luq* – зат есімге жалғанып сын есім жасайтын қосымша морфема. √-*liγ/-lig,-luγ/-lüg,-liq/-lik,-luq* форманты түбір сөздерге де, туынды сөздерге де жалғанатын өнімді жұрнақтар қатарына жатады. «-*liγ* қосымшасы көнеден келе жатқан ескі тарихи жұрнақ. Бірақ оның қазіргі түркі тілдеріндегі қолданылу шеңбері мен беретін мағынасы, әр тараптағы ескерткіштерден біршама көлемділеу де, кеңдеу де»¹.

Ескерткіштер тілінде: *adaqliγ* → *adaq+liγ* «аяқты»: *Tört adaqliγ jilqim* Е.10 «Төрт аяқты жылқым (малым)» ~ қаз. *ajaqti* → *ajaq+ti*; *altunliγ* → *altun+liγ* «алтынды, алтын жалатқан»: *Altunliγ kešig belimke bantim* Е.10 «Беліме алтындалған белбеу байладым» ~ қаз. *altindi* → *altin+di*; *atliq/atliγ* → *at+liq/liγ* «атты»: *Tay Bilge Tutuq jablaqin üçün bir eki atliq üçün qara budunim öltin jetden jaңa içik ölmeçi jetmeçi sen tedim jiče isig küçüg bergil tedim eki aj күtdim kelmedi sekizinč aj bir jaңiqa sü joriјin tedim tuγ tašqir erikli* МЧ.17 «Тай Білге Тұтық жабайын (жаман) үшін бір-екі атты үшін қара бүтін(халық)ым өлдің жеттің, жаңа іші өлмеші жетпесі сен дедім, игі істі- күшті бергей дедім екі ай күттім, келмеді: сегізінші ай: бір жаңасы: сүңгі жорытайын: дедім ту тасушы тасқыр: ерікті»; *Ala atliγ jul teңrimen* ЫБ.2 «Ала атты жол тәңірімін» Айд.ІІІ,159 ~ қаз. *atti* → *at+ti*; *baliqliγ* → *baliq+liγ* «қалалық»: *Anta budun içikti...Qarluq tара tezип kirti anta jana түšip Orqun baliqliγ belteriginte* El örgüginin

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 140.

anta: örgüpen etdim.... МЧ. 34 «Сонда бүтін (халық) ішіне енді... Қарлық таман тежей кірді, сонда жаңа түсіп, Оркун қалалық жайылымда Ел ордасын сонда ордалай еттім»; *başliy*→*baş+liy* «басты»: Altun *başliy* ijilanmen ЫБ.8 «Алтын басты жыланмын» Айд. III, 160 ~ қаз. *basti*→*bas+ti*; *budululuγ*→*budulu+luγ* «мұрындықты»: Altun *budululuγ* buγraliγ ijarayaij ЫБ.5 «Алтын мұрындықты бура жарағай болғай» Айд. III, 159~қаз. *murindiqti*→*murindiq+ti*; *bulutliγ*→*bulut+liγ* «бұлтты»: Er *busušluγ* teγri *bulutliγ* bolti ЫБ.52 «Ер жігіт қайғылы болды, аспан бұлтты болды Айд. III, 166 ~ қаз. *bultti*→*bult+ti*; *busušluγ*→*busuš+luγ* «қайғылы»: Er *busušluγ* teγri *bulutliγ* bolti ЫБ.52 «Ер жігіт қайғылы болды, аспан бұлтты болды Айд. III, 166 ~ қаз. *muηli/muηdi*→*muη+li/di*; *butlig*→*but+lig* «бұтты/аяқты»: Elde kišim egri teβim tört butlig qaηim E.46 «В племенном союзе мои люди, мой одногорбные верблюды, четвероногие, мой отец» Аманж. II, 131 ~ қаз.т. *butti*→*but+ti*; *erikli*→*erik+lig* «ерікті»: Alp er oγli süke barmiš su ijirite eriklig sabci türtmiš,- tir ЫБ.55 «Алып ер ұлы әскерге барды. Әскер жерінде ерікті хабаршы сендірді, – дер. Айд. III, 167~қаз. *erikti*→*erik+ti*; *qulliy*→*qul+liγ* «құлды»; *künlig*→*kün+lig* «күнді»: Ol ödke qul qulliy bolmis erti, күн күnlig bolmis erti, inisi eβisin bilmez erti, oγli qaηin bilmez erti КТү.21 «Ол кезде құл құлды болған еді, күн күнді болған еді» Айд. I, 175~қаз. *quldi*→*qul+di*, *künđi*→*kün+di*; *künlig*→*kün+lig* «күндік», *jilliq*→*jil+liq* «жылдық»: Besinči ajqa tegi qa...ηiz baši anta idiγ jer kedinte Ajbаш Tuquš belterinti: anta jaladim örugin anta jarattidim cit anta toqitdim bir jilliq tümen күnlik bitigimin bilgümin anta jaši tašqa МЧ.21 «Бесінші айға тие ...қа...нүз басы сонда Ұйғыр Жер кейінде Айбас Тоқыш белесінде сонда жайладым орданы сонда жараттырдым чыт (құрылыс) сонда тоқытдым мың жылдық түмен күндік бітігімді білігімді сонда жаздық (бекем)тасқа»; Bin jilliq tümen күnlük bitigimin belgümin bunta Tap.2 «Мың жылдық, түмен күндік жазу белгілерді осында» Айд. III, 176 ~ қаз. *kündik*→*kün+dik*, *žildiq*→*žil+diq* «жылдық»; *kedimlig*→*kedim+lig* «сауытты (киімді)»: Meniηsümüč... beš jüz *kedimlig* jadaγ bir eki šašip kelte күnim qulum buduniγ Teγiri jer anta aju berti anta sančdim МЧ. 33 «Менің сүңгім (әскерім) үш...

бес жүз сауытты жаяу бір екі қаруланып келді, күнім құлым барлық халқым, Тәңірі, жер сонда айқай берді, сонда шанышдым» ~ қаз. *kijimdi*→*kijim+di*; *küçlüq*→ *küç+lüq* «күшті, құдіретті»: Üze теңрі қан lül jilqa jetinç *ajküçlüq* alp қағанімда адирлу бардиңіз Он.12 «Жоғарыдағы Тәңір хан ұлу жылдың жетінші айында құдіретті алып қағанымыздан айырылып кете бердіңіз» ~ қаз. *küšti*→*küš+ti*; *qanatliü*→*qanat+liü* «қанатты»: Altun *qanatliü* talim қара quš мен ЫБ.3 «Алтын қанатты жыртқыш қара құспын Айд.ІІІ, 159~қаз. *qanatti*→*qanat+ti*; *qanliq*→ *qan+liq* «хандық»: Qanliü süsi abqa ünmiš sayip içre elik kijik kirmiš qan eligin tutmiš қара қамію süsi ögирertir ЫБ.63 «Қандық әскер аңға шықты, қора ішіне елік-киік кірді, қан киікті қолға түсірді. Бұған бүкіл әскер қуанды, - дер» Айд.ІІІ,168 ~ қаз. *qandiq*→*qandiq*; *qutluü*→*qut+luü* «құтты»: Čuq tiñ *qutluü* bolzun,-tir «Я құтты келін болсын, дер»~қаз. *qutti*→*qut+ti*; *jayliü*→*jay+liü*«майлы»: Теңrilig qurtуа ijurtda qalmiš *jayliü* қаміш bulñin jalуaiju tirilmiš, ölümde ozmiš tir ЫБ.13 «Тәңірілік кемпір үйде қалған, майлы шөміш жалап, қоректеніп, күн көрген, өлімнен құтылған, - деген, Айд.ІІІ,160; *meñilig*→*meñi+lig* «қуанышты»: Meñilig beg er ermiš ЫБ.5 «Қуанышты ер болғай» Айд.ІІІ,159; *muñluü*→*muñ+luü* «мұңды, мұңлық»: Jarin ijanraijur kiçe keңrenür, - tir, anča bilinler *muñluü* ol ЫБ.22 «Ертемен күні бойы күңіреніп жылады, дер сонша білің мұңды ол Айд.ІІІ,162 ~ қаз. *muñliq*→*muñ+liq*; *tonliü*→*ton+liü*«киімді»: Uzun *tonliü* күзүнүсин көлке içyinmiš ЫБ.22 «Ұзын киімді (әйел) өз айнасын көлге тастады» Айд.ІІІ,162~қаз.; *tujuqluü*→*tujuq+luü*«тұяқты»: Aq bjesi kulunlamiš, altun *tujuqluü* adүйrlіü ijarayaj ЫБ.5 «Ақ биесі құлындаған, алтын тұйайқты айғыр жарағай» Айд. ІІІ,159 ~ қаз. *tujaqti*→ *tujaq+ti*.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі сын есім тудырушы √-liü/-lig,-luü/-lüg,-liq/-lik,-luq морфемасының семантикасы қазақ тілінде √-li/-li/-di/-di, -ti/-ti тұлғасының мәніне сәйкес келеді. Сондықтан √-liü/-lig,-luü/-lüg,-liq/-lik,-luq және -li/-li/-di/-di,-ti/-ti форманттарының арасындағы генетикалық сабақтастықты үзілді-кесілді жоққа шығаруға болмайды.

√-q/-k,-g/-γ,-ïq/-ik-ïγ/-ig/,-uq/-ük,-uγ/-üg – есім сөздер жасайтын өнімді жұрнақ. √-q/-k,-g/-γ,-ïq/-ik-ïγ/-ig/,-uq/-ük,-uγ/-üg қосымшалары негізінен абстрактылы ұғымды білдіреді, сондай-ақ субъектілік, объектілік мәндерді, іс-әрекет нәтижесін немесе қимылдық-әрекеттік үдерістерді білдіреді.

Ескерткіштер тілінде: *isig*→**is+ig* «ыстық»: *Bukun ekese isig-jašiesizime* E,43 «Буқун әкпемнің ыстық жасы, қандай өкінішті!» Аманж.ІІ,126 ~ қаз. *istiq*→**is+tiiq* «Температурасы жоғары, қатты қызған» ҚТТС, 947; *turuq*→*tur+uq* «арық, арық-тұрық» Орх; Е; Т. *Semiz buqa turuq buqa tijin bilmez ermis tijin* Аңса сақантiм. *Anta kisre tenri bilig bertük için özüм öк қаған қiсdim. Bilge Tonijkuq bojla baγa tarqan birle* Тон. 6 «Семіз бұқа, тұрық бұқа, - деп айыра білмес деп Сонша ойладым. Содан соң Теңрі біліп бергені үшін Өзімше оны қаған еттім. Білге Тоникуқ Баға тарқанмен бірге» Айд.ІІ, 105 ~ қаз. *turiiq*→*tur+iq* «еті қашқан, майсыз, арық»; *tirig*→**tir+ig* «тірі, жаны бар, өлмеген» ДТС, 564; Орх; Е; Т. *Anta kisre tenri jarilqazu qutim bar için ülügim bar için, olteci buduniγ tirigrü igitim. Jalaγ buduniγ tonliγ, ciγaj buduniγ bai qiltim, az buduniγ üküš qiltim, iγar ellinde jeg qiltim.*КТү. 29 «Содан кейін тәңірі жарылқады бағым бар үшін, үлесім бар үшін, өлімші халықты тірілте көтердім. Жалаңаш халықты тонды, жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым, иланған елге игілік қылдым» Айд. I, 177 ~ қаз. *tiri*→**tir+i*; *kičig*→**kič+ig* «кіші кішкентай»; ауысп. әйелі, жұбайы» Орх., Е., Т.: *Ilregu Šantun jaziqa tegisüledim. Taluγqa kičig tegmedim. Birgerü Toquz Ersenke tegi süledim. Tüpütke kičig tegmedim. Qurıγaru – Jincü ügüz keče* КТк.3 «Ілгері Шантуң жазыққа дейін соғыстым, теңізге кішкене жетпедім. Бергеріде Тоғыз Ерсенге дейін соғыстым. Тибетке кішкене жетпедім. Кері қарай Сырдария өзенін кеше» Айд.І, 160; *Kičig kišim tulqalti, torsiq oγlim* Т. 18 «Кішкентай кісім /әйелім/ жесір қалды, торсықтай ұлым /қалды/» Аманж.І,47 ~ қаз. *kiši*→**kiš+i*, *kišik*→**kiš+ik*: Ұлық болсаң, кішік бол (мақал).

А.Н. Кононов √-q/-k және √-g/-γ қосымшаларының ара жігін ажыратып қарастыруды жөн санайды: «По всей вероятности,

эти аффиксы генетически разного происхождения и исторически имели самостоятельные значения: γ/g служили для образования прилагательных, q/k – существительных. С помощью этих аффиксов от переходных глаголов образуются имена прилагательные пассивного значения, от непереходных глаголов – активного значения: *bedük* «большой» (*bedü* «увеличиваться»), *arıу* «чистый» (*arı* «быть чистым»), *turuq* «тощий, худой» (*tur* «тощать, худеть»), *turlaq* 1. «тощий, худой (о скотине), 2. «изнуренный, обесиленный (о старом человеке); *kiçig~kiçüg~kiçik~küçüg* «маленький, небольшой» (*kiçi~küçü* «быть малым»); *silik* «чистый», «благородный» (турец. *sil* «вытирать, чистить»), *jıraq~ıraq* «дальний, далекий» (*jıra* «удаляться», *uluу* «большой», «великий» (*ul+a* «связывать, присоединять»), *kergäk* «нужный», «необходимый» (*kergä* «подходить», «соответствовать»)¹.

А.Есенқұловтың көзқарасы бойынша, $\sqrt{-q/-k,-g/-\gamma,-\ddot{q}/-ik-\ddot{y}/-ig/,-uq/-\ddot{u}k,-u\gamma/-\ddot{u}g}$ Орхон, Енисей жазбаларында зат есімге де, сын есімге де жалғанып, туынды сын есім жасайды, көбіне етістікке жалғанып қатыстық-сындық қасиетке ие болады². Н.К.Дмитриев түркі тілдерінде зат есімдер мен сын есімдер жасауда белсенді қолданылатын $\sqrt{-q/-k,-g/-\gamma,-\ddot{q}/-ik-\ddot{y}/-ig/,-uq/-\ddot{u}k,-u\gamma/-\ddot{u}g}$ форманттарының шығу тегін есім сөздер тудыратын $\sqrt{-qaq/-kek,-\gamma q/-gek/-gök}$ жұрнақтарынан таратады³. Түркі тілдерінің өзгеріске бейім жалғамалы табиғаты $\sqrt{-qaq/-kek,-\gamma q/-gek/-gök}$ қосымшаларының да архитұлға екеніне кепілдік бере алмайды.

$\sqrt{-qu/-kü,-\gamma u/-gü}$ – негізінен есім сөздер мен үстеулер жасайтын қосымша морфема. Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-qu/-kü,-\gamma u/-gü}$ жалғауы~қазақ тілінде $\sqrt{-\gamma il/-gi,-qil/-ki}$ тұлғасында қолданылады.

Ескерткіштер тілінде: *başyu*→*baş+yu* «басқы»: *Ertis ügüzig keçe joridimiz, türgis budunıyuda bastimiz. Türgis qaıan süsi*

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.109-110.

² Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 145.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград, 1940. – С. 70.

Bolčuda otča, borčakelti. Sünüşdimiz. Kültegin başyu boz at binip tegdi. КТү.37 «Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық. Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді. Соғыстық. Күлтегін басқы боз атын мініп тиді» Айд.І,179~ қаз. *basqı*→*bas+qı* «Бастапқы, алғашқы, әуелгі» ҚТТС,113; *körgü*→*kör+gü* «бағынышты»: *Körgünin üçün igidmis bilge qağanıña ermis, barmis edgü ilıne kentü, janıltıy, jablaq kigürtig. Jariqliy qantan kelirjana eltdi? Sünüşlig qantan kelipen süre eltdi? İduq Ötüken jış budun barduq* КТү.23 «Бағынғаның үшін /сені/ асқақтатқан білгіш қағаныңа ерген, ілескен игі (жақсы) еліңнің алдында өзің жаңылдың, жамандық әкелдің. Жарақты қайдан келіп айдап кетті? Сүңгілі қайдан келіп түре қуды? Қасиетті Өтүкен қойнауының халқы /өзің/ бардың,» Айд.І, 176.

Түркі тілдеріндегі есім сөздер жасайтын $\sqrt{-qul/-kü,-yul/-gü}$ аффиксі негізінен зат есімге тән әрі көне қосымша ретінде қарастырылады. «Бұл жұрнақтар жалғанған сөздердің мағыналары бірде анық та, қайсыбіреулерінде ажыратуға келмейді. Мысалы: *burgü, sürgi, šahü, belgi, qajü, sülgı, rängı, mängı*. Ертеректе бұл жұрнақтар өнімді жұрнақ болып көптеген жаңа сөздер жасауға актив түрде қатысқанын байқаймыз»¹. Ескерткіштер тілінде $\sqrt{-qul/-kü,-yul/-gü}$ форманттарымен ұқсас $\sqrt{-iqil/-iki}$ қосымшалары да қолданылады.

$\sqrt{-iqil/-iki}$ – сын есім тудыратын құранды жұрнақ. Функционалдық мәні қазақ тіліндегі есімдік категориясының қосымшасы $\sqrt{-yan/-gen, -qan/-ken}$ формантына сәйкес келеді.

Ескерткіштер тілінде: *biriki*→*bir+(ik+i)* «біріккен, бірлескен, ынтымақты»: *Teñri teg teñride bolmiş türk bilge qağan bu ödke olur-tim. Sabimın tüketi esitgil: Ulaju ini-jigünim, oylanım, biriki oyuşım, budunım, birije – šad apıt begler, jıraja –tarqat bujruq begler, otuz...* КТк.1 «Теңрідей тәңірде болған түрк білгір қаған бұ шақта (уақытта) /тақа/ отырдым. Сөзімді түгел есіткін: соңымдағы ініжиенім, ұлым, жақын руым, халқым, оңымда – шад апат бектер,

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 149, 150

солымда – тарқандар бұйрық бектер, отыз...» Аманж.І, 57~ қаз. *birikken, birlesken*.

√-*süz/-süz*, -*suz/-süz* – болымсыз мәнді қатыстық сын есімдер тудыратын өнімді жұрнақ. Түркі тілдері бойынша √-*süz/-süz*, -*suz/-süz* қосымшасы √-*lil/-lil/-lü* жұрнағының антонимдік сыңары. Чуваш тіліндегі болымсыз мәнді √-*sär/-ser* форманттары √-*süz/-süz*, -*suz/-süz* қосымшаларының фонетикалық варианттарын құрайды: «Чувашский аффикс -*sär/-ser* имеет привативное значение. Генетически он тождествен тюркскому аффиксу -*süz/-süz*, который отмечен в древнетюркском и в большинстве современных тюркских языков, кроме тюркских языков Сибири: якутского, хакасского, алтайского, тувинского, где словообразовательным формам -*süz* соответствует конструкция с отрицанием *çox, sijox* и т.д.»¹.

Түркі тілдеріндегі болымсыздық ұғымды білдіріп, есім сөз тудыратын √-*süz/-süz*, -*suz/-süz*, -*hiz/-hiz*, -*sär/-ser* қосымшалары мағыналық жағынан етістік жасайтын √-*sira*, -*sira*, -*sirä* жұрнақтарымен байланысы аңғарылады. Орхон, Енисей ескерткіштерінде √-*süz/-süz* форманты негізінен, сын есімнің жұрнағы болғанымен үстеулер мен есімдіктерге де жалғана береді.

Ескерткіштер тілінде: *ačsüz* → *ač+süz* «ассыз»: *Icre ačsüz tišra tonsuz jabiz jablaq: budunta: üze: olurtum* КТү.26 «Іші ассыз, сырты тонсыз, әлсіз, нашар халыққа отырдым» Айд.І,176~қаз. *assüz* → *as+süz*; *buñsüz* → *buñ+süz* «мұңсыз»: *Bir jašima Qarluq budun buñsüz erür barur erikli jaγi bolti* БҚ.29 «Бір жасымда Қарлұқ халқы мұңсыз жайылып жүріп ерікті жау болды» ~ қаз. *muñsüz* → *muñ+süz*; *idisüz* → *idi+süz* «йесіз»: *Bars beg erti. Qayan at bunta biz birtimiz, sinlim kunčujliγ birtimiz. özi jañilti, qayan ölti, budunı küñ, kul bolti.* «Kögmen jir-sub *idisüz* qalmazun», -tijin. *Az, qirq az budunıγ jara tipkeltimiz, süñüsdimiz, ilin jana birtimiz* КТү.20 «Барс /оларға/ бек болды. Қаған атын мұнда біз бердік, қарындасым бикешті бердік. Өзі жаңылды, қағаны өлді, халқы күң, құл болды. «Көгмен жер-

¹ Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва: наука, 1976. – С.129 С.128

суы иесіз қалмасын», -деп аз, қырқ аз халықтарын құрап келдік, соғыстық, елін қайта бердік» Айд.ІІІ,62 ~ қаз. *ijesiz*→*ije+siz*; *biligsiz/biliksiz*→*bilik+siz* «біліксіз»: *Anta kisre inisi qayan bolmis erinç. Oyli ta qayan bolmis erinç. Anta kisre inisi eüsin teg qilinmaduq erinç. Oyli qanin teg qilinmaduq erinç. Biligsiz qayan olurmıs erinç. Jablaq qayan olurmıs erinç. Bujruqi jeme biliksiz erinç. Jablaq ermis erinç* КТү.5 «Содан соң інісі қаған болды. Ұлы да қаған болды. Содан соң інісі ағасындай болмады. Ұлы әкесіндей болмады. Біліксіз қаған отырған екен. Бұйрығы және біліксіз екен. Бәрі де теріс болған екен» ~қаз. *biliksiz*→*bilik+siz*; *sansiz*→*san+siz* «сансыз, мөлшерсіз»: *Bunça budun saçin qulqaqin jañaqin biçdi. Edgü özlek atin qara kisin kök tejiñin sansiz kelürip qor qottı* БҚ.12 «Өзінің жақсы атын, қара кісін, тиынын сансыз (көп) әкеліп, табыс етті Айд. ІІІ,88 ~ қаз. *sansiz*→*san+siz*; *qañsiz*→*qañ+siz* «әкесіз», *ögsüz*→*ög+süz* «шешесіз»: *Beş jaşimta qañsiz qalip toquz jigirmi jaşimya ögsüz boltım* Е. 45 «Бес жасымда әкесіз қалып, он тоғыз жасымда шешемнен қалдым (айырылдым); *otsuz*→*ot+suz* «отсыз», *subsuz*→*sub+suz* «сусыз»: *Kijik oyli men otsuz subsuz qaltı uijin neçük jorijin, - tir* ЫБ.45 «Киік баласымын, Отсыз, сусыз қалай күн көрем, қалай жүрем,-дер» Айд.ІІІ,165 ~ қаз. *otsiz*→*ot+siz*, *suwsiz*→*suw+siz*; *tonsuz*→*ton+suz* «тонсыз»: *Icre ačsiztišra tonsuzjabiz jablaq budunta üze olurtum* КТү.26 «Іші ассыз, сырты тонсыз, әлсіз, нашар халыққа отырдым» Айд.І,176 ~ қаз. *tonsiz*→*ton+siz*. Қазіргі түркі тілдерінде $\sqrt{-siz/-siz}$ морфемасы грамматикалық мағына арқалап сөз түрлендірушілік қызметті де атқарады.

$\sqrt{-n/-an/-en,-un}$ – есім сөздер тудыратын жұрнақ. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде $\sqrt{-n/-an/-en,-un}$ форманттары арқылы жасалған сын есімдер осы тұлға арқылы жасалған зат есімдерге қарағанда сирек кездеседі.

Ескерткіштер тілінде: *joγan*→**joγ+an* «жуан» ДТД, 41 *Jinçge joγan bolsar üzgülık alp ermis.Öñre qitanda berije tabyaçda Quruja qurdanta jiraja oγuzda Eki-üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötüntüm* Тон,14 «Жіңішке жуандаса, үзетін алып болар. Шығыстағы қытанға,Түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, Терістік-

тегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Сонша өтіндім.» Айд. II, 10 ~ қаз. *žiwan* → **žiw+an*; *uzun* → **uz+un* «ұзын» Тон, 52: Ben *özüm uzun jelmeg jeme ittim* оқ Тон, 53 «Мен өзім ұзақ шабуылдарға да қатыстым» Айд. II, 113; *Uzun tonliü küzünüsin kölke ičünmiš* ЫБ. 22 «Ұзын киімді (әйел) өз айнасын көлге тастады» Айд. III, 162 ~ қаз. *uzin* → **uz+in*. Қазақ тілінде ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-n, -an, -en, -un}$ форманттарының $\sqrt{-n, -an, -en, -in, -in}$ тұлғалы варианттары қолданылады. Б. Юнусалиев $\sqrt{-n}$ морфемасы арқылы жасалған сөздер қатарына қырғыз тіліндегі *kelin* «келін», *soon* «сауын», *san* «сан», *žalın* «жалын», *kujin* «құйын», *žakin* «жақын», *žoon* «жуан» лексемаларын жатқызса¹, М. Томанов қазақ тіліндегі $\sqrt{-n}$ тұлғалы есім сөздер тобына *žawin*, *bütün*, *žijin*, *qijin*, *uzin*, *tütün* сөздерін мысалға келтіреді².

$\sqrt{-ye/-ge, -ga, -qa/-ke}$ форманты көне түркі мұралары сирек қолданылатын қосымша морфема.

Ескерткіштер тілінде: *bilge* → *bil+ge* «білікті, ақылды, дана»: *Bilge Tonijkuq ben özüm Tabyač ilije qilintim. Türk budun tabyačqa körür erti.* Тон. 1 «Дана (білгіш) Тоникуқ мен өзім табғаш елінде тәрбиелендім Түркі халқы табғашқа бағынатын еді»; *Altun jışda olurin tidi. Sü bası inel qayan Tardus šad barzun tidi Bilge Tonijkuq bana ajdı* Тон. 31 «Алтын қойнаууда күтің, – деді Әскер басы – Инел қаған Тардуш шады барсын, – деді Білге Тоникуқ маған айтты» Айд. II, 104, 110 ~ қаз. *bilge* → *bil+ge*; *qisya* → **qis+ya* «қысқа, тез» ДТД, 54: *Jaııqa jalınus oplaju tegir opulu kirir özi qisya kergek boltı* КЧ. 23 «Жалғыз өзі шабуылға шықты, өлімші болды, өзі қысқа уақытта (тез) өлді» Айд. III, 128 ~ қаз. *qisqa* → **qis+qa*. «1. Келте, шолақ. 2. Аз (қысқа уақыт)» ҚТТС, 565; *jujqa* → **juj+qa* «жұқа»: *Öz içi – tasın tutmis teg biz Jujqa eriglig tolayalı uçuz ermis, jinčge eriklig üzgeli uçuz, jujqa qalın bolsar, toplayulu alp ermis.* Тон. 13 «Өзі іші – сыртымызды ұстап қана қаламыз Жұқаны топтау/жинау/ – оңай, Жіңішкені үзу оңай. Жұқа қалыңдаса таптайтын алып болар» Айд. II, 107 ~ қаз. *žuqa* → **žu+qa*. Қазіргі қазақ тілінде де $\sqrt{-ya}$,

¹ Юнусалиев Б. Киргизская лексикология. – Фрунзе, 1959. – С. 122-125.

² Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 158.

-ge, -ga, -qa, -ke форманттары сирек кездесетін әрі түбір морфемамен кірігіп кеткен өлі жұрнақтар қатарына жатады. *Bilge* сөзінің құрамындағы $\sqrt{-ge}$ жұрнағының мәнін қазақ тілінде $\sqrt{-\gamma ir, -gir, -qir}$ және $\sqrt{-\gamma i\check{s}, -gi\check{s}, -qi\check{s}, -ki\check{s}}$ қосымшалары береді.

$\sqrt{-\check{c}aq/-\check{c}ek, -\check{s}aq}$ сирек қолданылатын сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-\check{c}aq/-\check{c}ek, -\check{s}aq}$ қосымшасының мәні мен қызметі қазақ тілінде де сирек қолданылатын $\sqrt{-saq}$ формантының қызметіне сәйкес келеді.

Ескерткіштер тілінде: $jum\check{c}aq/jim\check{s}aq \rightarrow *jum/*jim+\check{c}aq/\check{s}aq$ «жұмсақ»: Altun, kümüş, isigti qutaj buñsiz anča birür tabyač budun sabi süčig aγisi jimšaq ermis. Süčig sabin, jimšaq aγin arur, iraq buduniγ anča jaγitur ermis. Jaγru qonduqtakisre ariγ bilig anta öjür ermis. КТк. 5 «Алтын, күміс, өнімді, жібекті сонша шексіз беріп жатқан табғач халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді. Тәтті сөзін, асыл қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді. Жақын қонған соң олардан жаман қылықты енді үйренген едік» Айд. I, 169. Күлтегін ескерткіші мәтініндегі $jum\check{c}aq$ лексемасын А.Аманжолов $jim\check{s}aq$ түрінде оқиды: $jim\check{s}aq \rightarrow *jim+\check{s}aq$: Орх; E. Altun, kümüş, isigti qutaj buñsiz anča birür tabyač budun sabi süčig aγisi jimšaq ermis. КТк.5 «Алтын, күміс, есірткі, қытайы жібекті шексіз сонша беретін қытай халқының сөзі тәтті, сый-тартуы жағымды еді» Аманж. I, 57~ қаз. $žumsaq \rightarrow *žum+saq$ «мамық ұлпа, ұлпідек, қатты емес».

$\sqrt{-siq/-siγ, -šiy/-šig}$ – түбір сөздерге де, негіздерге де жалғанып қатыстық сын есімдер және зат есімдер жасайды.

Ескерткіштер тілінде: $qamašiy \rightarrow qama+šiy$ «бүлікшіл»: Alp Šalči aqin binip oplaju tegdi. Az elteberig tutdi. Az budun anta joq bolti. Ecim qaγan ili $qamašiy$ boltuqında, budun iligi kegi boltuqında izgil budun birle sünüşdimiz. Kültegin Alp Šalči aqin binip oplaju tegdi КТү.43 «Алып Шалшы ағын мініп шабуылға шықты. Аз елтеберін тұтты. Аз халқы сонда жоқ болды. Ағам қаған еді әлсіз, қарсы ел кекті болғанда ізгіл халқымен соғыстық. Күлтегін Алып Шалшы ағын мініп шабуылға шықты» Айд. III, 68.

Қазіргі түркі тілдерінде есім сөздер тудыратын көнетүркілік $\sqrt{-s\dot{i}q/-s\dot{i}y,-\dot{s}\dot{i}y/-\dot{s}\dot{i}g}$ жұрнақтарының мәніне $\sqrt{-t\dot{i}q/-tik,-\dot{i}q/-ik}$ қосымша морфемаларының мағынасы сай келеді. Бұл аталған қосымшалардың тарихи даму барысындағы ортақ тегін көрсетуі мүмкін. Қазіргі түркі тілдерінде көнетүркілік $\sqrt{-s\dot{i}q/-s\dot{i}y,-\dot{s}\dot{i}y/-\dot{s}\dot{i}g}$ форманттарының фонетикалық варианттарының аясы кең. Белгілі түркітанушы Э.В.Севортян оғыз және қыпшақ тілдеріндегі есім сөздер жасайтын $\sqrt{-s\dot{i}q/-s\dot{i}y,-\dot{s}\dot{i}y/-\dot{s}\dot{i}g}$ және $\sqrt{-\dot{c}aq/-\dot{c}ek,-\dot{s}ay/-\dot{s}aq,-say/-saq}$ қосымшаларының өзара тығыз байланыста екенін әрі олардың мағыналары араласып қолданылатынын көрсетеді¹. Ғалымның пікірінше, $\sqrt{-s\dot{i}q/-s\dot{i}y,-\dot{s}\dot{i}y/-\dot{s}\dot{i}g}$, $\sqrt{-\dot{c}aq/-\dot{c}ek,-\dot{s}ay/-\dot{s}aq,-say/-saq}$ форманттары етістіктің $\sqrt{-sa,-s\dot{i}}$ жұрнағы мен есім сөздер жасайтын $\sqrt{-q/-\gamma}$ қосымшасының бірігуінен жасалған құранды жұрнақ.

$\sqrt{-\dot{c}\dot{i}l}$ – есім сөздерден сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі мұраларында өте сирек қолданылады. Ескерткіштер тілінде: *atčil*→*at+čil* «Атшыл, атты жақсы көретін»: *Içjer ilki artzun atčil anıtutuqjoq E.48* «Ішкі жерде еліктер артты (көбейді), оны аулайтын атшылдаржоқ». Қазақ тілінде сын есім тудыратын $\sqrt{-\dot{s}\dot{i}l,-\dot{s}\dot{i}l}$ қосымшасы кеңінен қолданылады: *ojsil, sirsil, žersil* т.б.

$\sqrt{-\dot{c},-\dot{i}\dot{c},-\dot{i}\dot{c}}$ – етістік түбірден сын есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *alič*→*al+ič* «бақытты (жолы болғыш) салыстырыңыз: асығы алшысынан түсті»: *Aličiniž bar ücüntike berdimiz E.48* «Бақытты болғандықтан орнаттық».

$\sqrt{-n\check{c}}$ – есім сөздер тудыратын құранды жұрнақ ретінде қарастырылады. Мағынасы да, тұлғасы да $\sqrt{-n\check{c}}$ қосымшасының етістік категориясына тән $\sqrt{-n}$ және есім сөздер жасайтын $\sqrt{-\dot{c},-\dot{i}\dot{c},-\dot{i}\dot{c}}$ қосымшаларынан жасалғанын аңғартады. Сондықтан көне түркі тіліндегі $\sqrt{-n\check{c}}$ қосымшасынан есім сөздер тудыратын жұрнақ ретінде $\sqrt{-\dot{c},-\dot{i}\dot{c},-\dot{i}\dot{c}}$ формантын ажыратып қарастыруға толық негіз бар. Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі етістіктерге жалғанатын сөзжасам жұрнақтары сөз түрлендіруші грамматикалық категориялардан айқын ажырамайтын тұстары да кездеседі. Бұл

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайжанском языке. – Москва, 1966. – С.222.

жөнінде А.Н.Кононов былай дейді: «Некоторые отглагольные прилагательные генетически связаны с причастиями, утратившими основные признаки глагольных форм и лишёнными возможности обозначать время совершения действия»¹

Ескерткіштер тілінде: *bulyanč* → **bul(γa)+nč* «былғаныш»: *Türk budun jeme bulyanč oltimis Oγuz jeme tarqanč ontimis Ol sabin esidip Tünudisqim kelmez erti Olursiqim kelmez erti Antas aqintim... sülelim... tidim* Тон.22 «Түрк халқы тағы былғануда деді Оғуздарда тарауда, – деді Сол сөзді есітіп түнде тағы ұйқым келмеді, /күндіз/ отырғым келмеді. Сонда ойландым...Соғысайық...дедім» Айд.ІІ,108 ~ қаз. *bilyaniš* → **bil(γa)+niš*.

√*-a,-e* көне түркі тіліндегі сирек қолданылатын сын есім тудырушы жұрнақтардың бірі. Есім сөздерге жалғанып сындық мән береді. Ескерткіштер тілінде: *biηa* → *biη+a* «мұңлы»: *Biηa čiksin beηgüm ermiš* Е.13 «Мен қайғылы чіксің, менің мәңгілік ескерткішім»; *jariliqa* → *jarili(q)+a* «қайырымды, жарылқағыш»: *Teηri jariliqadun üçün, özim qutim bar üçün qaγan olurtim* КТү.9 «Тәңірі жарылқағандықтан (қайырымдылығы үшін), өзімнің құтым бар үшін қаған болдым (отырдым)» ~қаз. *žarilqa* → *žaril(q)+a*.

√*-r*– есім сөздерден сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі ескерткіштері тілінде өте сирек қолданылатын √*-r* форманты Енисей жазбалары тіліндегі *ujar* лексемасының құрамында ғана кездеседі: *ujar* → *uja+r* «атақты, текті, белгілі»: *Ujar qadinim üçün üktim* Е. 17 «Текті ханымның (әкемнің анасының) арқасында мен байыдым; Уйар бегімке адырылтым, уйар қадашымқа адырылтым Е. 17 «Текті бектерімнен айрылдым, атақты жолдастарымнан айрылдым. *Ujar*сөзінің мағынасы жайлы А.Есенқұлов: «*уйа* «тұқым, ұя» түбіріне-*r* жұрнағы жалғанып, сапалық қасиетті білдіреді. Енисей жазбаларындағы *уйар* сөзінің беретін ұғымы «атақты, белгілі» деген мағынадан тереңірек жатқан сияқты. *Уйа* – тұқымынан атақты, асыл текті, қарамен араласы жоқ, жеті

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.109.

атасынан хан тұқымы деген мағынаны беретін туынды сөз»¹, – деп тұжырымдайды. Қазақ тілінде де сын есім тудыратын $\sqrt{-r,-ir,-ir}$ форманты қолданыста: *žumir* → **žum+ir*, *qıñir* → **qıñ+ir*, *qisir* → **qis+ir*, *obir* → **ob+ir*, *šimir* → **šim+ir* т.б.

$\sqrt{-či}$ форманты сын есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *abınči* → *abın+či* «қуанышты»: *Qamış ara qalmış teñri unamadıq abınči qatun bolzun, - tir* ЫБ.38 «Өгіз қамыс арасына келді, тәңірдің кімге хайыр болмаса қуанышты қатын болсын, – дер. Айд.ІІІ, 164.

Ескерткіштер тіліндегі сын есімдердің сөзжасам жүйесінде аффиксация амалының өнімділігі аса жоғары. Көне түркі жазба мұралары тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар қазақ тілінде толық сақталған. Орхон, Енисей, Талас мұралары тіліндегі сын есім жасайтын форманттардың жалпы сипаты олардың есім сөзжасам жүйесімен де етістіктің қосымшаларымен де сабақтастықта дамығанын көрсетеді.

§ 5. Сапалық сын есімнің шырай категориясы

Сын есімнің шырайлары – бір тектес сапалық сынның бірінен екіншісінің артық я кемдігін, әр түрлі дәрежеде болатынын білдіретін сапалық сын есімнің категориясы. VI-IX түркі жазба мұралары тілінде үш түрлі шырай қолданылады: жай шырай, салыстырмалы шырай, күшейтпелі шырай.

Жай шырай – салыстырмалы шырай мен күшейтпелі шырайға негіз болатын сын есімнің негізгі тұлғасы, арнайы қосымшасы жоқ. Сондықтан соңғы жылдары қазақ тіл білімінде жай шырай шырай түрі ретінде қарастырылмайды. Ескерткіштер тіліндегі жай шырайдың да арнайы қосымшасы жоқ, шырайдың түрлену жүйесіне енбейді: *aq* «ақ», *ala* «ала», *jašil* «жасыл», *kök* «көк», *qizil* «қызыл», *boz* «боз», *qara* «қара», *örün* «ақшыл, сұр», *sariy* «сары»,

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 163.

torıy «торы», *ayır* «ауыр», *alp* «алып, ер жүрек», *arıy* «таза», *baj* «бай», *čıyaj/čıyan* «кедей», *edgü, jig* «жақсы», *jablaq* «жаман», *süčüg* «тәтті», *silig* «сұлу», *jaš* «жас», *qarı* «қары, кәрі», *semiz* «семіз», *turiq* (арық-тұрық), *toq* «тоқ», *ıçız* «арзан», *joyan* «жуан», *jujqa* «жұқа» *jinčke* «жіңішке», *qalıñ* «қалың», *uzın* «ұзын», *uluu* «ұлық, үлкен», *kičig* «кіші, кішік» т.б.

Салыстырмалы шырай – белгілі бір заттың сынын я сипатын, түр-түсін екінші бір заттың біртектес сынымен, белгісімен салыстырып, сол салыстыратын белгілердің бір-бірінен артық-кемін сипаттайды: *aqsıraq* «азырақ», *teñriteg* «тәңрідей».

Ескерткіштер тіліндегі салыстырмалы шырай тудыратын қосымшалар: $\sqrt{-raq}$, $-rek$, $-ıraq$, $-irek$ және $\sqrt{-teg}$.

Салыстырмалы шырай		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	<p align="center">-teg</p> <p><i>böriteg</i>→<i>böri+teg</i> «бөрідей»: <i>qayan süsi böriteg ermis</i> <i>qoñteg</i>→<i>qoñ+teg</i>«қойдай»: <i>jaýisi qoñteg ermis</i></p>	<p><i>tektes(-daj/-dej, -taj/-tej)</i> <i>böridej</i>→<i>böri+dej</i>: «қаған әскері бөрідей еді» <i>qojdaj</i>→<i>qoj+daj</i>: «жаулары қойдай еді»</p>
2	<p align="center">-raq, -rek, -ıraq, -irek</p> <p><i>aqsıraq</i>→<i>aq(s)+ıraq</i> «ағырақ»</p>	<p>$-rek/-irek, -raq/-ıraq$ <i>ayıraq</i>→<i>ay+ıraq</i> «ағырақ, ақшыл, ақшылырақ»</p>

Ескерткіштер тілінде: *böriteg*→*böri+teg* «бөрідей»: *Teñiri küč bertüküčün aqanıñ qayan süsi böriteg ermis jaýisi qoñteg ermis* КТү. 12 «Тәңірі күш бергені үшін әкем қаған әскері бөрідей еді, жаулары қойдай еді» Айд.І, 173; *qoñteg*→*qoñ+teg* «қойдай»: *Teñiri küč bertük üčün aqanıñ qayan süsi böri tegermis jaýisi qoñ teg ermis* КТү. 12 «Тәңірі күш бергені үшін әкем қаған әскері бөрідей еді, жаулары қойдай еді» Айд.І, 173; *ečisinteg*→*ečisin+teg* «ағасындай»: *Anta kisre inisi ečisin teg qılınmadiq erinč* КТү. 5 «Содан соң інісі ағасындай болмады» Айд.І, 172; *aqañinteg*→*aqañin+teg* «әкесіндей»:

Оғули ақанін тег қілінмәдіқ еринч КТү.5 «Ұлы әкесіндей болмады» Айд.І,172; Umajteg→Umaj+teg «Ұмайдай»: On jaşda Umajteg ögüm qatun qutuña inim Kültegin er at boltı КТү.31 «Он жаста, шешем Ұмайдай (Ұмай тектес) қатынның құтына (бағына) інім Күлтегін ер атанды».

Күшейтпелі шырай – белгілі бір заттың сынын, белгісін күшейтіп көрсететін шырай категориясы. Ескерткіштер мәтінде күшейтпелі шырай *ең* «ең» күшейткіш үстеуі арқылы жасалады: *ең ilki* «ең ілкі», «ең бірінші»: Ең ilki Tadqis Ćurin boz/ atiy binip tegdi ol at anta ölti КТү. 32 «Ең ілкі Тадықын Чордың боз атын мініп тиді, ол ат сонда өлді» Айд.І,178.

Күшейтпелі шырай		
1	2	3
№	VI-IXғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	<i>ең</i> <i>ең ilki</i> «ең ілкі», «ең алғаш»: <i>ең ilki Tadqis Ćurin boz atiy binip tegdi</i>	<i>ең</i> <i>ең ilki</i> «ең ілкі», «ең алғаш»: «ең ілкі Тадықын Чордың боз атын мініп тиді (шабуылдады)»
	Ø	<i>öte, asa, tim</i>

VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сын есімнің шырай формаларының біршама айқын ажыратылуы түркі тілдеріндегі затқа, құбылысқа, іс-әрекетке, түр-түске қатысты бір тектес сапалық сынды деңгейі жағынан – артық-кемдігі, күштілігі-әлсіздігі, қанықтығы-солғындығы, қарқындылығы-әлсіздігі т.б. бойынша саралап қолдану дәстүрі ерте кезден-ақ қалыптасқанын көрсетеді.

§ 6. Сан есімдердің қосымшалары

Заттың немесе заттық ұғымдар мен құбылыстардың санын, мөлшерін, бөлшегін, ретін білдіретін сан есімдер өзіндік лексика-семантикалық ерекшеліктері, морфологиялық белгілері, синтаксистік қызметі бар дербес сөз табын құрайды. Сан есімнің басқа сөз табынан айырмашылығы – зат есіммен тіркесіп, заттық ұғымның сандық сипатын анықтайды; зат есімсіз қолданылып сандық атауды білдіреді; етістіктермен тіркесіп, іс-әрекет пен қимылдың сандық сапасын сипаттайды; сан есімдер басқа сөз таптарынан жасалмайды; күрделі сан есімдер жасайтын дара сан есімдердің көлемі (саны) айқын болады.

Сандық мағынаны білдіретін сөздер қай тілдің болмасын тұрақты қоры болып табылады, тілдегі біртұтас құбылыс ретінде танылатын есептік сан есімдер халық мәдениетінің бір бөлшегі. Белгілі бір тілдегі сан есімдер жүйесінің басқа тілдерден ауысу жолымен қалыптасуы – тілдер тарихында аса сирек ұшырайтын құбылыс, сондықтан есептік сандарды білдіретін сөздердің төркіндес болып келуі тілдердің өзара жақындығының, генетикалық туыстығының дәлелі болып табылады.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, мыңдаған жылдық тарихы бар ауыз әдебиеті үлгілерінде – мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде, ертегілер мен аңыз-афсаналарда, тұрмыстық жырлар мен дастандарда сандық ұғымды білдіретін лексемалардың жиі қолданылуы, олардың әрқайсысына тән сакральды мән жүктелуі түркі халықтарының сандық жүйені терең меңгергенін, соған сәйкес сан, санақ жайлы ұғымдарды білдіретін тілдік бірліктердің де тым ерте кезден қалыптасқанын көрсетеді. Мұның басты дәлелі ретінде *тің*, *түмен* сынды көп санды білдіретін лексемалар түркілердің төл сөздерінің құрамында болуын айтуға болады. Әдетте әлем халықтары тіліндегі бірлік, ондық, жүздіктерден кейінгі дөңгелек сандардың көпшілігі кірме элементтер негізінде қалыптасады. Түркі тілдері сандық жүйесі тарихында күрделі сан есімдерге байланысты екі түрлі санау дәстүрі бар:

санақ жеткен ондыққа бірлікті қосып қолдану (қырық екі «42») және санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеп қолдану (еккі елік «42»). VII-IX ғасыр түркі жазба мұралары тілінде күрделі сан есімдерге сәйкес жіктелетін сандық жүйенің екінші түрі, яғни, санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеп қолдану амалы сақталған: *jeti jegirmi* «он жеті», *altı otuz* «жиырма алты» т.б. Сондай-ақ кейбір ондық сан есімдер құрамындағы дербес лексемалық деңгейдегі морфемалардың жігі айқын көрінеді (*sekiz on* «сексен», *toquz on* «тоқсан»). Мұндай ерекше белгілердің кейбірі хакас және сары ұйғыр тілдерінде кездеседі.

Орхон, Енисей ескерткіштері тіліндегі сан есімдер құрылысы жағынан дара және күрделі болып бөлінеді. Дара сан есімдерді түбір және негіздерден тұратын жалаң тұлғалы сан есімдер құрайды: *bir* «бір», *eki* «екі», *üç* «үш» *tört* «төрт», *bes/beş* «бес», *altı* «алты», *jeti* «жеті», *sekiz* «сегіз», *toquz* «тоғыз», *on* «он», *jegirmi* «жиырма», *otuz* «отыз», *qırq* «қырық», *elig* «елу», *altmıř* «алпыс», *jetmıř* «жетпіс», *jüz* «жүз», *miñ/miñ* «мың», *tümen* «он мың».

Ескерткіштер тілінде: *bir* «бір», *eki* «екі»: *Eki ülügi atlıy erti bir ülügi jadaу erti* Тон. «Екі бөлігі атты еді, бір бөлігі жаяу еді»; *Üze kök teñri Asra jaуız jir qilintiqtа ekin ara kisi oуli qilinmis* КТү.1 «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған»; *Inim Kültegin birle, eki řadbirle, ölü-jitü qazуantim. Ança qazуanır, bireki budunıy ot-sub qilmadım* КТү.27 «Інім Күлтегінмен, екі уәзірмен өліп-тіріліп құрадым. Сонша құрап, біріккен халықты от-су қылмадым»; *üç* «үш»: *İsin üç boluыта talularan aуanqa ötügke idmiř tip qorqma edgüti ötün ajinma edgüti jalbar tip* ЫБ.19 «Жауын үш әулеттен бөліп, тәубе етуге және өтінуге мәжбүр қылды дер, қорықпа, жақсы өтін, жасқанба, жақсы жалбарын дер» Айд.ІІІ,161; *Ol üç qayan öglesip Altun jis üze qabısalım timis. Ança ögлемis. Öñre türk qayanуaru sülelim timis. Aңaru sülemeser. Kaç neñ erser ol bizni* Тон.20 «Ол үш қаған кеңесіп: Алтын қойнауында бірігейік деді Одан әрі соғыспасақ Қалай болса да ол жеңеді бізді»; *tört* «төрт»: *Tört bulуq qor jaуi ermis Sü sülepen tört bulundaqi budunıy qor almıs, qor baz*

qılmis. Bašliyiü jüküntürmis Tizligig sökürmis KTү.2 «Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген»; Bödke özüm olurip bunça aүйir törüg tört bulundaqı budunya itdim БҚ.2 «Бұл шақта өзім отырып бұнша ауыр төрелікті төрт тараптағы халықты...еттім»; *bes* «бес»: Оүузqқа bes sүнüşdi Тон.49 «Оғыздармен бес рет соғысты»; *jiti* «жеті»: Kültegin özinče kergek boldi. Qañim qaған üčduqta inim Külteginjiti jašda qaltı KTү.30 «Күлтегін өз ажалынан қайтыс болды. Әкем қаған өлгенде інім Күлтегін жеті жаста қалды».

Ескерткіштер тіліндегі дара сандар атаулары аздаған фонетикалық өзгерістерімен қазақ тілінде толық сақталған.

Бірлік сан есімдер			
1	2	3	4
№	VI-IXғасыр ескерткіштері тілінде	№	Қазақ тілінде
1	bir	1	bir
2	iki/eki	2	eki
3	üç	3	üş
4	tört	4	tört
5	beş /bes/biş /bis	5	bes
6	altı	6	altı
7	jetı/jiti	7	žeti
8	sekiz	8	segiz
9	toquz	9	toγuz

Ондық сан есімдер			
1	2	3	4
сан	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	сан	Қазақ тілінде
10	on	10	on
20	jigirmi / jegirmi jigirme / jigmä	20	žijirma
30	otuz	30	otiz
40	qıpq	40	qıpq
50	elig / ilig	50	elüw
60	altmiš / altmis	60	alpis

70	jetmiş / jetmis jitmiş / jitmis	70	žetmis
80	sekiz on	80	seksen
90	toquz on	90	toqsan

Ескерткіштер тілінде: *on* «он»: *On jaşda Umajteg ögüm qatun qutıña inim Kültegin er at boltı* КТү. 31 «Он жаста, шешем Ұмайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды»; *jegirmi* «жиырма»: *Jegirmi sünüs cünüşmiş* КТү.15 «Жиырма соғыс жасаған»; *otuz* «отыз» *Otuz jaşima Bes baliq tapa süledim, altı jolı sünüşdim ... süsin qor ölürtim. Bes baliq içreki ne kişi etin ... tegdük joq üçün kisi baliqqa maña uqqalı kelti. Bes baliq anı üşün ozdı. Otuz artuqu* БҚ. 28 «Отыз жасымда Бес балыққа қарай атандым, алты жолы соғыстым, әскерін көп қырдым. Бес балық ішіндегі не кісіге, не мүлкіне тимегенім үшін кісі /лер/ балықтан (қаласынан) маған бағынғалы келді. Бес балық соның үшін /қираудан/ аман қалды. Отыздан артықырақ бір жасымда»; *qırq* «қырық»: *Kögmen asa qırq az jeriñe tegi süledimiz* КТү. 17 «Көгмен аса қырқ аз жеріне дейін соғыстық» Айд.І, 174 *elig* «елу»: *Elig jil içig küçig bermiş* КТү.7 «Елу жыл күш-жігерін жұмсады» Айд.І, 172; *jetmis* «жетпіс»: *Tirilip jetmis er bolmiş* КТү.12 «Жиналып, жетпіс ер болды» Айд.І,173; *toquz on* «тоқсан»: *Oylin kisisin utuzmaduq jana toquz on baş qoj utmiş oylıj utuzi qor ögirer tir* ЫБ.29 «Ұлы мен әйелін ұтқызбады. Өзі және тоқсан бас қой ұтты, әйелі оған көп қуанды дер» Айд.ІІІ, 163.

Жүздік, мыңдық, он мыңдық сан есімдер			
1	2	3	4
сан	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Сан	Қазақ тілінде
100	jüz	100	žüz
1000	biñ / biñ, miñ / miñ	1000	miñ
10 000	tümen/tüman	10 000	tümen

Ескерткіштер тілінде: *jüz* «жүз», *miñ* «мың», *tümen* «түмен, он мың»: *Bir tobılqu жүз boltı, жүз tobılqu miñ boltı, miñ tobılqu түмен boltı* ЫБ.32 «Бір тобылғы жүз болды, жүз тобылғы мың болды, мың табылғы түмен болды, – дер» Айд.ІІІ,163.

Көне түркі жазбалары тіліндегі күрделі сан есімдердің құрылымы қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінен өзгешелеу екені белгілі. Көне түркілер белгілі бір күрделі сан есімді айту үшін бірінші бірлік сан есімді, содан кейін айтылып отырған ондық сан есімді емес, одан кейінгі ондықты қолданған (*altı otız* «жиырма алты», *yeti yegirmi* «он жеті» т.б.). Күрделі сан есімдерді дара сан есімдердің тіркесуі арқылы жасалған сан есімдер құрайды: *sekiz on* «сексен», *toquz on* «тоқсан», *eki jegirmi* «он екі», *üç jegirmi* «он үш», *altı jigirmi* «он алты», *bir otuz* «жиырма бір», *beş otuz* «жиырма бес», *jemti jüz* «жеті жүз» т.б.

Ескерткіштер тілінде: *eki jegirmi* «он екі»: *Buduniy igidejin tijin, jiryaru oγuz budun tara, ilgeru qitan, tatabi budun tara, birgerü tabyaş tara uluγ sü eki jegirmi...sünüşdim* КТү. 28 «Халықты көтерейін деп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі /рет/ соғыстым»; *üç jegirmi* «он үш»: *üç jegirmi sünüşdimiz, illigig ilsiretdimiz* «он үш /рет/ шайқастық, елін елдіктен айырдық»; *altı jigirmi* «он алты»: *altı jigirmi jašina eçim qayan ilin-törüsün ança qazantı Altı çub soγdaq tara süledimiz, buzdımız.* КТү.31 «Он алты жасында ағам қағанның ел-жұртын сонша меңгерді. Алтыбаулы Соғдаққа қарсы соғыстық, талқандадық»; *jiti jegirmi* «он жеті»: *Qaņim qayan jiti jegirmi erin tašiqmıs* КТү.11 «Әкем қаған он жеті ер жиыпты» Айд.І, 173; *biş otuz* «жиырма бес»: *Qamuγi biş otuz süledimiz, üç jegirmi sünüşdimiz, illigig ilsiretdimiz, qayanliyi qayansiratdimiz, tizligig sekürttimiz* КТү.18 «Бәрі жиырма бес /рет/ соғысып, он үш /рет/ шайқастық, елін елдіктен айырдық, қағандығын қағансыз еттік, тізеліні бүктірдік, бастыны жүгіндірдік»; *altı otuz*: «жиырма алты»: *Kültegin altı otuz jašina qırq az tara süledimiz. Sünüg batımı qarıy sökipen, Kögmen jışıy toγa jorip, qırq az buduniy uda basdimiz* «Күлтегін жиырма алты жасында қырқ азға қарсы соғыстық. Сүңгі батымы қарды аршып, Көгментауына көтеріле жүріп, қырық аз халқын ұйқыда бастық»; *jiti otuz* «жиырма жеті»: *Az buduniy içgirtim ieti otuz jaşıma qırq az tara süledim. Sünüg batıma qarıy sökşen.* БҚ.26 «Аз халқын жеті жауладым, бағындырдым. Жиырма жеті жасымда қырқ

азға қарсы соғыстым. Сүңгі бойы қарды сөктім»; *üç biñ* «үш мың», *eki biñ* «екі мың»: *Süsi üç biñ ermis. Biz eki biñ ertimiz. Sünüsdimiz. Tenri jarılqadī jandıq jolta jeme ölti kük. Anta ötrü oğuz qopın kelti. Kelürtim ök?* Тон. 16 «Әскері үш мың еді. Біз екі мың едік. Соғыстық. Тәңрі жарылқады қайттық, қайтар жолда тағы да көп өлді бәлкім. Содан соң оғыз түгел келді» Айд.ІІ,107; *bis tümen* «елу мың»: *Altı çub soğdağ tара süledimiz, buzdımız. Tabğaş Oñ tutuq bis tümen sü kelti, sünüşdimiz. КТү.31* «Алты баулы Соғдаққа қарсы соғыстық, талқандадық. Табғаш Оң тұтықтың елу мың әскері келді, соғыстық»; *sekiz tümen* «сексен мың»: *Çaça señün sekiz tümen birle sünüşdim. Süsin anta ölürtim. Altı otuz jaşıma çik budun qırq az birle jañi boltı. БҚ.26* «Чача сеңүн /бастаған/ сегіз мың әскермен соғыстым. Әскерін сонда қырдым (түгел өлтірдім) жиырма алты жасымда чик халқы қырқ азбен бірге жау болды»; *on tümen* «жүз мың»: *Tilıy kelürti sabı antay Jarıs jazıda on tümen sü tirilti tir. Ol sabıy esidip Begler qoran janalım Тон 36* «Тілдіні келтірді, сөзі мынадай: Ярыс жазығында он мың әскер жиылды, – деді Ол сөзді есітіп Бектер көбі қайтайық!» Айд.ІІ,111.

Күрделі сан есімдердің *artuqı* «артық» лексемасының қатысуы арқылы да жасалуы кездеседі: *otuz artuqı bir* «отыз бір»: *Otuz artuqı bir jaşıma qarluq budun buñsız erür barur erikli jañi boltı БҚ. 28-29* «Отыз бір жасымда Қарлұқ халқы мұңсыз жайылып жүріп ерікті жау болды»; *otuz artuqı üç* «отыз үш»: *Otuz artuqı üç jaşıma...joq erti öd següt üleg küç БҚ.34* «Мен отыз үш жасымда... жоқ еді өтерлік .....күш»; *otuz artuqı tört* «отыз төрт»: *Otuz artuqı tört jaşıma oğuz tezıp tabğaçqa kirti ökünüp süledim БҚ.38* «Отыз төрт жасымда Оғыз кетіп, Қытайға қарай кірді, өкініп соғыстым»; *qırq artuqı jiti* «қырық жеті, қырықтан жетісі артық»: *Qırq artuqı jiti jolı sülemis, jegirmi sünüs sünüsmis. КТү. 15* «Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған». Сартқ.І.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде құрылымына қарай жіктелетін – дара және күрделі сан есімдер, мағынасына қарай ажыратылатын – есептік, реттік, жинақтық, бөлшектік сан есімдер қолданылады. Ескерткіштер тіліндегі сан есімдердің (есептік) дара түрлерін жасайтын $\sqrt{-miš/-miš}$ қосымшасы, сондай-ақ сан

есім категорияларының қосымшалары да қазақ тілінде фонетикалық өзгерістерімен сақталған.

Сан атаулары өте ерте замандардан келе жатқан лексемалар қатарына жататындықтан түркі тілдеріндегі сан есімдердің қалай жасалғаны айқын көріне бермейді. Дегенмен, сан есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік бірліктері үлгілері бар. «Сан есімнің сөзжасамдық бірліктеріне сан атаулары және сөзжасамдық жұрнақтар жатады. Сан атаулары сөзжасамда негіз сөз қызметін атқарады. Сан есімнің жұрнақтары сөзжасамдық қосымшалар қызметін атқарады»¹.

VI–IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері мәтініндегі сан есімдер мағынасына қарай бес топқа бөлінеді: 1. Есептік сан есімдер; 2. Реттік сан есімдер; 3. Жинақтау сан есімдері; 4. Болжалдық сан есімдер. 5. Бөлшектік сан есімдер. Ескерткіштер тілінен есептік, реттік, жинақтау, болжалдық сан есімдерді ажыратқан Ғ.Айдаров көне түркі тілінің оннан кейінгі санау тәртібін бесінші топ ретінде қарастырады. Ғалым бұл топты *аралас сан есімдер* деп атайды². Түркі тілдері санау жүйесіндегі бұл ерекшелікті сан есімдердің дербес мағыналық тобы ретінде қарастыруға келмейді. Себебі олар реттік, жинақтық, болжалдық мағынасын білдіретін қосымшалар арқылы түрлену мүмкіндігі бар есептік сан есімдер. Ескерткіштер тіліндегі есептік сан есімдер сандық мөлшерді немесе дерексіз сандық ұғымды білдіреді, ол лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалады.

Реттік сан есімдер заттар мен құбылыстардың орын тәртібін, реттік жүйесін белгілеу үшін қолданылады. Жалпы түркі тілдерінде реттік сан есімдер тудыратын қосымшалардың саны ауқымды: **-im/*-im*: *onim* «оныншы», *tutim* «төртінші», *ösem/üsem* «үшінші» (булғ. ескерт.); **-ci/*-ci*: *belci* «бесінші» (булғ. ескерт.), *eki`ci* «екінші» (армян қыпш. ескерт.); **(i)mci/*-(i)mci/*-(u)*

¹ Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – Б. 363.

² Айдаров Ғ. Тоникүк ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 66.

mčü/*-(ü)mčü: ikimčisi «екіншісі», jitimčisi (шағ.)*; *-(i)nčil/*-(i)nčil/*-(u)nčü/*-(ü)nčü*: көне ұйғ. üçüncü «үшінші», құм. onunči «оныншы», алт. ekinči, карах.ұйғ. ikinči «екінші», шор. ijginči «екінші»; **(i)nč/*-(i)nč/*-(u)nč/*-(ü)nč*: көне түр. üçünc «үшінші», көне ұйғ. jitinč «жетінші», säkizinc «сегізінші»; *-(i)s/*-(i)s/*-(u)s/*-(ü)s*: якут. Ikkiz «екінші», ühüs «үшінші», tördüs «төртінші» (мұнда: nč>s); -mäs; чув. peremäš «бірінші», sakkamäš «сегізінші», äxharmäš «тоғызыншы» (мұнда: *mči>miš>mäš); -mine: vismine «үшінші күн», tävatmine «төртінші күн», pilekmine «бесінші күн», oltmine «алтыншы күн», šičmine «жетінші күн»; *-(i)minči<-m+in(n)+či*: халадж. birminči «бірінші», üçminči «үшінші», törtminči «төртінші»; *i-kil/-kil/-kul/-kül/-gil/-gi/-gu/-gü*: тув. birgi «бірінші», üçkü «үшінші», beški «бесінші», aldigi «алтыншы»¹.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі реттік сан есімдер $\sqrt{-nč}$, $\sqrt{-inč}$, $\sqrt{-nti}$ қосымшалары арқылы жасалады. $\sqrt{-nti}$ форманты қазіргі қазақ тіліндегі *ekinti namaz* «екінті намаз» теонимінің құрамында сақталған.

Реттік сан есім қосымшалары		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-nč <i>altinč</i> «алтыншы» <i>jetinči</i> «жетінші»	-nši, -nši <i>alti+nši</i> «алтыншы» <i>žeti+nši</i> «жетінші»
2	-inč, -inč/ -inči, -ünč <i>üč+ünč/üč+inč</i> «үшінші» <i>tört+inč</i> «төртінші» <i>bes+inč/bes+inči</i> «бесінші» <i>sekiz+inč</i> «сегізінші» <i>toquz+inč</i> «тоғызыншы» <i>on+ünč</i> «оныншы»	-inši, -inši <i>üš+inši</i> «үшінші»: <i>tört+inši</i> «төртінші»: <i>bes+inši</i> «бесінші» <i>segiz+inši</i> «сегізінші» <i>toyiz+inši</i> «тоғызыншы» <i>on+inši</i> «оныншы»
3	-nti <i>eki+nti</i> «екінші»:	-nti <i>eki+nti</i> «екінші» (екінті намаз)

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С.184-185.

Ескерткіштер тілінде:

ekinti «екінші»: *Ekinti İšbara jamtar boz atı̄y binip tegdi. Ol at anta ölti.* КТү.33 «Екінші /рет/ Ышбара қолбасының боз атын мініп тиді. Ол ат сонда өлді» Айд.І, 178; *Ekinti Antaryuda sünüşdim* БҚ.30 «Екінші жолы Антарғу деген жерде соғыстым» Айд.ІІІ; *Bars jil ekinti aij biš ijegirmike taijgünten manıstantaqı kiçig dintar Buruaγuru esidšičimiz isig Sanun Iteçük üçün bitidim* ЫБ. 65 «Барыс жылы екінші айдың он бесі күн Тайғунда тұратын тәуекелді Буруа-Құры шәкірттері ісіг Санғун және Ита Чуқ үшін жаздым» Айд.ІІІ,169; *Ozmış Tegin qan bolmiş qoñ jilqa joridim ekinti sünüş altinç aj alti jañıqa: toqıtdım* МЧ.9 «Озмыш Тегін хан болған қой жылға жорыттым, екінші соғыс алтыншы ай алты жаңасына тоқыттым»; *İçikdi šınarıbudun...a kirti anta jana түsdim Ötüken Jišin qışladım: jaγıda boşuna boşuna aldım eki oγulıma jabγu šad at bertim Tarduš Töles budunqa bertim ançip bars jilqa Çek tara joridim ekinti aj tört jegirmike Kemde* МЧ.19 «Ішке енді сыңары бүтін (халық)... кірді сонда жаңа түстім Өтүкен Ышыны қыстадым жаудан босана босана алдым екі ұлыма Ыабығу Шад ат-атақ бердім, тардуш, төлес, бүтін халыққа бердім, сөйтіп барыс жылға Чек таман жорыттым, екінші ай он төрт Кемде»;

üçünç/üçinç «үшінші»: *Teñri qutınta üçünç ijilta qop esen tükel körüşmüş, qop ögirer sebinür, tir* ЫБ.15 «Тәңірі құтымен үшінші жылда есен-аман бірі-бірімен көріскен. Көпшілігі шаттанып қуанған, деген» Айд.ІІІ, 161; *Ebiñerü kelmış, üçünç kuncııj urılnamış, beglik ijarayajtir* ЫБ.5 «Үйіне қарай келген. Үшінші бикеші ұл туған, Бек болғай, – деген» Айд.ІІІ,159; *Üçünç Jegin Silig begin kedimlig torıy at binip tegdi. Ol at anta ölti. Jaraqınta, jalmasintajüz artuq oqun urtı , jizke basıña bir /teğürmedi/...КТү.33* «Үшінші /рет/ Иегін Сілік бектің ерттеулі торы атын мініп тиді Ол ат сонда өлді. Қаруына, сауытына жүзден артық оқ тиді, дулығалы басына бірі де /тимеді/» Айд.І,178;

törtinç «төртінші»: *Törtinç Ezgenti Qadızda sünüşdim* БҚ.31 «Төртінші Езгенті Қадыз деген жерде соғыстым»; *Burγuda: jetdim: törtinç ajtoquz jañıqa sünüşdim šançdım jilqışın barımın*

qizın quduzın kelirtim, besinč aj udu kelti Segiz Oğuz: Toquz Tatar: qalmadı: kelti: Seleje: keden: yilun qul berden siñar Šip bašına tegi čerig itdim МЧ.15 «Бұрғұда жеттім: төртінші ай тоғыз жаңасына сүңгілестім шанышдым жылқысын барлығын, қызын, әйел-құтанын келтірдім, бесінші ай: ұтқылай келді Сегіз Оғыз, Тоғыз татар қалмады, келді: Селеңгеден, Ыылұн-қол бірден сыңар Шып басына тие шерік (жауынгер) итердім»;

besinč/besinči «бесінші»: Anta kisre *besinč* aj alti otuzqa sünüşdim anta sančdim İcüj kečip ...tuğuri sančdim anta ötrü türges qarluqiy tabarın alıp ebin jolıp barmış ebime tüşdim МЧ.29 «Сонда...бесінші ай жиырма алтыға сүңгілестім сонда шанышдым Ічүйді кешіп //...тура шанышдым сонда өткен Түргеш, Қарлықты тауарын алып үйін жолдап барып үйіме түсдім»; *besinč* aj udu kelti Segiz Oğuz: Toquz Tatar qalmadı kelti Seleje keden: jilun qul berden siñar Šip bašına tegi čerig itdim МЧ.15 «Бесінші ай: ұтқылай келді Сегіз Оғыз, Тоғыз татар қалмады, келді: Селеңгеден, Ыылұн-қолбірден сыңар Шып басына тие шерік (жауынгер) итердім»; *besinči* ajqa tegi...qa...// nız baši anta idiğ jer kedinte Ajbash Tuquš belterinti anta jailadim örugin anta jarattidim čit anta toğitdim biñ jilliq tümen künlik bitigimin bilgümin: anta jaši tašqa МЧ.21 «Бесінші айға тие... қа.../нүз басы сонда Ұйғыр Жер...кейінде Айбас, Тоқыш белесінде сонда жайладым, орданы сонда жараттырдым, чыт (құрылыс) сонда тоқытдым, мың жылдық, түмен күндік бітігімді білігімді сонда жаздық (бекем)тасқа» Сартқ.І;

altinč «алтыншы»: Ozmiş Tegin qan bolmiş qoñ jilqa joridim ekinti sünüş...*altinč* aj alti jañıqa toğitdim МЧ.9 «Озмыш Тегін: хан болған: қой жылға: жорыттым екінші сүңгілес (соғыс)...алтыншы ай алты жаңасына тоқытдым»; Anta...*altinči* aj bir otuzqa sünüşdüm anta sančdim: İcüj kečip...g tuğuru sančdim anta ötrü Türüges: Qarluqiy: tabarın alıp ebin yolıp barmış ebime: tüşdim МЧ., 29 «Сонда...алтыншы ай бір отызға сүңгілестім сонда: шанышдым: Ічүйді кешіп...тура шанышдым сонда өткен Түргеш Қарлықты тауарын алып, үйін жолдап барып үйіме түстім»;

jetinči «жетінші»: Kara qum ašmiš Kögürde Kөmür tayda Jar ögüzde üç tuyluу Tүrük budunqa anta jetinči aj törüt jegirmike Tap. 22 «Қара құмнан асып Көгүрде маңындағы Көмір тау және Иар өзені бойында үш туды түркі халқына шабуыл жасадым және жетінші айдың он төрті күні»;

sekizinč «сегізінші»: Kelti Qarluq *sekizinč* aj üç jañıqa joridim Qarluq tirigi barıp Tүrүgeske kirti jana түsip МЧ.37 «Келді...қарлуқ... сегізінші ай үш жаңасы жорыттым ... қарлуқ тірегі барып түргешке кірді жаңа түсіп»; Jaуі bol...turup jerin tara bardı yoуaru joуardaқin *sekizinč* ay: ben: udu joridim ebimin Er Esigunte Jola költe qutum anta ertim МЧ.30 «Жауы бол...п жерін таман барды жоғары жоғарладың сегізінші ай мен қуалай (ұтқылай) жорыттым үйімді ер Ерсегүнте Йола көлде құтым сонда едім»; Taj Bilge Tutuq jablaқin üçүн bir eki atliқ üçүн qara: budunim öltin jetden jaña içik ölmeçi jetmeçi sen tedim jiče isig küçüg bergil tedim eki aj күtdim kelmedi *sekizinč* aj bir jañıqa sü joriјin tedim tuу tašqir erikli МЧ. 17 «Тай Білге Тұтық жаманы үшін бір екі атты үшін қара бүтін(халық)ым өлдің жеттің жаңа іші өлмеші-жітпесі сен дедім: игі (жетерінше) істі күшті бергей дедім, екі ай күттім келмеді сегізінші ай: бір жаңасы: сүңгі жорытайын дедім тутасушы тасқыр ерікті»;

toquz+inč «тоғызыншы»: Toquzinč aj jiti otuzqa joq ertürtimiz КТү.53 «Тоғызыншы айдың жиырма жетісінде жерледік» Айд.І,183;

onunč «оныншы»: Onunč aj jañıqa. temiši üç ...tüšdim anta jaqayaru Basmil Qarluq joq bolti qoñ jilqa МЧ. 38 «Оныншы ай жаңасы...үш... түсдім сонда жағасына (шетіне) қарай Басмыл, Қарлуқ жоқ болды қой жылға» Айд.ІІІ.;

bir jegirminči «он бірінші: Er kelti Qarluq Esine kelmedük tedi: erin: Qarluq...Ertis ögüzig Arqar baši tuši anta Er Qamiš Altin janta sallap keçdim *bir jegirminči* aj sekiz jegirmike...joluqдум Bolču ögüzde Üç Qarluуіу МЧ. 25 «Ер келді қарлуқ есіне келмедік деді, ерлерін қарлуқ...Ертіс өзенді Арқар басы тұсы сонда Ер Қамыш Алтын жанай салмен кештім он бірінші ай он сегізге ... жолықтым. Болчу өзенде үш қарлуқты» Айд.ІІІ.

Жинақтық сан есімдері. Ескерткіштер тіліндегі сандық мөлшерді жинақтап көрсету үшін қолданылатын жинақтық сан есімдер $\sqrt{-egü,-gü}$ және $\sqrt{-γun,-gün}$ жалғаулары арқылы жасалады. Қазақ тіліндегідей $\sqrt{-aw,-ew}$ қосымшасы арқылы жасалған жинақтау мәнінің жетіге дейінгі сан есімдерді қамтуы ескерткіштер тілінен толық көрініс таппаған.

Жинақтық сан есімдерінің қосымшалары		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	-egü,-gü <i>üč+egü</i> «үшеуі»: <i>bu üčegü qabısar qaltači</i>	Ø -aw/-ew <i>üš+ew</i> «үшеу»: «бұл үшеуі біріге қалса»
2	-*γun,-*gün	Ø

Ескерткіштер тілінде: *üčegü* «үшеуі»: *Anta ötrü qaγanıma ötüntüm Anča ötüntüm tabγač oγuz qıtan bu üčegü qabısar qaltači biz* Тон.12 «Сонша өтіндім – табғаш, оғыз, қытан, бұл үшеуі біріге қалса, біз өз іші-сыртымызды ұстап қана қаламыз» Айд.ІІ, 106.

Көнетүркілік $\sqrt{-egü,-gü}$ аффиксі құрамындағы инлаут γ/g дыбыстары қазіргі түркі тілдері бойынша сары ұйғыр, түрікмен тілдерінде қолданылады: с.ұйғ. *üšogo* «үшеу», *törtogo* «төртеу», *pesogo* «бесеу»; түрікм. ерсары диал. *bi:regi* «біреу (адамға қатысты, әлдекім)». Жинақтау сан есімдерінің форманттары құрамындағы көнетүркілік инлаут γ/g дыбыстарын кейбір орта ғасыр ескерткіштері, қазіргі түркі тілдерінің басым бөлігі сақтамаған, кей тілдерде түсіп қалса, енді бір тілдерде созылыңқы дауыстыларға ұласқан. *-aγul/*- *äγ`ü* жұрнағы -aγ/- *äv/-ev/-ov/-öv, -aγ/-eγ/-äü, -aγ/-äv/-ov/-öv, -u:/-ü:, -ol/-ö,-äl/-e* тұлғаларына өзгерген: қыпш. *üšev* «үшеу», шағ. *birev* «біреу», тат. *ekev* «екеу», ноғ. *altav* «алтау», түрікм. арабачи диал. *kew* «екеу», қаз. *besew* «бесеу», башқ. *ösäü* «үшеу», тув. *birü* «біреу», қырғ. *törtö* «төртеу», *bešö* «бесеу»¹.

¹Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С.189-191.

Ескерткіштер тілінде сирек кездесетін күрдегі аффикс $\sqrt{-\dot{u}g\ddot{u}n/}$ $-eg\ddot{u}n$ ($-*a\dot{y}un/-* \ddot{a}g\ddot{u}n(>*-a\dot{y}u+*-n/*-\ddot{a}g\dot{u}+*-n)$) форманты жалпы-түркілік үш құрамды күрделі аффикс $*-a\dot{y}ula/*-\ddot{a}g\dot{u}l\ddot{a}$ ($>*-a\dot{y}u+*-la/*-\ddot{a}g\dot{u}+*-l\ddot{a}$), $*-a\dot{y}ulan/*-\ddot{a}g\dot{u}l\ddot{a}n$ ($>*-a\dot{y}u+*-la+*-n/*-\ddot{a}g\dot{u}+*-l\ddot{a}+*-n)$) жұрақтарымен бір аффикстік кешен құрайды. Күрделі аффикстер түркі тілдері дамуының біршама кейінгі кезеңдеріндегі құбылыстарға жатады.

Болжалдық сан есімдер. Сандық мөлшерді шамамен білдіріп, есептік сан есімдерге $\sqrt{-\dot{c}a,-\dot{c}e}$ қосымшалары жалғану арқылы және есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Сондай-ақ есептік сан есімге *artuq* «артық» лексемасының тіркесуі негізінде де жасалады.

Болжалдық сан есімдердің қосымшалары		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
1	$-\dot{c}a$	$\emptyset -*\dot{s}a$
2	$-\dot{c}e$ <i>elig+ċe</i> «елудей» <i>jüz+ċe</i> «жүздей»	$\emptyset -*\dot{s}e$ <i>elü+dej</i> «елудей» <i>žüz+dej</i> «жүздей»

Ескерткіштер тілінде: *eligċe* «елудей»: *Eligċe er tutdımız. Ol oq tün budunin saju itimiz. Ol sabiy esidip On oq begleri buduni qor kelti jükünti* Тон.42 «Елудей ерін ұстадық/тұтқындадық/ Сол түні халық сайын елші жібердік. Ол хабарды есітіп, Он оқ бектері, халқы түгел келді, жүгінді» Айд.ІІ,112; *jüzċe* «жүздей»: *Ujyar elteber jüzċe erin ilger...te* БҚ,34 «Ұйғыр Елтебер жүздей батыр ерін ілгері...»; *bir-eki* «бір -екі»: *Taj Bilge tutiq jablaqin üçün bir-eki atliq üçün qara budunim öltin jetden jaña içik ölmeçi sen tedim, jiçe isig-küçüg bergil tedim, eki aj күtdim kelmedi sekizinç aj bir jañıqa sü jorijin tedim tuq taşqir erikli* МЧ. 17 «Тай Білге Тұтық жаманы үшін бір-екі атты үшін қара бүтін(халық)ым өлдің жеттің жаңа іші өлмеші жетпесі сен дедім игі (жетерінше) істі күшті бергей дедім, екі ай күттім келмеді сегізінші ай: бір жаңасы сүңгі жоры-

тайын дедім ту тасушы тасқыр ерікті»; *eki-üç biñ* «екі-үш мың»: *Jinçge joğan bolsar üzgülik alp ermis. Öñre qıtanda berije tabyaçda Quruja qurdanta jıraja oғuzda eki-üçbiñ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötüntüm* Тон.14 «Жіңішке жуандаса үзетін алып болар. Шығыстағы қытанға, Түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, Терістіктегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Сонша өтіндім» Айд.ІІ,106; *jüž artuq* «жүзден артық»: *Jaraqınta, jalmasınta jüž artuq oqun urti, jizke basıña bir /tegürmedi/... КТү.33* «Қаруына, сауытына жүзден артық оқ тиді, дулығалы басына бірі де тимеді» Айд.І, 178.

Көнетүркілік болжалдық сан есім жұрнағы $\sqrt{-\check{c}a, -\check{c}e}$ қосымшасы ауызекі қазақ тілінде жекелеген сан есімдерге жалғанып $-\sqrt{-\check{s}a, -\check{s}e}$ тұлғасында қолданылуы сирек те болса ұшырасады.

Орхон, Енисей, Талас ескірткіштері тілін зерттеушілер көне түркілер тілінің сан есімдер жүйесіндегі бөлшектік мағынаны сан есімнің дербес мағыналық түрі ретінде қарастырмайды. Тоникук ескерткіші тіліндегі *İda taşda qalmışi qubranip jети jüz bolti. Eki ülügi atliу erti bir ülügi jadaу erti* Тон.4 «Тал-таста қалғаны топтанып, жеті жүз болды. Екі бөлігі атты еді, бір бөлігі жаяу еді» Аманж. 59 деген сөйлемдерден көне түркілер тілінде бөлшектік мән беретін сан есімнің мағыналық тобы айқын ажыратылғанын көреміз. Яғни, 700-дің 3-тен 2-сі және 700-дің 3-тен 1-і. Ескерткіштер тілінде бөлшектік сан есімдердің қолданылуы, төл лексикасынан *tümen, on tümen* т.б. тәрізді мыңдықтан жоғары көпсан атауларының орын алуы VI-IX ғасыр түркілерінің арифметикалық білім деңгейінің көрінісі.

Орхон, Енисей, Талас ескірткіштері тіліндегі сандық жүйеге қатысты лексемалар көне түркілердің өмірлік тәжірибеден жинақтаған білім қорын, қоршаған ортаға көзқарасы мен логикалық-талдамалық қабілет-қарымын сипаттайды.

§ 7. Есімдіктердің қосымшалары

Есімдіктерді дербес сөз табы ретінде тануда негізінен лексика-семантикалық принцип негізге алынады. Өйткені есімдіктердің мағыналары басқа сөз таптарының мағыналарынан өзгешеленіп, оқшауланып тұрады. Есімдік сөздер сөйлемнен тыс жеке-дара тұрғанда да, сөйлем ішінде қолданылғанда да мағыналары нақтылы емес жалпылама қалыпта болып олтырады. «Есімдіктердің жалпы мағынада қолданылуын олардың реальды нақтылықтан қаншалық алшақтап, қаншалық абстракциялану дәрежесіне жету шегінің көрінісі деп ұғынған жөн»¹.

Түркі тілдеріндегі айрықша грамматикалық топ ретінде танылатын есімдіктердің негізгі ерекшеліктері: 1) қай сөз табы болмасын, оның өзіне тән (немесе жартылай тән) сөз жасау жүйесі болады. Осындай жүйе есімдіктерде жоқ. Жалпы бүгінгі тіл заңдылықтары тұрғысынан есімдіктер басқа сөздерден жасалмайды; 2) есімдіктер тек грамматикалық өзгерістерге ғана ұшырайды, септік, көптік, тәуелдік жалғаулары арқылы түрленеді. 3) тек есімдіктерге ғана тән грамматикалық, категориялар жүйесі жоқ. Бұл ерекшеліктер VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліне де, қазіргі түркі тілдеріне де ортақ. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде есімдіктердің бірнеше топтары кездеседі.

Жіктеу есімдіктері белгілі бір жақты көрсету үшін қолданылатын сөздер тобы. Сол себепті жіктеу есімдіктері үнемі адаммен, яғни сөлеуші, тыңдаушы және бейтарап бөгде кісіге қатысты қолданылады. Ескерткіштер тілінде үшінші жақты білдіретін жіктеу есімдігінің жекеше және көпше түрлерінің арнайы формасы жоқ, контекске байланысты ажыратылады. Үшінші жақты білдіретін *ol* лексемасы сілтеу есімдігінің қызметінде де жиі қолданылады. Жалпы алтай тілдері бойынша көне құбылыс болып табылатын жіктеу есімдіктерінің грамматикализациялануы (жіктік категориясы), дамуы тектілдік морфонологиялық үдеріс-

¹ Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – Б. 480.

тер нәтижесі ретінде қарастырылады. А.А. Бурыкин түркі және тұңғыс тілдеріндегі III жақ есімдік формасының сілтеу есімдіктерін алмастыруға бейімділігі жалпыалтайлық протожүйені жаңғыртудың дереккөзі бола алатынын көрсетеді¹. Ескерткіштер тіліндегі жіктеу есімдігінің III жақ формалары да сілтеу есімдігінің қызметінде қолданылу бейімділігі бар.

Жіктеу есімдіктері		
1	2	3
	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
I жақ	ben/men	men
II жақ	sin/sen	sen/siz
III жақ	ol	ol
К ө п ш е		
I жақ	biz	biz
II жақ	siz	sizder/sender
III жақ	ol	olar

Ескерткіштер тілінде: *ben/men* «мен»: *Bilge Tonijkuq ben özüm Tabyaç ilije qilintim. Türk budun tabyaçqa körür erti.* «Білге Тоникук мен өзім табғаш (қытай) елінде тәрбиелендім. Түркі халқы табғашқа бағынатын еді» Айд. II, 67; *Jagimsi ben ertim* «Лескені мен едім»; *Men beᅅgü taş /toqitdim/.* *Tabyaç qaᅅanta bedizçi kelürtim, bediztim. Meniᅅ sabim̄in simadi.* КТк. 11 «Мен мәңгі тас орнаттым Табғаш қағаннан шебер /бедізші/ келтірдім, өрнектеттім. Менің сөзімді бұзбады Айд. I, 170; *Ben ebgerü tüsejin* «Мен үйге қайтайын»; *sin/sen* «сен»: *Sinitabyacıᅅ ölürteci* «Сені, табғашты өлтіреді»; *biz* «біз»: *Biz eki biᅅertimiz* «Біз екі мың едік»; *Bizinte eki uᅅi siᅅarça artuᅅ erti* «Бізден екі ұшы сыңарша артық еді»; *Biz jeme süledimiz* «Біз және соғыстық»; *Qaᅅan at bunta biz birtimiz, siᅅlim kunᅅujliᅅ birtimiz.* КТү. 20 «Қағанатын мұнда біз бердік, қарындасым бикешті бердік» Айд. I, 175; *Biz ᅅeg ertimiz. Ança olurur erikli*

¹ Бурыкин А.А. Идеи С.А. Старостина и дальнейшие перспективы алтаистики // Аспекты компаративистики. 4. (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXVIII). – Москва, 2009. – С. 9-24.

Oyuzdantan körog kelti Тон.8 «Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді» Айд.ІІ,105; Qaraqan qışlata biz barıqın anta buzdım БҚ.37 «Қараған қыстап біз барығын (үй-мүлкін) сонда бұздық».

Түркі тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің шығу тегі, бірінші және екінші жағындағы жекеше, көпше тұлғалардың көптік және жекелік мән беруінің уәждік негізі, семантикалық коды, олардың құрамындағы $n \approx z$ (*bin/ben* $\approx$ *biz*, *sin/sen* $\approx$ *siz*) сәйкестігінің фоно-морфо-семантикалық қызметі, жіктеу есімдіктері мен жіктік жалғауларының арасындағы генетикалық сабақтастықтың болуы, жіктеу есімдіктерінің сілтеу есімдіктеріне негіз болуы жіктеу есімдіктерінің күрделі архаикалық болмысын сипаттайды. Түркі тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің этимологиясы жайлы бірізді пікірлердің қалыптаспауы, ғылыми тұжырымдамасының жасалмауы да есімдіктердің лингво-онтологиялық табиғатына байланысты.

Жіктеу есімдіктерінің жекеше және көпше тұлғаларының, бірінші және екінші жағының, жіктік жалғауларының бірінші және екінші жағының өзара байланыстары жайлы бірнеше көзқарастар мен болжамдар бар: жіктеу есімдіктерінің көптік тұлғасы мен жекеше тұлғаларының өзара кірігуінен $\sqrt{-min}$, $-sin$, $-biz$, $-sin$, $-sen$, $-siz$ морфемаларын құрайтын жіктік жалғаулары қалыптасқан (О.Бетлингт.б.); жіктеу есімдіктерінің көпше түрінің құрамындағы $\sqrt{-z}$ көптікті (екі, үш немесе одан көп) білдіретін қосымша, бірінші компоненттерін құрайтын *mi*, *si* – жекеше түрлері, есімдіктердің жекеше түрлері архиформа болып табылады, олардың даму бағыты: I. *me(n)*, *bi(n)*, *mi(n)*, *se(n)*, *si(n)*, **e(n)*, **i(n)*. II. *ba(n)*, *ta(n)*, *sa(n)*, **a(n)*; III. *bi(z)*, *si(z)*, **i(z)*. Жіктеу есімдіктері морфологиялық ыдыраудың негізінде қазіргі түркі тілдерінде әртүрлі фонетикалық варианттар мен қалыптасқан; жіктеу есімдіктерінің архитұлғасы *pän*, *sän*, *in*, *an*, *pis*, *sis* лексемаларынан тұрады, кейіннен қатаң дыбыс фразалық екпін нәтижесінде ұяңға өзгеріп, *b*, *m* дыбыстарына айналған: (*nän*) -*bän* (*män*) -*men*. I жақ тұлғасының дауысты *ä* дыбысымен айтылатын варианты бірінші,

e (men), *i* (-иI-min), *ij* (I-mijn) дыбыстарымен айтылатындары кейін қалыптасуы мүмкін; түркі тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің архиформаларын *rän, sän, in, an, pis, sis, anla* тұлғалары құрайды¹.

Н.А.Баскаков түркі тілдеріндегі есімдіктер туралы көзқарастар негізінде түркі тілдерінің көне дәуірінде септелудің үш түрі (зат есімдердің септелуі, тәуелді септеу және есімдіктердің септелуі) болғаны жайлы көзқарастардың негізділігін, көне белгілерді бүгінгі тілдердегі есімдіктер сақтап қалғанын айта отырып, жіктеу есімдіктерінің септелуі түркі тілдерінде бір сипатта еместігін, кейбір жекелеген тілдерде әрқилы көрініс беретінін айтады². Ескерткіштер тіліндегі жіктеу есімдіктері септік формаларының $\sqrt{-i\eta}$, $\sqrt{-a}$, $\sqrt{-i/-i}$, $\sqrt{-ma/-me}$ қосымшаларын қабылдайды.

Септік тұлғадағы жіктеу есімдіктері. Көне түркі жазба мұралары тіліндегі деректерге қарағанда жіктеу есімдіктері септік формаларын белсенді түрде қабылдағанын аңғаруға болады.

Атау септі. *ben/men* «мен»: *Men beṅgü taš /toqïtdim/* КТк.11 «Мен мәңгі тас орнаттым Айд.І, 170; *Ben ebgerü tüsejin* «Мен үйге қайтайын»; *sin/sen* «сен»: *Sin itabūacıy ölürteci* «Сені, табғашты өлтіреді»; *biz* «біз»: *Biz eki biñ ertimiz* «Біз екі мың едік»; *Biz jeme süledimiz* «Біз және соғыстық»; *Qayan at bunta biz birtimiz, siñlim kunçujliy birtimiz.* КТү.20 «Қағанатын мұнда біз бердік, қарында-сым бикешті бердік» Айд.І,175; *Biz šeg ertimiz. Anča olurur erikli Ouzdantan körüg kelti* Тон.8 «Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді» Айд.ІІ,105; *Qarayan qışlata biz barıqın anta buzdım* БҚ.37 «Қараған қыстап біз барығын (үй-мүлкін) сонда бұздық» т.б.

Лік септік: *beniñ/meniñ* «менің»: *Tabūač qayanta bedizci kelürtim, bediztim. Beniñ sabimın simadi* КТк.11 «Табғаш қағаннан бедізші келтірдім, өрнектеттім. Менің сөзімді бұзбады» Айд.І, 170; *biziñ* «біздің»: *Biziñcü atıturuq, azuqi joq erti* КТү.39 «Біздің әскердің аты арық, азығы жоқ еді» Айд.ІІІ, 67, Айд.І, 179 т.б.

¹ Қараңыз: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 212-246.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. – Москва: Наука, 1975. – С. 107.

Барыс септігі. *baḡa* «маған»: Bilge Tonıkuq bana ajdı Тон.31 «Білгіш Тониқуқ маған айтты» Айд.ІІ,110; *saḡa* «саған»: Qıjınıy könlünçe aj Ben saḡa ne ajajin tidi. Kelip erser kü er ükülür. Kelmez erser tiliy sabiy ali olurtidi. Altun jışda olurtimiz Тон.32 «Қиындықты көңліңше шеш, мен саған /басқа/ не айтайын, деді. Келер болса, күш көбейер. Келмесе егер /онда/ тілді, сөзді ала отыр, – деді. Алтын қойнауында отырдық» Айд.ІІ, 110; *aḡar* «оларға»: Tabḡač qaḡanıñ ičrekibedizčig itiaḡar adinčiy barq jaraturdim.İçin-tašin adinčiy bediz urturdim, taš toqıtdim КТк.12 «Табғаш қағаны іштегі бедізшісін /шеберлерін/ жіберді. Оларға ерекше жай салдырдым. Іші-тысын ерекше өрнектеттім, тас тоқыттым» т.б.

Табыс септігі. *anı* «оны»: Qatun joq bolmis erti. Ani joylatajin tidi. Sü barin tidi. Altun jışda olurin tidi. Sü basi inel qaḡan Tardus šad barzun tidi Тон.31 «Қатын өлгенеді, Оны жерлейін, - деді. Әскер барың деді Алтын қойнаууда күтің, - деді әскербасы – Инелқаған Тардуш шад барсын,- деді» Айд.ІІ,110 т.б.

Жатыс септік. Ескерткіштер тіліндегі жатыс септігі тұлғасындағы жіктеу есімдіктер негізінен сілтеу есімдігі қызметінде, мезгіл үстеу мәнінде жұмсалады: *anta* «онда, сонда»: Anta jerüki suq basliy soḡdaq budun qor kelti Тон.46 «Сонда Сұқ бастаған Соғды халқы түгел келді» Айд.ІІ,112 т.б.

Шығыс септігі. *bizinte* «бізден»: Bizinte eki uči siḡarča artuq erti «Бізден екі ұшы сыңарша артық еді»; *aḡaru* «одан»: Aḡaru sülemeser. Kač neḡ erser ol bizni Тон.20 «Одан әрі соғыспасақ Қалай болса да ол жеңеді бізді» т.б. Орхон, Енисей, Талас жазба мұралары тіліндегі жіктеу есімдіктерінің барлық септік формаларымен түрленуін сипаттайтын тілдік деректер толық тіркелмеген.

Сұрау есімдіктері – заттар мен құбылыстардың атын, санын, сапасын, мекенін, мезгілін т.б. білу мақсатында қолданылатын сұрау мәнді сөздер тобы. Сұрау есімдіктерінің субстантивтік (кім? не?) және атрибутивтік (қай? қайсы?) болып бөлінуі заттың атын білу үшін қойылатын сұрақтарға және заттың белгісін білу мақсатында қойылатын сұрақтарға қатысты. Ескерткіштер тілін-

дегі сұрау есімдіктері қазіргі қазақ тілінде негізінен сақталған. Көнетүркілік сұрау есімдіктері септік формаларының $\sqrt{-kel-ge}$, $\sqrt{-tan}$, $\sqrt{-ni,-ni}$, $\sqrt{-teg}$ қосымшалары арқылы жасалады.

Сұрау есімдіктері			
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	2		3
	kim /kem «кім»	<i>Üze teñri basmasar, Asra jir telinmeser Türk budun ilinjin, törünjin kim artatı?</i> «Үстіңнен тәңірі баспаса, астында жер айырылмаса, түркі халқының ел-жұртын кім құртады?!»	kim
	kim+ke «кімге»	<i>Kimke ilig qazyanurmin?»-tir ermis</i> «Кімге елдік жасаймын?» – десті.	kim+ge
	ne «не, неге, қай»	<i>Ne qayanqa isig-küçig bürürmen?</i> «Қай қағанға күш-қуатымды берермін?!» <i>«Ne basinalim tegelim tidim</i> «Не басындырамыз тиіселік, дедім»	ne
	ne+ke/ne+ge «неге»	<i>Neke tezerbiz üküс tijin?</i> «Неге қашамыз көп /екен/ деп?» <i>Neke qorqurbiz az tijin?</i> «Неге қорқамыз азбыз деп?»	ne+ge
	*kaç neñ «қайтсе, не істесе»	<i>Sü jorilim timis ...kaç neñ erser</i> Тон.29 «Әскер жіберейік деді... қайтсек те»	qajtse
	*qan+i «кәні, қайда»	<i>Illig budun ertim, ilim emti qanı?!</i> «Елдіхалық едім, елім енді қайда?!» <i>Qayanliу budun ertim, qayanım qanı?</i> «Қағанды халық едім, қағаным қайда?!»	*qan+i /*kän+i, *qaj+da

	*qan+tan «қайда»	<i>Jariqlıy qantan kelir jana eltdi?</i> «Жарақты қайдан келіп айдап кетті? <i>Süñüglig qantan kelipen süre eltdi?</i> Сүңгілі қайдан келіп түре қуды?»	*qaj+dan
1	*an+teg «қандай»	<i>Sabi anteg?</i> «Сөзі қандай?»	Ø

Ескерткіштер тілінде:

kim/kem «кім»: *Üze tenri basmasar, Asra jir telinmeser Türk budun ilinjin, törünjin kim artati? Türk budun ökün! KTү.22* «Үстіңнен тәңірі баспаса, астында жер айырылмаса, түркі халқының ел-жұртын кім құртады?! Түрк халқы өкін!» Айд.ІІІ,63;

kimke «кімге»: «*Illig budun ertim, ilim emti qanı? Kimke ilig qazyanurmın?»-tir ermis Qayanlıy budun ertim, qayanım qanı? Ne qayanqa isig-küçig bürürmen? - tir ermis. Ança tip, tabyaç qayanqa jaü bolmıs KTү.9* «Елді халық едім, елім енді қайда?! Кімге елдік жасаймын?»-десті. «Қағанды халық едім, қағаным қайда?! Қай-қағанға күш-қуатымды берермін?!» – десті. Осылай деп табғаш қағанға жау болды Айд.І, 173;

qanı «кәні, қайда»: *Qayanlıy budun ertim, qayanım qanı? Ne qayanqa isig-küçig bürürmen? - tir ermis. Ança tip, tabyaç qayanqa jaü bolmıs KTү.9.* «Қағанды халық едім, қағаным қайда?! Қай қағанға күш-қуатымды берермін?!» – десті. Осылай деп табғаш қағанға жау болды» Айд.ІІІ,59.

ne «не, неге»: *Ne basinalım tegelim tidim. Tegdimiz jajidimiz, Ekinti kün kelti Тон.39* «Не басындырамыз тиіселік, дедім. Тиістік, қудық, Екінші күн /тағы/ келді» Айд.ІІ, 111; *Ne qayanqa isig-küçig bürürmen? - tir ermis. Ança tip, tabyaç qayanqa jaü bolmıs mic KTү.9* «Не (қай) қағанға күш-қуатымды берермін?!» -десті. Осылай деп табғаш қағанға жау болды Айд.ІІІ,59;

neke «неге»: *Neke tezerbiz üküs tijin neke qorqurbiz az tijin Ne basinalım tegelim tidim. Tegdimiz jajidimiz, Ekinti kün kelti Тон.39* «Неге қашамыз көп /екен/ деп Неге қорқамыз азбыз деп, Неге

басындырамыз тиіселік, дедім. Тиістік, қудық, Екінші күн /тағы/ келді.» Айд.ІІ, 111;

qantan «қайдан»: *Jariqliy qantan kelirjana eltdi? Sünüglig qantan kelipen süre eltdi? İduq Ötüken jış budun barduq, jaraqliy qantan KTү.23 «Жарақты қайдан келіп айдап кетті? Сүңгілі қайдан келіп түре қуды?»* Айд.І, 176, Айд.ІІІ,63.

Сілтеу есімдіктері. Сілтеу есімдіктеріне тән сөздердің негізгі лексикалық мағыналары аралық қатынастарды көрсету болып табылатындықтан олар әрқашан сөйлеушіге не сөйлемдегі субъектіге субстанциялар мен құбылыстардың әралуан жақын немесе алыстық тәрізді аралық қатынастырын білдіріп отырады. Ескерткіштер тіліндегі негізгі сілтеу есімдіктерінің саны аз, олар септік тұлғаларын қабылдауы арқылы мағыналық аясын кеңейтіп отырады. Көнетүркілік сілтеу есімдіктері негізінен септік формаларының *√-ta*, *√-ča*, *√-teg/ -tay* қосымшалары арқылы жасалады, үстеу қызметінде жиі қолданылады. Сілтеу есімдіктерінің контекске байланысты жасырын туруы жиі кездеседі.

Сілтеу есімдіктері			
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	*a(n)+ta «содан, сонда»	<i>Ol süg anta joq qışdimiz</i> «Ол әскерді сонда жоқ еттік»; <i>Anta kisre tenri bilig bertük için</i> <i>özüm ök qayan qışdim</i> «Сонда (содан соң) тәңрі білік бергені үшін өзім оны қаған еттім»; <i>Anta kisre inici qayan bolmis erinç</i> «Сонда (содан соң) інісі қаған болды»	*so(n)+da «сонда, сол кезде»
	*an+tay/*an+teg «осындай, сонда, онда, анда»	<i>Antay kulig qayan ermis</i> «Осындай сыйлы қаған еді».	*an+daj «ауызекі. ондай, осындай»

*a(n)+şa «солай, былай, осылай, сонша»	<i>Anča tip, tabyaç qayanqa jayı bolmıs</i> «Осылай деп (солай), табғаш қағанға жау болды»; <i>Üze türk teñrisi, türk iduq jiri, subı anča timis</i> «Көкте түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жері-суы былай депті».	*so(n)+şa «сонша»
bun+ta «сонда, мұнда»	<i>Bökli cöllig il tabyaç, tüpüt, apar, purum, qiriq az üç qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatabı bunča budun kelipen, sıytamıs, jıylamıs</i> «Бөклі шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз үш құрыққан, отыз татар, қытан, татабылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады».	munda/bunda «бұнда, мұнда»
bun+şa «сонша, мұнша»	<i>Bunča isig-küçig birtükerü saqınmatı</i> «Сонша күш-қуатын сарп еткенін ойламады».	bun+şa/ mun+şa
bu «бұл»	<i>Bu jolin jorisar jaramaçı tidim</i> «Бұл жолмен жүруге жарамайды дедім»; <i>Bu jerde maña qur...boltı</i> «Бұл жерде маған қарасты болды»; <i>Bu türk budunqa Jarıqlıy jaıyü keltürmedim</i> «Бұл түркі халқына жарақты (қарулы) жауды келтірмедім»	bul «ауызекі тілде: bu»
ol «ол, сол»	<i>Ol sabıy esidip tün udisqim kelmedi</i> «Ол сөзді есітіп, түн ұйқым келмеді»; <i>Ol eki kisi bar erser</i> «Ол екі кісі бар болса»; <i>Ol at anta ölti</i> «Ол ат сонда өлді»	ol, sol «ол, сол»

Ескерткіштер тілінде:

anta «содан, сонда»: *Anta kisre teñri bilig bertük üçün özüm ök qayan qısdım. Bilge Tonıjkuq bojla baıa tarqan birle Ton.2* «Содан соң тәңрі білік бергені үшін өзім оны қаған еттім Білге Тоникуқ Баға тарқанмен бірге»; *Anta kisre inici qayan bolmıs erinç KTү.5* «Содан соң інісі қаған болды» Айд.І,172;

anča «осылай, сонша»: *Anča tip, tabyač qaγanqa jaγi bolmīs* КТү.9 «Осылай деп, табғаш қағанға жау болды» Айд.І,173; *Türk qara qamuγ budun anča timis: Illig budun ertim, ilim emti qanī?* КТү.9 «Күллі түрк қара халқы былай десті: Елді халық едім, елім енді қайда?!»; *Üze türk teγrisi, türk iđuq jiri, subī anča timis* КТү.10 «Көкте түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жері-суы былай депті» Айд.І,173; *Türk budun qanin bolmajin Tabyačda adirilti, qanlantı qanin qodip Tabyačqa jana içikdi Teγri anča timis erinč qan bertim.* Тон.2 «Түрк халқы, ханы болмай Табғаштан бөлінді, ханданды Ханын қойып Табғашқа және бағынды Тәңрі сонша дегендей бәлкім Хан бердім» Айд.ІІ, 104;

antay «осындай»: *Toγsiqda Bökli čöllig il tabyač, tüpüt, apar, purum, qiriq az üç qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatabi bunča budun kelipen, sıytamıs, jıylamıs, antay kulig qaγan ermis* КТү.4 «Шығыстан Бөкли шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз үш құрыққан, отыз татар, қытан, татабылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады. Осындай сыйлы қаған еді» Айд.І,172;

bu «бұл»: *Kögmen joli bir ermis Tumus tijin esidip bu jolin jorisar jaramacı tidim Jerči tiledim Čölgi az eri bolfim* Тон.23 «Бұл жолмен жүруге жарамайды дедім. Жершіл /kici/ (жол көрсетуші) тіледім /Ол/ Шөлдік аз ері болды.» Айд.ІІ, 108; *Bu jerde maγa qur... bolti* БҚ. 36 «Бұл жер де маған қарасты болды» Сартқ.ІІ; *Bu türk – budunqa Jarıqlıγ jaγiγ keltürmedim, Tögünlig atıγ jügürtmedim. Pteris qaγan qazγanmasar* Тон. 54 «Бұл түркі халқына жарақты (қарулы) жауды келтірмедім. Атты әскер жолатпадым. Елтеріс қаған осылай етпесе» Айд.ІІ, 113;

bunča «сонша, мұнша»: *Bökli čöllig il tabyač, tüpüt, apar, purum, qiriq az üç qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatabi bunča budun kelipen, sıytamıs, jıylamıs, antay kulig qaγan ermis* КТү.4 «Шығыстан Бөкли шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз үш құрыққан, отыз татар, қытан, татабылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады.» Айд.І, 172; *Bunča isig-küčig birtükerü saqınmatı. Türk budun: «ölürejın, uruγsiratajın», - tir ermis* КТү.10 «Сонша күшқуатын сарп еткенін ойламады. Түрк халқы: «Өлейік, тұқымсырайық”, – дер еді, жойыла бастаған еді» Айд.І,173;

bunta «соңда, мұнда»: QaƷan at *bunta* biz birtimiz, siŋlim kunčuj-
liŷ birtimiz. özi jaŋilti, qaƷan ölti, budunï küŋ, kul bolti. Қаған ат
бунта біз бертіміз сиңлім қунчуйым бертіміс КТү.20 «Қаған атын
мұнда біз бердік, қарындасым бикешті бердік. Өзі жаңылды, қа-
ғаны өлді, халқы күң, құл болды.» Айд. I, 175;

ol «ол»: Ol sabiŷ esidip tün udisqim kelmedi «Ол сөзді есітіп,
түн ұйқым келмеді»; Ol eki kisi bar erser «Ол екі кісі бар болса»;
Ol süg anta joq qışdimiz. Bir otuz jaşıŋa Ğaça seŋünke sünüşdimiz.
Eŋ ilki Tadiqin Ğorin boz atiy binip tegdi. Ol at anta ölti КТү.32 «Ол
әскерді сонда жоқ еттік. Жиырма бір жасында Чача сеңүнмен со-
ғыстық. Ең ілкі Тадықан Чордың боз атын мініп тиді. Ол ат сонда
өлді.» Айд. I, 175.

Өздік есімдігі – сөйлеушіні не сөйлемдегі субъектіні өзге
субстанциялар мен құбылыстардан ажыратып, даралап көрсе-
туші сөздер. Түркі тілдері бойынша *öz* түбірінен жасалатын өздік
есімдіктер септік, жіктік, тәуелдік және көптік жалғауларымен
түрленеді.

Өздік есімдігі	
1	2
VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
öz	öz
öz+üm/öz+im	öz+im
öz+ün/öz+iŋ	öz+iŋ
öz+ü/öz+i	öz+i
kentü	Ø
kentü+m	Ø
kentü+si	Ø

özim «өзім»: Eçim qaƷan olutuqda *özim* tarduř budun üze řad
ertim, eçüm qaƷan birle ilgerü Jaçil ügüz, řantun jaziqa tegi süledimiz
КТү.17 «Ағам қаған отырғанда өзім тардұш халқына уәзір едім.
Ағам қағанмен бірге ілгері Жасыл өзеніне Шантуң жазығына
дейін соғыстық» Айд. I, 174; Il jeme il bolti Budun jeme budun bolti
özüm qarï boltim neŋ jerdeki qaƷanlıŷ budunqa Тон.56 «Ел тағы да
ел болды. Халық та қайта халық болды. Өзім қартайдым, үлкен
болдым Қайдағы қағандық халық болса да» Айд. II, 114.

kentü «өзің»: *Körgünin üçün igidmis bilge qağanıña ermis, barmis edgü iline kentü, jañiltiü, jablaq kigürtig. Jariqliü qantan kelirjana eltdi?* КТү.23 «Бағынғаның үшін /сені/ асқақтатқан білгіш қағаныңа ерген, ілескен игі (жақсы) еліңнің алдында өзің жаңылдың, жамандық әкелдің» Айд.І, 176; *Edgü eline kentü jañiltiü* БҚ.19 «Игі Елің өзі жаңылды».

Жалпылау есімдіктері белгілі бір заттар мен құбылыстардың жиынтығына, толдықтай қамтылуына қатысты айтылатын жалпылау, жинақтау мәнді сөздерден тұрады. Орхон, Енисей ескерткіштері тілінде жалпылау, жинақтау мәні бар *qamuüi* «бәрі», *ükül* «бүкіл», *üküş* «барлық» сөздері қолданылады.

Ескерткіштер тілінде: *qamuüi* «бәрі»: *Qamuüi jети жүз er bolmiš. Jети жүз er bolip, elsiremis, qağansiramis buduniü, күн edmis, qulandmis buduniü, türk terüsin ičünmis buduniü ečüm-aram törüsинče jaratmis, baškurmis* КТү.13 «Бәрі жеті жүз ер болыпты. Жеті жүз ер болып, елсіреген, қағансыраған халықты, күнденген, құлданған халықты, түрк иелігінен айрылған халықты ата-бабам салтына қайта оралтты» Айд.І,173; *Qamuüi beš otuz süledimiz* БҚ.15 «Барлығы жиырма бес рет соғыстық»; *ükül* «бүкіл», *üküş* «барлық»: *Bilig bilmez kisi ol sabiü alur, jaγur bariü, üküš kisi öltig.* КТк.7 «Білімсіз кісілер сол сөзге сеніп маңына барып, барлық (көп) кісі өлді».

Белгісіздік есімдігі. жалпы есімдіктердің болымды мағынасына қарама-қарсы белгісіздік, болымсыздық мәнінде қолданылатын сөздер. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде болымсыздық, белгісіздік мәнді *neγ* «еш» есімдігі тіркелген: *Ötüken jir olurip, arqiš-tirkiš isar, neγ bunuγ joq, Ötüken jiš olursar, bengü iltuta olurtačisen, türk budun toq. Ariq oq sen: ačsiq - tosiq emez sen, bir todsar – ačsiq ömezsen* КТк.8 «Өтүкен жерінде отырып /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. /Сонда/ түрк халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен» Айд.ІІІ, 55; *Neγ jilsiü budunqa*

olurmadim. İçire ašsiz, tašra tonsiz, jabiz, jablaq budunta üze olurtim. Inim Kültegin birle sözleşdimiz. Qañimiz, eçimiz qazyanmiş budun atı-küsi joq bolmazun-tijin, Türk budun üçün tün udimadim, күntüz olurmadim КТү.26 «Ең болмаса, бай халыққа отырдым. Іші ассыз, сырты тонсыз, әлсіз нашар халыққа отырдым (билік еттім). Інім Күлтегінмен сөйлестік. Әкеміз, ағамыз құраған халықтың атақ-даңқы жоқ болмасын деп, түрк халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмады» Айд. III,63. Қазіргі түркі тілдерінде белгісіздік есімдіктерінің функционалдық белсенділігі артып, тұлғалық, мағыналық жағынан ауқымы кеңейген. Қазақ тілінде *eš, eškim, ešteje, ešnäpse, ešbir, ešqašan, ešqandaj, ešqajsı* т.б. болымсыз есімдіктер қолданыста.

Тілдің даму тарихында айрықша орны бар есімдік категориялары форманттарының ескерткіштер тіліндегі қалып-күйі қазіргі түркі тілдерінде көп өзгерістерге түспеген. Лингвоэволюциялық үдерістерге байланысты қазіргі түркі тілдері есімдіктер жүйесінің көне түркілік қабатын құрайтын VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есімдіктердің тұлғалық және мағыналық парадигмасы қазақ тілінде біршама кеңіген.

§ 8. Үстеулердің қосымшалары

Түркі тілдеріндегі қимыл-әрекеттің жай-күйін, сапалық қасиеттерін білдіретін сөз табы – үстеулердің табиғаты тым күрделі, сөйлем ішіндегі синтаксистік қызметі де нақтылы сөйлем мүшелеріне байлаулы емес, етістікпен қабыса байланысып, пысықтауыш қызметін атқарса, кейде заттанып, бастауыш, толықтауыш қызметінде жұмсалады. Морфологиялық тұлғасын өзгертуге де бейім келеді, яғни есім сөздерге тән қосымшаларды қабылдап түрленеді. Сондықтан түркі тілдеріндегі үстеулерді кей жағдайда зат есім, сын есімдерден, есімдіктерден ажыратып алу қиындықтар тудырып жатады.

Түрік тілдері деректері негізінде үстеу сөздерге талдау жасаған Н.К.Дмитриев: «В турецком языке имеются целые группы слов, которые по существу не вмещаются в рамки одной какой-нибудь части речи, а представляют какие-то переходные величины между двумя или даже тремя категориями: 1) существительное – глагол; 2) глагол – существительное; 3) существительное – прилагательное; 4) прилагательное – существительное; 5) прилагательное – наречие; 6) существительное – прилагательное – наречие; 7) наречие – прилагательное – существительное. Исходный пункт во всех этих случаях определяется семантикой отдельного слова – лексемы, а грамматическое развитие этого слова прослеживается по его синтаксической функции в предложении», – деп ой түйеді¹. Ғалымның пікірінше, жалпы сөз таптарын тұрақтандырғыш тетіктер қызметін морфологиялық көрсеткіштер (аффикстер) атқарады, тұрақтанған сөз таптары үш өлшемге – семантикаға, синтаксиске, морфологияға бағынады.

Ескерткіштер тілінде үстеулер зат пен құбылыстың, қимыл мен іс-әрекеттің мекенге, мезгілге, шартқа, мөлшер мен көлемге қатысты әр түрлі қалпын, жай-күйін және сынының белгілерін білдіреді. В.М.Насилов Орхон, Енисей ескерткіштері тіліндегі үстеулер дербес лексикалық категория деңгейіне әлі жете қоймаған, даму, жетілу үстіндегі сөз тобы екенін көрсетеді². Қазіргі түркі тілдеріндегі сөз таптары жүйесімен салыстырғанда бұдан 1200-1500 жыл бұрынғы көне түркілер тіліндегі сөз таптарының даму үстінде болғаны даусыз, бұл тілдік заңдылық. Қалай болғанда да қазіргі тілдік құрылымның сілемі көне түркі жазба ескерткіштері тіліне дейін-ақ салынып қойғанын естен шығармауымыз керек. А.Н. Кононов көне түркі ескерткіштері тіліндегі үстеулердің сөзжасамдық жүйесінің төрт түрлі амалын көрсетеді: 1) арнайы аффикстер жалғану арқылы; 2) септік жалғау-

¹ *Дмитриев Н.К.* Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 27.

² *Насилов В.М.* Язык орхоно-енисейских памятников. – Москва: Наука, 1960. – С.39.

лары және көсемшенің жұрнақтары арқылы; 3) екі не одан көп сөздердің өзара кірігуі негізінде; 4) адвербиализация үдерісінің нәтижесінде¹.

Үстеулердің VI-IX ғасыр түркі жазбаларында кеңінен қолданылуы олардың V ғасырға дейін-ақ қолданыста болған ежелгі сөз табы екенін көрсетеді. Көне түркі тіліндегі үстеулер қатарын *emti* «енді»: *Ol emti añiу joq* «Ол енді анық жоқ» КТк. 3; *iraq* «жырақ»: *Süçig sabin, jimsaq aуin arur, iraq buduniу ança jaуitur ermis. Jaуru qonduqta kisre ariу bilig anta öjür ermis* КТк. 5 «Тәтті сөзін, жұмсақ қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді. Жақын қонған соң олардан жаман қылықты енді үйренген едік»; *Anta añiу kisi ança boşurur ermis: «iraq erser, jablaqayü birür, jaуuq erser, edgü aуi birür»,-tir* КТк.7 «Сонда өш адамда былай сендірген еді: «Жырақ болса, жаман сыйлық берер, жакын болса, игі сыйлық берер», -деп»; *üze* «үсті», *asra* «асты»: *Üze kök tenri asra jaуiz jir qilintiqtа ekinara kisioүli qilinmis. Kisi oүlynta üze eçüm-apam Bumün qayan, Istemi qayan oturmış* КТү.1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында кісі (адам) жаралған. Адам баласын басқаруға Бумынқаған, Істеміқаған отырған»; *Üze tenri basmasar, asra jir telinmeser Türk budun ilinjin, törünjin kim artati? Türk budun ökün* КТү.22 «Үстіңнен тәңірі баспаса, астында жер айрылмаса, түрк халқының елін, мемлекетін кім құртады. Түрк халқы өкін!»; *küntüz* «күндіз»: *Qañimiz, eçimiz qazyanmiş budun atі-küsi joq bolmazun-tijin, Türk budun üçün tün udimadim, күntüz olurmadim* «Әкеміз, ағамыз құраған халықтың аты, кісісі жоқ болмасын деп, түрк халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» КТү. 26.

Ескерткіштер тіліндегі үстеулер де құрылымына қарай негізгі және туынды үстеулер болып бөлінеді. Ғ.Айдаров Тоникуқ ескерткіші тіліндегі негізгі үстеулерге *teg* «ұқсас», *өң* «ерте», *ök* «дәл, тек» лексемаларын, туынды үстеулерге *ebgerü* «үйге қарай», *küntüz* «күндіз», *örtçe* «өрттей», *içre* «ішке» сөздерін жатқы-

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.135-142.

зады. Ғалым ескерткіш тіліндегі үстеулерді мағынасына қарай үшке жіктейді: 1. Мекен үстеуі: *arqada* «арқада, кейінде», *qodï* «төмен», *joqarı* «жоғары», *ebgerü* «үйге қарай»; 2. Мезгіл үстеуі: *küntüz* «күндіз»; 3. Амал үстеуі: *ebriü* «кері», *tegire* «айнала»¹.

А. Есенқұлов жалпы Орхон, Енисей жазбаларындағы үстеулерді мағыналық жағынан «мезгіл, мекен, сын, мөлшер, күшейткіш, мақсат және топтау»² деп жіктейді. «Үстеулерді талдау басқа сөз таптарына қарағанда қиындау. Өйткені, үстеудің көпшілігі басқа сөз таптарынан әртүрлі тәсілдер арқылы қалыптасқан сөздер. Елеусіз ғана мағыналық және морфологиялық өзгеріс арқылы сөз табының әрқайсысы үстеуге айналады»³. Сондықтан үстеу тудыратын қосымша морфемалар кей жағдайда басқа сөз таптарын жасайтын қосымшалармен, септік категорияларымен, көсемшенің, есімшенің жұрнақтарымен сәйкес келіп жатады.

Үстеу тудыратын қосымша морфемалар (және үстеу қызметінде жұсалатын сөздер жасайтын қосымшалар)			
№	VI – IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	- <i>γaru</i> , - <i>gerü</i> , - <i>qarı</i>	<i>ilgerü</i> → * <i>il+gerü</i> «ілгері» <i>joqarı</i> → * <i>jo+qarı</i> / <i>jögeru</i> → * <i>jö+geru</i> «жоғары» <i>qurıγaru</i> → * <i>qurı+γaru</i> «кейінге қарай» <i>jirγaru</i> → * <i>jir+γaru</i> «солға қарай» <i>birgeru</i> → * <i>bir+geru</i> «бері қарай (оңға қарай)»:	- <i>γarı</i> / - <i>gerim</i> - <i>qarı</i> / - <i>keri</i>
	∅		- <i>qarı</i> / - <i>keri</i>

¹ Айдаров Ф. Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 76.

² Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 183, 184.

³ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б.181, 182.

-ηaru/-ηerü	<p><i>ortusiηaru</i>→<i>ortusi+ηaru</i> «ортасында» <i>jontiηaru</i>→<i>jonti+ηaru</i> «жылқысына қарай» <i>tebesiηeru</i>→<i>tebesiηeru</i> «түйесіне қарай» <i>ebiηerü</i>→<i>ebi+ηerü</i> «үйіне қарай» <i>ordusiηaru</i>→<i>ordusi+ηaru</i> «ордасына қарай»</p>	∅
-ra, -re, -rü	<p><i>asra</i>→<i>as+ra</i> «астыда, төменде» <i>içire</i>→<i>içi+re</i> «іші, ішінде» <i>tašra</i>→<i>tašra+ra</i> «тысы, сырты» <i>öηre</i>→<i>öη+re</i> «алдымен, әуелі, алдында» <i>tegire</i>→<i>tegi+re</i> «айнала» <i>udišru</i>→<i>udiš+ru</i> «ұшырасқан кезде (қарсы келгенде)»</p>	-ri /-rī
-ja, -je-	<p><i>birije</i>→<i>biri+je</i> «оңы, оң жақта» <i>jiraja</i>→<i>jira+ja</i> «солы, сол жақта» <i>qurija</i>→<i>quri+ja</i> «батыста»</p>	∅ -i, -i
-a, -e	<p><i>üze</i>→*<i>üz+e</i> «үстінде», <i>ekin ara</i>→<i>ekin *ar+a</i> «екеуінің арасында»</p>	-a, -e
-ča, -če	<p><i>otča</i>→<i>ot+ča</i> «отша (от сияқты)» <i>borča</i>→*<i>bor+ča</i> «боранша (боран сияқты)» <i>ögüzče</i>→<i>ögüz+če</i> «өзенше, суша» <i>tayča</i>→<i>tay+ča</i> «таудай» <i>subča</i>→<i>sub+ča</i> «суша» <i>erigče</i>→<i>erig+če</i> «ерше, ер сияқты» <i>anča</i>→<i>an+ča</i> «осылай, сонша» <i>bunča</i>→<i>bun+ča</i> «бұнша/мұнша, сонша» <i>könlünče</i> →<i>könlün+če</i> «көңіліңше, көңіліңдегідей»</p>	-ša, -še
-ti/-ti	<p><i>tüketi</i>→*<i>tüke+ti</i> «түгел» <i>edgüti</i>→<i>edgü+ti</i> «жақсылап, мұқият»</p>	-ti, -ti, -i, -i

-la/-le	<i>birle</i> → <i>bir +le</i> «бірге»	-la,-le <i>sip</i> → <i>bir +le(sip)</i>
-teg	<i>böriteg</i> → <i>böri+teg</i> «бөрідей» <i>qonteg</i> → <i>qon+teg/ qojteg</i> → <i>qoj+teg</i> «қойдай»	-daj,-dej, -taj,-tej
-seg,-cīγ,- cīγ	<i>adincīγ</i> → <i>adın+cīγ</i> «айрықша, ерекше» <i>ödseg</i> → <i>öd+seg</i> «уақытша, белгілі бір уақытта»	Ø
-qu,-kü,-qī, -ki,- γī,-gü	<i>başγu</i> → <i>baş+γu</i> «басқы» <i>körgü</i> → <i>kör+gü</i> «бағынышты»	-γī,-gi, -qī,-ki
-in,-in, -ün,-un	<i>küzün</i> → <i>küz+ün</i> «күзде» <i>jazın</i> → <i>jaz+in</i> «жазда, жазын» <i>qorin</i> → <i>qor+in</i> «көбісі» <i>jadayin</i> → <i>jaday+in</i> «жаяу, жаяулап», <i>jalinjin</i> → <i>jalin+in</i> «жалаңаш-жалпы»	-in,-in
-i,-i -u,-ü	<i>qodī</i> → <i>*qod+i</i> «төмен», <i>kirü</i> → <i>*kir+ü/ kerü</i> → <i>*ker+ü</i> «кері»	-i,-i
-dan,-den, *-tan,-*ten	<i>öñden</i> → <i>öñ+den</i> «алдынан»	-dan/ -den, -tan/-ten, nan/-nen
-da,-de, -ta,-te	<i>arqada</i> → <i>arqa+da</i> «арқада, кейінде» <i>anta</i> → <i>*a(n)+ta</i> «соңда, содан соң» <i>bunta</i> → <i>bun+ta</i> «соңда,мұнда»	-da/-de, - ta/-te

√-γaru,-gerü,-ηaru/-ηerü. Орхон, Енисей, талас жазбалары тілінде √-γaru,-gerü,-ηaru/-ηerü құранды қосымшалары жалғану арқылы «қайда?», «қайдан?» деген сұрақтарға жауап беріп, іс-әрекеттің бағытын, мекенін және субъектінің орнын білдіретін сөздер жасалады. √-γaru,-gerü жұрнағы барыс септігінің √-γa,-ge және жатыс септігінің √-ru,-rū жалғауларының қосындысынан

жасалған құранды жұрнақ ретінде қарастырылады. $\sqrt{-\eta aru/-\eta erü}$ қосымшасы да тәуелдік формасына жалғанатын барыс септігінің $\sqrt{-a/-e}$ форомантына $\sqrt{-ru,-rü}$ қосымшасының жалғануы арқылы жасалып тұр. Көне түркі жазбалары тілінде $\sqrt{-\eta aru/-\eta erü}$ күрделі форманты жиі кездеседі.

Ескерткіштер тілінде: *ilgerü* → *il+gerü* «ілгері», *birgeru* → *bir+geru* «бері қарай (оңға қарай)», *qurıyaru* → *qurı+yaru* «кейінге қарай», *jıryaru* → *jır+yaru* «солға қарай» *ortusiηaru* → *ortusi+ηaru* «ортасында»: *Ilgerü kün toysiqqa, birgeru kun ortu siηaru, qurıyaru kün bat-siqıña, jıryaru – tün ortusiηaru - anta içreki budun qor maña körür, ança budunqor itdim* КТк.2 «Ілгері күн шығыста, оң жақта күн ортасында, кейін күн батыста, сол жақта түн ортасында – соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, халықты осынша көп еттім» Айд.І,168 ~ қаз. *ilgeri* → *il+geri*; *jögeru* → **jö+geru* «жоғары»: *Qañim İteris qağanıy, ögim İlbilge qatunıy tenri töpesinte tutıp, Jögeru kötermis erinç. Qañim qağan jiti jegirmi erin taşıqmıs* КТү.11 «Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен. Әкем қаған он жеті ер жиыпты» Айд.І, 173 ~ қаз. *žoyarı* → **žo+yarı*.

Көне түркі мұралары тіліндегі $\sqrt{-yaru,-gerü,-\eta aru/-\eta erü}$ қосымшасын жалғаған барыс септігі тұлғасындағы есім сөздердің бәрі де үстеу қызметінде жұмсала алады: *jontıηaru* «жылқысына қарай»: *Бег er jontıηaru barmış bijesi qulunlamış, altun tujuqlu adyіrlіy jaraγaj* «Бег ер жылқысына барған, ақ биесі құлындаған, алтын тұяқты айғыр жарағай (болғай)» ҮБ.5; *tebesiηeru* «түйесіне қарай»: *Tebesiηeru barmış* ҮБ.5 «Түйесіне қарай барған» Айд. III,159; *ebiηerü* «үйіне қарай»: *Ebiηerü kelmiş üçinç kunçuj urilnamış beglik jaraγaj tir* ҮБ.5 «Үйіне қарай келген. Үшінші бикеші ұл туған, Бек болғай, - деген» Айд. III, 159; *ordusiηaru* «ордасына қарай»: *Özi süsi ögire sebinü ordusiηaru kelir tir* ҮБ. 34 «Өзі, әскері шаттан-қуанып, өз ордасына келер, – дер».

Көнетүркілік $\sqrt{-yaru,-gerü}$ қосымшасы қазақ тілінде $\sqrt{-yarı/-geri-qarı/-keri}$ тұлғасында сақталған: *tisqarı* → *tis+qarı*, *işkeri* → *keri*, *žoyarı* → **žo+yarı*, *ilgeri* → **il+geri*.

√-*ra/-re,-ru,-rū* қосымшасы ескерткіштер тілінде мекенді, орынды білдіретін үстеулер жасайды. Қазіргі чуваш тілінде √-*ral/-re,-tal/-te* қосымшалары орынды, мекенді білдіретін жатыс септігінің қосымшасы қызметін атқарады.

Ескерткіштер тілінде: *asra*→ *as+ra* «астыда, төменде»: *Üze tuman turdi, asra toz turdi, quş uyi uça azti, kijik oyli jügürü azti kisi oyli joriju azti jana tenri qutinta üçünç jilta qor esen tükel körüşmiş, qor ögirer sebünür, tir, ança bilinler edgü ol* ЫБ. 15 «Үстиде (жоғарыда) тұман тұрды, төменде шаң тұрды, құс баласы ұша жүріп жолдан адасты, киік баласы жүгіріп жүріп адасты, кісі баласы жүре жолдан тайды (азды) және Тәңірі құтымен үшінші жылда аман-есен бір-бірімен көріскен. Көпшілігі шаттанып қуанған деген. Сонша біліңдер: игі ол» Айд.36 161; *Üze kök tenri asra jayüz jir qilintiқта Ekin ara kisi oyli qilinmiş* КТү.1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» Айд.I,171; *içire*→*içi+re* «іші», *taşra*→*taşra+ra* «тысы, сырты»: *Nej jilsiy budunqa olurmadim. İçire aşsiz, taşra tonsiz, jabiz, jablaq budunta üze olurtim* КТү. 26 «Ең болмаса, бай халыққа отырмадым. Іші ассыз, сырты киімсіз, әлсіреген, нашар халыққа отырдым (биледім)» Айд.I,176; *kirü/kerü*→**ki/*ke+rü* «кері»: *Ilgerü Qadırqan jışqa tegi kirü Temir qarıyqa tegi qonturmış* КТү.2 «Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қақпаға дейін қондырған» Айд.I,171; *udişru*→*udiş+ru* «ұшырасқан кезде (қарсы келгенде)»: *Bir erig oqun urti, eki erig udişru sançdi. Ol tegdükde Bajırkunin aq adyiriü udliqin siju urti* КТү.36 «Бір ерін оққа ұшырды, екі ерін қарсы келгенде шанышты. Ол айқаста өкшелей қуғанында Байырғы ақ айғыры мертiкті»; *Eki erig udişru sançdi. Qarluquy ölürtimiz, altimiz. KТү. 42* «Екі ерін қарсы келгенде шанышты. Қарлуқты өлтірдік, жеңдік» Айд.I, 179-180; *öñre*→*öñ+re* «алдымен, әуелі, алдында»: *Juyci-sigitiç öñre kün toysiçda Bökli çöllig il tabyaç, tüpüt, arar, purum, qiriq az üç qurıqan, otuz tatar, qitan, tatabi bunça budun kelipen, siytamis, jiyłamis. KТү.4* «Жылап-сықтаған: әуелі (алдымен) күн шығыстан Бөкли шөлінің елі, табғаш, тибет, авар,

үрім, қырық аз, үш құрықан, отыз татар, қытан, татбылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады» Айд.І, 172.

√-ja/-je. Бағытты білдіретін √-ja/-je қосымшасының мән-мағынасы мен қызметі √-γaru,-gerü,-ηaru/-ηerü жұрнағының қызметі мен мағынасына сәйкес келеді. Ескерткіштер тілінде: *qurija*→*quri+ja* «батыста»: *Anta kisre itjilqa үч qarluq jablaq saqinip teze bardı qurija on oqqa...* Тар.26 «Содан соң ит жылы үш қарлұқ өтірік сатылып, қашты, батыстағы он оққа...» Айд.ІІІ,180; *birije*→*biri+je* «оңы, оң жақта», *jiraja*→*jira+ja* «солы, сол жақта»: *Birije tabyač budun jaüermis, jiraja Baz qaγan toquz oγuz budun jaü ermis, qirq az, qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatabi - qop jaü ermis.* КТү.14 «Оңында табғаш халқы жау еді, солында Баз қаған тоғыз оғыз халқы жау еді» Айд.ІІІ, 60.

√-a/-e. Орхон, Енисей, Талас мұралары тіліндегі √-a/-e қосымшасы ескерткіштер тіліндегі мекен үстеулерін жасайды. Ескерткіштер тілінде: *üze*→**üz+e* «үстінде», *ekin ara*→*ekin *ar+a* «екеуінің арасында»: *Üze kök teñri Asra jaüiz jir qilintiqtta Ekin ara kisi oγli qilinmis Kisi oγlynta üze eçüm-aram Bumın qaγan, Istemi qaγan oturmış* КТү.1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында кісі (адам) баласы жаралған. Адам баласын басқаруға Бумын қаған, Істемі қаған отырған» Айд.І,171; *Üze teñri basmasar, asra jir telinmeser Türk budun ilinjin, törünjin kim artati? Türk budun ökün* КТү. 22 «Үстіңнен тәңірі баспаса, астыңда жер айрылмаса, түрк халқының елін, мемлекетін кім құртады. Түрк халқы өкін!»; *Özlik at öñ jirde aγip, öñüp turu qalmış, Teñri küçine taγ üze jul sub körüpen, jış üze jaš otkörü joriju barıpan, sub içipen, jaşjipen ölümde ozmiş tir* ЫБ.17 «Өзіндік ат ілкі жерде арып, өңіп, жүре алмай, тұрып қалды, Тәңірі күшімен тау үстінен суға жол көріп, жас шөп көріп, жүре барып, су ішіп, өлімнен құтылды дер» Айд.ІІІ, 161.

√-ča/-če – сын-бейне мәнді үстеулер жасайтын қосымша. Ескерткіштер тілінде: *otča*→*ot+ča* «отша (от сияқты)», *borča*→**bor+ča* «боранша (боран сияқты)»: *Türgis qaγan süsi Bolčuda otča, borča kelti. Süñüsdimiz. Kültegin Başyu boz at binip tegdi. Boz at...* КТү.

37 «Түргеш қаған әскері отша, боранша келді» Айд. I, 179 ~ қаз. *otša*→*ot+ša*, *boranša*→*boran+ša*; *ögüzçe*→*ögüz+če* «өзенше, суша», *taγca*→*taγ+ča* «таудай»: Qanin *ögüzçe* jügürti, sönüküg *taγca* jatdı БҚ.20 «Қаның суша ақты, сүйектерің тауша үйіліп жатты» ~ қаз. *özenşe*→*özen+če*, *tawša*→*taw+ša*; *subča*→*sub+ča* «суша»: Barduq jirde edgüg ol erinč. Qanin *subča* jügürti, sönükün *taγca* jatdı. Begilig urı oylın qul boltı, silik qız oylın күн boltı. Bilmedük üçün jablaqinın üçün eçim qaγan uça bardı КТү.24 «Барған жерден не жақсылық таптың? Қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты. Бек ұлдарың құл болды, сұлу қыздары күн болды. Білмегенің үшін, жамандығың үшін ағам қаған ұшты (дүниеден өтті)» Айд. I, 176 ~ қаз. *suwša*→*suw+ša*; *könlünçe* →*könlün+če* «көңіліңше, көңіліңдегідей»: Qaγanim ben özüm bilge Tonijkuq ötüntük ötünçümin esidü bertı *könlünçe* udiz tidi. Kök öñüg juγuru Ötüken jisγaru udiztim Тон.15 «Қағаным мен өзім бірге Тоньюкуқ өтінген өтінішімді естіді, көңілдегіше жүргіз, - деді. Көк Өңүг таптай Өтүкен қойнауына жүргіздім» Айд. II, 107; Bu süg elt tidi. Qı jinü *könlünçe* aj Ben saγa ne ajañin tidi. Kelip erser kü er ükülür. Kelmez erser Tilüγ sabüγ alı olur tidi. Altun jış da olurtimiz Тон.32 «Бұл әскерді өзің баста, - деді. Қиындықты көңіліңше шеш, мен саған /басқа/ не айтайын, деді. Келер болса, күш көбейер. Келмесе егер /онда/ тілді, сөзді ала отыр, - деді. Алтын қойнауында отырдық» Айд. II, 110 ~ қаз. *könilinşe*→*könilin+še*; *erigče*→*erig+če* «ерше, ер сияқты»: Beg erigče Sabiq basar eçimiz E.32 «Бек ерлер сияқты біздің туысымыз Сабық басар» ~ қаз. *erše*→*er+še*.

√-*çal-če* жұрнағы мөлшер үстеулерін де тудырады: *anča*→*an+ča* «осылай, сонша»: Anča tip, tabγač qaγanqa jaγı bolmis КТү.9 «Осылай деп, табғаш қағанға жау болды» Айд. I, 173; Üze türk teñrısı, türk iduq jiri, subı *anča* timis: КТү.10 «Көкте түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жері-суы былай депті» Айд. I, 173; *bunča*→*bun+ča* «бұнша/мұнша, сонша»: Bödke özüm olurup *bunča* aγır törüg tört bulunđaqı budunüγ...itdim БҚ.2 «Тақта өзім отырып бұнша ауыр төрелікті төрт тараптағы халықты...еттім»; Juγci-sigiti: öñre күн toγsiqda Bökli cöllig il tabγač, tüpüt, apar, purum, qiriq az üç qu-

riqan, otuz tatar, qitan, tatabi *bunča* budun kelipen, siütamıs, jülamıs. Antay kulig qayan ermis КТү.4 «Жылап-сықтаған: әуелі күн шығыстан Бөклі шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз, үш құрықан, отыз татар, қытан, татбылар – сонша халық келіп, жылап-сықтады Осындай сыйлы қаған еді» Айд.І, 172 ~ қаз. *munša*→*mun+ša*, *bunša*→*bun+ša*.

Көнетүркілік $\sqrt{-\check{c}a/-\check{c}e}$ жұрнағы қазіргі қазақ тілінде $\sqrt{-\check{s}a/-\check{s}e}$ тұлғасында кеңінен қолданылады. Қазақ тілінде $\sqrt{-\check{s}a,-\check{s}e}$ есім сөздерге жалғанып туынды үстеулер жасайтын қосымша морфема: *balaša*→*bala+ša* (балаша қуану), *ijtše*→*ijt+še* (итше ырылдау), *erekše*→*erek+še*, *ekekše*→*erkek+še* (еркекше киіну), *oñaša*→**oña+ša*, *örtše*→*ört+še* (өртше шарпу), *suša*→*su+ša* (өтірікті суша сапыру), *waqitša*→*waqim+ša*, *äzirše*→*äzir+še/qazir*→*qazir+še* т.б.

Зерттеушілер $\sqrt{-\check{c}a,-\check{c}e,-\check{s}a,-\check{s}e}$ формантының шығу тегін дербес лексемалық деңгейдегі *šaq* «уақыт, кез, сәт» (жастық шақ) тұлғасымен байланыстырады: «Происхождение аффикса *-ca/-ce* устанавливается сравнительно легко. Он восходит, по общему мнению, к отдельному слову *чак* «время», «пора», «момент», которое и ныне употребляется как отдельное слово, например: *без бала чакта* «во время нашего детства». Таким образом, *татар-ча* происходит от *татар-чак* (собственно: «татарский лад», «татарский манер» – «на татарский лад», по-татарски»). Когда элемент *чак* в подобного рода сочетаниях утратил свое первоначальное содержание и стал осознаваться как служебный грамматический элемент, он утратил также и стандартность»¹.

$\sqrt{-\check{t}i/-\check{t}i}$ жұрнағы мөлшер үстеулерін және сын-бейне мәнді үстеулер тудырады: *tüketi*→**tüke+ti* «түгел»: *Sabimîn tüketi esitgil ulaju ini-jigünim, oylanım, bir-ekioyušim, budunım, birije-šadapitbegler, jiraja-tarqat bujruc begler, otuz...КТк. 1* «Сөзімді түгел есіткін соңымдағы іні-жиенім, ұлым, жақын руым, халқым, оңымда шад апыт бектер, солымда тарқандар бұйрық бектер, отыз»; *edgüti*→*edgü+ti* «жақсылап, мұқият»: *Toyuz oğuz begleri, budunı,*

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 47.

bu sabimîn edgüti esid, qatıydı tın̄da! İlgeru kün toysıqqa, birgeru kün ortusın̄aru, qurıyaru kün batsıqın̄a, jıryaru tün ortusın̄aru anta içreki budun qor maña körür, ança budun qor itdim КТк. 2 «Тоғыз оғыз бектері, халқы бұ сөзімді жақсы есіт, қатты тыңда! Ілгері – күншығыста, оң жақта – күн ортада, кейін-күнбатыста, сол жақта түн ортасында – соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, халықты осынша көп еттім». Айд.ІІІ,53.

√-la/-le – сын-бейне мәнді үстеулер жасайтын жұрнақ: *birle*→*bir +le* «бірге»: *Їаа сеңүн секіз түмен birle сүнүсдім, сүсін anta өлүртім. Altı otuz jaşıma çik budun qırq a zbirle jaüi boltı* БҚ,26 «Чача сеңүн бастаған әскермен (бірге) соғыстым, әскерін өлтірдім (қырдым). Жиырма алты жасымда чик халқы қырк азбен бірге жау болды» Айд. ІІІ, 82-83 ~ қаз. *birge*→*bir +ge*. Көнетүркілік үстеу тудыратын √-la/-le жұрнағының қызметін қазақ тілінде √-qa/-ke,-ya/-ge қосымшасы атқарады: *äzirge*→*äzir+ge*, *birge*→*bir+ge*, *zorıya*→*zor+ya*, *bosqa*→*bos+qa*, *bekerge*→*beker+ge* т.б.

√-teg. Ескерткіштер тіліндегі дербес лексема *teg* «тек, текті, тектес» сөзі өзінің алдындағы есім сөздермен де, етістіктермен де тіркесіп келіп, үстеу мәнін беретін √-daj/-dej,-taj/-tej қосымшасының қызметінде жұмсалады: *böriteg*→*böri+teg* «бөрідей», *qojteg*→*qoj+teg* «қойдай»: *Teңri küç bertük üçün qañim qayan süsi böriteg ermis, jaüisi qojteg ermis. İlgerü-qurıyaru sülep tirmiç, qobartmiç. КТү.12* «Тәңірі күш бергені үшін әкем қаған әскері бөрі дей еді, жаулары қой дай еді. Ілгері-кейін аттанып, жинапты, көтеріпті» Айд.ІІІ,59 ~ қаз. *böridej*→*böri+dej*, *qojdaj*→*qoj+daj*; *körmesteg*→*körmes+teg* «көрместей», *bilmezteg*→*bilmez+teg* «білместей»: *Inim Kültegin kergek boltı. Özim saqıntım. Körür közim körmesteg, bilir biligim bilmesteg boltı. Özim saqıntım. Öd teңri jasar, kisi oülü qor ölgeli törümis КТү.50* «Інім Күлтегін қаза болды. Өзім қайғырдым. Көпер көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Өзім қайғырдым. Уақытты тәңірі жасар, адам баласы бәрі өлгелі туған» Айд.ІІІ,70 ~ қаз. *körmestej*→*körmes+tej*, *bilmestej*→*bilmes+tej*.

√-seg/-sıy,-çiy – үстеу тудыратын қосымша морфема. Көне түркі ескерткіштері тілінде қолданылатын √-seg/-çiy қосымша-

сын А.Есенқұлов «қазіргі түркі тілдерінің кейбіреуінде болмаса, қолданылудан ығысып қалған жұрнақтар қатарына»¹ жатқызады. Қазақ тілінде үстеу жасайтын $\sqrt{-seg/-sïy,-cïy}$ жұрнағының қызметін $\sqrt{-šal/-še}$ форманты атқарады.

Ескерткіштер тілінде: $\text{ödseg} \rightarrow \text{öd} + \text{seg}$ «уақытша, белгілі бір уақытта»: *Teñri jarılqaduq ücün özüm otuz artuqï üc jašima uq erti, ödseg ötüleg kücig idmiš qağanï jañilti* БҚ.34,35 «Тәңірі жарылқағаны үшін өзім отыз үш жасымда хан болдым, уақытша күшейген қағаны жаңылды»; $\text{adinčïy} \rightarrow \text{adin} + \text{čïy}$ «айрықша, ерекше»: *Tabγač qağanïñ ičreki bedizciğ iti. Añar adinčïy barq jaraturdim. İcin-tašin adjnčïy bediz urturdim, taš toqïtdim.* КТк.12 «Табғаш қағаны іштегі бедізшісін /шеберлерін/ жіберді. Оларға ерекше жай салдырдым. Іші-тысын ерекше өрнектеттім, тас тоқыттым».

$\sqrt{-qu,-kü,-qï/-ki,-yu/-gü}$ негізінен есім сөздер мен үстеулер жасайтын қосымша морфема. Ескерткіштер тілінде: $\text{bašyu} \rightarrow \text{baš} + \text{yu}$ «басқы»: *Türgis qağan süsi Bolčuda otča, borčakelti. Sünüsdimiz. Kültegin bašyu boz at binip tegdi. Boz at... КТү. 37* «Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді. Соғыстық. Күлтегін басқы боз атын мініп тиді» Айд.І, 179 ~ қаз. $\text{basqï} \rightarrow \text{bas} + \text{qï}; \text{körgü} \rightarrow \text{kör} + \text{gü}$ «бағынышты»: *Körgünin ücün igidmis bilge qağanïña ermis, barmis edgü iline kentü, jañiltiy, jablaq kigürtig. Jarïqliy qantan kelirjana eltdi? КТү. 23* «Бағынғаның үшін /сені/ асқақтатқан білгіш қағаныңа ерген, ілескен жақсы еліңнің алдында өзің жаңылдың, жамандық әкелдің. Жарақты қайдан келіп айдап кетті?» Айд.І, 176. Көнетүркілік $\sqrt{-qu,-kü,-qï/-ki,-yu/-gü}$ морфемасы қазақ тілінде: $\sqrt{-yï/-gi,-qï/-ki}$ тұлғасында сақталған: $\text{alyaşqï} \rightarrow \text{alyaş} + \text{qï}, \text{basqï} \rightarrow \text{bas} + \text{qï}, \text{žazyï} \rightarrow \text{žaz} + \text{yï}, \text{keški} \rightarrow \text{keš} + \text{ki}, \text{soñyï} \rightarrow \text{soñ} + \text{yï}$ т.б.

$\sqrt{-in/-ün}$ – мезгіл және қимыл-сын мәнді үстеулер тудыратын қосымша. Көне түркі жазбалары тілінде құралдық септіктің қосымшалары $\sqrt{-n,-in,-ün/-in,-ün/-un}$ форманты жалғанған сөздердің мезгілдік, қимыл-сындық мәні де айқын: $\text{küzün} \rightarrow \text{küz} + \text{ün}$ «күзде»: *Ančip ol jil küzün ilgerü orïdim, tatarïy atdim* МЧ.20 «Бұдан

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 188, 189.

кейін сол жылы күзінде ілгері жүрдім, татарға аттандым Айд. III,142; *qorin*→*qor+in* «көбісі»: *Süsi üç biñ ermis. Biz eki biñ ertimiz. Süñüsdimiz. Teñri jarılqadı jandıq jolta jeme öltikük. Anta ötrü oğuz qorin kelti. Kelürtim ök?* Тон.16 «Әскері үш мың еді. Біз екі мың едік. Соғыстық. Тәңрі жарылқады қайттық, қайтар жолда тағы да көп өлді бәлкім. Содан соң оғыз түгел келді» Айд. II,107.

А.Н.Кононов түркі жазба ескерткіштері тіліндегі құралдық септіктің $\sqrt{-n,-in,-in,-ün/-un}$ қосымшалары арқылы жасалған үстеулерге *jadayin*→*jaday+in* «жаяу, жаяулап», *jalinin*→*jalin+in* «жалаңаш-жалпы» лексемаларын да қосады¹: *Jir-sajubarmiš budunölü-jitü jadayin-jalanin jana kelti. Buduniğ igidejin tijin, jirğaru oğuz budun tара, ilgeru qitan, tatabi budun tара, birgerü tabğaş tара uluğsü eki jegirmi...sünüšdim* КТү.28 «Жер сайын (жер-жерге) тараған халық өліп-жітіп, жаяу-жалаңаш қайта келді. Халықты көтерейінд еп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бергері табғашқа қарсы үлкен әскер мен он екі /рег/ соғыстым» Айд. I,177.

$\sqrt{-dan/-den, -tan/-ten}$ – мекен мәнді үстеулер жасайтын шығыс септігінің қосымшасы. Ескерткіштер тілінде: *öñden*→*öñ+den* «алдынан»: *Qırq azda jantimiz Türges qağanta körüg kelti. Sabi anteg öñden qağaru Sü jorilim timis jorimasar bizni Qağani alp ermis Ajğucisi bilge ermis Kaç neñ erser* Тон.29 «Қырқ аздан қайттық. Түргеш қағанынан елші келді. Сөзі мынадай: алдынан қағанға қарай Әскер жіберейік, – деді /егер/ Жүргізбесек бізді Қағаны – алып Ақылшысы – білгіш Қайтсек те» Айд. II,109.

Қазақ тілінде де шығыс септігінің қосымшалары $\sqrt{-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen}$ жалғанған сөздер мекендік-бағыттық мән беріп, үстеу қызметінде жұмсалады: *aldan*→**al+dan*, *arttan*→*art+tan*, *astinan*→*asti+nan*; *žoyaridan*→*žoyari+dan*, *tömennen*→*tömen+nen*, *üstinen*→*üsti+nen* т.б.

$\sqrt{-da/-de, -ta/-te}$ қосымшалары мекен үстеулерін тудыратын форманттар қатарынан орын алады, негізінен сілтеу есімдік-

¹ Қараңыз: Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.140.

терінің жатыс септігі тұлғасына сәйкес келеді. Ескерткіштер тілінде: *anta* «сонда, содан соң»: Темір қаріуға *tegiirtimiz*. *Anta janturdimiz Inel qaγanqa...tezik, toqrisin* Тон.45 «Темір қақпаға дейін қудық Сонда қайтардық Инел қағанға тәжік, тоқар»; *Anta jerüki suq basliγ Soγdaq budun köp kelti. Ol күnte tegti Türk budun Temir qarüγqa* Тон.46 «Сонда Суқ бастаған соғды халқы көп келді. Сол күндері Түркі халқы Темір қақпаға жетті» Айд.ІІ,112; *bunta*→*bun+ta* «сонда,мұнда»: *Qaγan at bunta biz birtimiz, sinlim kunçujliγ birtimiz özi janilti, qaγan ölti, buduni күn, qul bolti*. КТү.20 «Қаған атын мұнда біз бердік, қарындасым бикешті бердік Өзі жаңылды, қағаны өлді, халқы күн, құл болды» Айд.І,175 ~ қаз. *bunda*→*bu(n)+da, munda*→*tu(n)+da*.

Жалпы түркі тілдеріндегі туынды үстеулер екі түрлі жолмен жасалатыны белгілі: бірі – сөз тудырушы жұрнақтар арқылы, екіншісі – басқа сөз таптарына тән әртүрлі сөздің кейбір көнеленген септік жалғаулары арқылы жасалады¹. Орхон, Енисей ескерткіштері тіліндегі туынды үстеулердің жасалуы да осы жүйеге негізделгенін көрсеткен А.Есенқұлов: «Септік жалғауларының көнеленуі арқылы бірер ғана туынды сөздер кездеседі. Бұл туынды үстеулер тұлғасы жағынан септік жалғауларына жақын болғанмен, мағынасы жағынан мүлде алыстап, септік жалғаулы сөз қалпында қабылданыммай қалыптасып кеткен үстеу ретінде танылады»², – деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, ғалымның көрсетуі бойынша ескерткіштер тіліндегі үстеулердің мағыналық топтары мен қазіргі қазақ тіліндегі үстеулердің мағыналық топтарымен негізінен сәйкес келеді, тек көне түркі тілінде себеп-салдар үстеулері кездеспейді.

¹ Қараңыз: Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1964. – Б. 327, 328.

² Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 189, 190.

§ 9. Етістіктердің сөзжасамдық жүйесі

Түркі тілдеріндегі күрделі сөз таптарының бірі етістіктер қимылды, процесті, әр түрлі өзгерістер мен құбылыстарды білдіретін сөздер тобын құрайды. Етістіктердің күрделі мазмұндық-тұлғалық құрылым екенін олардың лексика-семантикалық ерекшеліктерінің ауқымдылығынан, негізгі тұлғасы түрленетін грамматикалық формаларының қат-қабаттылығынан, түрленген тұлғалардың жиі трансформациялануынан, сөйлемдегі қолданысынан аңғаруға болады. «Етістіктің түбіртұлғасы (негізгі тұлғасы) қимылды, іс-әрекетті, процесті білдіреді және ол етістіктің жеке сөз табы ретіндегі жеке тұрғандағы семантикалық белгісі, негізгі жалпы грамматикалық мағынасы, ал бұйрық райдың екінші жағы сол етістіктің сөйлеу процесінде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде пайда болатын, грамматикалық нәлдік форма арқылы көрінетін түрлену мағынасы, яғни категориялық грамматикалық мағынасы болып табылады»¹.

VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіші тіліндегі етістіктер де басқа сөз таптарына қарағанда күрделі табиғатымен ерекшеленеді. Ғ.Айдаров Тоникүк ескерткіші тіліндегі етістіктерді үш мағыналық топқа бөліп қарастырады: 1. Қозғалыс қимылды білдіретін етістіктер: *aç-* «аш, ашу», *as-* «ас, асу», *et-/it-* «ет, ету», *bar-* «бар, бару», *bin-* «мін, міну», *biti-* «жаз, жазу», *jan-* «қайт, қайту», *jü-* «жи, жию», *jel-* «жел, желу», *kel-* «кел, келу», *keç-* «кеш, кешу», *öt-* «өт, өту», *qal-* «қал, қалу», *tez-* «қаш, қашу», *teg-* «ти, тию, жет, жету», *tüs-* «түс, түсу», *uç-* «ұш, ұшу», *ur-* «ұр, ұру», *id-* «жібер»; 2. Әрекетті білдіретін етістіктер: *atlat-* «аттан», *elt-* «жүргіз», *egid-* «көтер», *jügür-* «жүгір», *joyla-* «жоқта», *qayanla-* «қағанда», *qon-* «қон, қону», *oуraqla-* «кідір, тоқта», *ötün-* «өтін, өтіну», *ögle-* «талқылау», *sana-* «сана», *saqin-* «ойлан», *süle-* «соғыс», *tiril-* «тіріл, жинал», *ti-* «де, айт», *topla-* «топта», *tuj-* «түй»; 3. Күй-жайды білдіретін етістіктер: *adір-* «айыр, айыру», *alqin-* «алқын, алқыну»,

¹ Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – Б. 496.

әлсіреу», *aŋla-* «аңла, байқа», *bol-* «бол, болу», *jaj-* «ку, куу», *ıat-* «жат, жату», *ıapat-* «жарат, жарату», *jorü-* «жүр, жүру, көшу», *qabis-* «түн қату», *tiŋla-* «тыңда, тыңдау», *olur-* «отыр», *ına-* «ұна, ұнау», *üz-* «үз, үзу»¹ Орхон, Енисей, Талас мұраларына жататын барлық ескерткіштер тіліндегі етістіктерді семантикалық жағынан осы жүйеде топтастыруға болады.

Ескерткіштер тіліндегі етістіктер де құрылысына қарай түбір (негізгі) және туынды етістіктерден тұрады. Түркі тілдерінің агглютинативті табиғатына сай түбір етістіктерге қарағанда туынды етістіктер анағұрлым жиі қолданылады. Түбір етістіктер екі типке бөлінеді: етістік-есім мағыналы синкретизмдер және таза етістік түбірлер. Бірінші дәрежелі түбір синкретизмдер тілдің дамудың өте ежелгі қабаттарына тән құрылым болғандықтан ескерткіштер тілінде сирек кездеседі, етістік мәнді түбірлер біршама жиі қолданылады.

Болымды және болымсыз етістіктер. Етістіктердің қимыл мен іс-әрекеттің жүзеге асу, аспауына байланысты болымды және болымсыз болып бөлінуі де оның басқа сөз таптарынан ерекшелігін сипаттайды. Болымды етістік іс-әрекеттің, қимылдың болғанын, болып жатқанын немесе болатынын көрсетсе (*bol-*, *jel-*, *jorü-*, *süle-*, *qal-* т.б.), болымсыз етістіктердің қимыл мен іс-әрекеттің болмағанын, болып жатпағанын, алда да болмайтынын білдіреді (*bolma-*, *jelme-*, *jorüma-*, *süleme-*, *qalma-* т.б.). Ескерткіштер тіліндегі болымсыз етістіктер $\sqrt{-ma/-me}$ қосымшасы арқылы жасалады.

Ескерткіштер тілінде: *tegme* → *teg+me*, *tegürme* → *tegür+me* «тима»: *Ilregu Šantun jazıqqa tegisüledim. talujqa kiçig tegmedim. Birgerü Toquz Ersenke tegi süledim. Tüpütke kiçig tegmedim. Qurıyaru – Jinçü ügüz keçe KTK.3* «Ілгері Шантуң жазыққа дейін соғыстым, теңізге кішкене жетпедім. Бергеріде Тоғыз Ерсенге дейін соғыстым. Тибетке кішкене жетпедім. Кері қарай Сырдария өзенін кеше»; *Ekinti İšbara jamtar boz atıy binip tegdi. Ol at anta ölti.*

¹ *Айдаров Ф.* Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 68.

Üçünč Jegin Silig begin kedimlig toriγ at binip tegdi. Ol at anta ölti. Jaraqinta, jalmasintajüž artuq oqun urti, jizke basıña bir *tegürmedi* КТү. 33 «Екінші /рет/ Ышбара қолбасының бозатын мініп тиді. Ол ат сонда өлді. Үшінші /рет/ Иегін. Ол ат сонда өлді. Қаруына, сауытына жүзден артық оқ тиді, дулығалы басына бірі де тимеді» Айд.І, 168, 178 ~ қаз. *tijme*→*tij+me*; *qılma*→*qıl+ma* «қылма»: Анча қазғанып бірікі будунығ от суб қылмадым КТү.27 «Сонша құрап, біріккен халықты от-су қылмадым» Айд.І, 177 ~ қаз. *qılma*→*qıl+ma*; *bolma*→*bol+ma* «болма», *udıma*→*udı+ma* «ұйықтама», *olurma*→*olur+ma* «отырма»: Neñ jilsiy budunqa olurmadim. İçire ašsiz, tašra tonsiz, jabiz, jablaq budunta üze olurtim. Inim Kültegin birle sözleş dimiz. Qañimiz, eçimiz qazğanmiš budun atı-küsi joq *bolmazun-tijin*, Türk budun üçün tün *udımadim*, күntüz *olurmadim* КТү. 26 «Ең болмаса, бай халыққа отырдым. Іші ассыз, сырты тонсыз, әлсіз нашар халыққа отырдым (билік еттім). Інім Күлтегинмен сөйлестік. Әкеміз, ағамыз құраған халықтың атақ-даңқы жоқ болмасын деп, түрк халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмады» Айд.І, 176-177 ~ қаз. *bolma*→*bol+ma* «болма», *ujıqtama*→*ujıqta+ma* «ұйықтама», *otırma*→*otır+ma*; *basıtma*→*basıt+ma* «басындырма»: Olurın tijin timis. Jelme qarayu edgüti urγil *basıtma* timis. Böğü qaγan baγaru anča aǰıdmis. Ara tarqanγaru içre sab idmis. Bilge Tonıkuq anıγ ol öz ol añlar Тон. 34 «Отыра бер, – депті. Асықпа күзетшіні жақсылап қойың. Бастырма, – деді. Бөгі қаған маған осыны айтты. Апа-тарқанға құпия сөз жіберді. Білге Тоникуқ сүм (ақылды) ол өзі аңлар (аңғарар)» Айд.ІІ,110 ~ қаз. *basındırma* → *basındır+ma*. Тілдің даму барысындағы дауыссыздар үндестігінің тереңдеуіне байланысты қазақ тіліндегі болымсыз етістік жасайтын қосымшалардың үш түрлі варианттары *√-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* қалыптасқан.

Түркі тілдеріндегі етістіктердің аффикстік сөзжасам жүйесі монғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі етістіктердің сөзжасам жүйесімен көп жағдайда сәйкес келіп жатуына¹ байланысты

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. – Москва: Наука, 1957. – С. 173.

түркі етістіктерінің қосымша морфемалар арқылы жасалу амалы түркі тілдері дамуының ежелгі кезеңін сипаттайтын құбылыс ретінде қарастырылады¹.

VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі етістік тудыратын қосымшалар қазіргі түркі тілдеріндегі етістіктердің сөзжасам жүйесіне сәйкес келеді.

Етістік тудыратын жұрнақтар			
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	-a, -e	<i>ata</i> → <i>at+a</i> «ата, атау» <i>jaša</i> → <i>jaš+a</i> «жаса (өмір сүр)» <i>sana</i> → <i>san+a</i> «сана» <i>tile</i> → <i>til+e</i> «тіле»	-a, -e
	-i, -i, -u, -ü	<i>biti</i> →* <i>bit+i</i> «жаз, жазу», <i>toqı</i> →* <i>toq+i</i> «қаша (тасты қашау)»	-i, -i
	-la, -le	<i>aŋla</i> → <i>aŋ+la</i> «аңла, түсін, аңғар, байқа» <i>atla</i> → <i>at+la</i> «аттан» <i>bašla</i> → <i>baš+la</i> «баста» <i>eble</i> → <i>eb+le</i> «үйлену, үйлендіру» <i>jayla</i> → <i>jay+la</i> «жаула, жауласу» <i>jajla</i> → <i>jaj+la</i> «жайла» <i>jokla</i> → <i>jok+la</i> «жоғарыла» <i>qışla</i> → <i>qış+la</i> «қыста» <i>ögle</i> → <i>ög+le</i> «ойла» <i>qiličla</i> → <i>qilič+la</i> «қылышта» <i>qušla</i> → <i>quš+la</i> «құс аула» <i>topla</i> → <i>top+la</i> «топтау, жинау, қабаттау, қалыңдату» <i>jerle</i> → <i>jer+le</i> «жайладым (белгілі бір жерді мекендедім, отырдым)»	-la, -le, -da, -de, -ta, -te

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 24.

-q, -k, -ïq, -ik, -uq, -ük	<i>joluq</i> → <i>jol+uq</i> «ЖОЛЫҚ» <i>uduγ</i> → <i>*ud+uγ</i> «БАҒЫН» <i>tašiy</i> → <i>taš+iγ</i> // <i>tašiq</i> → <i>taš+iq</i> «ТАСЫ (тасыну, аттану, жолға шығу)»	-q, -k, -ïq, -ik
-is, -is, -iš, -iš, -uš, -üš	<i>süñüs</i> // <i>süñüš</i> → <i>*süñ+üs</i> // <i>üš</i> «СОҒЫС (сүңгілес)» <i>uruš</i> → <i>ur+uš</i> «ҰРЫС»	-is, -is, -iš, -iš
-n, -in, -in, -un, - ün	<i>ökün</i> → <i>ök+ün</i> «ӨКІНУ, ҚАЙҒЫРУ» <i>qilin</i> → <i>qil+in</i> «ТӘРБИЕЛЕНДІМ, ҚАЛЫПТАСТЫМ» <i>ičyin</i> → <i>*ičy+in</i> «ЫШҚЫН» <i>alqin</i> → <i>*alq+in</i> «АЛҚЫН»	-n, -in, -in
-sira, -sire	<i>ilsire</i> → <i>il+sire</i> «елсире», <i>qayan+sira</i> → <i>qayansira</i> «ҚАҒАНСЫРА»	-sira, -sire
-ad, -ed	<i>küned</i> → <i>kün+ed</i> «күнге айналу» <i>qulad</i> → <i>qul+ad</i> «құлға айналу»	Ø
-l, -il, -il	<i>qil</i> → <i>*qi+l</i> «белгілі бір әрекетті жасау»: <i>tüzel</i> → <i>tüze+l</i> «түзел»: <i>tiril</i> → <i>tiri+l</i> «тіріл, жиналып»	-l, -il, -il
-šur, -šür, -čur	<i>kiñšür</i> → <i>*kiñ+šür</i> «дауласу, кектесу» <i>joñšur</i> → <i>*joñ+šür</i> «кектесу, жауласу»	Ø
-qiš	<i>joqqišdim</i> → <i>joq+qiš(dim)</i> «ЖОЙДЫМ, ЖОҚ ҚЫЛДЫМ»	-qiš, -kiš, -γiš, -giš
-t, -it, -it	<i>basitma</i> → <i>bas+it(ma)</i> «басындырма» <i>jorit</i> → <i>gor+it</i> «жорт» <i>jarat</i> → <i>jara+t</i> «жаса, жарат»	-t, -it, -it
-ir, -ir, -ar, -er, -ur, -ür, -r	<i>olur</i> → <i>*ol+ur</i> «отыр» <i>sökür</i> → <i>sök+ür</i> «шөгер» <i>qontur</i> → <i>qon+tur</i> «қондыр»	-ir, -ir, -ar, -er, -r

√*-a, -e* – есім сөздерден етістік жасайтын қосымша морфема. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде сирек қолданылатын √*-a, -e* жұрнағы жалғанған сөздердің мағынасы әр тарапты бо-

лып келеді. $\sqrt{-a,-e}$ формантының сөзжасамдық қызметін саралаған А.Н.Кононов осы тұлғаны қабылдау арқылы жасалған туынды сөздердің мағыналық ерекшеліктерін ашып көрсетеді: «Аффикс $-a/\ddot{a}$ образует глаголы переходные – со значением обратиться в предмет, объект действия то, что названо производящей основой; непереходные – со значением названия процесса действия, выведенного из значения исходной основы: $at+a$ «называть», «давать имя», «титуловать» МЧ.12 at «имя»...»¹. А.Н. Баскаков $\sqrt{-a,-e}$ қосымша морфемасының қалыптасу жолын $\sqrt{-la,-le}$ жұрнағымен байланыстыра отырып, контоминациялық үдерістердің нәтижесі ретінде қарастырады². $\sqrt{-a,-e}$ қосымшасын негізінен бір буынды түбір-негіздерге жалғанатын архаикалық көрсеткіш ретінде сипаттаған Э.В. Севортян қосымшаның көнелік белгілері оның мәнінен де аңғарылатынына назар аударады: «На большой исторический возраст глаголов с аффиксом $-a$ указывает так же их значения. Среди глаголов на $-a$ имеется значительное число слов с весьма обобщенной семантикой, что свойственно глаголам древнего образования»³

Ескерткіштер тілінде: $ata \rightarrow at+a$ «ата, атау»: $Jabyu atadi$, $anta kisre qanım ucdi$, $qara budun ... qilinmis$ МЧ.12 «Жабғы атады, содан кейін әкем қаған ұшты (қайтыс болды), қара халық бағынды» Айд.ІІІ,136,141 ~ қаз. $ata \rightarrow at+a$; $jaša \rightarrow jaša+a$ «жаса (өмір сүр)»: $Kultegin ol süñüsde otuz jašajur erti$. $Alpšalci aqatın binip oplaju tegdi$. КТү.42 «Күлтегін ол соғыста отыз жасар (жасаған) еді Алып Шалшы ақ атын мініп шабуылға шықты»; $Qara költe süñüşdimiz$. $Kultegin bir qırq jašajur erti$. КТү.42 «Қара көлде соғыстық, Күлтегін отыз бір жасар (жасаған) еді» ~ қаз. $žasa \rightarrow žas+a$; $sana \rightarrow san+a$ «сана»: ДТС, 478; ДТД, 67; КТк. 9; Тон. 42. $Ol sub qodı bardimiz$. $Sanayalı tüsürtimiz Atıy iqa bajur ertimiz Kün jeme tün jeme jelü$

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.116.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – Москва, 1952. Т.ІІ, Ч.І – С. 203.

³ Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. – С.212.

bardimiz Qiriq aziy uqa basdimiz Тон.27 «Сол сумен төмен жүрдік Санағалы тоқтадық Атты бұтаға байладық Күн демей желіп бардық Қырық азды ұйқыға бастық» Айд. II, 109 ~ қаз. *sana*→*san+a*; *tile*→*til+e* «тіле»: Kögmen jolî bir ermis Tumus tijin esidip Bu jolin jorisar jaramacı tidim Jerçi tiledim Čölgi az eri boltim Тон.23 «Көгмен жолы бір еді, Тымық дегенді есітіп, Бұл жолмен жүруге жарамайды дедім. Жершіл /кісі/ (жол көрсетуші) тіледім /Ол/ Шөлдік аз ері болды.» Айд. II, 108 ~ қаз. *tile*→*til+e*. Түркі жазба ескерткіштері тіліндегі етістік тудырушы $\sqrt{-a,-e}$ жұрнағы қазіргі түркі тілдерінде де қолданыста.

Көнетүркілік $\sqrt{-a,-e}$ қосымшасы қазақ тілінде де осы тұлғада, етістік тудырушы жұрнақ қызметінде қолданылады: *asa*→*as+a*, *bosa*→*bos+a*, *qula*→**qul+a*, *qura*→*qur+a*, *sura*→**sur+a*, *žama*→**žam+a* т.б. Түркі тілдеріндегі $\sqrt{-a/-e}$ морфемасы негізінен «өлі» түбір-негіздердің құрамында қолданылатындықтан тарихи түбір морфема мен қосымша морфеманың жігін айқындау қиын. $\sqrt{-a,-e}$ жұрнақтары кірігіп кеткен етістіктер құрамынан морфемаларды ажырату арнайы тарихи талдауды қажет етеді.

$\sqrt{-i/-i,-u/-ü}$ – көне түркі тіліндегі етістіктер жасайтын жұрнақ. «Аффикс *-i,-i,-u,-ü* образует глаголы чаше медиального значения с семантикой приобрести качество, свойство, обозначенное производящей основой»¹. Көптеген зерттеушілер түркі тілдеріндегі $\sqrt{-i/-i}$ морфемасын етістік пен есімдердің жіктелу кезеңінде-ақ белсенді қолданыста болған $\sqrt{-a,-e}$ формантының қысаң нұсқасы ретінде қарастырады.

Ескерткіштер тілінде: *biti*→**bit+i* «жаз, жазу», *toqi*→**toq+i* «қаша (тасты қашау): Bu erig erser, emtike erig jirte erser, anča erig jirte bengü tas toqitdim, bitidim. Anî körip, anča bilin! Ol taş... dim. Bu bitig bitigme Atisi Jolliy tigin КТк.13 «Бұ аялдама болса, енді ол аялдама болса, сол аялдама жерге мәңгі тас тоқыттым /қалаттым/, жаздым. Оны көріп солай білің. Ол тасты қалаттым. Бұ жазуды жаздырған – туысы Йоллығ тегін» Айд. I, 171.

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.116-117.

Қазақ тілінде көнетүркілік $\sqrt{-i/-i,-u/-ü}$ қосымшаның $\sqrt{-i/-i}$ нұсқасы тұлғалық жағынан да, қызметі жағынан да толық сақталған. Профессор Ж.Манкеева қазақ тілі деректері бойынша $\sqrt{-i/-i}$ қосымшасы арқылы жасалған 63 императив етістіктің жиналғанын көрсете отырып, олардың 59-ы тарихи туынды лексема екенін айтады, мысалы: *arı*→**ar+i*, *ajni*→**ajn+i*, *beki*→**bek+i*, *damī*→**dam+i*, *eri*→**eri+i*, *žani*→**žan+i*, *žari*→**žar+i*, *žasi*→**žas+i*, *žeki*→**žek+i*, *žori*→**žor+i*, *žoci*→**žos+i*, *keji*→**kej+i*, *qaji*→**qaj+i*, *sasi*→**sas+i*, *tani*→**tan+i*, *širi*→**šir+i*, *quri*→**qur+i*, *nali*→**nal+i*, *moji*→**moj+i*¹.

$\sqrt{-la/-le}$ етістік тудыратын өнімді жұрнақтар қатарына жатады. Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-la/-le}$ қосымшасының негізгі мағыналары: зат есімдерге жалғанып іс-әрекет үдерісін білдіреді; іс-әрекеттің орнын, бағытын сипаттайды; іс-әрекеттің мезгілі мен уақытын білдіреді. $\sqrt{-la/-le}$ жұрнағы арқылы жасалған етістіктердің тура мағынасы өзіне негіз болған түбір сөздердің семантикалық-аялық шеңберінен алыстамайды. $\sqrt{-la/-le}$ қосымша морфемасын ортақ етістің грамматикалық категорияларымен байланыстырған М.А.Ахметов қосымшаның сабақты етістіктердің ырықсыз етіс формасының көрсеткіші бола алатынын айтады². Түркі тілдеріндегі есім сөздерден етістік тудыратын өнімді жұрнақ $\sqrt{-la/-le,-dal/-de,-tal/-te}$ тұлғалары іс-әрекеттің дүркінділік, қайталамалық мәнін беретін қосымша ретінде де қарастырылады.

Ескерткіштер тілінде: *aŋla*→*aŋ+la* «аңла, түсін, аңғар, байқа» СДЕ, 209; ДТС, 46; Орх; Е; Тал.: *Apa tarqanγaru ičre sab idmīs, Bilge Toniŋkuq anīγ ol öz ol aŋlar* Тон, 34 «Апа-тарқанға құпия сөз жіберді. Білге Тоникуқ сұм (ақылды) ол өзі аңлар (аңғарар)» Айд. II,111 ~ қаз. *aŋla*→*aŋ+la*; *atla*→*at+la* «аттан»: *Qaγanīma ötüntüm sü jaramači, atlat tidim Aq termel keče oγraqlatdīm At üze bintüre qarīγ sökdīm Joγaru at jete jadaγin iγač tutunu aγturtum* Тон.25 «Қағаныма өтіндім: әскер жүргіздім. Аттаныңдар! – дедім. Ақ термелді

¹ Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. – Б. 93.

² Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников. – Саратов, 1978. – С. 45-46.

өте бұйырдым. Атқа қайта міндіріп қарды аршыдым. Жоғары атты жетектеп ағаш ұстап шықтық /көтерілдік/» Айд.ІІ,108 ~ қаз. *attan*→*at+tan*; *başla*→*baş+la* «баста» Орх; Е.: *Qiriq jil tutiq budunim başladim* E.45 «Қырық жыл ел ұстап, халқымды бастадым (басқардым)»; *Qanım qayanqa başlaju Baz qayanıy balbal tikmis. Ol törüde üze eüm qayan oltürti*, КТү.16 «Әкем қағанға Баз қаған бастауымен балбал қойылды. Ол билік /өкімет/ басында ағам қаған отырды» Айд.І, 174~ қаз. *basta*→*bas+ta*; *eble*→*eb+le* «үйлену, үйлендіру»: *Ebledim oylimin* E. 47 «Ұлымды үйлендірдім» ~ қаз. *üjle(n)*→*üj+le(n)*; *jayla*→*jay+la* «жаула, жауласу»: *Taş jayıy jayıladim eledim* E.45 «Сырт жаулармен жауластым (жауладым), жеңдім» ~ қаз. *žawla*→*žaw+la*; *jajla*→*jaj+la* «жайла»: *Jaj anta jajladim* МЧ. 20 «Жазда анда жайладым» ~ қаз. *žajla*→*žaj+la*; *jerle*→*jer+le* «жайладым (белгілі бір жерді мекендедім, отырдым)»: *Qara senegig jerledim* E.45 «Қара сенігті жайладым» ~ қаз. *žerle*→*žer+le*; *jokla*→*jok+la* «жоғарыла»: *Men er erdemın için jokladı* E.32 «Мен ерлігім үшін жоғарыладым» қаз. *žoyarıla*→*žoyari+la*; *topla*→*top+la* «топтау, жинау, қабаттау, қалыңдату»: *Öz içi – tasın tutmis teg biz Jujqa eriglig tolayalı uçuz ermis, jinçge eriklig üzgeli uçuz, jujqa qalıñ bolsar, toplayuluу alp ermis.* Тон. 13 «Өз іші – сыртымызды ұстап қана қаламыз Жұқаны топтау/жинау/ – оңай, Жіңішкені үзу оңай. Жұқа қалыңдаса таптайтын алып болар» Айд.ІІ,106 ~ қаз. *topta*→*top+ta*; *qışla*→*qış+la* «қыста»: *Maıyі Qorıyan qışlap jazıña oıuzıaru sü taşıqtımız. Kültegin beg başlaju qıtımız. Oıuz jayı orduı basdı* КТү.48 «Мағы қорған қыстап, жазына оғызға әскер шығардық Күлтегін үйді басқаруға кетті. Оғыз жауы орданы басты» Айд.І,181~қаз. *qısta*→*qıs+ta*; *ögle*→*ög+le* «ойла» ДТД, 77; Лев. 173; КТү. 49: *Ol üç qayan öglesip Altun jis üze qabısalım timis. Ança öglemis.Öñre türk qayanıaru sülelim timis. Anıaru sülemeser. Kaç neñ erser ol bizni* Тон.20 «Ол үш қаған кеңесіп: Алтын қойнауында бірігейік деді. Сонша кеңесті Шығыста түрк соғысайық деді. Одан әрі соғыспасақ Қалай болса да ол жеңеді бізді.» Айд.ІІ,107 ~ қаз. *ojla*→*oj+la* (*uyım, uq, üjren* т.б.); *qılıçla*→*qılıç+la* «қылышта»: *Altı*

erig sančdi. Sü tegisinte jitinči erig *qiličladi*. Ekinči Qušlayaқта ediz birle sünüşdimiz. Kültegin az jaуizин binip oplaju tegip, bir erig sančdi КТү. 45 «Алты ерін шанышты. Әскер жеткенде жетінші ерін қылыштады. Екінші /рет/ Қушлағақта едізбен соғыстық. Күлтегін Аз қаракерін мініп шабуылға шығып, бір ерін шанышты» Айд.І,181 ~ қаз. *qilišta*→*qiliš* +*ta*; *qušla*→*quš*+*la* «құс аула»: Artzun Артзун *qušladiči* bilge tutuq жоқ Е.48 «Жарайды құс аулаушылар көбейсін, білге тутьқ жоқ». Көнетүркілік $\sqrt{-lal/-le}$ қосымшасықазақ тілінде $\sqrt{-lal/-le-dal/-de,-tal/-te}$ тұлғаларымен қалыптасқан.

$\sqrt{-q/-k,-i\dot{q}/-ik,-u\dot{q}/-ük,-\gamma/-k,-i\dot{\gamma}/-ig,-u\dot{\gamma}/-üg}$ – негізінен сын есімдер мен зат есімдерге жалғанып туынды етістіктер жасайды. «Көне жазбаларда $\sqrt{-i\dot{q}}$ жұрнағы арқылы жасалған туынды етістіктер бұйрық мәнді қимылды (*joluq*«жолық») және іс-әрекеттің нәтижесін (*uduγ* бағын», *tašγ*«аттан») білдіреді¹.

Ескерткіштер тілінде: *joluq*→*jol+uq* «жолық»: Bir jegirminč aj sekiz jegirmine *joluqdim*МЧ. 25 «Он бірінші айдың он сегізінде мен олармен жолықтым»~қаз. *žoliq*→*žol+iq*; *tašiq*→*taš+iq* «тасы (тасыну, аттану, жолға шығу)»: Qaŋim qaуan jiti jegirmi erin *tašiqmīs* КТү.11 «Қаған әкем он жеті ермен аттанысқа шықты».

$\sqrt{-i\dot{s}/-is,-i\dot{s}/-i\dot{s},-u\dot{s}/-üš}$ – ескерткіштер тілінде белсенді түрде қолданылатын өнімді жұрнақ. Көнетүркілік $\sqrt{-i\dot{s}/-is,-i\dot{s}/-i\dot{s},-u\dot{s}/-üš}$ морфемасы жалғанған сөздер көне түркі тілінде де екінші дәрежелі синкретизмдер қатарында жиі қолданылады. Бұл аталған қосымшаның есім сөз тудыруға да етістік сөз тудыруға да бірдей қатысы бар полисемантикалық формант екенін көрсетеді. Ескерткіштер тілінде ортақ етістің қосымшасы ретінде етістік түрлендіруші жұрнақ қызметінде де қолданылады. В.Т. Кондратьев түркі тілдеріндегі $\sqrt{-i\dot{s}/-is,-i\dot{s}/-i\dot{s},-u\dot{s}/-üš}$ форманттарын көптік категориясымен сабақтастырса², Л.Н. Харитонов $\sqrt{-i\dot{s}/-is}$ аффиксінде ортақтық, көптік мәндердің екеуі де бар екенін айтады және ор-

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 198.

² Кондратьев В.Т. Очерки грамматики древнетюркского языка. – Ленинград, 1970. – С. 25-26.

тақтық мәні бірінші қалыптасқан, ал көптік мәнге кейін ие болған деп санайды¹.

Ескерткіштер тілінде: *sünüş//sünüş* → **sün+üş//üş* «соғыс (сүңгілес)»: *Qırq artuqı jiti jolı sülemis, jegirmi sünüş sünüşmis. Tenrı jarılqaduq üçün Illigig ilsiretmis, qayanlıyü qayansiratmıs, jayü baz qılmıs* КТү.15 «Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған. Тәңірісі жарылқағаны үшін елін елді, қағандығын қағанды, жауын бейбіт етті»; *Qamuı biş otuz süledimiz, üç jegirmi sünüşdimiz, illigig ilsiretdimiz, qayanlıyü qayansiratdimiz, tizligig sekürttimiz, Başlıyü jüküntürttimiz. Türgis qayan türkımız/budunim erti* КТү. 18 «Бәрі жиырма бес рет соғысып, он үш рет шайқастық, елін елдіктен айырдық, қағандығын қағансыз еттік, тізеліні бүктірдік, бастыны жүгіндірдік. Түргеш қағаны түркіміз (өз халқымыз) еді» Айд.І, 174-175; *uruş* → *ur+uś* «ұрыс» т.б.

Көне түркі тіліндегі $\sqrt{-is/-is, -iś/-iś, -uś/-üś}$ қосымша морфемасының мәні мен қызметі қазақ тіліндегі $\sqrt{-is/-is, -as/-es, -s}$ жалғауының мәні мен қызметіне сәйкес келеді. $\sqrt{-is/-is, -as/-es, -s}$ морфемасы дербес түбірлерге жалғанып, ортақ етістің грамматикалық мағынасын білдіреді. «Алайда, тілде тек диахрондық тұрғыдан ажыратылатын императив етістіктер біршама мол кездеседі. Олардың құрамындағы $\sqrt{-as/-es, -s}$ аффиксінің жіктелуі аса күрделі. Мысалы: **ad-as, *al/ž-as, *eg-es, *žar-as, *kür-es, *tal-as, *ul-as, *tüg-es* және т.б. Осы қатардағы етістіктердің бәрі бірдей ортақ әрекет мағынасын білдірмейді. Мысалы, *adas=, alžas=, žaras=* (киімі жарасу), *ulas=*. Бұл арада таза етістік сөзжасамына тікелей қатысты деп айтуға болады»²

$\sqrt{-n, -in/-in, -un/-ün}$ – ескерткіштер тілінде етістік түбірден туынды етістік тудыратын қосымша морфема: *ökün* → *ök+ün* «өкіну, қайғыру» ДТД, 77; БҚ. 38; Е. 28: *Antay ödke ökünüp, Külteginig az erin irtürü itimiz. Uluç sünüş sünüşmiş. Alp Šalči aq atın binip*

¹ Харитонова Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. – Москва, 1963. – С. 50-51.

² Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. – Б.79.

tegmış. Qara türgis budunıy anta ölürmiş, almiş КТү. 40 «Сол кезде өкініп Күлтегінді аз ерімен айқасуға жібердік. Үлкен соғыс жасады. Алп Шалшы ақ атын мініп тиді. Қара түргеш халқын сонда өлтірді, жеңді.» Айд.І,179 ~ қаз. *ökin*→*ök+in, ü~i*; *ötün*→*öt+ün* «өтін» Орх; Е.: Qağanım ben özüm bilge Tonıkuq ötüntük ötünçümin esidü bertı könlünçe udız tidi. Kök önjüg juçuru Ötüken jısıaru udıztim. Ingek kölükin Тоғлада оғуз келти Тон,15 «Қағаным мен өзім бірге Тоникуқ өтінген өтінішімді естіді, көңілдегіше жүргіз, – деді. Көк Өңүг таптай Өтүкен қойнауына жүргіздім. Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» Айд.ІІ,106 ~ қаз. *ötün*→*öt+in* «1.Қиылып сұрау. 2. Жалынып-жалбарыну» ҚТТС,662; *qilin*→*qil+in* «тәрбиелендім, қалыптастым»: Bilge Tonıkuqben özüm Tabıaç ilıne *qilintim*. Türk budun tabıaçqa köür erti. Білге Тон.1 «Білге Тоникуқ мен өзім Табғаш елінде тәрбиелендім. Түркі халқы табғашқа бағынатын еді»; Üze kök теңри Asra jayız jir *qilintiqa* Ekin ara kisi оүлі *qilintis* Kisi оүlinta üze еçüm-aram Bumın qaған, Istemi qaған oturmiş КТү.1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында кісі (адам) баласы жаралған. Адам баласын басқаруға Бумын қаған, Істемі қаған отырған» Айд.І,171; *içyin*→*iç+yin* «ышқын»: Jeti жүz er bolıp, elsiremis, qaғansiramis budunıy, күñedmis, qulandmis budunıy, türk terüsin içyinmis budunıy еçüm-aram törüsinçe jaratmış, başkurmis. КТү.13 «Жеті жүз ер болып, елсіреген, қағансыраған халықты, күнненген, құлданған халықты, түрк иелігінен айрылған халықты ата-бабам салтына қайта оралтты» ~ қаз. *işqin*→*iş+qin*; *alqin*→*al+qin* «алқын»: Antaүй-нің үçün igitmis, qaғанiñin sabın almatın, jir saju bardıy. Qop anta alqinti, arıltıyКТк.9 «Соның үшін көтерілдің, қағаныңның тілін алмадың, жер жерге бардың. Көп онда алқындың, арыдың»~ қаз. *alqin*→*al+qin*.

А. Есенқұлов *işqin*, *alqin* лексемалары құрамынан *-qin* буынын етістік тудырушы жұрнақ ретінде қарастыра отырып, қазіргі тілдердегі соңғы буыны осы морфемаға сәйкес келетін басқа сөздерден $\sqrt{-n}$ жұрнағын ажыратады: «Ескерткіштердегі және қазіргі тілдердегі *ышқын*, *алқын* сөздеріне қарап *-қын* аффиксін

сөз тудырушы жұрнақ деп қараймыз. Егер қазіргі түркі тілдерінде, сондай-ақ қазақ тілінде де *жұлқын, бұлқын, толқын, қылқын* т.б. сөздерге талдау жасасақ, сөз тудырушы жұрнақ *-н* болады. Өйткені *жұлқы(-н), бұлқы(-н), толқы(-н), қылқы(-н)* сөздерінің әрқайсысының өз алдына толық мағынасы бар екені анық. Міне, осы сияқты о баста *алқы, ычқы* сөздерінің де жеке-жеке мағына білдіруі мүмкін, бірақ кейде бастапқы мағынасы көмескіленіп бір тұтас лексикалық мағынаға ие болып кеткен көне түбірлер сияқты»¹. Қазіргі қазақ тілінде еш өзгеріссіз қолданылатын көнетүркілік *işqin, alqin* етістіктерінің құрамынан **alq, *işq* имитатив түбірлерін және $\sqrt{-n/-in}$ жұрнағын ажырату теориялық тұрғыдан ешқандай қайшылық тудырмайды.

$\sqrt{-sira/-sire}$ – қосымшасы затқа қатысты болымсыздық мән береді, яғни есім сөздерге жалғанып белгілі бір заттың, құбылыстың жоқтығын көрсететін етістіктерді тудырады. Көнетүркілік $\sqrt{-sira/-sire}$ қосымшасы қазіргі түркі тілдеріндегі $\sqrt{-siz/-siz}$ қосымшасының мәнін береді және өзара төркіндес жұрнақтар ретінде қарастырылады. «С аффиксом - *siz* генетический связан глагольный аффикс *-sira/-sire* с помощью которого от имен образуются глаголы с привативным значением»². Ескерткіштер тілінде: *ilsire* → *il+sire* «елсіре», *qayan+sira* → *qayansira* «қағансыра»: *Tenri jarilqaduq ücün Illigig ilsiretmis, qayanliyi qayansiratmis, jayiy baz qilmis, tizligig sökürmis, başliyi jüküntürmis. Qanım qayan anča illig, törüg qazanir KTү.15* «Тәңірісі жарылқағаны үшін елін елді, қағандығын қағанды, жауын бейбіт етті, тізеліні бүктірді, бастыны жүгіндірді. Әкем қаған осылай елдік пен билікті орнатып» Айд.ІІІ,60.

$\sqrt{-ad/-ed}$ – көне түркі ескерткіштерінде жиі қолданылатын формант. $\sqrt{-ad/-ed}$ қосымшасы негізінен есім сөздерге *et* «істеу, жасау» етістігінің тіркесуі арқылы, яғни дербес лексеманың грам-

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 207.

² Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва: Наука, 1976. – С.129.

матикализациялану процесі негізінде жасалған. Ескерткіштер тілінде: *küñed*→*küñ+ed* «күнге айналу», *qulad*→*qul+ad* «құлға айналу»: *Jeti jüz er bolip, elsiremis, qağansiramisbudunïy, küñedmis, qulandmis budunïy, türk terüsin içünmis budunïy eçüm-aram törüsinçe jaratmis, başkurmis*. КТү.13 «Жеті жүз ер болып, елсіреген, қағансыраған халықты, күнденген, құлданған халықты, түрк иелігінен айрылған халықты ата-бабам салтына қайта оралтты» Айд.І,173-174.

√-*l*,-*il*/*-il* қосымшасы ескерткіштер тілінде негізінен сөз түрлендіруші морфема қызметін атқарғанымен, жаңа сөз жасауда да белсенді түрде қолданылады. Ескерткіштер тілінде: *qil*→**qi+l* «белгілі бір әрекетті жасау»: *Üze kök tenri Asra jayüz jir qilintiqa Ekin ara kisi oülü qilinmis* КТү.1 «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам (кісі) баласы жаралған» ~ қаз. *qil*→**qi+l*; *tüzel*→*tüze+l* «түзел»: *Ötüken jışda jig idi joqermiş. Il tutsiq jir ermiş. Ötüken jış ermiş. Bu jirde olurip, tabğaç budunbirle түzeltim*. КТк.4,5 «Өтүкен қойнауында игі йе жоқ еді, елді ұстайтын жер осы Өтүкен қойнауы еді. Бұ жерде отырып, табғач халқымен бірге түзелдім (бейбіт қарым-қатынас орнаттым)» ~ қаз. *tüzel*→*tüze+l*; *tiril*→*tiri+l* «тіріл, жиналып»: *Taşra jorijur tijin kü esidip, baliqdaqı tayiymis, taydaqı inmis. Tirilip jetmis er bolmis. Tenri küč bertük üçün qañim qağan süsi böri teg ermis, jayisi qoj teg ermis. Ilgerü-qurıyaru sülep tirmiç, qobartmiç* КТү.12 «Тыста (сыртта) жортып жүр дегенді есітіп, қаладағылар таудай болды, таудағылар төмендеді. Жиналып жетпіс ер болды. Тәңірі күш бергені үшін әкем қаған әскері бөрідей еді, жаулары қойдай еді. Ілгері-кейін аттанып, жинапты, көтеріпті» Айд.ІІІ,59 ~ қаз. *teril*→*teri+l* «бір-бірлеп жиналу, (қараңыз: *тепу*)». Бұл сөйлемдегі *tiril* лексемасы *öli* және *tiri* антонимдік жұбындағы *tiri* сөзіне қатысы жоқ, түркі тілдеріндегі «бір-бірлеп жинау» мағынасын беретін *ter* етістігінің фонетикалық варианты.

√-*şur*/*-şür*/*-çur* – сирек кездесетін етістік тудырушы жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *kiñşür*→**kiñ+şür* «дауласу, кектесу», *joñşur*→**joñ+şür*: *Begleri, budunï tüzsiz üçün, tabğaç budun tebligın*

kürlig üçün, armaqçisin üçün inili-eçüli kiñşürtükin üçün begli budunnıy joñşürtuqın üçün Türk budun illedük ilin ičyinu idmis KTү.6 «Бектерінің, халқының түзу еместігі үшін, табғаш халқының алдауына иланғаны үшін, өлтіргеніне көнгендігі үшін, інілі-ағаның дауласқанынан, бекті халықтың жауласқанынан түркі халқы елдігінен айрылды» Айд.І,172.

Көнетүркілік $\sqrt{-\text{sur/-šür/-çur}}$ форманты қазіргі қазақ тілінде сақталмаған. Орта ғасыр ескерткіштері тілінде де өте сирек ұшырасады. Махмуд Қашқаридың еңбегінде *tamçur* «тамшыла» лексемасы тіркелген: *jamуur tamçurdі* «жаңбыр тамшылады» МК II,203. Қазіргі тіліміздегі *tamši*, *tamšila* сөздерінің морфологиялық құрылымына қарағанда көнетүркілік $\sqrt{-\text{sur/-šür/-çur}}$ тұлғасының құранды жұрнақ болғаны аңғарылады.

$\sqrt{-\text{qiš}}$ – етістік тудырушы өнімсіз жұрнақ. А.Есенқұлов көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі $\sqrt{-\text{qiš}}$ морфемасы дербес лексеманың ықшамдалып, қосымшаға айналуы нәтижесінде қалыптасқанын көрсетеді: «Сөздердің мағыналық ара қатысына қарай бұны біріккен сөздердің бір компоненті деп қарауға да болады. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі қылшы сөзінің ықшамдалған түрі *йоқ* «жоқ» сөзімен бірігіп, *жоққыш* түрінде айтылады»¹. Ескерткіштер тілінде: *joqqišdim* → *joq+qiš(dim)* «жойдым, жоқ қылдым»: *Tabуaç Ontutuq bes tümen sü kelti, iduq bašta süñüstim. Ol süganta joqqišdim* БҚ. 25 «Табғаш Он тудық бастаған бес түмен (елу мың) әскер келді, ыдуқ баста соғыстым. Ол әскерді сонда жойдым (жоқ қылдым)».

$\sqrt{-\text{t/-it/-it}}$ қосымша морфемасы көне түркі жазба ескерткіштері тілінде сөз түрлендіруші формант ретінде жиі қолданылғанымен жаңа сөз тудырушы жұрнақ қызметінде сирек кездеседі. Ескерткіштер тілінде: *basitma* → *bas+it(ma)* «басындырма»: *Olurin tijin timis. Jelme qarayu edgüti urül basitma timis. Bögü qayanbaңaru ança aj idmis* Тон. 34 «Отыра бер, – депті. Асықпа күзетшіні жақсылап қойың. Бастырма, – деді. Бөгі қаған маған осыны айтты»

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – 207-бет.

Айд. II, 110; *gorit* → *gor+it* «жорт»: *Temir qarïyqa tegi süledim. Jirγaru-jir Bajurqu jeriñe tegi süledim. Bunča jirke tegi goritdim* КТк. 4 «Темір қақпаға дейін соғыстым. Терістікте Байырқы жеріне дейін соғыстым, сонша жерге дейін жорттым» Айд. III, 53 ~ қаз. *žort* → **žor+t*; *jarat* → *jara+t* «жаса, жарат»: *Barq itgüci, bediz jaratiyuma bitig taš itgüci tabyaš qayan ši qanı Čañ señün kelti. КТү. 53* «Жай орнатуға, өрнек жасалған жазулы тасты орнатуға табғаш қаған шебері Чаң сеңүн келді» ~ қаз. *žarat* → **žara+t*.

√*-ir/-ir,-ar/-er, -ur/-ür,-r* сирек қолданылатын өнімсіз жұрнақ, негізінен морфемалардың жігі ажыратылмайтын тарихи негіздер құрамында кездеседі. Ескерткіштер тілінде: *olur* → **ol+ur* «отыр»: *Inim Kültegin birle sözleşdimiz. Qañimiz, eñimiz qazyan-miš budun aŋi-küsi joq bolmazun tijin, Türk budun üçün tün uđimadim, күntüz olurmadim. КТү. 26-27* «Інім Күлтегінмен сөйлестік. Әкеміз, ағамыз құраған халықтың атақ-даңқы жоқ болмасын деп, түрк халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмады.» Айд. I, 176-177 ~ қаз. *otir* → **o(l)t+ir*.

Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі √*-ir/-ir,-ar/-er, -ur/-ür,-r* форманты етістік түбірлерді грамматикалық жағынан түрлендіре отырып та, жаңа мағына тудыра алады: *sökür* → **sök+ür* «шөгер», *qontur* → **qon+tur* «қондыр»: *Tört bulun qor jañi ermis. Sü sülepen tört bulundaqi buduniy qor almıs, qor baz qilmıs. Bašliiyü jüküntürmis Tizligig sökürmis Igerü Qadirqan jışqa tegi kirü Temir qarïyqa tegi qonturmıs КТү. 2* «Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қақпаға дейін қондырған» Айд. I, 171 ~ қаз. *şöger* → **şök(g)+er, qondir* → **qon+dır*. Көнетүркілік √*-ir/-ir,-ar/-er, -ur/-ür,-r* қосымшасы қазақ тілі етістікжасам жүйесінде көне диссилабтар құрамында қолданылады: *šağir* → **šağ+ir, sekir* → **sek+ir, tükir* → **tük+ir* т.б.

VII–IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі қосымша морфемаларды өнімді және өнімсіз деп жіктеудің өзіне шарттылыққа негізделеді. Бізге жеткен жазба ескерткіш мәтіндерінің ауқы-

мы көне түркілік лексикалық қорды толық қамти алмайтыны белгілі. Бұл жерде қосымша морфема қызметіндегі тұлғаның бір рет болса да тілдік қолданыста болуы маңызды.

§ 10. Етістіктің грамматикалық категориялары

Есімше – етістіктердің функциялық формаларының бірі. Есімшелер әрі етістік, әрі есім орнына қолданыла береді, соған орай сөйлемде атрибуттық және предикаттық мағынаға ие болады. Есімдіктердің бұл ерекшелігі олардың етістіктер сияқты болымды және болымсыз, салт және сабақты болып бөлініп, жақтық, шақтық мағыналарды беруімен қатар, есімдер сияқты көптік, септік, тәуелдік категорияларымен түрленуінен туындайды.

Түркі тілдеріндегі есімшелер етістіктің модификациялық түрі болғанымен, басқа есім сөз таптарымен тарихи байланыста. Сондықтан орта ғасыр түркі жазба тілдерінде, тіпті қазіргі түркі тілдерінде қолданылатын кейбір есімше тұлғалары зат есімдер мен сын есімдер, үстеулер құрамынан ұшырасады. Бұл тілдің даму барысында есімше тұлғаларының кейбір топтары аталған сөз топтары құрамына трансформацияланғанын көрсетеді. Есімшелердің зат есім, сын есім және үстеулермен байланысын сипаттайтын қосымша морфемалар көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есімше формасының көсеткіштеріне де тән.

Есімше жұрнақтары			
№	VI–IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	-r, -ar, -er, -ir, -ir, -ur, -ür – jur, -jür	<i>olurur</i> → <i>olur+ur</i> «отырар, отыратын» <i>jorijur</i> → <i>jori+jur</i> «жортар, көшер» <i>kelür</i> → <i>kel+ür</i> «келер» <i>körür</i> → <i>kör+ür</i> «көпер»	-r, -ar, -er, -ir, -ir

-z	<i>bilmez</i> → <i>bilme+z</i> «білмес» <i>bolmaz</i> → <i>bolma+z</i> «болмас» <i>körmez</i> → <i>körme+z</i> «көрмес» <i>joritmaz</i> → <i>joritma+z</i> «жүргізбес, жорытпас»	-s
-taċi, -teċi, -daċi, -deċi	<i>ölteċi</i> → <i>öl+teċi</i> «өлетін» <i>olurtaċi</i> → <i>olur+taċi</i> «отырушы, отыратын»	∅
-tuq, -tük -duq, -dük	<i>jaıutduq</i> → <i>jaıut+duq</i> «жауласқан»: <i>qodmadiq</i> → <i>qodma+duq</i> «қалмаған (қоймаған)»	∅
-qan, -ken, -γan, -gen	<i>esnegegen</i> → <i>esnege+gen</i> «есінеген»	-qan, -ken, -γan, -gen
-miš, -miš, -mis, -mis	<i>barmiš</i> → <i>bar+miš</i> «барған» <i>qamlamiš</i> → <i>qamla+miš</i> «жығылған» <i>tegmış</i> → <i>teg+miš</i> «жеткен» <i>almis</i> → <i>al+mis</i> «алған» <i>qilmis</i> → <i>qil+mis</i> «қылған» <i>jüküntürmis</i> → <i>jüküntür+mis</i> «жүгіндірген» <i>sökürmis</i> → <i>sökür+mis</i> «шөктірген» <i>qonturmis</i> → <i>qontur+mis</i> «қондырған»	-miš, -miš, -mis, -mis

√*-ar/-er,-ir/-ir,-ur/-ür,-r* – есімшенің жұрнағы. Ескерткіштер тілінде: *olurur*→*olur+ur* «отырап, отыратын»: *Kejik jiju tabisγan jiju olurur ertimiz. Budun boγzi toq erti. Jaıimiz tegire uıuq tegerti.* Тон.8 «Киік жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді» Айд.ІІ,105 ~ қаз. *otirar*→*otir+ar*; *jorijur*→*jori+jur* «жортар, көшер»: *Azqına türk budun jorijur ermis* Тон.9 «Аз ғана түрк халқы жортар (көшер) еді». Көне түркі тіліндегі есімше жұрнағы √*-ar/-er,-ir/-ir,-ur/-ür,-r* қазақ тілінде де есімше жұрнағы қызметінде қолданылады.

√*-z* – болымсыз етістіктерге жалғанатын есімдіктің қосымшасы. Ескерткіштер тілінде: *bilmez*→*bilme+z* «білмес»: *Semiz buqa turuq buqa ijin bilmez ermis tijin Anča saqantim. Anta kisre tenri bilig bertük üçün özüm ök qayan qisdim. Bilge Tonijkuq bojla baγa tarqan birle* Тон. 6 «Семіз бұқа, тұрық бұқа, - деп айыра білмес деп сонша ойладым. Содан соң Теңрі біліп бергені үшін өзім-

ше оны қаған еттім. Білге Тоникуқ Баға тарқанмен бірге» Айд. II, 105; Ol ödke qul qulilıy bolmıs erti, küñ küñlig bolmıs erti, inisi eñisin bilmez erti, oylı qañin bilmez erti КТү. 21 «Ол кезде құл құлды болған еді, күң күнді болған еді, баласы туысын білмес еді, ұлы әкесін білмес еді» Айд. I, 175 ~ қаз. *bilmes* → *bilme+s*. Кейбір зерттеушілер ескерткіштер тіліндегі *bilmez* «білмес», *bolmaz* «болмас» лексемаларының құрамынан $\sqrt{-maz/-mez}$ морфемасын есімшенің жұрнағы ретінде ажыратады. Түбір сөз бен болымсыздық жалғауының ара-жігі айқын, сондықтан есімше тұлғасы жалаң $\sqrt{-z}$ форманты арқылы жасалғаны анық көрінеді.

$\sqrt{-taçil/-teçi, -daçil/-deçi}$ – есімше формасын жасайтын құранды жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *ölteçi* → *öl+teçi* «өлетін»: Ol jirgerü barsar, türk budun ölteçisi sin Ötüken jir olurip, arqış-tirkiş isar, neñ bunuy joq КТк.8 «Ол жерге барсаң түркі халқы өлмешісің. Өтүкен жерінде отырып, /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұның жоқ» Айд. I, 169. Көне түркі тіліндегі есімшенің $\sqrt{-taçil/-teçi, -daçil/-deçi}$ қосымшасы жалғанған сөздер сын есімдер кейде үстеулер орнында да қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде $\sqrt{-imşil/-imši}$ құранды жұрнағы етістік түбірлерден де есім түбірлерден де есім сөздер жасайтын қосымша қызметін атқарады:

$\sqrt{-tuq/-tük -duq/-dük}$ – көне түркі жазба ескерткіштері тілінде жиі қолданылатын есімшенің жұрнағы. Ескерткіштер тілінде: *qodmadiq* → *qodma+duq* «қалмаған (қоймаған)»: Qutıña tegi qodmadiq bökiñe tegi qodmadiq tip ЫБ.9 «Ешқандай негіз қалмаған, төбесі де, қорасы да қалмаған, – деген» Айд. III, 160~ қаз. *qojmadiq* → *qojma+diq*; *jaıutduq* → *jaıut+duq* «жауласқан»: Saıır çoluıyın jaıutduqta Kuli Çor oplaju tedip sançur ölürüp oylın kisisin bulandu КЧ. 5 «Сағыр-чолуған жауласқанда Күллі-чор шаншып өлтіріп оның ұлын, әйелін олжалады». Көнетүркілік $\sqrt{-tuq/-tük -duq/-dük}$ жұрнағының мәнін қазақ тіліндегі $\sqrt{-qan/-ken, -yan/-gen}$ жұрнағы береді.

$\sqrt{-qan/-ken, -yan/-gen}$ – есімшенің жұрнағы. Ескерткіштер тілінде: *esnegegen* → *esnege+gen* «есінеген»: Esnegegen bars meñ qamuş ara basım andaı alp men erdemlig men ança bilinçder ЫБ.10

«Есінеген барыспын, басым қамыс арасында, сондай алыппын, ермін, сонша біліңдер» Айд.ІІІ,160. Есімшенің $\sqrt{-qan/-ken, -\gamma an/-gen}$ жұрнағы қазақ тілінде кеңінен қолданылады.

$\sqrt{-m\ddot{ı}š/-m\ddot{ı}š,-m\ddot{ı}s/-m\ddot{ı}s}$. Көне түркі ескерткіштері тілінде жиі қолданылатын $\sqrt{-m\ddot{ı}š/-m\ddot{ı}š,-m\ddot{ı}s/-m\ddot{ı}s}$ тұлғасы негізі етістіктерге жалғанып есімдіктер жасайды және етістіктің өткен шағын білдіреді. Сондай-ақ тұйық рай формасында да қолданылады. Ескерткіштер тілінде: *barmiš*→*bar+mış* «барған», *qamlamış*→*qamla+mış* «жығылған»: *Er abqa barmış tayda qamlamış teŋride erklig tir* ЫБ.12 «Ер аңға шықты. Тауда жығылды. Ерік тәңриде,-деген» Айд. ІІІ,160; *tegmiş*→*teg+mış* «жеткен»: *Jılqa tegmişig jüditmajin ajqa tegmiş ig artatmajin edgüsi bolzun tip* ЫБ.59 «Жылғы жеткендерін түрлендірмедім, айға жеткендерін бүлдірмедім. Оларға игілік болсын, – дер» Айд.ІІІ, 168; *almış*→*al+mış* «алған», *qilmış*→*qil+mış* «қылған», *jüküntürmiş*→*jüküntür+mış* «жүгіндірген», *sökürmiş*→*sökür+mış* «шөктірген», *qonturmış*→*qontur+mış* «қондырған»: *Sü sülepen tort bulundaqı budunıy qop almış, qop baz qilmış. Başliüy jüküntürmiş Tizligig sökürmiş Ilgerü Qadırqan jışqa tegi kirü Temirqarıyqa tegi qonturmış* КТү.2 «Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қақпаға дейін қондырған Айд.І,171; *birmış*→*bir+mış*: *Olurıpan türk budunıy ilin, törüsin tuta birmış, iti birmış* КТү.1 «Отырып, түркі халқының елін, заңын ұстай берген, йелік ете берген» Айд.І,171.

Қазіргі қазақ тілінде $\sqrt{-m\ddot{ı}š/-m\ddot{ı}š,-m\ddot{ı}s/-m\ddot{ı}s}$ жұрнағы зат есім тудыратын қосымша ретінде қолданылады: *bolmiş, žazmiş, qilmış, ozmiş, taramış, turmiş* т.б. Ал есімше тұлғасында қолданылуын $\sqrt{-\gamma an/-gen,-qan/-ken}$ қосымшасы ығыстырған. Сондай-ақ, қазақ тілінде *atalmiş* «аталған» сынды бірен-саран сөзде көне жұрнақтың трансформацияланған формасы сын есім мағынасында жұмсалды.

Көсемше – етістіктердің бір-біріне байланысы мен қатынасын көрсетеді. Көсемшелер мағыналық-тұлғалық жағынан тиянақсыз болғандықтан, әрдайым өзінен кейін тиянақты мән бе-

ретін етістікті қажет етіп тұрады. VII-IX ғасыр түркі мұралары тілінде де етістіктердің көсемше формасында келуі кеңінен қолданылған. Олар негізгі етістіктегі істің амалын, мезгілін, мақсатын, тағы басқа қасиеттерін көрсетіп, төмендегідей жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

Көсемшенің жұрнақтары			
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
	-p, -ip, -ip, -up, -üp	<i>olurup</i> → <i>olur+up</i> «отырып» <i>saqinip</i> → <i>saqin+ip</i> «ойлап» <i>alip</i> → <i>al+ip</i> «алып» <i>kecip</i> → <i>kec+ip</i> «кешіп» <i>jolip</i> → <i>jol+ip</i> «құлатып» <i>qabisip</i> → <i>qabisip+ip</i> «қабысып, бірігіп» <i>oglesip</i> → <i>ogles+ip</i> «ойласып, кеңесіп» <i>sancup</i> → <i>sanc+up</i> «шаншып»	-p, -ip, -ip
	-a, -e	<i>teze</i> → <i>tez+e</i> «қаша (тездете)» <i>köre</i> → <i>kör+e</i> «көре» <i>kece</i> → <i>kec+e</i> «кеше (өзенді кеше)» <i>uça</i> → <i>uç+a</i> «ұша» <i>jete</i> → <i>jet+e</i> «жетектей» <i>tuta</i> → <i>tut+a</i> «тұта»	-a, -e
	-i, -i, -u, -ü	<i>jelü</i> → <i>jel+ü</i> «желе» <i>etirü</i> → <i>etir+ü</i> «итере» <i>jijü</i> → <i>jij+ü</i> «жей, жеп»	Ø
	-qali, -keli, -yali, -geli	<i>sanaqali</i> → <i>sana+yali</i> «санағалы» <i>toplayali</i> → <i>topla+yali</i> «топтағалы» <i>üzgeli</i> → <i>üz+geli</i> «үзгелі» <i>oluryali</i> → <i>olur+yali</i> «отырғалы»	-qali, -keli, -yali, -geli

-pan, -pen, -ïpan, -ïpen	<i>olurïpan</i> → <i>olurïpan+ïpan</i> : «отырғызып» <i>barïpan</i> → <i>bar+ïpan</i> «барып» <i>urïpan</i> → <i>ur+ïpan</i> // <i>urïpan</i> → <i>ur+ïpan</i> «ұрып» <i>ögrüpen</i> → <i>ögrü+pen</i> «орда тұрғызып (ордалап)»	∅
-ju, -üj	<i>jorïju</i> → <i>jori+ju</i> «жүре» <i>başlaju</i> → <i>başla+ju</i> «бастай»	∅

√-p,-ïp/ -ip, -up/ -ür – өнімді түрде қолданылатын көсемше жұрнағы. Ескерткіштер тілінде: *olurup*→*olur+up* «отырып»: Sub...anta qalmişi budun on juγur toquz oγuz jüz jil olurup... Orqun ögüz...МЧ.3 «Су...сонда қалғаны бүтін (халық) он уйғыр тоғыз оғыз үсті жүз жыл отырып... Орхон өзен...» ~ қаз. *otirip*→*otir+ip*; *saqinip*→*saqin+ip* «ойлап»: Üç qarluq jablaq *saqinip* teze bardï qurïja on oq kirti layzïn jilqa toqïdim Taj bilge tutuqïγ МЧ.11 «Үш қарлұқ жаман ойлап қаша барды, батыста он оққа кірді, доңыз (745) жылы оларды жауладым. Тай билге тұтұқды...» Айд.ІІІ,141 ~ қаз. *sayinip*→*sayin+ip*; *alip*→*al+ip* «алып», *kecip*→*kec+ip* «кешіп», *jolip*→*jol+ip* «құлатып»: Anta kisre altinč aj bir otuzqa sünüsdim anta sančdim İcüj kecip...tuγuru sančdim anta ötrütürges qarluγïγ tabarïn alip ebin jolip barmış ebime tüşdim МЧ.29 «Сонда алтыншы ай бір жиырма бір сүңгілестім сонда шаныштым Ічүйді кешіп ..тура шаныштым сонда өткен түргеш, қарлұқты мал-мүлкін (тауарын) алып, үйін құлатып барып үйіме түстім...» ~ қаз. *alip*→*al+ip*, *kecip*→*kec+ip*; *qabisip*→*qabisip+ip* «қабысып, бірігіп»: Üçegün qabisip sülelim Anï joq qïsalim timis Türges qayan timis Benïγ budunim anta erür timis Тон.21 «Үшеуіміз бірігіп соғысайық. Оны /сөйтіп/ жоқ қылайық десті. Түргеш қағаны былай деді: Менің халқымда сонда болар деді» Айд.ІІ,108 ~ қаз. *qabisip*→*qabisip+ip*; *öglesip*→*ögles+ip* «ойласып, кеңесіп»: Ol üç qayan öglesip Altun jis üze qabisalim timis. Anča öglemis. Тон.20 «Ол үш қаған кеңесіп Алтын қойнауында бірігейік деді. Сонша кеңесті» Айд.ІІ,107 ~қаз. *qabiip*→*qabis+ip*, *ojlasip*→*ojlas+ip*; *sančup*→*sanč+up* «шаншып»: Sayir

čoluğın jaγutduqta Kuli Ćor oplaju tedip sančur ölürüp oγlın kisisin bulandu МЧ. 5 «Сағыр-чолуған жауласқанда Күллі-чор шаншып өлтіріп оның ұлын, әйелін олжалады» ~ қаз. *šanšir* → *šanšir*.

√-a/-e,-i/-i,-u/-ü – көне түркі жазба мұралары тілінде жиі қолданылатын көсемшенің жұрнағы. Ескерткіштер тілінде: *jelü* → *jel+ü* «желе»: Kün jeme tün jeme jelü bardimiz Qiriq aziγ uqa basdimiz Тон.27 «Күн демей желіп бардық Қырық азды ұйқыға бастық» ~ қаз. *žele* → *žel+e*; *etirü* → *etir+ü* «итере»: Jana...toquz oγuz budunimün etirü altim aqanım Kül bilge билге qaγan... МЧ.5 «Және... тоғыз оғыз халықымды итере алдым әкем Күл билге қаған...» ~ қаз. *ijtere* → *ijter+e*; *teze* → *tez+e* «қаша (тездете)»: Üč qarluq jablaq saqinip teze bardī qurija on oq kirti laγzin jilqa toqidedim...Taj bilge tutuqiy МЧ.11 «Үш қарлұқ жаман ойлап қаша барды, батыста он оққа кірді, доңыз (745) жылы оларды жауладым. Тай билге тұтұқты...» Айд.ІІІ,141 ~ қаз. *tezdete* → *tezdet+e*; *köre* → *kör+e* «көре», *keče* → *keč+e* «кеше (өзенді кеше)»: Kerügün Šaqišin Šip baši köre kelti alti uči Selenеке tegi čerig itdi besinčaj toquz otuza sünüsdim anta šančdim Selenеке šiqa šančdim jazī qiltim üküsi Selenе qodi bardī biz Selenе keče udu joridim sünüsde tutup on er idim МЧ.16 «Керүгді (Керулен), Шақышты, Шып басы көре келді, алты ұшы Селеңгіге тие шерік итерді (жауды қуды), бесінші ай жиырма тоғыз сүңгілестім, сонда шанышдым. Селеңгеге шыға шанышдым, жазаладым, өңшең көбі Селеңге қозып барды мен Селеңгені кеше ұдайы жорттым, сүңгілесте тұтып он ер (батыр) жібердім» ~ қаз. *köre* → *kör+e*; *uša* → *uš+a* «ұша»: Ečümqaγanuča bardī БҚ.20 «Атам қаған ұша барды (қайтыс болды)» Сартқ.ІІ; Qanım qaγan anča illig, törüg qazγanip, uča barmis. Qanım qaγanqa başlaju Baz qaγan niy balbal tikmis КТү. 15-16 «Әкем қаған осылай елдік пен билікті орнатып, ұша барды. Әкем қағанға Баз қаған бастауымен балбал қойылды» Айд.І,174~ қаз. *uša* → *uš+a*; *jete* → *jet+e* «жетектей»: At üze bintüre qariy sökdим Joqaru at jete jadaγin iγač tutunu aγturtum Тон.25 «Атқа қайта міндіріп қарды аршыдым. Жоғары атты жетектеп ағаш ұстап шықтық /көтерілдік/» Ад.ІІ, 108~ қаз. *žetek-tej* → *žetekte+j*; *jijü* → *jij+ü* «жей, жеп»: Kejik jijü tabisγan jijü olurur

ertimiz. Budun boǵzi toq erti. Jaǵimiz tegire uǵuq teg erti. Biz ŧeg ertimiz. Anǵa olurur erikli Oǵuzdantan kǵrǵg kelti Тон.8 «Киик жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді. Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді» Айд.ІІ,105 ~ қаз. *žej*→*že+j*, *žep*→*že+p*; *tuta*→*tut+a* «тұта»: Kisi oǵlynta üze eǵım-aram Bumın qaǵan, Istemi qaǵan oturmıŧ Olurıpan türk budunıñ ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis КТү.1 «Адам баласын басқаруға Бумын қаған, Істемі қаған отырған. Отырып, түркі халқының елін, заңын ұстай берген, иелік еткен» Айд.І,171 ~ қаз. *tuta*→*tut+a*.

√*-qali/-keli,-ǵali/-geli*. Ескерткіштер тілінде: *sanaǵali*→*sana+ǵali*: Sanaǵali túsürtimiz Atıǵı iqa bajur ertimiz Kün jeme tün jeme jelü bardimiz Qiriq aziǵ uqa basdimiz Тон.27 «Санағалы тоқтадық Атты бұтаға байладық Күн демей желіп бардық Қырық азды ұйқыға бастық.» Айд.ІІ,109 ~қаз. *sanaǵali*→*sana+ǵali*; *toplaǵali*→*topla+ǵali* «топтағалы», *üzgeli* →*üz+geli* «үзгелі»: Jujqa eriglig toplaǵali uǵuz ermis, jinǵge eriklig üzgeli uǵuz, jujqa qaliñ bolsar, toplaǵuluǵ alp ermis. Тон.13 «Жұқаны топтау – оңай, Жіңішкені үзу оңай. Жұқа қалыңдаса таптайтын алып болар Айд.ІІ,106 ~ қаз. *toptaǵali*→*topta+ǵali*, *üzgeli*→*üz+geli*; *olurǵali*→*olur+ǵali*: Türk budun olurǵali türk qaǵan olurǵali Ğantun oplıqqa taluj üzüge tegmis joq ermis «Түркі халқы отырғалы (болғалы), түркі қағаны отырғалы (болғалы), Шандун қаласы мен теңіз-өзендеріне дейін жетпеген еді» ~ қаз. *otırǵali* →*otır+ǵali*.

√*-pan/-pen, -ıpan/-ipen*. √*-p,-ıp/-ip* және √*-n,-an/-en* қосымша морфемаларының тіркесуінен жасалған құранды жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *urıpan*→*ur+ıpan* «отырғызып», *barıpan*→*bar+ıpan* «барып»: Qoǵu quŧ qanatıña urıpan anın qalju qaliju barıpan ЫБ.35 «Аққус оны қанатына міндіріп, онымен бірге жолға түсті» Айд.ІІІ,164 ~қаз. *barıp*→*bar+ıp*; *olurıpan*→*olurıpan+ıpan*: Ol törüde üze eǵım qaǵan oltürti, eǵım qaǵan olurıpan, türk budunıǵ jıce itdi, igiti, ğıǵanıǵbaj qilti, aziǵ üküŧ qilti. КТү.16 «Ол билік басында ағам қаған отырды. Ағам қаған отырып, түркі халқын қайта көркейтті, жарлыны бай қылды, азды көп қылды Айд.І,174 ~ қаз.

otirip → *otir+ip*; *ögrüpen* → *ögrü+pen* «орда тұрғызып (ордалап)»: Anta jana tüsip Orqun baliqliy beltirinte el örginin anta ögrüpen itidim el ebin МЧ.34 «Содан кейін қайта оралып, Орхон Балықтыда ел ордасын сонда ордалап, ел үйін (тұрғыздым)»; *urıpan* → *ur+ıpan* «ұрып»: Talim urıjar anča jaš usin jalim qajay jara urıpan jalhusun jorıjur tir ЫБ.40 «Қорықпас бала найза ұшын тік жарға кездесіп (ұрып), жай жүр, – дер» ~ қаз. *urip* → *ur +ip*.

√-ju/-jü қосымшасы. Ескерткіштер тілінде: *jorıju* → *jori+ju* «жүре»: Üze tuman turdi, asra toz turdi, quş uyi uça azti, kijik oyili ügürüazti, kisioyili jorıju az tıjana tenri qutinta üçünç jılta qop esen tükel körüşmiş, qop ögırer sebünürtir, anča bilinler: edgü ol ЫБ. 15 «Үстiде (жоғарыда)тұман тұрды, төменде шаң тұрды, құс баласы ұша жүріп жолдан адасты, киік баласы жүгіріп жүріп адасты, кісі баласы жүре жолдан тайды (азды) және Тәңірі құтымен үшінші жылда аман-есен бір-бірімен көріскен. Көпшілігі шаттанып қуанған деген. Сонша біліңдер: игі ол» Айд. 36, 161; *başlaju* «бастай»: Qaņim qaγanqa başlaju Baz qaγanıy balbal tikmis. Ol törüde üze eçüm qaγan oltürti, eçüm qaγan olurıpan, türk budunıy jiçe itdi, igiti, çıγanıy baj qılti, aziy üküс qılti КТү, 16 «Әкем қағанға Баз қаған бастауымен балбал қойылды. Ол билік /өкімет/ басында ағам қаған отырды. Ағам қаған отырып, түркі халқын қайта көркейтті, жарлыны бай қылды, азды көп қылды.» Айд. I, 174.

Етістіктің рай категориясы. Сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындық болмысқа қатысын, модальдық мәнін білдіретін, белгілі бір парадигмалық тұлғалар жүйесінен тұратын етістіктің грамматикалық категориясы. Сөйлеуші лебізінің я сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін тілдегі тиісті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдер арқылы берілетін модальдық категориясы рай категориясының негізін құрайды: «Модальдік категориясының етістік формалары арқылы берілетін амал-тәсілдерінің жүйесі етістіктің райы деп аталад¹. Рай категориясының негізін құрайтын модальдықтың көрінісі – қимыл-әрекеттің

¹ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – Б. 322.

шыңдық болмысқа қатысын сөйлеушінің бағалауын сипаттайды. Етістіктің модальдық категориясының мазмұнын қимыл мен субъектінің бір-біріне қатынасының сөйлеуші көзқарасы бойынша бағалануы айқындайды. Ашық рай формалары арқылы берілетін іс-әрекет, қимыл-қозғалыс жайлы ақпаратты, хабарды, фактіні констатациялау; қалау, шартты райлар формалары арқылы берілетін іс-әрекеттің, қимылдың жүзеге асу мүмкіндігін, оның орындалу дәрежесін білдіру; бұйрық, қалау, кейде ашық рай тұлғалары арқылы берілетін іс-әрекеттің орындалуы немесе орындалмауы жайлы тілек, өтініш, ұйғарым, бұйрық мәндерін білдіру рай категориясының мазмұндық коипоненттері болып табылады. Рай формалары модальдық мәнді мезгіл мен уақыт аясында «уақыт» жайлы ұғыммен ұштастыра сипаттай отырып, сөйлеушінің іске, әрекетке қатынасын айқындайтын субъективтік көзқарасын немесе жай хабарлаудан тұратын объективтік көзқарасын білдіреді. Осы бағалауыштық көзқарастар әркезеңдердегі болған, болып жатқан, болып өткен істі қолдайды (растайды) немесе жоққа шығарады. Сондықтан модальдық және шақтық формаларының рай категориясында бірлесіп келуі істі білдіруде объективтік және субъективтік бағалауға негізделеді. Объективтік бағалауыштық мәннің басым болуы субъективтік мәннің бәсең болуына байланысты, ал рай тұлғасында субъективтік мәннің басым болуы объективтік мәндердің әлсізденуіне ұлады.

Түркі тілдеріндегі рай категориясы модальдық мәнінің грамматикалық көрсеткіші болғанымен етістіктің барлық модальдық ерекшеліктерін толық қамти алмайды. Соған орай етістіктің модальдық мәні объективті және субъективті модальдықтарға бөлініп қарастырылуда. Модальдық мәндерді білдіру дәрежесі тұрғысынан ашық рай рай басқа түрлерінен ерекшеленеді, модальдық мәндер жүйесін білдіру дәрежесі жағынан нольдік тұлға деп қаралады. Рай категориясы объективті модальдық мәнін береді. Осы ерекшеліктеріне байланысты ашық рай жалпы етістіктерге қатысты болса, қалған рай түрлері белгілі бір мәндік-тұл-

ғалық топтарға қатысты қолданылады. Рай категориясындағы бұйрық рай іс-әрекет пен қимыл-қозғалыстың жүзеге асуына немесе жүзеге аспауына қозғаушы фактор қызметін атқарады.

VI-IX ғасыр түркілерінің тілінде де етістіктің модальдық мәнін беріп, сөйлеушінің іс-әрекетке, қимыл-қозғалысқа қатысты көзқарасын, іс-әрекеттің шындық болмысқа қатысын білдіретін рай категориялары қолданылады. Ескерткіштер тіліндегі рай категориясының төрт түрі кездеседі: ашық рай, шартты рай, бұйрық рай, қалау рай. Көне түркілер тілінде де қалау рай мен бұйрық райдың үшінші жағы бойынша мағыналық реңкті ажыратуда интонацияның орны болған сияқты, ескерткіштер тілінде $\sqrt{-zun,-zün}$ қосымшасы бұйрық рай мен қалау райдың үшінші жағының көрсеткіші қызметінде қатар жұмсалады.

Етістіктің рай категориясы			
№	VI–IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
А ш ы қ р а й			
	-taċi, -teċi	ölüteċi → ölür+teċi «өлтіреді (қазір)» olurtaċi → olur+taċi «отыруған (қазір)»	Ø
	-u, -ü, -i, -i (көмекші сөз)	esidu → esidu (berdi) «ести берді» alı → al+i (olur) «ала отыр»	-a, -e + (көмекші сөз)
	-ir, -ir, -ur, -ür, -r, -ar, -er	kelür → kel+ür «келер» körür → kör+ür «көреп»	-ar, -er
	-ti, -ti	bolti → bol+ti «болды» udimati → uđima+ti «ұйықтамады»	-ti, -ti, -di, -di
Ш а р т т ы р а й			
	-ser	sülemeser → süleme+ser «соғыспаса» bar erser → bar er+ser «бар болса»	-sa, -se

-sar	basmasar→basma+sar«баспаса» jañilsar→jañil+sar «жаңылса»	-sa, -se
Б ұ й р ы қ р а й		
Ø (көрсеткіші жоқ, етстіктің негізгі тұлғасы)	ïda«ықта» tez «қаш» kel«кел» keç «кеш, өт» ökün«өкін» qabïylan «табын»	Ø (көрсеткіші жоқ, етстіктің негізгі тұлғасы)
-γil,-gil	esitgil→esit+gil «естіңдер»	Ø
-iñ, -iñ, -ñ	bariñ→bar+iñ «бар»	-iñ, -iñ, -ñ
-zun,-zün	barzun→bar+zun«барсын» -zun,-zün barzun→bar+zun«барсын»	-sin,-sin
Қ а л а у р а й		
-aïin, -ejin, -jïin,-jin	igidejin→igid+ejin«көтерейін, құрайын» qonajïin→qon+aïin«қонайын, қоныстанайын»:	-aïin, -ejin, -jïin,-jin
-alim, -elim, -lim, -lim	qabïsalim →qabïis+alim «қабысалық, бірігелік, қауышайық»	-alim, -elim, -lim, -lim
-zun,-zün	barzun→bar+zun«барсын» -zun,-zün barzun→bar+zun«барсын»	-sin,-sin

Ашық рай. Іс-әрекет, қимыл үш жақтың бірін білдіретін етістіктің рай түрі. Ашық райдың негізгі семантикалық ерекшелігі іс-әрекеттің объективті шындыққа қатысы бар-жоғының сөйлеп тұрған сәтпен байланысты өтіп кеткенін, өтіп жатқанын, әлі өтпегенін сипаттауы арқылы анықталады. Сондықтан ашық рай етістіктің шақ категориясын құрайды, арнайы қосымшалары жоқ. Ашық рай осы шақ, келер шақ, өткен шақ тұлғаларында беріледі.

Ашық райдың осы шақ түрі іс-әрекеттің дәл осы кезде істеліп жатқандың көрсетеді: Ötünçumin esidu berdi «Өтінішімді ести берді»; Tiliy sabiy ali olur tidi. Altun jış da olurtimiz Тон.32 «Тілді,

сөзді ала отыр деді. Алтын қойнауында отырдық» Айд.ІІ,110; Bir jegirminč aj sekiz jegirmine joluqđim МЧ. 25 «Он бірінші айдың он сегізінде мен олармен жолықтым»; Jitinč erig qılıčladı КТү,45 «Жетінші ерін қылыштады» Айд.І,181. Ескерткіштер тіліндегі ашық райдың осы шағы негізінен ауыспалы мәнде болады.

Ашық райдың келер шақ түрі іс-әрекеттің алдағы кезде болатынын көрсетеді: *kelür* «келер», *körür* «көрер», *qabısar* «қабысар», *tezer* «қашар», *qorqır* «қорқар», *tegür* «жеткізер», *olurur* «отырар». Ескерткіштер тілінде: *Sini tabıacıü ölürteči tirmen* Тон.10 «Сені, табғашты қырап дермін»; *Öңre qıtanıü ölürteči tirmen* Тон.10 «Шығыста қытанды қырап дермін»; *Bini oıuzuü ölürteči ök tirmen* Тон.10 «Мені оғызды қырап дермін» Айд.ІІ,106.

Ашық райдың өткен шақ түрі белгілі бір іс-әрекеттің осы уақытқа дейін болып өткенін көрсетеді. Ескерткіштер тілінде: *Maüi Qorıan qıšlap jazıña oıuzıaru sü taşıqtımız. Kültegin beg başlaju qıtımız. Oıuz jayı orduı basdı* КТү.48 «Мағы қорған қыстап, жазына оғызға әскер шығардық Күлтегін үйді басқаруға кетті. Оғыз жауы орданы басты» Айд.І,181; *Qaңim qaıan jiti jegirmi erin taşıqmıs* КТү.11 «Қаған әкем он жеті ермен аттанысқа шықты»; *Ol üç qaıan öglesip Altun jış üze qabısalım timis* Тон.20 «Ол үш қаған кеңесіп, Алтын қойнауында бірігейік деді» Айд.ІІ,107.

Шартты рай. Қимыл, іс-әрекеттің болу-болмауын, орындалу-орындалмау мүмкіндігін, шартын білдіріп, етістіктің түбіріне немесе етістіктің грамматикалық-категориялық тұлғаларына *√-sar/-ser* қосымшасының жалғануы арқылы жасалады.

Ескерткіштер тілінде: *bar erser*→*bar er+ser* «бар болса»: *Ol eki kisi bar erser sini tabıacıü ölürteči tirmen. Öңre qıtanıü ölürteči tirmen. Bini oıuzuü ölürteči ök tirmen* Тон.10 «Ол екі кісі бар болса, Сен Табғашты қырап дермін. Шығыста – қытанды қырап дермін. Мені – оғызды қырап дермін» ~ қаз. *bar bolsa*→*bar bol+sa*; *basmasar*→*basma+sar* «баспаса», *tilinmeser*→*tilinme+ser* «тілінбесе, айрылмаса»: *Üze tenrı basmasar, Asra jir telinmeser Türk budun ilinjin, törüninkim artatı?Türk budun ökün* КТү.22 «Үстіңнен тәңірі баспаса, астыңда жер тілінбесе (айырылмаса), түрк халқының

ел-жұртын кім құртады?! Түрк халқы өкін!» Айд. I, 175 ~ қаз. *baspasa* → *baspa+sa*, *tilinbese* → *tilinbe+se*; *jañilsar* → *jañil+sar* «жаңылса»: *Bir kisi jañilsar, oyuşi budunibirsükçe tegi kïdmaz ermiş. Süçig sabïña, jïmçaq aүйisïñaarturïp üküс түrk budun öltig. Türk budun ülesikïñ. Birije Çuғaj jïš түgülTün jazï qonaјin tiser. Türk budun, ülesikïñ* КТк. 6 «Бір кісі жаңылса, рухы, халқы тұқымына дейін қалмас еді. Тәтті сөз, жұмсақ қазынасына көп сеніп, түрк халқы өлдің. Түрк халқы жойылдың. Түстікте Шуғай жынысы түгіл, Тұн жазығына қоныстансақ, деуші едің. Түркі халқы жойылдың» Айд. I, 169 ~ қаз. *žañïlsa* → *žañil+sa*; *ïsar* → *i+sar* «жіберсең»: *Ol jirgerü barsar, türk budun ölteçisisin Ötüken jir olurïp, arqïš-tirkiš ïsar, neñ bunuy joq. Ötüken jïš olursar, beñgü iltuta olurtaçisen, türk budun toq. Arïq oq sen: ačsïq - tosiq emez sen, bir todsar – ačsïq ömezsen.* КТк. 8 «Ол жерге барсаң, түрк халқы өлмешісің. Өтүкен жерінде отырып, /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. /Сонда/ түрк халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен» Айд. I, 169; *joуan bolsar* → *joуan bolsar+sar* «жуан болса, жуандаса»: *Jinçge joуan bolsar üzgүlүk alp ermiş. Öñre qitanda berije tabуaçda Quruja qurdanta jïraja oуuzda Eki-üç biñ sүmүz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötüntüm* Тон. 14 «Жіңішке жуандаса үзетін алып болар. Шығыстағы қытанға, Түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, Терістіктегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Сонша өтіндім.» Айд. II, 106 ~ қаз. *žiwān bolsa* → *žiwān bol+sa*; *јorïsar* → *јori+sar* «жүрсе»: *Özüm az jirim Anï bil ... ermiş Bir turïqi ermiş Anïn barmis Aңar jatïp Bir atliуbarmis tijin Ol jolin јorïsar ünč tidim saқintim Özüm az jirim Anï bil ... ermiş Bir turïqi ermiş Anïn barmis Aңar jatïp Bir atliуbarmis tijin Ol jolin јorïsar ünč tidim saқintim* Тон. 24 «Өзімнің аз жерім, Оны біл! Анымен Бір аялдама бар, Анымен барасындар, оған түнеп /одан әрі/ Бір аттық жүріс дедім. Сол жолмен жүрсе мүмкін – дедім, ойландым» Айд. II, 108 ~ қаз. *žürse* → *žür+se*. Ескерткіштер мәтінінде «-sar/-ser жүрнағы жалғанған сөздер үнемі белгілі

шартын білдіре бермейді. Ол сонымен қатар кейде мезгілдік мағынаны да көрсетеді»¹.

Бұйрық рай. Сөйлеушінің тыңдаушыға (екінші жаққа) немесе тыңдаушы арқылы басқа адамға (үшінші жаққа) қаратылып, бұйрықпен немесе сұрай айтылатын, сөйлеушінің өзіне (бірінші жаққа) байланысты ниет мәнін білдіретін рай түрі. Бірінші жақта бұйрықтық мағынадан гөрі, ниет, тілек мәні басым болады. Бұйрық райдың негізгі қызметі – императивтік мән екінші жақтан айқын көрінеді. Ал үшінші жақта императивтік мән біршама бәсеңдейді. Ескерткіштер тілінде негізінен бұйрық райдың екінші және үшінші жағы қолданылады.

Екінші жақ бұйрық райдың жекеше түрі етістіктің негізгі тұлғасымен (түбір, туынды етістік, болымсыз етістік) сәйкес келеді: *ökün* «өкін»: *Anča qazıanmıs itmis ilimiz törümüz erti. Türk, oğuzbegleri budun esidiñ. Üze tenri basmasar, Asra jir telinmeser Türk budun ilinñin, törüninkim artatı? Türk budun ökün!* КТү.22 «Сонша болған, жаралған еліміз, жұртымыз еді. Түрк оғыз бектері, халқы есітің! Үстіңнен тәңірі баспаса, астыңда жер тілінбесе (айырылмаса), түрк халқының ел-жұртын кім құртады?! Түрк халқы өкін!» Айд.І, 175~қаз. *ökin; qabıylan* «табын»: *Oğulanım erde imirim anča bol qanqa atar Oğulunım erde ымырым анча бол қанқа атап qabıylan* Суд.9 «Ұлдарым, ерлік істерде ұстазымдай бол, ханға табың, күшей»; *ida* «ықта»: *Jaratidim tol ...jarimatın jayid kelmis örün begig qara quludiy anı olurmıs qırqız tapa er idmis siz taişiqin Çikig taşyarın temis men taşiqiñin temis Kür budqa ida* МЧ.22 «Жараттырдым тол....жаулай келген өрен ақ бекті қара құлықты сол отырған қырқыз таман ер жіберді, сіз тасындар Чекті тасытындар деген мен тасыын деген Көр Бұдқа ықта» ~ қаз.*ıqta; kör*. «көр»: *Qabisalim temis Ötüken...temis anı sü joridim tutuq başın Çik tapa ebiñe itdim kör tedim qırqız qanı Kögmen irinte* МЧ.23 «Қапсырамыз деген Өтүкен... деген сүңгі жорыттым тұтық басын Чік таман

¹ *Айдаров Ф.* Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан 2000. – Б. 74.

үйіне жібердім есі жер таман аз ер жібердім көр дедім, қырғыз ханы Көгмен жерінде» ~ қаз. *kör*.

Түркі жазба мұралары тілінде бұйрық райдың екінші жағы $\sqrt{-yil/-gil}$ қосымшалары арқылы да жасалады: *esitgil*→*esit+gil* «естіңдер»: *Sabimін tüketi esitgil Ulaju ini-jigünim, oylanım, bir-eki oyuşim, budunim, birije-şad apit begler, jiraja-tarqat bujruq begler, otuz...* КТк.1 «Сөзімді түгел есіткін соңымдағы іні-жиенім, ұлым, жақын руым, халқым, оңымда шад апат бектер, солымда-тарқандар бұйрық бектер, отыз ...» Айд.ІІІ,53.

Бұйрық райдың үшінші жағы $\sqrt{-zun/-zün}$ қосымшасы арқылы жасалады. Мысалы, *barzun*→*bar+zun* «барсын»: *Qatun joq bolmis erti. Ani joylatajin tidi.Sü barin tidi.Altun jışda olurin tidi. Sü basi inel qağan Tardus şad barzun tidi Bilge Tonijkuq bana ajdi* Тон.31 «Қатыны өлген еді, Оны жерлейін, – деді. Әскер барың деді Алтын қойнауда күтін, – деді Әскер басы – Інел қаған Тардуш шады барсын, – деді Білге Тоникуқ маған айтты» ~ қаз. *barsin*→*bar+sin*. Көнетүркілік $\sqrt{-zun}$ қосымшасы қазақ тілінде $\sqrt{-sin/-sin}$ тұлғасында қолданылады: *žürsin, kelsin, oqisın, ojnasiñт.б.*

Қалау рай. Сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетті орындауға немесе орындамауға ықыласын, қалауын, ынтасын, ниетін білдіретін рай категориясы. Ескерткіштер тілінде қалау рай негізінен бірінші жаққа қатысты қолданылады. Қалау райдың жекеше түрі $\sqrt{-ajin/-ejin, -jin/-jin}$ форманттары арқылы, көпше түрі $\sqrt{-alim/-elim, -lim/-lim}$ қосымшалары арқылы жасалады: *qonajin*→*qon+ajin* «қонайын, қоныстанайын»: *Türk budun ülesikin. Birije Çuğaj jış tügül Tün jazı qonajin tiser. Türk budun, ülesikin* КТк.6 «Түрк халқы жойылдың. Түстікте Шуғай жынысы түгіл, Тұн жазығына қоныстансақ, деуші едің. Түркі халқы жойылдың. Айд.ІІІ,54 ~ қаз. *qonajin*→*qon+ajin; igidejin*→*igid+ejin* «көтерейін, құрайын»: *Buduniy igidejin tijin, jirgaru oğuz budun tapa, ilgeru qitan, tatabi budun tapa, birgeru tabğaş tapa uluğ sü eki jegirmi...sünüşdim. КТү.28* «Халықты көтерейін деп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бергері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі /рет/ соғыстым» Айд.ІІІ,64; *ölürejın*→*ölür+ejin* «өлейін»,

uruysiratajin→*uruysirata+jin* «тұқымсыратайын»: *Jagï bolip, itinü jaratunu umaduq Janï içikmis. Bunča isig-küçig birtükerü saqınmatï. Türk budun: «Ölürejin, uruysiratajin», - tir ermis joqaru barir ermis. Üze türk tenrisi, türk iđuq jiri, subianča timis: КТү.10 «Жау болып, қолдарынан түк келмей және бағынды. Сонша күш-қуатын сарп еткенін ойламады. Түрк халқы: «Өлейік, тұқымсырайық», - дер еді, жойыла бастаған еді. Көкте түрк тәңрісі, Түрктің қасиетті-жері– суы былай депті»* *Айд.ІІІ,59 ~ қаз.ölejın*→*öle+jin, uruqsirata-jin*→*uruqsirata +jin* т.б.

Етіс формасы. Қимыл мен іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы семантикалық-синтаксистік сипаттағы әр түрлі қатынасты білдіретін етістік категориясы. Етістің негізгі қызметі іс-әрекеттің қимыл иесі мен істелетін іске қатысын айқындау. Етістер қызметі мен мағынасына орай төрт түрге бөлінеді: өздік етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс. VI-XI ғасыр түркі жазба мұралары тілінде де етіс категориясы іс-әрекеттің қимыл иесі мен істелетін іске қатысына байланысты ажыратылады. А.Н. Кононов көне түркі тіліндегі етіс категориясының жасалуы жаңа сөзжасаммен сабақтасып жататынын көрсете отырып, ескерткіштер тілінен бес түрлі етіс формасын ажыратады: негізгі, ортақ, өздік, ырықсыз, өзгелік етістер¹. Ғалым негізгі етіске арнайы көрсеткішті қажет етпейтін, қимыл мен қимыл иесінің қатынасы лексикалық мағынасына сәйкес ажыратылатын етістіктерді жатқызады. Ғ.Айдаров ескерткіштер тіліндегі етістерді төртке (өздік, өзгелік, ортақ, ырықсыз) бөле отырып, өздік етіске Қағанқа қырқыз будуны ічікді «Қағанға қырқыз халқы бағынды»; Қатун йоқ болмыс ерті «Қатун жоқ болды, өлді»; Түн удысқым келмеді «Түн ұйқым келмеді» деген сөлемдерді мысалға келтіреді².

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века. – Ленинград: Наука, 1986. – С.173.

² Айдаров Ғ. Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – Б. 73.

Етіс формалары			
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Мысалдар	Қазақ тілінде
1	1	2	3
Өздік етіс			
	-n, -in/-in,-un, -ün,-en	<i>atan(ip)→ ata+n(ip)</i> «атанды»	-n, -in/-in,-en
Өзгелік етіс			
	-t, -it, -it	<i>atlat→atla+t</i> «аттандыр» <i>oyraqlat→oyraqla+t</i> «кідірт» <i>jorit→jori+t</i> «жүргіз»	-t, -at, -et
	-tur, -tür	<i>jantur→jan+tur</i> «қайтар»	tir -tir, -dir, -dir
Ортақ етіс			
	s,-is,-is, -us,-üs	<i>ögles→ögle+s</i> «ойлас, кеңес» <i>qabis→qab+is</i> «қабыс (бірік): <i>sünüs→sün+üs</i> «соғыс, сүңгілес»	-s,-is,-is/-as,-es
Брықсызетіс			
	-ür,-ur, -ir,-ir +(-ti,-ti)	<i>kelürtim→ kelü+rtim</i> «келтірдім»	-ir,-ir +(-ti,-ti)
	-n +(-ti,-ti)	<i>boyuzlantı →boyuzla+n(ti)</i> «бауыздалды»	-n +(-ti,-ti)
	-ti, -ti	<i>bediztim→ bediz+ti(m)</i> «өрнектеттім»	-ti, -ti

Өздік етіс. Қимылдың іс-әрекет иесіне тікелей бағытталғанын, қатыстылығын білдіретін өздік етістері негізінен сабақты етістіктерден жасалады. Өздік етіс қимылды істеушінің басқа біреу арқылы емес, тікелей өзі жүзеге асырғанын немесе жүзеге асыратынын көрсетеді. Түркі тілдерінде де өздік етіс сабақты етістіктің белгілі бір шектеулі тобына $\sqrt{-n,-in/-in,-un/-ün,-en}$ формантының жалғануы арқылы жасалып, қимылдың, субъектінің өзіне бағытталғанын сипаттайды¹. Өздік етістердің синтаксистік-грамматикалық әлеуетінің жоғарылығына байланысты түркі тілдері бо-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – С. 202.

йынша қолданыс аясы да кең: қаз. *žabīn-*, башқ. *jarun-* «жабын»; қаз. *žuwīn-*, башқ. *jun-* «жуын»; қаз. *žayīn-* «жағын, бір нәрсені жағыну»; қаз. *sürtin-*, башқ. *sürtün-* «сүртін» т.б. Өздік етістің жасалуы кей жағдайда шұғыл түрде өтетін семантикалық жылжулармен, сөз тудырушы түбір-егіздің бастапқы лексикалық мағынасының сапалық тұрғыдан өзгеріске түсуімен қатар жүреді. Өздік етісті қимылды істеушінің басқа біреу арқылы емес, тікелей өзі жүзеге асырғанын немесе жүзеге асыратынын көрсетеді.

Ескерткіштер тілінде де өздік етіс $\sqrt{-n}$ жұрнағы арқылы жасалады: *atan(ip)* → *ata+n(ip)* «атанды»: *Qayan atanip, qatun atanip Ötüken ortusunda süñüz Bašqan iduq baš kedinin örgin etitdim* Тар.29 «Қаған атанып, қатун (ханым) атанып өз орталығын Өтүкен ортасындағы қасиетті биік Башқан сеңүзге әкеліп орнатты» Айд.ІІІ, 181 ~ қаз. *atan(ip)* → *ata+n(ip)*. Өздік етістің $\sqrt{-n}$ форманты қазақ тілінде де кеңінен қолданылады.

Өзгелік етіс. Қимылдың іс-әрекеттің субъектінің тікелей өзі емес, басқа бір субъект арқылы істелетінін көрсететін етіс формасы. Өзгелік етістің өзіне тән грамматикалық парадигмасы бар, олар: $\sqrt{-t}$, $-it$, $-it$ және $\sqrt{-tur/ -tür}$ қосымшалары.

$\sqrt{-t}$, $-it$, $-it$ – етіс категориясының өзгелік формасын жасайтын қосымша. Ескерткіштер тілінде: *atlat* → *atla+t* «аттандыр», *oƣraqlat* → *oƣraqla+t* «кідірт»: *Qayanima ötüntüm sü jaramaċi Atlat tidim Aq termel keče oƣraqlatdım At üze bintüre qariy sökdım Joqaru at jete jadaƣın iƣaċ tutunu ayturtum* Тон.25 «Қағаныма өтіндім: әскер жүргіздім. Аттаныңдар! – дедім. Ақ термелді өте бұйырдым. Атқа қайта міндіріп қарды аршыдым. Жоғары атты жеттеп ағаш ұстап шықтық /көтерілдік/» Айд.ІІ, 108; *jorit* → *jori+t* «жүргіз»: *Sü jorilim ... unamañ! Ol sabiy esidip sü joritdım. Altun jisiy jolsuzin asdım. Ertis ügüzig keċigsizin keċdimiz. Tün qatdımiz, Bolcuqa tañ üntürü tegdimiz* Тон.35 «Отыра бер, – депті. Асықпа күзетшіні жақсылап қойың. Бастырма, – деді. Бөгі қаған маған осыны айтты. Апа-тарқанға құпия сөз жіберді. Білге Тоникуқ сұм (ақылды) ол өзі аңлар (аңғарар)» Айд.ІІ, 111.

√-tur/ -tür – өзгелік етіс тудыратын жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *jantur*→*jan+tur* «қайтар»: *Temir qarïyqa tegiirtimiz. anta janturdimiz Inel qayanqa... tezik, toqrisin... Anta jerüki suq basliy Soydaq budun kör kelti. Ol күnte tegti Türk budun Temir qarïyqa Тон. 45 «Темір қақпаға дейін қудық. Сонда қайтардық. Inel қағанға тәжік, тоқар Сонда Сук бастаған Соғда халқы түгел келді. Сол күндері Түркі халқы Темір қақпаға жетті» Айд.ІІ,112. Қазақ тілінде көнетүркілік √-tur/ -tür жұрнағының √-tir/ -tir, -dir/ -dir варианттары қолданылады.*

Ортақ етіс. Қимылдың, іс-әрекеттің бір ғана субъект арқылы емес, бірнеше субъект арқылы істелгенін көрсететін етіс категориясының түрі. Қимыл-әрекеттегі ортақтастықты білдіретін ортақ етіс √-s,-is,-is/-us,-üs жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

√-s,-is,-is/-us,-üs – етіс категориясының ортақ етіс формасын жасайтын жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *ögles*→*ögle+s* «ойлас, кеңес», *qabis*→*qab+is* «қабыс (бірік): *Artqi qirq az küllüg qayanı jaýmiz bolti. Ol üç qayan öglesip Altun jis üze qabisalim timis. Ança öglemis. Öñre türk qayanaru sülelim timis. Anaru sülemeser. Kaç neñ er ser ol bizni*Тон.20 «Артқы қырық аз қағаны жауымыз болды. Ол үш қаған кеңесіп: Алтын қойнауында бірігейік деді. Сонша кеңесті Шығыста түрк соғысайық деді. Одан әрі соғыспасақ қалай болса да ол жеңеді бізді.» Айд.ІІ,107 ~ қаз. *ojlas*→*ojla+s*, *qabis*→*qab+is*; *sünüs*→*sün+üs* «соғыс, сүңгілес»: *Bolçuda sünüsdimiz* БҚ. 28 «Болчуда соғыстық» Айд.ІІІ,83 ~қаз. *süngiles*→*süngile+s*. Ортақ етіс жасайтын √-s,-is,-is/-as,-es қосымшасы қазақ тілінде де кеңінен қолданылады.

Ырықсыз етіс. Іс-әрекеттің, қимылдың иесі арнайы айтылмай, әрекет өздігінен істелген сияқты көрінеді. Орхон ескерткіштері тіліндегі ырықсыздық мәні √-n, √-ür,-ur, -ir,-ir форманттары жалғанған етістіктерден айқын аңғарылады. Мысалы: *boyuzlantı*→*boyuzla+n(tı)* «бауыздалды»: *Öñreki er juуuru tegürüp i bar bas asdimiz, jobalı intimiz. On tünke jantiqi tuу ebirü bardimiz.*

Jirči jir jañilip, boγuzlantı. Buñadur qaγan jelü kör timis Тон.26 «Алдағы ер жоғары шығып, бұталы /биік/ басынан астық. Қиындықпен түстік. Он күн дегенде тау баурына бардық. Жершіл ер (жол көрсетуші) жаңылып, бауыздалды. Мұңайып қаған желе көр, - деді.» Айд.ІІ, 109; *kelürtim*→ *kelü+rtim* «келтірдім», *bediztim*→ *bediz+tim* «өрнектеттім»: *Bödke körügme begler, gü jañiltačisiz. Men beñgü taş /toqıtdım/. Tabγač qaγanta bedizči kelürtim, bediztim. Meniñ sabimın simadı* КТк. 11 «Таққа /құмар/ бектер, сіздер жаңыласыздар ғой. Мен мәңгі тас орнаттым. Табғаш қағаннан шебер /бедізші/ келтірдім, өрнектеттім. Менің сөзімді бұзбады» Айд.І,170.

Етістіктің жіктелуі. VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі етістіктердің жіктелуі ойды тиянақтап тұратын негізгі грамматикалық форма. Істің субъектісін білдіру мақсатында етістікке жалғанатын жіктік жалғауларыүш жақты және жекелік, көптік мәнді қамтиды.

Етістіктердің жіктелуі		
1	2	3
№	VI-IX ғасыр ескерткіштері тілінде	Қазақ тілінде
Ж е к е ш е		
1 жақ	-mın,-mın,-men -dım, -dim, -tim, -tim	-mın,-mın, -dım, -dim, -tim, -tim -pın, -pın,
2 жақ	-sın,-sın, -dın,-dın -tın,-tın	-sın,-sın, -dın,-dın, -tın,-tın, -sız, -sız
3 жақ	-di,-di,- ti,-ti	-di,-di,- ti,-ti
К ө п ш е		
1 жақ	-mız, -mız, -biz, -biz	-mız, -mız, -biz, -biz,-pız, -pız
2 жақ	-sız, -sız	-cındar, -sındar -sızdar, -sızdar
3 жақ	-di,-di,- ti,-ti	-di,-di,- ti,-ti

Ескерткіштер тілінде: *toqı+tım* «жаздырдым»: *Jaši taşqa jaratıdım tolqu taşqa toqıtım* Тар.3 «Ауыр (үлкен) тасқа жаздырдым»; *süñüşdim* «соғыстым»: *Budunıñ igidejin tijin, jırgaru oğuz budun tара, ilgeru qıtan, tatabı budun tара, birgerü tabğaş tара uluğ sü eki jegirmi...süñüşdim.* КТү.28 «Халықты көтерейін деп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бергері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі /рет/ соғыстым» Айд.ІІІ,64; *ülesik+iñ* «жойылдың»: *Türk budun ülesikiñ. Birije Şuğaj jış tügöl Tün jazı qonañin tiser. Türk budun, ülesikiñ* КТк.6 «Түрк халқы жойылдың. Түстікте Шуғай жынысы түгіл, Түн жазығына қоныстансақ, деуші едің. Түркі халқы жойылдың. Айд.ІІІ,54; *içik+mis* «бағынды»: *Jagi bolıp, itinü jaratunu umaduq Janı içikmis* КТү.10 «Жау болып, қолдарынан түк келмей және бағындық»; *saqınma+tı* «ойламады»: *Bunça isig-küçig birtükerü saqınmatı* КТү.10 «Сонша күш-қуатын сарп еткенін ойламады Сонша күш-қуатын сарп еткенін ойламады» Айд.ІІІ,59; *kelteçi+miz* «келе аламыз»: *Jinçge joğan bolsar üzgölük alp ermis. Öñre qıtanda berije tabğaşda Quruja qurdanta jıraja oğuzda eki-üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötüntüm* Тон. 14 «Жіңішке жуандаса үзетін алып болар. Шығыстағы қытанға, Түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, Терістіктегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Сонша өтіндім» т.б. Көне мұралар тілінде етістіктердің жіктелуі жіктік есімдіктері арқылы да жасалады, мысалы: *meñilejür men* «қуанамын»: *Tensijmin jağin kиче altun ergin olurgуran meñilejür men ança bilinler edgü ol* ЫБ.1 «Тенсимін күні-түні алтын таққа отырып қуанамын, соны білің дер игі ол» Айд.ІІІ. Ескерткіштер тіліндегі етістіктердің жіктелуі етістіктің шақтарына сәйкес түрленеді. Көне түркі тіліндегі етістіктердің негізгі жіктелу формасы қазақ тілінде сақталған.

Етістіктің шақтары. Қимыл мен іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты сол сәтте болып жатқанын, болып өткенін, алдағы уақытта болатынын білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Іс-қимыл уақытқа тәуелді, кезкелген әрекет уақыттың үш түрлі сәтінде (өткен, алда болатын және қазіргі сәттер)

жүзеге асады немесе жүзеге аспайды. Соған орай шақ категориясы үш түрлі болып келеді. VII-XI ғасыр түркі жазба мұралары тілінде де іс-әрекеттің болғаны немесе болмағаны уақытпен байланысты сипатталады. Ескерткіштер тіліндегі шақтық белгі барлық уақытта айқын бола бермейді, кей жағдайда іс-әрекеттің мезгілін етістіктің тұлғасына қарай емес, контекст семантикасына қарай ажыратылып жатады. Сондықтан көне түркі руникалық ескерткіштер тіліндегі шақ категориясының ара-жігі жайлы көз-қарастар да бірыңғай емес.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі осы шақ тұлғасы ауыспалы мәнде болып келеді.

√-tači/- teči,- dači/- deči – осы шақ формасын жасайтын жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *ölteči* «өлмешісің, өлесің»: *Ol jirgerü barsar, türk budun öltečisisin. Ötüken jir olurip, arqış-tirkiş isar, neñ bunuy joq, Ötüken jış olursar, beñgü iltuta olurtačisen, türk budun toq. Ariq oq sen: ačsiq - tosiq emez sen, bir todsar – ačsiq ömezsen* КТк.8 «Ол жерге барсаң түркі халқы өлмешісің. Өтүкен жерінде отырып, /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. /Сонда/ түрк халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықта тоқтық түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен.» Айд. I, 169.

Келер шақ. Ескерткіштер тіліндегі етістіктің келер шақ категориясының ауыспалы келер шақтық және болжалды келер шақтық мәні ажыратылады.

√-jor/-jör, -jur/-jür – етістіктің келер шақ формасын жасайтын жалғау. Ескерткіштер тілінде: *jorijur* «жорыр, көрер»: *Körüg sabi antay: Toquz oğuz budun üze qayan olurti tir. Tabğaçyaru Quni señünüg idmis. Qitanγaru Toñra semig idmis. Sad anča idmis: Azqina türk budun jorijur ermis* Тон.9 «Елші сөзі мынадай: Тоғыз оғыз халқы қаған көтерді деді. Табғашқа қарай Құны сеңүнді жіберді. Қытанға қарай Тоңра семді жіберді. Сөзді былай жіберді: Аз ғана түрк халқы көрер (жорыр) еді».

√-ar/-er,-ir/-ir,-ur/-ür,-r – етістіктің келер шақ формасын жасайтын қосымша. Ескерткіштер тілінде: *olurur* «отырар»: *Kejik*

jijü tabisyan jijü olurur ertimiz Тон.8 «Киик жеп, қоян жеп отыратын едік» Айд.ІІ,105.

√-maz/-mez – етістіктің келер шағының болымсыз түрінің қосымшасы. Ескерткіштер тілінде: *bilmez* «білмес»: *Semiz buqa turuq buqa tijin bilmez ermis tijin Anča saqantim. Anta kisre tenri bilig bertük üçün özüm ök qayan qisdim. Bilge Tonijkuq bojla baqa tarqan birle*Тон. 6«Семіз бұқа, тұрық бұқа – деп, айыра білмес деп, сонша ойладым.Содан соң Теңрі біліп бергені үшін Өзімше оны қаған еттім» Айд.ІІ, 105; *Qurıyaru Kenü qayanqa türk budunıy anča qonturdimiz,anča itdimiz. Ol ödke qul quliliybolmis erti, күн күnlig bolmis erti, inisi eçisin bilmez erti, oylı qañin bilmez erti* КТү. 21; «Кері Кену қағандығына дейін түрк халқын осынша қондырдық, осынша еттік. Ол кезде құл құлды болған еді, күң күнді болған еді, баласы туысын білмес еді, ұлы әкесін білмес еді» Айд.І, 175. Көнетүркілік √-maz/-mez тұлғасы болымсыздық жалғауы мен есімшенің жалаң √-z формантының бірігуі арқылы жасалған құранды жұрнақ.

Өткен шақ. Ескерткіштер тіліндегі өткен шақтың жедел өткен шақтық және бұрынғы өткен шақтық мәні ажыратылады.

√-mıš/-mıš,- mıs/-mis – етістіктің өткен шақ мәнін беретін жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *almıs* «алған», *qilmıs* «қылған», *jüküntürmis* «жүгіндірген», *sökürmis* «шөктірген», *qonturmıs* «қондырған»: *Sü sülepen tört bulunqarıbudunıy qor almıs, qor baz qilmıs. Başlıyüyüküntürmis tizligig sökürmis ilgerü Qadırqan jışqa tegi kirü Temir qarıyqa tegi qonturmıs* КТү.2 «Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қақпаға дейін қондырған Айд.І,171; *jayı ermis* «жау еді»: *Tört bulunqorjayı ermis* КТү.2 «Төрт бұрыштың бәрі жау еді»; *ıçyınmıš* «лақтырған еді, лақтырды»: *Uzun tonlıy küzünüsin kölke ıçyınmıš* ҮБ. 22 «Ұзын киімді /әйел/ өз айнасын көлге тастады»; *kölmıš* «жеккен еді, жекті»: *Eki öküzüg bir boqarsıqa kölmıš, qamsaiju umatın turur, - tir* «Екі өгізді бір арбаға жекті, олардың жүруге халі жоқ дер» ҮБ. 25;*süke barmıš*«соғысқа аттанды»: *Qan*

süke barmiššančmiš «Қан соғысқа аттанды, (жауын) шанышты»; *barmis* «барған еді (аттанған еді), барды»: *Oijma er oylanin kisisin tutuγ urupan usiš oijuγ alip barmis* ЫБ. 29 «Қызыққан жігіт ұлын және әйелін атқа мінгізіп, епті ойыншыны алып, құмар ойынға кірісті»; *bolmiš* «болды (ойнаған еді)»: *Eñin meñin, bolmiš bolupan uijasınaru ögire, sebinü kelir, - tir.* «Аңын қолға түсірді, ініне қайтты. Қуана-шаттана келер, – дер» Айд.ІІІ, 163; *Er ömelejü barmiš, tenrike soqušmiš qut bolmiš, qut bermiš aγiniñta ijilqin bolzun, - timiš* ЫБ.47 «Ер еңбектеп барды, тәңірден құт тіледі. Тілегі орындалды. Қораңда жылқың болсын, өзің ұзақ жаса, – деген» Айд. ІІІ, 166.

√-tuq/-tük -duq/-dük – көне түркі жазба ескерткіштері тілінде өткен шақ тұлғасының мәнін беретін қосымша. Ескерткіштер тілінде: *qodmaduq* «қалмаған (қоймаған)»: *Qutiña tegi qodmaduq bökiñe tegi qodmaduq tir* ЫБ.9 «Ешқандай негіз қалмаған, төбесі де, қорасы да қалмаған, – деген» Айд.ІІІ, 160; *jaγutduq* «жауласқан»: *Saγir çoluγin jaγutduqta Kuli Çor oplaju tedip sançur ölürüp oγlin kisisin bulandu* КЧ. 5 «Сағыр-чолуған жауласқанда Күллічор шаншып өлтіріп оның ұлын, әйелін олжалады».

√-ti/-ti,-di/-di – жедел өткен шақты, сондай-ақ ауыспалы осы шақтың мәнін беретін жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *Bu süg elt tidi. Qi jiniγ köñlünçe aj Ben saña ne ajañin tidi. Kelip erser kü er ükülür. Kelmez erser Tiliγ sabiγ ali olur tidi. Altun jiš da olurtimiz* Тон.32 «Бұл әскерді өзің баста, – деді. Қиындықты көңліңше шеш, мен саған /басқа/ не айтайын, деді. Келер болса, күш көбейер. Келмесе егер /онда/ тілді, сөзді ала отыр, – деді. Алтын қойнауында отырдық» Айд.ІІ,110; *Bir jegirminč aj sekiz jegirmine joluqđim* МЧ. 25 «Он бірінші айдың он сегізінде мен олармен жолықтым»; *Jetinč erig qiličladi* КТү,45 «Жетінші ерін қылыштады» Айд.І,181; *Tegdimiz jajidimiz ekinti kün kelti* Тон, 39 «Тиістік, құдық екінші күн (тағы) келді» Айд.ІІ,111; *Ertis ügüzig keçe joriđimiz, türgis buduniγuda bastimiz. Türgis qaγan süsi Bolçuda otça, borçakelti. Süñüsdimiz. Kültegin Başγu boz at binip tegdi* КТү. 37 «Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық.

Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді. Соғыстық. Күлтегін басқы боз атқа мініп тиді» Айд. I,179; Budun boꞗzi toq erti. Jaꞗimiz tegire uꞗuq teg erti. Biz ŗeg ertimiz. Anꞗa olurur erikli Oꞗuzdantan kꞗrꞗg kelti Тон.8«Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді. Біз өлімші едік. Сөйтіп отырған шақта оғыздан елші келді.» Айд. II,105.

Қазіргі түркі тілдеріндегі сөз тудырушы және сөз түрлендіруші морфологиялық индикаторлардың негізін құрайтын көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемалар бір, екі, үш, төрт құрамды модельдерден тұрады. Ұзақ мерзімге созылатын лингвоонтогенездік үдерістер барысында қосымша морфемалар белгілі семантикалық және функционалдық бағытқа қарай бейімделіп дамиды, соған сай олардың семантика-грамматикалық, функционалдық сапасы қалыптасады. Сондықтан екі құрамды, үш құрамды, төрт құрамды қосымша морфемалардың басым бөлігі тарихи тұрғыдан кіріккен екінші дәрежелі, үшінші дәрежелі тұлғалар.

VI-IX ғасырларда хатқа түскен түркі мұралары тіліндегі қосымша морфемалар қазіргі қазақ тіліндегі қосымшалардан тұлғалық жағынан біраз ерекшеліктері болғанымен жалпы тұрпаты мен мазмұны, қызметі негізінен сақталған. Бабалар тілі мен мұрагерлер тілі арасындағы ерекшеліктер он бес ғасырды қамтитын тілдің тарихи даму үдерісінің нәтижесі. Басты ерекшеліктердің бірі – көне түркі тіліндегі ерін дауыстыларымен келетін қосымша морфемалар қазақ тілінде қолданылмайды. Бұл өзгерістердің негізгі факторларының бірі – қазақ тілінде қалыптасқан емле ережелері мен орфографиялық шарттар. Екінші, үшінші буындардан көрініс беретін ерін үндестігінің орфографиялық нормада ескерілмеуі өзі де бәсең ерін үндестігін қазақ тілінің жазба дәстүрінен біржолата ығыстырды. Ескерткіштер мен қазақ тіліне ортақ қосымшалар қазақ тілінде бірнеше фонетикалық вариантта қолданылады. Бұл қазақ тіліндегі дауыссыздар үндестігінің жетілуіне орай қалыптасқан құбылыс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркі тілдерінің мыңдаған жылдарды қамтитын мазмұндық және тұлғалық құрылымының өзгеру, даму парадигмасы шеңберінде қалыптасқан глоттохронологиялық өріс аясындағы лексикалық қабаттар тіл мен тіл иесі – этностар асындағы көпқатпарлы, көпвекторлы қатынасты сипаттайтын лингво-ақпараттық дерек болып табылатындықтан қазіргі түркі тілдерінің көне-түркілік қабатын құрайтын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілін құрылымдық және антропологиялық парадигмалардың сабақтастығына құрылған аралық қағидалар негізінде зерделеп, көнетүркілік лингвоиндикаторлардың «жалпытүркілік ұйыстырушылық» әлеуетін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу бүгінгі түркітану ғылымының басты талабы.

VI-IX ғасырдағы түркі тілдерінің негізгі сипатын, лексикалық құрамының, фонетика-фонологиялық жүйесі мен морфологиялық-грамматикалық құрылымының, синтаксистік құрылысының ерекшеліктерін танытатын көне түркі жазба тілі орта ғасыр түркі жазба тілімен ұласып жатқан қыпшақ ⇔ оғыздық аралас тілдік жүйенің бастапқы хронологиялық кезеңінің, ерте орта ғасыр дәуірінің көрінісі. Бұл ескерткіштер тілі мен қазақ тілін салыстыра зерттеудің тарихи-генеалогиялық негідемесін құрайды.

Тілдік иерархияның іштей жүйеленуі, әр салаға қатысты метатілдің қалыптасуы – ұзақ мерзімді қамтитын ғылыми-теория-

лық, ғылыми-тәжірибелік ізденістердің нәтижесі. X-XI ғасырларда әлемдік лингвистиканың бастауларының – бірі классикалық араб тіл білімімен сабақтаса дамыған түркі тіл білімінің салалық бағыттарының зертелуі де ежелгі тілтанымдық дәстүрлерден бастау алып, әлемдік тіл біліміндегі ғылыми бағыттарға сәйкес метатілін қалыптастырып, теориялық тұғырын бекітті.

VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымын зерттеу де әлемдік лингвистиканың, түркі тіл білімінің грамматика саласының ғылыми-теориялық және методологиялық ұстанымдары мен ғылыми ұғымдарына негізделді, сондай-ақ жалпы грамматикадан сараланған морфология бөлімінің ішкі заңдылықтары мен амал-тәсілдеріне сүйенеді. Тілдегі грамматикалық құбылыстардың барлығы да сөзге, сөз тұлғасына байлаулы болғандықтан, грамматикалық жүйе аясында сөз өзара тығыз байланыстағы екі сала бойынша қарастырылады: сөз құрамындағы морфемалардың қатынастарына құрылған морфологиялық сала; сөз тіркесі мен сөйлем құрамындағы сөздердің қарым-қатынасына құрылған синтаксистік сала. Бұл туынды сөздерге ғана емес дербес қолданыстағы түбір морфемаларға да қатысты. Дербес лексикалық мағынаға ие морфемалар тұтас тілдік жүйенің негізін құрай отырып, грамматикалық мағынаға ие морфемаларды қабылдауы арқылы тілдік жүйені дамытады.

Морфологиялық құрылымның арқауы – түбір морфемалар мен қосымша морфемалар форма мен мазмұнның өзара үйлесімділігіне негізделген тілдік бірлік ретінде сөйлеу үдерісін қамтамасыз етеді және жалпы тілік жүйенің функционалдық әлеуетінің көпқырлы сапалық қырларын сипаттайды.

Сөз тұтас алғанда морфемалардың жүйелі қарым-қатынасынан тұратындықтан әрі тіл біліміндегі морфологиялық ұғымдар кешенінің өзегін морфема ұғымы құрайтындықтан сөз шеніндегі морфемалардың өзара морфонологиялық, лексика-грамматикалық тұрғыдан үйлесу амалдары, функционалдық-грамматикалық қызметі, белгілі бір лексика-грамматикалық ұғымды таңбалайтын функционалдық-семантикалық уәждік негіздері

морфологиялық құрылымнан көрініс береді. Морфемалық талдаудың компоненттік-морфемдік амалы түбір морфемалардың лексикалық дербестігіне емес, аналогиялық негізде қалыпты буындар мен сөзжасам модельдерін ескере отырып, өлі түбірлер мен өлі жұрнақтарды саралауға; фонорморфологиялық, фоносемантикалық заңдылықтар мен қалыпты морфологиялық үлгілерге сүйене отырып, архиморфемаларды реконструкциялауға, тұрпаттас-мазмұндас бірліктердің семантикалық және тұлғалық деривациясы аясында архиформалардың архисемаларын шамалауға жол ашады.

Диахрониялық тұрғыдан саралағанда грамматикалық мағына беретін морфемалардың бастау көзінде лексикалық мағыналардың болу мүмкіндігі де дәйектелуде. Сондықтан морфемаларды негізгі (түбір) морфема, қосымша (аффикстік) морфема деп жіктеудің өзі тілдің синхронды жағдайына негізделген теориялық тұжырым болып табылады.

Ретроспективтік бағыттағы морфемдік талдау амалдары арқылы ғана анықталатын өлі түбірлердің мәні мен тұлғасы арқылы дербес қолданыстағы түбірлердің басым бөлігінің екінші, үшінші дәрежелі құрылым екенін ажыратуға болады. Интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен дебестігінен айрылып, мағынасы күңгірт тартқан өлі түбірлердің ұғымдық мәнін айқындау түркі морфологиясындағы аса маңызды мәселе. Түбір құрылымдық жағынан ең қарапайым болса да тілдің ең негізгі мәнді бөлігі. Түбір морфемалардың табиғатын анықтап алмай қазіргі тілдердің лексикалық ортақтығы мен туыстық деңгейін айқындау мүмкін емес.

Орхон, Енисей, Талас жазбаларында 350-дей ғана бір буынды түбір морфемалар (түбірлер мен түбір-негіздер) қолданылған. Көне мұралар тіліндегі түбір морфемалар көлемінің қазіргі түркі тілдеріндегі түбір морфемаларға қарағанда ықшам болуы, біріншіден, көне жәдігерлердің әлі толық оқылып болмауына; екіншіден, жекелеген авторлар мен бедізшілердің сөз қолданысына, тіл байлығына, дара стиліне байланысты болса; үшіншіден,

арада өткен 1300-1400 жылдық тіл дамуының табиғи заңдылығы да ықпал еткені белгілі. Көне жазбалар тілінде сақталған түбір морфемалардың сандық көрсеткіші шағын болса да, көне тілдің басты ерекшеліктерін, түбір сөздер мен түбір-негіздер жиынтығының сұлбасын, тұтас лексикалық жүйенің даму бағытын анықтауға мүмкіндік береді, әрі қазіргі түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың лексикалық қорды дамытудағы орнын, сөзжасамдық әлеуетінің ауқымын көрсетеді.

Мыңдаған жылдарды қамтитын түркі тілдері дамуындағы көне түркілік кезеңнің сипатын көрсететін VI-IX ғғ. ескерткіштері тілі мен қазіргі түркі тілдеріндегі түбірлес сөздердің тұлғалық парадигмасы мен семантикалық деривациясы негізінде түбір морфемалардың бастапқы тұлғалары V, VC, CV модельдерінен дамығанын шамалауға болады. Лингвоэволюцияның ішкі заңдылықтары мен сыртқы ықпалдарға орай кері процестердің орын алуы екінші дәрежелі CVC, CVCC, VCC модельді морфемалардың қайта ықшамдалуына алып келеді. Түркі түбірлерінің V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC модельдері түркілік текті дәуірінде-ақ қолданыста болған құбылыстар. Тектілік дәуірге дейін де тілдің өмір сүргені, бізге белгілі тілдік құрылымның флективті, полисинтетикалық, агглютинативті кезеңдеріне дейін де белгілі бір идея-мазмұн жүктеген тілдік бірліктердің тұлғалық қалыптасуы дыбыс ↔ дыбыс тіркесі ↔ дыбыс тіркестері ↔ дыбыс тіркесі ↔ дыбыс процесінен өткенін түбір морфемалардың фоно-морфосемантикалық табиғаты дәйектейді. Сондықтан ескерткіштер тіліндегі CVC, VCC, CVCC модельді бір буынды сөздердің бәрі бірдей тарихи түбір морфема бола алмайды, олардың біразы түркілік тек тілдік кезеңдерде қолданыста болған, кейіннен дербес лексемалық мағынасы күңгірттенген архетип пен ортақ семаны ыдыратушы, нақтылаушы архиформанттардан жасалған.

VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есім негізді түбір морфемалар жаңа сөз тудырудағы белсенді қолданысымен ерекшеленеді, олардың қатарын бірінші дәрежелі түбір морфемалар мен екінші, үшінші дәрежелі (түбір-негіздерден)

түбір негіздер құрайды. Етістіктердің түбір (негізі) тұлғасы мен императив тұлғалардың ара-жігі диахрониялық зерттеу нәтижелерінен айқын аңғарылады. Синхрониялық тұрғыдан етістіктің түбір-негіздері мен бұйрық формасының статикалық күйі сәйкес келгенімен, морфемдік талдау әдістері негізінде синхрониялық түбірлердің құрамынан тарихи түбір морфема мен қосымша морфемаларды бөліп алуға болады; осы қосымша форманттар кезінде бұйрық мәнін берген; тілдің даму үдерістеріне сәйкес түбір мен қосымшалар кірігіп, тұлғалық өзгерістерге түсіп, түбір мағынасы күгірттеніп екінші дәрежелі түбір-негізге айналған. Бұл барлық түркі түбірлерінің архетиптерін есім немесе етістік түрінде жіктеуге келмейтінін, бастапқы түбірлердің көпшілігі есім $\leftrightarrow$ етістік мәнді синкретикалық мазмұнға негізделгенін сипаттайды.

Кез келген тілдік жүйедегі қарама-қарсы мәндегі жұптарды лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру да белгілі бір шарттылыққа негізделеді. Көне түркі тіліндегі түбір морфемалар семасындағы оппозициялар идеялық белгілеріне орай бір-бірімен тығыз сабақтастықта дамып, тілдік әлемдегі жүйелі кешенге айналған. Гомогенді түбір морфемалар мазмұнындағы оппозициялық коннекторлардың шарттылық сипатының астарында идеялық-мазмұндық сабақтастықтың іздері сақталады. Тіл дамуының бастапқы кезеңдерінен бастау алатын мұндай құбылыстар өте сирек ұшырасатын, лексикалық дамудың ежелгі қалып-бейнесінің сілемдері ғана. VI-IX ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі мұндай реликт белгілер – сөздердің морфологиялық құрылымының негізі – түбір морфемалардың полисемиялық, синонимиялық, антонимиялық табиғаты V, CV, VC моделді тарихи түбір морфемалардан көрініс береді.

Фонетика-фонологиялық, фоно-морфологиялық және фоно-семантикалық процестерді қамтитын грамматикалық даму барысында күрделі және жалаң қосымша морфемалардың тұлғалық-мазмұндық деривациясының түрлі бағытта, әртүрлі деңгейде жүруі гомогенді қосымшалардың байланыстарының көмескіле-

нуіне алып келіп, синхронды тұрғыдан гетерогенді сипат дарытады. Бұл түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың барлық тобына, сөзжасам жүйесіне де, сөзтүрленім мен тұлғажасамға да тән құбылыс. Сондықтан түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың генезисі мен этимологиясын анықтаудағы басты ұстаным мынадай пайымдауларға негізделеді:

Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемалардың құрылымдық модельдері бір, екі, үш, төрт құрамды $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$, $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-CCV}$ модельдерінен тұрады; жалаң қосымшалардың архетипі полисемантикалы болып келеді, олар бір дыбыстан тұратын $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ модельдерінен және дыбыс тіркестерінен тұратын $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдерін қамтиды;

$\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына байланысты олар полиформалы сипат алады; қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына және альтернативиялық құбылыстарға ұшырауына байланысты гетерогенді қосымшалар өзара синонимдес тұлғаларға айналады;

Қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың дербес фонемаларға ыдырауына байланысты гомогенді полиформалы қосымшалар өзара омонимдес тұлғаларға айналады; қосымша морфемалардың $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ модельдері құрамындағы дыбыстардың альтернативиясымен қатар жүретін идеофондық, идеосемантикалық үдерістерге байланысты гомогенді көптұлғалы және көпмағыналы қосымшалар антонимдес мәнге де, бір-бірінен алшақ әртүрлі мәнге де ие болып, соған сай функционалдық қызметі де өзгерістерге түседі;

Түркі тілдеріндегі бірнеше дыбыстан тұратын $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCC}$, $\sqrt{-VCV}\sqrt{-VCVC}\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-VCCV}$ т.б. типті қосымша морфемалар жалаң қосымшалардың кірігуінен жасалған күрделі/құранды тұлғалар болып табылады; $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-VCC}\sqrt{-VCVC}$

√-CVCV, √-VCCV т.б. модельді күрделі қосымшалардың құрамында морфемаларды дәнекерлеуші қыстырма дыбыстар да болуы мүмкін;

Түркі тілдеріндегі барлық қосымшалардың дербес лексемалармен байланысы синхронды тұрғыда айқын аңғарылмаса да, қосымшалар құрамындағы дыбыстардың идеялық мазмұнын сол дыбыстар қолданылатын дербес лексемалардың архимазмұнынан тыс қарауға болмайды.

Түркі тілдеріндегі омонимиялық қосымша морфемалардың шығу тегі, қолданысы жайлы әртүрлі көзқарастардың айтылуы да олардың күрделі табиғатына байланысты. Қосымша морфемалардың дербес лексема түріндегі архетиптері өзінің полисемиялық сапасын сақтай отырып, грамматикализациялануы да ықтимал. Қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық, функционалдық сипатының өзгерістері жалпы тілдің даму эволюциясымен бірге жүріп отырады. Қосымшалардың эволюциялық дамуы олардың тұлғалық өзгерістері, мағыналық тұрақтылығы немесе өзгергіштігі, көп функционалдылығы немесе бір ғана қызметте қолданылуы, тұлғалық және семантикалық жағынан саралануы, жүйеленуі тәрізді күрделі процестерді қамтиды. Алғашқы қосымшалардың да тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігінің шектеулігіне орай бір форманттың бірнеше грамматикалық мәнде немесе бірнеше лексикалық (етістік – есім) мәнде қолданылуы мүмкін. Бұл құбылыс түбір сөздердің семантикалық дамуында ерекше орын алғандығы белгілі, әрі қосымша морфемалардың бір кездері толық мағыналы дербес сөз болғандығын қолдайтын зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, синкретизм құбылысының қосымша морфемаларды да қамту мүмкіндігін теріске шығаруға болмайды.

VI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі қосымша морфемаларды өнімді және өнімсіз деп жіктеу шарттылыққа негізделеді. Бізге жеткен жазба ескерткіш мәтіндерінің ауқымы көне түркілік лексикалық қорды толық қамти алмайды, сондықтан

қосымша морфема қызметіндегі тұлғаның бір рет болса да тілдік қолданыста болуы маңызды.

Арада өткен 1400-1500 жыл көлеміндегі тарихи даму барысына сәйкес қалыптасқан кейбір дыбыстық өзгерістер көрініс бергенімен, жалпы алғанда, қазақ тілінің морфологиялық құрылымы VII-IX ғасырлардағы көне түркі тілінің морфологиялық құрылымына сәйкес келеді, базалық лексиканы құрайтын түбір морфемалар, қосымша морфемалардың мәні мен қызметі негізінен сақталған.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

Ескерткіштер

БҚ	Білгеқаған
Е	Енисей жазбалары
ИА	Ихэ – Асхэт жазбасы
КТү	Күлтегін, үлкен жазба
КТк.	Күлтегін, кіші жазба
КХ	Канмыылдыг Хову жазбасы
КЧ	Кули Чор ескерткіші
МЧ	Мойун Чур ескерткіші
Он.	Онгин ескерткіші
Орх.	Орхон жазбалары
С.	Суджи жазбасы
Тар	Тариат ескерткіші
Тал.	Талас жазбалары
Тон.	Тониқук ескерткіші
ХБ	Хербис Баары жазбасы
ХТ	Хойто Тамир жазбасы
Ш.	Шу жазбалары
ЫБ	Ырық бітік
Эл.	Элегес жазбалары

Тілдер

алт.	алтай тілі
әзірб.	әзірбайжан тілі
башқ.	башқұрт тілі
е.қып.	ескі қыпшақ тілі
қ.балқ.	қарашай-балқар тілі
қаз.	қазақ тілі
қар.	қарайым тілі
ққалп.	қарақалпақ тілі
қ.тат.	қырым татарлары тілі
құм.	құмық тілі
қырғ.	қырғыз тілі
маж.	мажар тілі
монғ.	монғол тілі
ноғ.	ноғай тілі
өзб.	өзбек тілі

тат.	татар тілі
түр.	түрік тілі
түркм.	түркімен тілі
тув.	тува тілі
тұңғ.м.	тұңғыс-манчъжур тілі
ұйғ.	ұйғыр тілі
хак.	хакас тілі
чув.	чуваш тілі
як.	якут тілі

Әдебиеттер мен сөздіктер	
Айд. I	<i>Айдаров Ғ</i> Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
Айд. II	<i>Айдаров Ғ</i> Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
Айд. III	<i>Айдаров Ғ.</i> Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым. 1990. – 220 бет.
Аманж. I	<i>Аманжолов А.</i> Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 б.
Аманж. II	<i>Аманжолов А.</i> История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. - 366 с.
АЭ	<i>Алтайская этимология.</i> – Ленинград: Наука, 1984. – 224 с.
Буд.	<i>Будагов Л.З.</i> Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I. – Санкт-Петербург, 1869. Т. II, 1971. – 414 с.
Верб.	<i>Вербицкий В.</i> Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Изд. 2-е. – Горно-алтайск: Ак чечек, 2005. – 496 с.
ВД	<i>Аманжолов С.</i> Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: Санат, 1997. – 607 с.
ГИК	<i>Кажыбеков Е.З.</i> Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 270 с.
ГЯТР	<i>Кононов А.Н.</i> Грамматика языка тюркских рунических памятников IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – 256 с.
ДТД	<i>Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках.</i> Под ред. И.А.Батманова.– Фрунзе: Илим, 1971. – 194 с.
ДТС	<i>Древнетюркский словарь.</i> Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М.Щербака. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.

ДТДС	<i>Борханова Н., Якупова Г. Диалектологик сүзлек. – Казан: Тат.Гос.Изд., 1953. – 264 б.</i>
Ер	<i>Ертегілер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.</i>
ИДТЯ	<i>Изысканный дар тюркскому языку: Введение, лексико-грамматический указатель, глоссарий Фазылова Э.И. и Зияевой М.Т. – Ташкент, 1978. – 672 с.</i>
ИТФ	<i>Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 207 с.</i>
ҚМС	<i>Базылхан Б. Қазақша-монғолша сөздік. – Улаанбаатар, 1977. – 392 б.</i>
ҚТДС	<i>Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1996. – 196 б.</i>
ҚТТС, I-X	<i>Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1974, 1976, 1978, 1979, 1982, 1985, 1986.</i>
ҚТТС	<i>Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.</i>
ҚТЭС	<i>Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.</i>
ҚТФС	<i>Кеңесбаев С. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.</i>
Құрыш.	<i>Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XII в. «Тюркско-арабского слваря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 232 с.</i>
Лев.	<i>Левин Г.Г. Лексико-семантические параллели Орхонско-тюркского и якутского языков: (В сравнительном плане с алтайским, хакасским, тувинским языками). – Новосибирск: Наука, 2001. – 190 с.</i>
Мал.І	<i>Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.</i>

Мал. II	<i>Малов С.Е.</i> Памятник в честь Кюль-Тегина. Памятник в честь Бильге-кагана (хану Могилян). Памятник в честь Тоньюкука // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001. – С. 64-124.
МҚ	<i>М.Қашқари.</i> Дивону луғот ит турк. <i>С.М.Муталлибов.</i> I том. Ташкент: УзССР Фанлар академияси нашриётининг боспахонаси, 1960. – 499 с; II том. 1961, – 427 с; III том. 1961, – 461 с; IV том. Дивону луғот ит турк. Индекс-луғат. <i>Ғ.Абдурахманова, С.Муталлибов.</i> Узбекистон ССР Фан нашриёти. Тошкент, 1967. – 525 с.
МҚС	<i>Базылхан Б.</i> Монғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1987. – 885 б.
Расс.	<i>Рассадин В.И.</i> Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – Москва: Наука, 1982. – 198 с.
СДЕ	<i>Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф.</i> и др. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 248 с.
Сартқ. I	<i>С.Қаржаубай.</i> Объединенный каганат тюрков. – Астана: Фолиант, 2002. – 201 с.
Сартқ. II	<i>Сартқожа Қ.</i> Орхон мұралары. – Астана: Kulteğin, 2003. – 392 б.
СИГТЯ	Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – Москва: Наука, 1984. – 290с.
СтОКО	<i>Кайдаров А.Т.</i> Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 323 с.
ЭСТЯ	<i>Севортян Э.В.</i> Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, I-III т. 1974, 1978, 1980 (IV т. соавт. Левитская Л.С.), 1989. – 767, 349, 395, 292.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Айгабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: Санат, 1995. – 135 б.

Айдаров Г. Лексика древнетюркских памятников Орхон-Енисей и Таласа. Автореф. дисс. докт. филол.наук. – Алма-Ата, 1974. – 51 с.

Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 80 с.

Айдаров Ғ., Томанов М., Құрышжанов Ә. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 273 б.

Аманжолов С. «Қазақ» деген сөз қайдан шыққаны туралы // Қазақ тарихынан. – Алматы: Жалын, 1997 – 106-108 бб.

Аманжолов С. Памятники древнетюркской письменности и их отношение к современным тюркским языкам // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001. – С. 131-133.

Аманжолов С. Тіл және жазу. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2005. – 403 б.

Анесов Г. Семантическое развитие производных основ образованных от гомогенных корней // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 77-80.

Арутюнова Н.Д. Морфология // Общее языкознание: внутренняя структура языка. – Москва, 1972. – С.231-253.

Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – 240 б.

Ахметов М.А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1978. – 131 с.

Аширалиев К.А. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхоно-енисейских памятников. Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Фрунзе, 1969. – 27 с.

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. – Москва, 1952. – 542 с.

Баскаков Н.А. Примечания к русскому изданию книги М.Рясянена «Материалы по исторической фонетике тюркских языков». – Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 216-225.

Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. I. – Москва, 1955. – С. 117-126.

Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – 286 с.

Баскаков Н.А. Предисловие // В.Котвич. Исследования по алтайским языкам. – Москва: Наука. 1962 – С. 3-8.

Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1969. – 384 с.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм аглютинации). – Москва: Наука, 1979. – 217 с.

Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – Москва: Наука, 1981. – 160 с.

Баскаков Н.А. О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // Советская тюркология. – Москва, 1986. – №2. – С. 3-11.

Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники. – Москва: Наука, 1978. – 281 с.

Барашков П.П. Звуковой состав якутского языка. – Якутск, 1953.–165 с.

Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – 218 с.

Батманов И.А., Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. – Кызыл, 1963. – 192 с.

Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков в Южной Сибири и Средней Азии // Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. – Фрунзе, 1966. – С. 15-21.

Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. – Москва, 1969. – 174 с.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. – Москва-Ленинград, 1960.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань:Татгосиздат, 1953. – 220 с.

Бурыкин А.А. Идеи с А. Старостина и дальнейшие перспективы алтаистики// Аспекты компаративистики. – Москва, 2009. – С.9-25.

Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. – Москва: Наука, 1983. – 260 с.

Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. – Москва, 1989. – 227 с.

Гаджиева Н.З. О некоторых трудных вопросах методики изучения истории тюркских языков // Turcologica, 1986. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 70-76.

Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Был ли начальный j в тюркских языках первичным // Советская тюркология. – 1974. № 3. – С. 74-80.

Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959.

Гузев В.Г. Опыт фонологической интерпретации некоторых графических особенностей Ленинградского списка «Сказания о Малике Да-

нышменде» // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1966. – С. 37-43.

Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.

Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва – Ленинград, 1948. – 272 с.

Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 607 с.

Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым. 1976. – 240 б.

Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. – 360 б.

Ескеева М.Қ. Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны. – Астана: Кантана Пресс, 2011 – 420 б.

Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ лексикасының семантикалық деривациясы. – Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік университеті, 2003. – 211 б.

Жирмунский В.М. О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов // Советская тюркология. – Москва, 1966. – С. 56-64.

Жирмунский В.М. О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 212-217.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы К. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках: глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный + гласный) // Вопросы языкознания, 1961. – № 2. – С. 27-32.

Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь // Народы Азии и Африки. – 1964. – № 3. – С. 20-27.

Закиев М.З. О тюркской морфонологии // Советская тюркология. – Баку. – 1984. – №7.

Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 146 б.

Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 306 б.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. I. – Алма-Ата, 1977.

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 323 с.

Кажибеков Е.З. Семантика тюркского слова. Проблемы межуревневой сопряженности. Автореф. дисс... докт.филол.наук. – Алма-Ата, 1988. – 63 с.

Кажибеков Е.З. Фоно-семантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Ғылым, 1990. – С. 95-102.

Кажыбек Е. Древнетюркский язык в статике, в системе и в развитии // Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. – Алматы: Информ-А, 2005. – С. 8-13.

Кашгари М. Девону луғат и түрк. С.М.Муталибов. Т. II. Ташкент: УзССР Фанлар академияси нашриётининг боспахонаси, 1961.

Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика, морфология. – Алматы: Мектеп, 1975. – 304 б.

Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1981. – 191 с.

Кондратьев В.Г. Очерк грамматического строя языка памятников тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии. Автореф. дисс. канд.филол.наук. – Ленинград, 1965. – 29 с.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград: Изд-воАНСССР, 1956. – 569 с.

Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969.

Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – Москва: Наука, 1971. – С.159-179.

Кононов А.Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология// Тюркологический сборник. 1971. – Москва: Наука, 1972. – С. 7-15.

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Ленинград: Наука, 1982. – 360 с.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века. Ленинград: Наука, 1986. – 256 с.

Кормушин И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии // Советская тюркология, 1975. – № 2. – С. 22-29.

Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1971. – С. 10-14.

Кормушин И.В. Текстологические разыскания в области енисейской руники // Turcologica, 1986. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 165-171.

Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962.

Кубрякова Е.С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // ИАН, Серия литература и язык. Т. 35. – Москва: Известия АН СССР, 1976. – №6. – С. 514-520.

Кулиев А.А. Наличные формы глаголов в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнении с азербайджанским языком). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Баку, 1978. – 26 с.

Курьшижанов А. Формы и значения падежей в языке Codex Sumanicus. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1956. – 28 с.

Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 783 б.

Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИРО, 1998. – 508 б.

Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме мөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440-б.

Қалиев Ф. Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. – Алматы, 1985.

Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986.

Қордабаев Т. Қазақ тілінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Мектеп, 1987 – 124 б.

Курьшижанов Ә. Қазақ тіліндегі тон сөзінің мағыналары // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филология және искусства сер. – 1960. – №1. – 7-15 бб.

Курьшижанов Ә. Мойын-чур ескерткіші // Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИРО, 1998. – 277-б.

Левитская Л.С. Историческая фонетика чувашского языка. – Москва: Наука, 1966. – 185 с.

Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва, 1976. – 245.

Левитский В.В. Виды мотивированности слово, их взаимодействие и роль в лексико-семантических изменениях // Материалы семинаров по проблеме мотивации языкознания. – Ленинград, 1969. – С. 21-25.

Макаев Э.А. Вопросы построения сравнительной грамматики тюркских языков // Светская тюркология. – 1971 – № 2. – С. 21-25.

Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки // Известия Академии наук СССР. Отд. литературы и языка. Вып. 2. – 1952, – С. 141-144.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков (Тексты и переводы). – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – 116 с.

Малов С.Е. К истории казахского языка // Известия АН СССР. Отд. литература и языка. – 1941. – № 3. – С. 93-98.

Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1961. – 183 с.

Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь, грамматика. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 368 с.

Маманов Ы.Е. Қазақ тілі (лекциялардың текстері). – Алматы: ҚазМУ баспасы, 1973. – 90 б.

Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 151 с.

Манкеева Ж. А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жанғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. – 212 б.

Махматкулов М. Аналитический способ словообразование в языке древнетюркских памятников. Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Ташкент, 1973. – 25 с.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокипчакская группа). – Москва: Наука, 1975. – 356 с.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1984. – 232 с.

Наделяев В.М. Чтение Орхоно-енисейского знака и этимология имени Туңьюкука // Тюркологические исследования. – Москва-Ленинград: Наука, 1963. – С. 210-215.

Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. Автореф. дисс. докт.филол.наук. – Москва, 1965. – 62 с.

Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – Москва: Наука, 1989. – 290 с.

Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин» Кутба. К. 1. – Москва, 1979. – 253 с.

Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. – Москва: Восточная литература, 1960. – 87 с.

Насилов В.М. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности // Тюркологический сборник. 1972. – Москва: Наука, 1973. – С. 62-68.

Насилов В.М. Глагольные имена в их развитии в тюркских языках // Вопросы тюркской филологии. – Москва, 1966. – С. 60-69.

Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках// Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979. – 126.

Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989.

Остраумов Н. Этимология сартовского языка. – Москва, 1940. – 137 с.

Павлов И.Г. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка // Чувашский язык, литература и фольклор. Вып.4. – Чебоксары: ЧНИИ, 1974. – С. 41-61.

Покровская Л.А. Формообразование и его отношение к словоизменению в тюркских языках // Советская тюркология. – Москва, 1990. – №1. – С. 12-16.

Раджабов А.А. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Баку, 1967 – 27 с.

Раджабов А.А. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. Автореф. дисс... докт.филол.наук. – Алма-Ата, 1977. – 51 с.

Радлов В., Мелиоранский П. Древнетюркские памятники в Кошо-цай-даме // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001. – С. 25-63.

Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1957. – 254 с.

Рассадин В.И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – Москва: Наука, 1982. – 198 с.

Романова А.В., Мыреева А.Н., Барашков П.П. Взаимовлияние эвенкийского и якутского языков. – Ленинград, 1975.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – Москва, 1955.

Сабыр М. Орта ғасыр түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 276 б.

Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 166 б.

Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – 1053 с.

Санжеев Г. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. I. – Москва, 1953. – 257 с.

Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 350 б.

Саурықов Е.Б. Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009. – 280 б.

Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. – 641 с.

Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1966. – 380 с.

Севортян Э.В. Об этимологическом словаре тюркских языков // Вопросы языкознания. – 1971. – №6. – С. 70-77.

Севортян Э.В. Морфологическое строение слова в связи с другими характеристиками // Тюркологический сборник. – Москва, 1972. – С.22-35.

Серебрянников Б.А. Историческая грамматика пермских языков. – Москва, 1963.

Серебрянников Б.А. К вопросу связи башкирского языка с венгерским. – Уфа, 1963. – 214 с.

Серебрянников Б.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа *-lar* в тюркских языках. – Советская тюркология. – 1970. – № 1.

Серебрянников Б.А. Вероятности обоснования в компаративистике. – Москва, 1974. – 262 с.

Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 302 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 560 с.

Суник О.П. Общая теория частей речи. – Москва-Ленинград, 1966. – 231 с.

Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 б.

Тектігүл Ж. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 303 б.

Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Советская тюркология. – 1973. – № 6. – С. 54-61.

Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. – Москва, 1976. – 230 с.

Тенишев Э.Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Коновова. – Ленинград, 1976. – С. 164-172

Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга первая. – Уфа: Гилем, 2006. – 302 с.

Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга вторая. – Уфа: Гилем, 2006. – 379 с.

Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1981. – 206 б.

Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 614 б.

Туймебаев Ж.К. Проблемы анлаутных губных согласных в алтайских языках. (Ревизия фонетического закона Рамстедта-Пеллио). – Москва, 2004. – 430 с.

Түймебаев Ж.К. Казахско-монгольские лексические параллели: Материалы к этимологическому словарю казахского языка. – Москва, 2005.

Түймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. – Кокшетау, 2009. – 106 с.

Философия. Құраст. Ғабитов Т. – Алматы: Паритет, 2005. – 395 б.

Хабичев М.А. Памятник куманских языков // Советская тюркология. – 1974. – № 2. – С. 65-71.

Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. – Черкесск, 1977. – 220 с.

Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971. – 306 б.

Хусаинов К. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 232 с.

Хусаинов К.Ш. Дыбысбейнелеуіш негіздердің морфологиялық құрылымы // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 40-64 бб.

Шайхулов А. Структура и идеографическая парадигма односложных корневых основ в кыпчакских языках Урала-Повольжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики: синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)». – Уфа: БашГУ. 2000. – 494 с.

Шайхулов А. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языках (на материале односложных корневых основ) // Түркология. 2004. – № 5. – С. 91-95.

Шайхулов А. К проблеме корневых основ и корневых слов в тюркских языках // Түркология. – 2004. №2. – С. 51-63.

Шервашидзе И.Н. Формы глагола в языке орхоно-енисейских надписей. Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Тбилиси, 1977. – 27 с.

Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957. – № 1. – С. 21-29.

Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XII вв. Из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – 204 с.

Щербак А.М. П.М.Мелиоранский и изучение памятников тюркской письменности // Тюркологический сборник. 1972. – Москва: Наука, 1973. – С. 24-35.

Щербак А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1975. – № 15. – С. 15-22.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.

Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград, 1961. – 204 с.

Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение в тюркских языков. – Санкт-Петербург: Наука, 1994. –191с.

Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII/XIV вв.). – Санкт-Петербург, 1997. – 291 с.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974. – 391 б.

Ысқақов А. Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан талдау. -Алматы, 1999. – 205 б.

Юлдашев А.А. Система словообразования в спряжений глагола в башкирском языке. – Москва: Наука, 1958. – 194 с.

Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч. I. – Фрунзе: Киргиз уч.педгиз, 1959. – 320 с.

ТУЙМЕБАЕВ Жансеит Кансеитович
ЕСКЕЕВА Мағрипа Кайнарбаевна

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЯЗЫКА ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ (VI-IX ВВ.)

Лексические пласты, сформированные в глоттохронологическом развитии тюркских языков являются лингво-информационным показателем, характеризующим многослойные, многовекторные отношения между этносом и языком. В связи с этим, одной из основных задач современной тюркологии является научно-теоретическое обоснование консолидирующего потенциала древнетюркских лингвоиндикаторов на основе исследования принципов преемственности антропологических и структурных парадигм языка Орхонских, Енисейских, Таласских письменных памятников, составляющих древнетюркский пласт современных тюркских языков. Анализ особенностей морфологической структуры языка древнетюркских письменных памятников позволяет выявить грамматико-функциональный потенциал и структурно-семантическую линию развития корневых морфем и аффиксальных морфем, составляющих морфологическую систему современных тюркских языков. Обязательное условие анализа морфологической структуры заключается в первую очередь, в выделении общего корпуса корневых и аффиксальных морфем, составляющих морфологическую систему языка памятников, определении степени их сохранности и их изменений в современных тюркских языках.

Предлагаемая работа направлена на определение степени сохранности в казахском языке древнетюркской морфологической структуры опираясь на лингводиференциальные и лингвоинтеграционные индикаторы, описание морфологической системы древнетюркских языков на основе анализа грамматико-функционального потенциала и структурно-семантических

особенностей корневых морфем и аффиксальных морфем языка древнетюркских письменных памятников VI-IX вв.

Развитие корневых морфем и аффиксальных морфем в тюркских языках, характеризующее главную особенность агглютинативной языковой системы, влияет на формирование специфических особенностей фонетико-фонологической системы, лексического состава и синтаксической конструкции. Это положение позволяет заключить, что морфологическая структура является основным механизмом, обеспечивающим гармонию исторического развития целостной языковой системы и ее языковых уровней. Фонетико-фонологические и грамматические явления в процессе эволюционного развития языковой системы в одинаковой степени имеют отношение, как к корневым морфемам, так и к аффиксальным морфемам.

Учитывая структурную парадигму и семантическую деривацию гомогенных слов в языке письменных памятников VI-IX вв. и современных тюркских языков, можем предположить что первичные формы корневых морфем получили развитие из моделей V, VC, CV. Согласно внутренним закономерностям лингвоэволюции и в зависимости от экстралингвистических факторов обратный процесс привел к вторичному сворачиванию моделей SVC, CVCC, VCC. В этой связи, однослоговые слова моделей SVC, VCC, CVCC в языке исторических памятников не могут являться все к ряду исторически корневой морфемой. Часть из них употреблялась в период тюркского протоязыка, позже формировались из архетипов с ослабленным лексическим значением и дифференцирующих, конкретизирующих общую сему архиформантов.

Подтекст условных характеристик коннекторов противопоставления в содержании гомогенных морфем сохраняют следы идейной преемственности. Подобные явления, восходящие к начальным этапам развития языка являются реликтом лексического развития. Данные реликтовые знаки в языке древнетюркских письменных памятников VI-IX вв. отражаются в полисемических, синонимических, антонимических основах исторических корневых морфем моделей V, CV, VC.

В процессе грамматического развития, охватывающем фонетико-фонологические, фоно-морфологические и фоно-семантические процессы, многовекторные и многоуровневые структурно-семантические деривации простых и сложных аффиксальных морфем приводят к ослаблению связей гомогенных окончаний и придают синхронный гетерогенный характер. Данное явление характерно в тюркском языке всем группам аффиксальных морфем, системе словообразования, словоизменения и формообразования..

Структурные модели аффиксальных морфем языка древнетюркских письменных источников состоят из одно-, двух-, трехсоставных $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$, $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-CCV}$ форм; архетипы простых аффиксов являются полисемантическими, они формируются согласно однозвучной модели $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ и двузвучной модели $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$ $\sqrt{-CV}$. Многообразие версий о происхождении и применении омонимических аффиксальных морфем в тюркском языке связаны со сложной структурой этих морфем. Некоторые лексические архетипы аффиксальных морфем могли быть грамматикализованы, сохраняя при этом свое полисемическое качество. Структурно-семантическое, функциональное изменение аффиксальных морфем протекает в структуре общезыковой эволюции. Эволюционное развитие аффиксов охватывает сложные процессы их структурного изменения, семантической стойкости либо изменчивости, одно- или многофункциональности их употребления, структурно-семантической дифференциации и систематизации. В связи с ограничением возможности структурных изменений, один формант может быть употреблен в нескольких грамматических или лексических значениях.

Язык древнетюркских исторических памятников VI-IX вв., сохранивший наряду с огузскими признаками кипчакские признаки является отражением хронологически исходного этапа кипчак ↔ огузской смешанной языковой системы, в дальнейшем представленной средневековой тюркской письменностью.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
----------------	---

Бірінші тарау VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

§1. Түркі тіл біліміндегі морфологиялық ұғымдар	7
§2. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы жайлы көзқарастар	27

Екінші тарау VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ТҮБІР МОРФЕМАЛАР

§1. Түркі тілдеріндегі түбірлер мен түбір-негіздердің сөзжасам жүйесіндегі морфемалық әлеуеті	42
§2. Көне түркі ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалардың құрылымы	57
§3. Есім негізді түбір морфемалар	80
§4. Етістік негізді түбір морфемалар	109
§5. Тарихи түбір морфемалардың полисемиялық табиғаты	131

Үшінші тарау VI-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСЫМША МОРФЕМАЛАР

§1. Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың қалыптасу, даму тарихы жайлы көзқарастар	148
§2. Көне түркі ескерткіштері тіліндегі зат есім тудыратын қосымша морфемалар	165
§3. Зат есімнің түрлену жүйесі	202
§4. Сын есім жұрнақтары	235
§5. Сапалық сын есімнің шырай категориясы	255
§6. Сан есімдердің қосымшалары	258
§7. Есімдіктердің қосымшалары	272
§8. Үстеулердің қосымшалары	284
§9. Етістіктердің сөзжасамдық жүйесі	299
§10. Етістіктің грамматикалық категориялары	315

ҚОРЫТЫНДЫ	341
-----------------	-----

Шартты қысқартулар	349
Пайдаланылған әдебиеттер	354

«Қазығұрт» баспасы ЖШС-нің президенті –
Темірғали Мұратбекұлы Көпбаев

ТҮЙМЕБАЕВ Ж., ЕСКЕЕВА М.

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ
(VI-IX ғғ.)**

**Редакторы Сәлима Қалқабаева
Суретшісі Ермек Мейірбеков
Беттеген Ниязбай Оразымбетов**

Басуға 19.05.2016 ж. қол қойылды.
Қалыбы 66x96 ¹/₁₆. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «Arno Pro», «Palatino Linotype».
Көлемі 23,0 б.т. Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс №2877.

«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Қазығұрт» баспасы, 480009, Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143-үй, 405 офис.
Телефон (факс): 8 (727) 394-42-86

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.